

શ્રી મોહનલાલજી
અર્ધશતાબ્દિ
રમારક - ગ્રંથ

श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारक ग्रंथ

જન્મ :
વિ. સં. ૧૮૮૭
ચાંદપુર (મથુરા)

સ્વર્ગગમન :
વિ. સં. ૧૯૬૩
સુરત

श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारक-ग्रंथः

लेखक तथा संपादक :

पू. सुनिवर्य श्री सृगेन्द्रमुनिजी महाराज

प्रकाशक :

श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारकग्रंथ-प्रकाशन-समिति

मुंबई-१

પ્રકાશક :

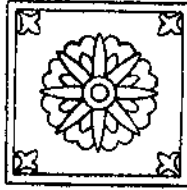
જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

મંત્રીઓ :

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી
સ્મારકગ્રંથ-પ્રકાશન-સમિતિ,

શારદાસહન,

૧૧, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

વિ. સં. ૨૦૨૦

ઈ. સ. ૧૯૬૪

મૂલ્ય રૂ. દશ

મુદ્રક :

બહાદુરસિંહજી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાલીતાણા

તથા

જવાહીર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
મુંબઈ, ૬

સમર્પણ

સમુદાયના આધારસ્તંભ અને જેમની કૃપાદ્રિષ્ટી જ
આ ગ્રંથનું હું સંપાદન કરી શક્યો.....

તે

દીર્ઘચારિત્રપર્યાયી

પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી કીર્તિમુનિજી ગણિવર

તથા

શાંતમૂર્તિ તપસ્વી

પૂ. પંન્યાસપ્રવરશ્રી નિયુજીમુનિજી ગણિવરને

આ સ્મારક-ગ્રંથ

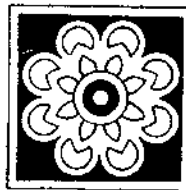
સાદર

સમર્પિત કરું છું.

*

ભવદીય કૃપાકાંક્ષી

મુગેન્દ્ર

૨-મારક ગ્રંથનું શબ્દ સ્થાપત્ય

- પ્રકાશકીય નિવેદન
- સંપાદકીય નિવેદન ... .. મુનિશ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજી
- આવકાર ... .. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મ.
- ખિંદુમાંથી સિંધુ ... .. શ્રી જયલિખ્ખુ
- શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું જીવનદર્શન ... સં. શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા
- શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની ઉપકારસ્તુતિ ... મુનિરાજ શ્રી લક્ષિત મુનિજી

કાવ્યવિભાગ

પૃષ્ઠ

૧	શુરુ-શુભાનુવાદ	(સંસ્કૃત) મુનિશ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજી	૩
૨	ચરિત્રનાયક સ્તુત્યષ્ટક	(„) ઉપા. શ્રી લખિધમુનિજી	૪
૩	શ્રી મોહનાબ્દકમ	(„) શ્રી વિજયચંદ મોહનલાલ	૬
૪	અર્ધ્ય	(ગુજરાતી) શ્રી માવજી દામજી શાહ	૮
૫	જ્ઞાનમૂર્તિ શુરુદેવ	(„) શ્રી પાદરાકર	૧૦
૬	મોહનમુનિ-પ્રશસ્તિ	(„) શ્રી બાલેન્દુ	૧૧
૭	અંજલિ	(„) શ્રી ગણેશભાઈ પરમાર	૧૨
૮	કાંતિના કુમારને	(„) શ્રી શુભવંત શાહ	૧૩
૯	શ્રદ્ધાંજલિ	(હિન્દી) શ્રી શાંતિલાલ સુરાણા	૧૬
૧૦	અષ્ટદલકમલબંધ	(સંસ્કૃત)	૧૭
૧૧	સુરજ-બંધ	(સંસ્કૃત)	૧૮

જીવનચરિત્ર-વિભાગ

લેખક : શ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજી મહારાજ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ ભૂતકાળની ભીતરમાં	૧
૨ સ્વાતિનું મોતી	૨
૩ અર્પણનો આનંદ	૫
૪ શિષ્ય કંડારાય છે.	૯
૫ નવી ભાવના, નવું જીવન	૧૩
૬ જુઓતો દીપ	૧૫
૭ મંથનનું નવનીત	૧૮
૮ ધર્મહાસની આરસી	૨૧
૯ તીર્થે ફરતિ કાલેન.	૩૦
૧૦ રાજસ્થાનની રાજધાનીમાં	૩૪
૧૧ સમયપારખુ સંત	૩૭
૧૨ જીર્ણના ભાગ્ય ઉધકે છે.	૪૨

૧૩	મોહનધેલી મુખર્ષ	...	...	...	૪૬
૧૪	ગિરિતળેટી ને મુનિ મોહન	...	...	...	૫૨
૧૫	યોગી અને યુગ	...	...	...	૫૭
૧૬	સંઘર્ષ અને સમાધાન	...	...	...	૬૧
૧૭	પુણ્ય હજી પરવાર્યું નથી.	...	...	...	૬૩
૧૮	ચિરંતન સ્મૃતિ	...	...	...	૭૦
૧૯	અંતિમ શયન	...	...	...	૭૪

પરિશિષ્ટ

૧	સંદર્ભ-ગ્રંથોની સૂચિ	...	...	...	૭૬
૨	બોલતી તારીખ	...	...	...	૮૧
૩	સ્મૃતિકાર્યો	...	...	...	૮૪
૪	સ્થાપત્ય સજીવન બને છે.	...	...	...	૮૫
૫	... ની પુણ્ય સ્મૃતિમાં	...	...	...	૮૭
૬	પુણ્ય-ભૂમિ	...	...	...	૮૮

શ્રી ચરિત્રનાયક-વિષયક લેખ-સંગ્રહ

૧	શ્રી આત્મારામજી મહારાજ (ગુજરાતી) પં. શ્રી રિદ્ધિમુનિજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ		૧
૨	સ્વ. પૂ. શ્રી મુનિ મહારાજ (,) શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ શ્રી મોહનલાલજી બી. એ, એલ. એલ. બી.		૪
૩	અર્ધશતાબ્દી નાયકની જન્મકુંડલી(,) શ્રી મનમુખલાલ તારાચંદ મહેતા		૧૨
૪	વચનસિદ્ધ વિભૂતિ (,) શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ શાહ		૧૬
૫	અલૌકિક જીવન (,) શ્રી વસંતલાલ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલ બી. એ.		૨૧
૬	બાવરંજીચન કા અપૂર્વ પ્રભાવ હિન્દી શ્રી કૃષ્ણભાસજી જૈન		૨૩
૭	મુનિશ્રી મોહનલાલજી (,) મહતા શ્રી શિશ્વર ચન્દ્ર કોચર		૨૮
૮	ધન્યાસ્તે જલુ તપોધનાઃ (સંસ્કૃત) પં રુદ્રદેવ ત્રિપાઠી एम. ए.		૩૦
૯	શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ (ગુજરાતી) પં. ઉપા.શ્રી લગ્નિમુનિજી મહારાજ અને ક્રિયાદ્વાર		૩૪
૧૦	સ્મૃતિગ્રંથના ઘડવૈયા , પૂ. મુનિશ્રી લલિત મુનિજી મહારાજ		૩૮
૧૧	મોહનમયીના ભાગ્ય ભગ્યાં , શ્રી ભાઈચંદભાઈ નગીનદાસ ઝવેરી		૪૧
૧૨	Muni Maharaja (ઈંગ્લિશ) Shri Mohanlal Bhagwandas Shri Mohanlalji Jhavery B. A., LL. B.		44

અન્યવિષયક લેખ-સંગ્રહ

(ગુજરાતી વિભાગ)

૧ પૂજ્યપાદશ્રીની પાંચ પદ્યકૃતિઓ	—સંપાદક	૧૫૪
૨ જ્ઞાન અને ભાવના	પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિ	૬
૩ જૈન પ્રવેતાંબર સંઘના ઇતિહાસનું એક ભૂલાચેલું પ્રકરણ	ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ એમ. એ. પીએચ. ડી.	૧૨
૪ ‘ઉવસગ્ગહર’ થોત્તા : એક અધ્યયન	પ્રો. હિરાલાલ ર. કાપડિયા. એમ. એ.	૨૪
૫ જૈન આગમસાહિત્યમાં ખનિજ તેલનો ઉલ્લેખ	ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા	૪૪
૬ ત્રણ દેશ્ય આગમિક શબ્દો	ડૉ. હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણી એમ. એ. પીએચ. ડી.	૪૦
૭ આયુર્વેદવાદના જૈનમંદિરોની શિલ્પસમૃદ્ધિ	શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ	૫૨
૮ પાટણનાં જૈન મંદિરોમાં કાષ્ઠ શિલ્પો	શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૫૯
૯ ‘સુપાસનાહ ચરિયં’ ની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રંગીન ચિત્રો	મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ	૬૫
૧૦ દીર્ઘ તપસ્વી શ્રી ચિત્રકલ્પિસૂર	શ્રી પુલકાંત હરિયંદ દોશી (મહુવાકર)	૭૦

(હિન્દી વિભાગ)

૧ શ્રીમોહનલાલજી જ્ઞાન મંડાર, સૂરતકી તાડપત્રીય પ્રતિયો.	શ્રી અગરચંદજી નાહટા શ્રી મંવરલાલજી નાહટા	૧
૨ દેશી નામમાલા	પ્રો. નેમિચંદ્ર શાસ્ત્રી એમ. એ.	૮
૩ જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય ઔર પ્રમાણવિનિશ્ચય.	મુનિરાજ શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજ.	૧૮

પ્રકાશકીય નિવેદન

મહાપ્રભાવિક મુનિરાજશ્રી મોહનલાલજી મહારાજનો અર્ધશતાબ્દીમહોત્સવ સંવત ૨૦૧૩ માં ભક્તેશ્વર લાલબાગ ખાતે શાંતમૃતિ પંન્યાસપ્રવર શ્રીનિપુણમુનિજી ગણિવર તથા પૂજ્ય મુનિરત્ન શ્રી ભકિતમુનિજી આદિ સાધુસમુદાયની નિશ્રામાં ઉજવવામાં આવ્યો, ત્યારે પૂજ્યપાદની કાયમી સ્મૃતિરૂપે તેમનું ચરિત્ર છપાવી બહાર પાડવાની વિચારણા થઈ હતી. ત્યારબાદ મહારાજશ્રીની જીવનપ્રભા ઉપરાંત જૈનધર્મ સંબંધી લેખો માટે અનેક વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપી એમના ઉપયોગી લેખોનો એમાં સમાવેશ કરી, અંથની ઉપયોગિતા વધારવા સ્મારકઅંથ પ્રગટ કરવાનો નિષ્ણે લેવાયો. આ યોજનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી અને ચરિત્રનું આલેખન, તથા વિદ્વદ્ભોજ્ય લેખો મેળવી સંપાદન-કાર્યની જવાબદારી મુનિશ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજીને સોંપવામાં આવી.

અર્થપિ સમિતિના અંદાજ કરતાં આ અંથપ્રકાશનમાં ઘણો વિલંબ થયો છે, તે પણ તેમાં ચરિત્રનાયકના જીવન સંબંધી વિશેષ માહિતી અને અનેક વિદ્વાનોના લેખોનો સમાવેશ થઈ શક્યો છે, એ બાબત અમારે માટે આનંદદાયક છે. પૂજ્યપાદનો શિષ્ય-સમુદાય, ભકતજનો તથા સામાન્ય જૈનસમાજ ઘણા સમયથી આ અંથના પ્રકાશનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, તે આજે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તે અમારા માટે ગૌરવનો પ્રસંગ છે.

આ અંથ-પ્રકાશનમાં શાંતમૃતિ પં. શ્રી નિપુણમુનિજી ગણિ, પૂ. મુનિશ્રી ભકિતમુનિજી તથા મુનિશ્રી ચિદાનંદમુનિજી આદિએ અમને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે માટે અમે તેમના ઋણી છીએ. મુનિશ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજીએ પૂજ્યપાદના ચરિત્રલેખન તથા ખીજા લેખો મેળવવા ખૂબજ પરિશ્રમ સેવ્યો છે, તેમજ આ અંથનું સંપાદનકાર્ય સંભાળી ખંતથી પાર પાડ્યું છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત ઋણી છીએ.

આ પ્રકાશનકાર્યમાં પ્રેમભર્યો સહકાર આપવા માટે શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, જવાહર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તથા પ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોનો સમિતિ વતી આભાર માનવાની તક લઈએ છીએ.

સેવામૃતિ શ્રી કૃતેહચંદ અવેરભાઈએ અમને વારંવાર જે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે માટે એમનો આભાર માનવાનું કેમ ભૂલાય? આ કાર્યમાં સક્રિય સાથ અને સહકાર આપવા માટે અમે શ્રી માણેકચંદલાઈ હરખચંદ, શ્રી કાળીદાસ મુંદરજી કપાસી, શ્રી કેશરીચંદ હીરાચંદ જવેરી, તથા શ્રી સરદારમલજી કોઠારી, શ્રી મકનજી અનોપચંદજી વગેરેના આભારી છીએ.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

શ્રી કાંતિલાલ કેરાએ આ ગ્રંથને સુચોભિત કરવા માટે કિંમતી સૂચનો આપ્યા છે, તે માટે તેમનો આભાર માનવાની તક લઈએ છીએ.

શ્રી સારાલાઈ મણિલાઈ નવાજ પ્રકાશિત 'Jain Mantrashastra' પુસ્તકમાંથી પૂ. મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજની મંત્રશક્તિ વિષેનો લેખ પ્રગટ કરવા માટેની પરવાનગી આપવા માટે આભાર વ્યક્ત કરવાની જરૂર પડી ?

આ ઉપરાંત શ્રી વલ્લભસૂરિ સ્મારકગ્રંથમાંથી ચિત્રો અને ફોટાઓની રજૂઆત આ ગ્રંથમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સહકારથી અમે કરી શક્યા છીએ, એ માટે તેમના ઋણી છીએ.

શતાબ્દાની પડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ આ ગ્રંથના આગળના ભાગના તમામ મુદ્દા તપાસી આપી ગ્રંથને સમયસર તૈયાર કરી આપવા માટે જે ખંતભર્યો સહકાર આપ્યો છે, તે માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અંતમાં આ ગ્રંથ માટે જે જે પૂજ્ય મુનિવર્યો તથા વિદ્વાન લેખકબંધુઓએ પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપીને વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો લખી આપ્યા છે, એ બધા માટે એમનો આભાર કયા શબ્દોમાં માનવો ? અગાઉથી સભ્યો થઈ આ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપનાર સૌ કોઈ ભાઈઓ, બહેનો, જુદા જુદા દરેટો, દેરાસરો, પુસ્તકાલયોનો આભાર માનતા અમને આનંદ થાય છે.

સિ.

જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા
માનદ મંત્રીઓ :

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી
સ્મારકગ્રંથ-પ્રકાશન સમિતિ.

મુંબઈ,
તા. ૧-૧૨-૬૪

સંપાદકીય નિવેદન

જયન્તુ જિનેન્દ્રા: ॥

જે મહાપુરુષની પુણ્યસ્મૃતિમાં આ સ્મારકગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગ્રંથનાયક શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજનું નામ જૈન આલમથી તો અજાણ્યું નથી જ.

પ્રસ્તુત સ્મૃતિગ્રંથનું પ્રકાશન તો આજે થાય છે, પરંતુ એના વિચાર-બીજનું વાવેતર આજથી ૬ વર્ષ અગાઉ થયું હતું. વિ. સં. ૨૦૧૩ માં ચૈ. વ. ૧૨ ના રોજ પૂ. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનો ૫૦ મો સ્વર્ગારોહણદિન આવતો હોઈ એ ૫૦ મી સંવત્સરી પ્રસંગે શ્રીમદ્ને અર્ધશતાબ્દી સ્વર્ગારોહણ-મહોત્સવ મુંબઈ-બલેધર ખાતે લાલબાગ ઉપાશ્રયના હોલમાં પૂ. પંન્યાસશ્રી નિપુણમુનિજી ગણીવર આદિની શુભ-નિશ્રામાં ઉજવાયો હતો.

ઉત્સવોની ઉજવણી પછી અનેક ઉપયોગી કાર્યો પ્રાયઃ પ્રમાદથી વિસારે પડી જતાં હોય છે, પરંતુ ધગશને જે ઢીલી પાડવામાં ન આવે તો એ સમયે પ્રારંભેલાં કાર્યો જરૂર સાકાર બની શકે છે. અહિં પણ સ્વર્ગારોહણ-મહોત્સવ-સંમિતિએ જ્યારે પૂ. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું જીવન-ચરિત્ર છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની ભાવના પૂ. મહારાજશ્રી સમક્ષ વ્યક્ત કરી, ત્યારે સૌએ એને વધાવી લીધી. અને મને યાદ છે કે, જુનાગઢ દિલ્હિપુરાથી શ્રીજીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીનો પણ એક શુભેચ્છા-પત્ર અમારા ઉપર આવેલો, જેમાં તેમણે પણ એ જ ભાવના દર્શાવી હતી; આમ આ વિચારને વેગ મળ્યો અને પૂ. પંન્યાસજી મહારાજે લખાણનો પ્રારંભ કર્યો. દરમિયાન મને એક વિચાર સ્ફૂર્યો કે—“આમ માત્ર જીવનચરિત્ર જ શા માટે? ૫૦ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે એક સ્મૃતિગ્રંથ પ્રકાશિત કરાય તો કેમ? મારી આ ભાવના મેં વડીલોની સમક્ષ રજૂ કરી અને તે તેમને ગમી. પછી તો આ કાર્યની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવતાં વડીલોના આશીર્વાદ સાથે મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો.

સં. ૨૦૧૮ ના લાલબાગ (મુંબઈ) ના ચાતુર્માસ દરમિયાન સ્મારક-ગ્રંથની યોજના માટે ‘શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ-પ્રકાશન-સંમિતિ’ની નીમણૂક કરવામાં આવી અને તેના ફળસ્વરૂપે આ સ્મૃતિગ્રંથ પ્રગટ થયો.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન પાછળ ટૂંકી પણ આટલી મૂળભૂત કડી છે.

મુંબઈ અને સુરતમાં મુનિશ્રીનાં સ્મૃતિ-કાર્યો

પૂ. મુનિરાજશ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ભારતભરમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, યુ. પી. બિહાર વગેરે જે જે પ્રાંતોમાં વિચર્યા ત્યાં તેઓ જીવનની દિવ્ય સુવાસ મૂકતા ગયા છે. અને તેમાં પણ મુંબઈ અને સુરતની પ્રજા પરના તેમના ઉપકારોની સ્મૃતિઓ ઇતિહાસના પાને ચિર-અંકિત બની રહેશે.

આજથી અરધા સૈકા પહેલાંનો ભૂતકાળ એ બતાવે છે કે સં. ૧૯૦૭ થી ૧૯૬૩ સુધીનો સમય મુંબઈ અને સુરતના જૈન સંઘ માટે ખરેખર સુવર્ણ-યુગ હતો. ૧૬ વર્ષના એ સમયમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઘણી ક્રાંતિ આવી, અનેક યાદગાર સર્જનો થયાં. આ યશસ્વી પરિવર્તનમાં જે કોઈનો મુખ્ય હિસ્સો ગણીએ તો તે આપણા ચરિત્રનાયકનો હતો. સં. ૧૯૪૭ માં શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજ સૌ પ્રથમ મુંબઈમાં સંવેગી સાધુ તરીકે પધાર્યા, ત્યારથી ૧૪ થી ૧૬ વર્ષપર્યંત મુંબઈ અને સુરતના સંઘને તેમની ધર્મપ્રભાવનાનો નિયમિત લાભ મળતો રહ્યો, જેના પરિણામે અનેક નૂતન જિનમંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો, પ્રતિષ્ઠાઓ, ઉપધાનો, દીક્ષાઓ અને તે ઉપરાંત જ્ઞાનભંડાર, પાઠશાળા, હાઈસ્કૂલ, હોસ્ટેલ, કન્યાશાળા, ધર્મશાળા, લોજનશાળા, ડિસ્પેન્સરી, ચેરિટી ફંડો વગેરે અનેક ભગીરથ કાર્યોના ધીજ રોપાયાં અને તેમાંથી આજે ઘણીખરી સંસ્થાઓ વિકસિત બની સમાજ અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં યશસ્વી કાર્ય કરી રહી છે. આમ આ બધાતું શ્રેય મુખ્યત્વે આપણા ચરિત્રનાયકને ફાળે જાય છે.

સુરત, મુંબઈ, પાલીતાણા તથા ઓસિયા વગેરે અનેક સ્થળે એ સ્મારકો આજે પણ એમની કીર્તિ-માથા ગાતાં ઊભા છે.

સ્મૃતિઅંથની એક આછી રૂપરેખા

પ્રસ્તુત અંથની સામગ્રી નીચે મુજબ પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત છે :-

- ૧ કાવ્ય વિભાગ.
- ૨ ચરિત્રનાયકની સળંગ જીવન-કથા અને પરિશિષ્ટો.
- ૩ ચરિત્રનાયકના જીવનને સ્પર્શતા લેખો.
- ૪ અન્યવિષયક લેખો.
- ૫ ફોટોગ્રાફ્સ, પોર્ટ્રેટ્સ.

(૧) આ વિભાગમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષાના કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) વિભાગ ધીજમાં પૂ. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની સંપૂર્ણ, સળંગ અને ક્રમબદ્ધ જીવન-કથા વણી લેવામાં આવી છે. મહાન-પુરુષોની જીવન-સમીક્ષાનું કામ સરળ તો નથી જ. તેમ છતાં તેમના તરફની ભક્તિ અને ભાવના એ માટે પ્રેરતી હોય છે.

સંપાદકીય નિવેદન :

ચરિત્રને લોકભોજ્ય અને વાચનક્ષમ બનાવવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો છે. અને ચરિત્રગત પ્રસંગોના પરિમાર્જન માટે આધાર તરીકે મેં જે જે પુસ્તકો, પત્રો, કાંઈલો તથા હસ્તનોંધોનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેની યાદી સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિમાં આપી છે. પરિશિષ્ટોમાં ચરિત્રના દોહનરૂપે ઘટનાઓ, કાર્યો અને ચાતુર્માસનાં સ્થળોની સાક્ષાર ચાદી આપી છે. સમયના નિર્ણય અંગે ‘શ્રી મોહનચરિત્ર’ સંસ્કૃત કાવ્ય તો ખૂબજ ઉપયોગી થયું. અને પંચાસજી મહારાજે કરેલી ચરિત્રસંબંધી નોંધે તો આ કાર્યમાં મને એક પગદંડીની ગરજ સારી છે.

આ સાથે હું એ પણ નિર્દેશ કરી દઉં કે ચરિત્રનાયકના જીવન સાથે સંકળાયેલી બે બાબતો-સમાચારી અને ગુરુપરંપરા વિશે વિભિન્ન જ્યાંલા પ્રવર્તે છે, તેનું સ્પર્શકરણ ચરિત્ર તેમજ અન્ય લેખોમાં આવી જતું હોવાથી વાંચકોને તેમાંથી ઘણુંખરું જાણવાનું મળી રહેશે, એની મને ખાતરી છે.

(૩) આ પત્રીના વિભાગમાં ચરિત્રનાયકના જીવનને સ્પર્શતા લેખો આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત તેમજ ઇંગ્લીશ ભાષાના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો સમાવેશ થાય છે.

ચરિત્રનાયકના સમાગમમાં આવવાનું સદ્ભાજ્ય સાંપડ્યું હતું, એવા ત્રણ લેખકોના ખડુમૂલ્ય લેખો આહું સાક્ષાર ઉદ્ધૃત કર્યા છે, તે નીચે મુજબ :—

લેખકનું શીર્ષક :	લેખક :	સ્થાન :
૧ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ.	સ્વ. પં. રિદ્ધિમુનિજી ગાણીવર	શ્રી આત્મારામજી જન્મ-શતાબ્દી સમારકગ્રંથ
૨ શ્રી સ્વર્ગસ્થ પુણ્યાત્મા શ્રીમાન મુનિમહારાજશ્રી મોહનલાલજી.	શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી.	જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫-૬
૩ મુનિ મહારાજશ્રી મોહનલાલજી	શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી, સોલીસીટર	કમ્પેરેટીવ એન્ડ ક્રીટીકલ સ્ટડી ઓફ મંત્રશાસ્ત્ર

ચરિત્રનાયકના જીવનનું સાહિત્યિક પાસું તપાસતાં તેઓશ્રીએ રચેલી પાંચેક પદ્યકૃતિના નમૂના પ્રાપ્ત થયા છે. આ લેખ, ભૂલથી અન્યવિષયક લેખવિભાગમાં આવી ગયો છે.

(૪) આ વિભાગમાં અન્ય વિષયક લેખો-ગુજરાતી તેમજ હિન્દી ભાષામાં વિલકત છે.

હિન્દીલેખો મેળવી આપવામાં શ્રીયુત અગરચંદજી નાહટાનો પ્રયત્ન હું બહી શકું તેમ નથી. તેમણે શરૂઆતથી જ આ માટે આત્મીયતા દર્શાવી છે, તે બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક - ગ્રંથ :

પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રીએ તેઓશ્રીની અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમય મેળવી આ ગ્રંથનું આશુખ લખી આપવા અનુગ્રહ કર્યો છે, તે બદલ હું તેમનો ઋણી છું.

પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણીવર, પૂ. મુનિશ્રી જયવિજયજી મહારાજ તથા ડૉ. ઉમાકાંત પ્રે. શાહ, ડૉ. સાંડેસરા, ડૉ. લાયાણી, પ્રો. કાપડીઆ, આદિ સૌએ લેખની વાનગી મોકલી ગ્રંથનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

આ ઉપરાંત પૂ. વયોવૃદ્ધ શ્રી જિનભદ્રવિજયજી મ., પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી લક્ષ્મિમુનિજી મ., પૂ. પં.શ્રી નિપુણમુનિજી ગણીવર, પૂ. શ્રી લક્ષ્મિમુનિજી મ. તથા મારા પૂ. ગુરુદેવશ્રી આદિ સૌએ વખતો વખત પ્રત્યક્ષ કે પત્રરૂપે સૂચનો કરી જેમણે મારા આ કાર્યને સરખ બનાવ્યું છે, તે બદલ તેમના ચરણમાં કૃતજ્ઞતાની અંજલિ અર્પું છું.

સહુદયી શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેશાઈએ પણ લેખન અંગે સૂચનો અને માર્ગદર્શન આપેલ છે, તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગ્રંથપ્રકાશન - સમિતિના કાર્યકર્તાઓમાં સુશ્રાવક જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ, શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ, શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા, શ્રી માણેકલાલ હરખચંદ, શ્રી કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી, શ્રી કાલીદાસ કપાસી, શ્રી પુલચંદ હરિચંદ દોશી સૌએ સુંદર સેવા બજાવી લાલ લીધો છે.

આ સિવાય પ્રો. બીપીનચંદ્ર જી. ઝવેરી, શા. કપૂરચંદ રણછોડદાસ વારૈયા તથા શા. ચંપકલાલ ભોગીલાલ અને અન્ય જે ભાઈઓએ આ ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપ્યો છે, તે ઉલ્લેખનીય છે.

અને અંતે આ ગ્રંથમાં શાસ્ત્ર કે ઇતિહાસ વિરૂદ્ધ કાંઈપણ લખાયું હોય, કિંવા પ્રેસ કે દાંપ્તદોષથી છપાયું હોય, તે અંગે મિત્રામિ હુકકડં દઉં છું. સુસ્ત વિદ્વાન વાચકોને કાંઈપણ ક્ષતિ જણાય તો જણાવવા અનુગ્રહ કરે.

લેખકો અને ગ્રાહકોની દીર્ઘ-પ્રતીક્ષાને પ્રાંતે વિલંબથી પણ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે, તેમાં સંતાપ વ્યક્ત કરવા સિવાય વિશેષ શું કહી શકું?

તા. ૧-૧૨-૧૯૬૩

પાટણ જૈન મંડળ

૭૬, મરીનડ્રાઇવ

મુંબઈ-૧.

લિ.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી ચિદાનંદમુનિ

ચરણુરેણુ મૃગેન્દ્ર મુનિ

॥ जयन्तु वीतरागा : ॥

આવકાર

સંતો અને આત્મસાધકો એ સંસારની સનાતન સંપત્તિરૂપ છે. આવી વ્યક્તિઓ પોતાં ધર્મને માર્ગે ચાલે છે અને સ્વાનુભવને બળે દુનિયાને ધર્મનો માર્ગ બતાવે છે. માર્ગશૂલેલી માનવજાતને ન્યાય-નીતિ અને ધર્મનો સાચો માર્ગ દર્શાવવાને કારણે આવા સાધકોને સમાજ-જ્યોતિર્ધર લેખવામાં આવે છે. જૈન પરંપરામાં આવા મહાપુરુષોને પ્રભાવક પુરુષો તરીકે બિરદાવવામાં આવે છે. અને આવા ધર્મપુરુષોની સેવાથી તેમજ એમના સંપર્કથી માનવીનું જીવન ચરિતાર્થ અને ધન્ય બની જાય છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રોમાં સત્સંગ કે સંતસંમાગમનો ઘણો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એની ખુબ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

વીસમી સદીમાં જૈન જ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાં જે પ્રભાવશાળી મહાપુરુષો થઈ ગયા, એમાંના પૂજ્ય મુનિગણાલંકાર શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ પણ એક હતા. તેઓ જેમ જ્ઞાનવાન હતા, તેમ ચારિત્રપાત્ર પણ હતા. આજથી ૬૦-૭૫ વર્ષ પહેલાં આપણા શાસ્ત્રથી છપાવવાની શરૂઆત હજી થઈ નહોતી અને શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે આજના જેટલી વિપુલ સાહિત્ય-સામગ્રી પણ સુલભ નહોતી, એવા સમયમાં પણ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે શાસ્ત્રોતું ઉંડું અધ્યયન કર્યું હતું, એ જ બતાવે છે કે-એમની જાણસા અને જ્ઞાનભક્તિ કેટલી ઉત્કૃષ્ટ હતી. વળી મુજે તેઓએ યતિદીક્ષા લીધેલી અને યતિજીવનમાં તો ચારિત્રની સાધના અમુક મર્યાદામાં જ કરવાની હોય છે; એટલું જ નહિ, એમાં તો સંપત્તિ અને વૈભવની સામગ્રી પણ સારા પ્રમાણમાં સુલભ હોય છે, એ જાણીતું છે. તેમાં વળી ગાદીપતિ શ્રીપૂજ્યનો ઠાઠમાઠ તો ખૂબ જ હોય છે. પણ શ્રી મોહનલાલજીએ યતિદીક્ષા લેવા છતાં એમનો આત્મા તો સાચા ત્યાગી, વૈરાગી અને સંયમી સાધકનો આત્મા હતો. એટલે ઉપર શ્રમજીવનો જૈન સાધુના કઠોર જીવનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે જ એમના આત્માને સંતોષ થયો. લોગની સામગ્રી સહજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોવા છતાં એનો સદૃષ્ ધ્યાન કરીને તેમણે હોંશે હોંશે ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. એ બીના એમની ચારિત્રપરાયણતાનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી - અંધ :

મુનિવર્ય શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું જીવન વાંચતાં એમ જાણવા મલે છે કે તેઓનો જન્મ બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હતો અને આત્મસાધનાને માટે એમણે શ્રમણજીવનનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ ઉપરથી એમ જરૂર કહી શકાય કે આ પ્રભાવક મુનિવરે જ્ઞાનયોગ દ્વારા પોતાના બ્રહ્મત્વને ઉજાડ્યું હતું અને ચારિત્રયોગ દ્વારા પોતાના શ્રમણત્વને શોભાવ્યું હતું.

જ્ઞાન અને ચારિત્રના સુમેળથી શોભતી પોતાની સાધુતાના બળે તે કાળે મુનિરત્ન શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે જૈનસંઘ ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો. એમના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો થયાં હતાં, અને સંઘને ધર્મકરણીની પ્રેરણા મળી હતી. તેમાંય મુંબઈ અને સુરત શહેર ઉપર તે એમનો ઉપકાર સર્વશ્રેષ્ઠ હતો. એમજ કહી શકાય કે મુંબઈમાં જઈ વસેલા જૈનોને ધર્મનો રંગ લગાડવાની તેમજ મુંબઈનો માર્ગ જૈનમુનિવરો માટે ખુલ્લો કરવાની પહેલ સ્વનામધન્ય આ મુનિવરેજ કરી હતી.

વળી જરૂર પડે ત્યારે વિચારીને બને તેટલું ઓછું બોલવાના ગુણને લીધે સંઘમાં તેઓ વચનસિદ્ધ પુરુષ ગણાતા હતા અને ગમે તેવા મુશ્કેલીભર્યા કે ઉશ્કેરણીના વખતમાં પણ તેઓ ન ક્યારેય ગુસ્સે થતા કે પોતાની શાંતિ અને સમતાને ખત્રેલ પહોંચવા દેતા. સ્વસ્થમારં જ સામન્ન-ઉપશમ એ જ શ્રમણપણનો સાર છે. મુનિવર્ય શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું જીવન આ શાસ્ત્રવચનના ઢાળલાડપ હતું. એમના જીવનની પ્રેરક અને ગોધ-દાયક ઘટનાઓનું વર્ણન આ સ્મારકઅંધમાં આપવામાં આવેલ જીવનચરિત્રમાં તેમજ બીજા અંજલિ-લેખોમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેની અહિં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

આવા એક આત્માથી, હજીકમી, પાપભીડ, અદ્યપક્યાથી અને ધર્મનિરત સંત-પુરુષની સ્મૃતિ શ્રી અંધમાં તાજી થાય એ ઇષ્ટ છે અને તેથી એમના કાળધર્મને ૫૦ વર્ષ થયા એ નિમિત્તે આ અર્ધશતાબ્દી-સ્મારક-અંધ પ્રગટ કરવાની જે યોજના કરવામાં આવી છે, તેથી ચિત્તમાં આહ્લાદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

આ સ્મારક-અંધમાં ઉત્સાહી મૂનિશ્રી મૃગેન્દ્ર મુનિએ લખેલી પૂજ્યપાદ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની મળાંગ જીવનકથા આપવામાં આવી છે; તે ઉપરાંત શ્રી મોહનલાલજી મહારાજને અંજલિ આપતી કે એમનાં ગુણગાન કરતી સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં જુદા જુદા લેખકોની કૃતિઓ આપવામાં આવી છે, તે ઉપરથી શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ કેવા પ્રભાવક પુરુષ હતા તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકશે.

વળી, આ સ્મારકઅંધને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના જીવન કે ગુણગાન પૂરતો મર્યાદિત ન રાખતાં એમાં આપણા કેટલાક લગ્નપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનોના ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક

આવકાર :

કે તાત્ત્વિક વિષયના લેખો આપવામાં આવ્યા છે, તેથી આ ગ્રંથની ઉપયોગતામાં વધારો થયો છે.

તેથી એક સંતપુરુષના પુણ્યસ્મરણ-નિમિત્તે તૈયાર કરવામાં આવેલ આ ગ્રંથને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે.

આવો ઉપયોગી ગ્રંથ તૈયાર કરવા બદલ મુનિ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના સાધુ-સમુદાયને, મુનિ શ્રી મૃગેન્દ્રમુનિને, આ સ્મારક-ગ્રંથની કમિટિના સભ્યોને, એના સલાહકાર મંડળને અને આમાં એક યા બીજા રૂપે સહાયક થનાર સર્વ મહાનુભાવોને ધન્યવાદ ઘટે છે.

અંતમાં, પૂજ્ય મોહનલાલજી મહારાજ એક આત્મસાધક પુરુષ હતા અને એમના જીવનનો એ જ મહિમા હતો અને તેથી જ આટલાં વર્ષો પછી તેઓનું પુણ્યસ્મરણ આપણે કરીએ છીએ એટલે આવા મહાપુરુષને જાણ્યાનું અને એમને સ્મરણ કર્યાનું સાચું કૃણ આપણા જીવનને ધર્મના માર્ગે દોરીને નિર્મળ બનાવવું એ જ છે.

લુણસાવાડા, મોટીપેળ

જૈન ઉપાશ્રય

અમદાવાદ

પોષ સુદિ ૧૩

વિ. સં. ૨૦૨૦

મુનિ પુણ્યાવજય

ખિંદુમાંથી સિંધુ

જલખિંદુના દ્વારે એક વાર સાગર ગયો !

મથુરાની મહાનગરી હતી. પ્રાદ્યક્ષતું દ્વાર હતું. સમર્પણ અને સાધુતા ત્યાં મળ્યાં.
સાધુતાએ કહ્યું,

‘માઈ! સંસાર તો મદારીનો ખેડ છે. તારા દીકરાને મદારીનો માંકડો બનાવી
ઠેર ઠેર પેટ માટે નચાવવા માગે છે, કે સંસારનો વિજેતા સરજવા ચાહે છે?’

સમર્પણશીલા માતા પળવાર મૌન રહી.

માતા શું જવાબ આપે? અને એમાં જવાબ આપવા જેવું પણ શું હતું? કયી
મા દીકરાનું શુભ ન વાંછે?

‘માઈ! સંસારની આસક્તિએને હું પિછાણું છું. પિંજરના પંખીને પરને અધીન
કરવું સહેલ નથી, તો આ તો પેટની માયા છે. તારા દીકરા માથું છું. વૈરાગ્યની
વિરાસત આપવા અને સાધુતાના સિંહાસને બેસાડવા.’

ભોળી માતાએ કાળજની કોર કાપીને, નવ વર્ષના દીકરા મોહનને યતિપુરુષને
ભેટ ધર્યો. ને ઇતિહાસવિદોને કાળદેવતાના લાંબા અંતરપટ ભેદીને આંગણે આવીને
ઉભેલા આચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિને, પોતાનો એક પુત્ર ચાંગ-આચાર્ય હેમચંદ્ર સરજવા માટે-
ભેટ ધરતી માતા પાદિની યાદ આવી.

ચિંતા નથી કે એક ઘટના ઉત્તર પ્રદેશમાં ઘટી અને એક ગુજરાતના ધંધુકા શહે-
રમાં બની. રે! સંસાર ત્યાં સુધી કુશળ છે, જ્યાં સુધી આવી સમર્પણશીલા ત્યાગમૃતિ
માતાએ હયાત છે: ને અનાથ સંસાર સનાથ છે, જ્યાં સુધી શિષ્યમોહી નહિ, પણ
શાસનપ્રેમી સાધુએ પોતાના નિંભાડામાં આવાં નકલંક મોતી પકડે છે!

ઘડતે પરિણામે માતાએ મોહનને અર્પણ કર્યો. એ યતિપુરુષ એને પોતાની
પોસાલમાં લઈ ગયા, ને ઘડતર-ચણતર શરૂ કર્યો. સાત વર્ષ સુધી એને સંસારમાં રાખ્યો,
પ્રદ્યુત્તરી સભર્યો ને એના પ્રદ્યુત્તરી નાવનું સુકાન કયો પ્રવાહ પકડે છે, તે નીરખ્યા કે શું!

એક રાતે શીલગુણ સૂરિએ સનાથમાંથી અનાથ બનેલ વનરાજનાં પારણાં પોતાનાં

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી અંધ :

ઉપાશ્રયે બાંધ્યાં હતાં ! એનાં તેજકિરણોની દિશા નિહાળતા હતા. એતા હતા કે બુવાનની નાવ કયી તરફ જાય છે. રજસુ કે સત્ત્વ તરફ ? અને રજસુ પ્રકૃતિ નિહાળી જાતે વનરાજને આશીર્વાદ આપી આત્મિક નહિ તો દેશની આગાદી હસ્તગત કરવા વિદાય આપી હતી.

જૈન સાધુઓ એ કાળે અંતરની જાગૃતિને ઉપાસના માનતા. એાહું જ્ઞાન એમના તપસ્તેજને દુર્બળ બનાવતું નહિ. ફાલને તેઓ આત્મિક દુર્બળતા માનતા. અને દુર્બળ માનવી કયું પાપ આચરતો નથી ? તેઓ પાસે પ્રેમનો ધર્મ હતો, ને ધર્મનો પ્રેમ હતો. શાખા-પ્રશાખાઓનો બાદ્ય વિસ્તાર એમનો એાછો હતો, પણ મૂળજ એમનું મહાન હતું. અને એમાં ક્રાંતિકાર જૈનધર્મ સાંપડ્યો.

પચીસસો વર્ષ પહેલાં પ્રગટેલી પરમજ્યોતિ પ્રભુ મહાવીર મહા ક્રાંતિકાર હતા. એમનો ધર્મ ક્રાંતિનો હતો. તેઓએ બાબોચિયામાં બદબદતા જીવોને સાગરની વિશાળતા આપી હતી ! માનવને ઇશ્વરસર્જિત કેદમાંથી મુક્ત કરી કર્મની દિલસુડી આપી હતી. જેવાં કરો કર્મ, તેવો પામો મર્મ ! દેવત્વનું દાસત્વ છોડાવી, માનવતાનાં મૂલ્ય આપ્યાં હતાં કહ્યું હતું કે મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે !

ભગવાન મહાવીર ગણતંત્ર રાજ્યના એક રાજકુમાર હતા. ગણતંત્રનાં લોકશાહી મૂલ્યો તેમણે જીવન અને કવન દ્વારા વ્યક્ત કર્યાં. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રત્વના વિભાગોની જન્મજાત મહત્તાની હીનતા એમણે રદ કરી હતી. ને વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં ચોરડાંને ફૂર કર્યાં હતાં. સંસારમાં વ્યક્તિપૂજાની ઇજારાશાહી નષ્ટ કરી, ગુણપૂજાનો પ્રચાર કર્યો હતો. અંધારી શુદ્ધ જેવાં ધર્મતત્ત્વોને તેઓએ ચાહુ લોકભાષામાં પ્રગટ કરી, અગમ્યતા ને શુદ્ધ ૧૧ ટાળી હતી ! ધર્મ, તીર્થ અને સંઘ સ્થાપી સંસારને તરવાની ત્રિવેણી બનાવી હતી ! આહિંસા, સંયમ અને તપને જીવનનાં માંગલ્ય દર્શાવ્યાં હતાં.

એ ભગવાન મહાવીરના શાસનના એક સુભટ તરીકે મોહને આગળ કદમ બઢાવ્યા. પોતે ગુરૂ પાસે દીક્ષિત થઈ ચતિપદ સ્વીકાર્યું હતું. ને પરંપરાએ પોતાને શ્રીપૂજ્યપદ પણ પ્રાપ્ત થવાનું હતું.

શ્રીપૂજ્યપદ એટલે બીજું રાજપદ ! રાજા જેટલો વૈભવ, એટલો માનમરતબો, એટલો વૈભવવિલાસ !

ચતિશ્રી મોહનલાલજીને આ સત્તા, આડંબર ને શ્રીમંતાઈ અરુચિચનક થઈ. તેઓને લાગ્યું કે જે સાગર પાસે હું આવ્યો છું, એમાં ભલે ઘણી નદીઓની જળલક્ષ્મી ફલવાય છે, પણ મુજ તૃષાતુરને એ ઉપયોગી નથી.

ખિંદુમાંથી સિંધુ :

કુધાતુર સાગરે ન જાય, એને સરોવર જોઈએ. અને એક નાનું શું જલખિંદુ સાગર છોડી સરોવરની શોધે નીકળ્યું. જૈન દર્શનોનો એનો અભ્યાસ એની આ વૃત્તિને પોષી રહ્યો.

જેવું એ જીવન છે;

અનુભવવું એ સંસાર છે;

ત્યાગવું એ મોક્ષ છે. આ માટે સદોદ્ધિત જાગૃત એટલે જૈન સાધુ ! ઇન્દ્રિયોના દાસાવ સામે સદા જંગે ચઢેલો વિજિગીષુ !

એણે નિશ્ચય કર્યો કે વિષયના દીવા ને વૈભવની રેશની ભલે ઝાકઝમાળ લાગે, પણ એ આત્મસૂર્યના ઉદય સુધી ! આત્મસૂર્યના ઉદય આડેનાં આવરણો નષ્ટ કરી નાખવાં. ન રહે વાંસ, ન બળે વાંસળી !

સંઘર્ષ એ તો સાધુતાનો પ્રાણ છે ! મોહનલાલજી યતિ બધે ફરે છે, બધે વિચરે છે. પણ હૃદયમાં જ્યોતિ જ્વળી છે !

આત્મબળ એકત્ર કરવા, એકલમદ્વલની શક્તિ સંગઠિત કરવા એ કલ્પકતામાં ધરણેન્દ્રને સાધી રહ્યો, ને ત્યાં તેઓને દર્શન લાધ્યાં. શક્તિઓ નિર્ભય બની.

આખરે એક દહાડો યતિધર્મ તણ સાધુ ધર્મ સ્વીકારી લીધો. સાધુધર્મ તો અસિની ધાર પર ચાલવાનો ધર્મ હતો. પણ તે તેમણે સ્વીકાર્યો ! અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, ને બ્રહ્મચર્ય ! એક એક વ્રત જીવનનું સત્ત્વ માગતું હતું.

પણ જંગે ચઢેલો જોધો ન ડરે ! અને પછી ભારત વર્ષની લોમકા ખૂંદવા માંડી. ધર્મની ખેતી કરવા માંડી : ને જીવદયાની હરિયાળી ચારે તરફ પ્રસારી દીધી. કેટલાક તપ-ત્યાગ ઝરમર વર્ષા જેવાં હોય છે. ટીપેટીપું સ્ત્રીધું ધરતીમાં ઉતરી જાય છે. કેટલાક મુશળધાર વર્ષા જેવાં હોય છે. એક સાથે પૃથ્વીને પરિભ્રાવિત કરે છે. ને વહી જાય છે. ધરતીનું નજીકનું પડ પણ સાવ કોરું રહે છે !

પહેલા પ્રકારના શ્રી મોહનલાલજી મ. હતા. તેઓએ સુબંધમાં જૈન સાધુઓનો પ્રવેશ હુલ્લ ભાળી, પોતે ત્યાં વિહાર કર્યો. ને મોહમયી નગરીને ધર્મના સંસ્કારેથી સીંચી ! મેઘ અને મહાપુરુષનું જીવનવ્રત સરખું છે ! સૂકામાં લીધું કરે. તાપમાં શીતળતા પ્રસારે. શ્રી મોહનલાલજી મ. જીવનભર એ વ્રતના પાલક રહ્યા !

એ જીવનવ્રતની કથા કહેતી આ સ્મરણાંજલિ સમાજને જૂની સત્યધર્મની સાધુતાનાં દર્શન કરાવશે. ને ચરિત્ર ચારત્રને ઘડે છે. એ ઉકિતને સાર્થક કરશે, એમ હું માનું છું.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

આજે તો પરિસ્થિતિ નિહાળતાં એમ લાગે છે કે રહ્યામાની અશક્તિ જાણવામાં જ સાચી શક્તિ રહેલી છે. તે અધકાર ક્યાંથી આવ્યો તે જાણવામાં ખરી જાગૃતિ રહેલી છે. તે શક્તિ ને જાગૃતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન આવાં ચરિત્રો દ્વારા કરવો ઘટે. એમાં જ આવાં પ્રયત્નોની સફળતા છે.

જૂટી જૂટી પડેલી સામગ્રીને સંકલિત કરીને એને સરલ અને રોચક ભાષામાં રજૂ કરવાનો મુનિશ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજીનો પ્રયાસ પ્રશંસાપાત્ર છે, અને આ રીતે જ્ઞાનસાધના દ્વારા પોતાના વડાગુરુની ચિરંજીવી ભક્તિ કરવા બદલ એમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મહાપુરુષોના જીવન એ તો આરસી છે. મુનિવર્ય શ્રી મોહનલાલજીની જીવન-આરસીમાં જૈનસંઘ પોતાના મુખ્યત્વે દર્શન કરીને એને સરખું કરવા પ્રયત્ન કરે, એ જ આવાં આવાં ચરિત્રગ્રંથોની ચરિતાર્થતા છે.

‘જયભિખુ’

વિશ્વની મહાન વિભૂતિ

શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું જીવનદર્શન

સંપાદક : શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

[શ્રી. મોહનલાલજી અર્ધ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં શરૂઆતથી છેડે સુધી જેમણે અત્યંત કાળજી રાખી માર્ગદર્શન આપેલ છે, તેમજ ગ્રંથની રચનામાં અને જીવન-ચરિત્ર લખાવવામાં મહત્વની વિગતો પૂરી પાડી દોરવણી આપેલ છે, એવા પૂ. ભક્તિ મુનિજીએ આ લેખ વિષેની તમામ હકીકતો તેમજ તે ઉપરથી આ લેખ કેમ તૈયાર કરવો તેની જરૂરી સૂચના પણ આપેલી છે. પૂ. પં. શ્રી નિપુણ મુનિજી તેમજ પૂ. ભક્તિ મુનિજીએ પણ આ લેખ સંબંધમાં માર્ગદર્શન આપેલ છે. તે માટે શ્રી. મોહનલાલજી અર્ધ-શતાબ્દી-સ્મારક ગ્રંથસમિતિ તેની આભારપૂર્વક નોંધ લે છે. — સંપાદક]

૧ - પૂર્વ ઇતિહાસ

દરેક જીવ જન્મે છે, ત્યારે પોતાનું ભાગ્ય પણ સાથે જ લેતો આવે છે. ભાગ્યના બે પ્રકારો છે : શુભ અને અશુભ. આ બંને પ્રકારો અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપના નામે ઓળખાય છે. વગર પુરુષાર્થે શાલિભદ્રને દેવલોકમાંથી વિપુલ સામગ્રીની નવાણું પેટીઓ દરરોજ આવ્યા કરતી, અને પુણ્યનો પ્રભાવ કે શુભ કર્મનો ઉદય કહેવાય; જ્યારે આખો દિવસ મહેનત-મજૂરી કર્યા છતાં પેટપુરતું ખાવાનું પણ મળતું નથી, એવા પણ અનેક દાખલાઓ જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિને પાપનો પ્રભાવ કે અશુભકર્મનો ઉદય કહી શકાય. કુશળ વેપારી દેવાદાર હોય તો પણ વ્યાપાર કરી પોતાનું દેવું પતાવી ધનાઢય બની જાય છે, અને પોતાની આસપાસના વેપારીઓને પણ ધનવાન બનાવવામાં મદદ રૂપ બને છે, તેવી જ રીતે, જેમનું જીવન ચરણ-કરણ-સિત્તરીના વ્યાપારમાં જોડાયેલું હોય અને અપ્રમત્તારૂપ કુશળતાથી તેજનો ધંધો કર્યા કરતો હોય તો થોડા વખતમાં કર્મેનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાનરૂપ અપૂર્વ ધન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધદશામાં ચાલી જાય છે. આ પ્રદેશમાં પહોંચ્યા પછી કોઈ પ્રકારની કમાણી કે ધંધો કરવાપણું રહેતું નથી. આ કળિકાળમાં પણ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ દરિદ્રનારાયણની પેઢીનો માર્ગદર્શક બની સ્વ અને પરનું કલ્યાણ સાધવાનો અધિકારી થઈ શકે છે.

આ જ રીતે આપણા ગુરુદેવનો જીવ દેવલોકની ભૂમિ પરથી મૃત્યુલોકના પામર માનવીઓને માર્ગદર્શન આપવા ભારત દેશમાં ખેંચાઈ આવ્યો. ભારતમાં એક મહાન તીર્થ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

સ્થાન જેવા ગણાતા મથુરાની નજીકમાં ચાંદપુર નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામમાં માત્ર કુળની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણદંપતીને ત્યાં ગુરુદેવનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ બાદરમલ અને માતાનું નામ સુંદરી. પિતાનું જીવન સંત જેવું હતું, બ્યારે માતા એક મહાન સતી હતા. તેમનામાં રૂપ અને ગુણ એવા તો અલૌકિક કે દર્શન કરતાં જ તેમની કુખે જન્મ લેવાનું મન થઇ આવે.

વર્ષા ઋતુમાં, એક રાત્રે, પ્રભાતના સમયે, સતી માતાએ સ્વપ્નમાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. સ્વપ્ન જોઇ હર્ષધેલી થયેલી માતાએ પતિને સ્વપ્નની કહાણી કહી સંભળાવી. માતા-પિતાએ સ્વપ્નનો ફળાદેશ જાણ્યો. માતાને ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ થવા લાગ્યો, એટલે મનમાં તીર્થયાત્રાઓની કલ્પનાઓ આવ્યા કરે, ગરીબ અને સંત પુરુષોની ભક્તિ કરવાનું મન થવા કરે. સ્વપ્ન પછી નવ માસ પૂરા થતાં વિ. સં. ૧૮૮૭ના વૈશાખ સુદ છઠ્ઠે ગુરુવારના દિવસે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં આકૃતિએ અતિ સુંદર અને દેખાવમાં અતિ રમણીય લાગે એવા પુત્રને સુંદરી માતાએ જન્મ આપ્યો. માતાપિતાના હર્ષને પાર ન રહ્યો.

૨ - બાલ્ય ત્યાગ

બાળકને જોતાં જ તેના પ્રત્યે મોહ જાગે, એટલે માતાપિતાએ કુંડલીની રાશિ પરથી નહિ, પણ ભાવ ઉપરથી બાળકનું નામ મોહન રાખ્યું. લાડકવાયા મોહનનું પાલન કરવા સાથે પોતાના કુલોચિત બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિના સંસ્કાર અને વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપતાં બીજના ચંદ્રની જેમ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા મોહનને નવ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં. બ્યવહાર-દૃષ્ટિએ મોહનરૂપી રતનની માલિકી માતાપિતાની હતી, પણ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો મોહન સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણ અર્થે જન્મ્યો હતો. બાળકની તીવ્ર બુદ્ધિ અને અદ્ભુત સમજશક્તિ જોઇને માતાપિતાએ વિચારી લીધું કે આ બાળકને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું જોઇએ, અને તે દિશામાં યોગ્ય પગલાં પણ લીધાં. જે જે માણસો બાળકને બુદ્ધિએ તે છક થઇ જતા. બધાએ સલાહ આપી કે નાગોરમાં બિરાજતા યતિશ્રી રૂપચંદ્રજી ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન ધરાવે છે, માટે આ બાળકને શિક્ષણ માટે તેની દેખરેખ નીચે મૂકવો.

માતાપિતા આ સંબંધમાં કાળજીપૂર્વક વિચાર કરતા હતા, તેવામાં માતા સુંદરીને સ્વપ્ન આવ્યું કે મારી દૂધપાકની થાળી કોઇએ લઇ લીધી. માતાપિતાએ આખરી નિશ્ચય લઇ લીધો અને મોહનને યતિશ્રી રૂપચંદ્રજી પાસે લઇ ગયા. યોગાનુયોગે જે દિવસે બાળક સાથે તેઓ યતિશ્રી પાસે પહોંચ્યા, તે જ રાત્રે યતિશ્રીને સ્વપ્ન આવેલું કે તેમને કોઇ-દંપતિએ દૂધપાકનો ઘડો વહોરાવ્યો. મોહનને જોઇ યતિશ્રીનો આત્મા ભારે પ્રસન્ન થયો, અને બાળકને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો. જીવનમાં શીખવા જેવી તો

જીવનદર્શન :

અનેક કલાઓ છે, પણ આ બધી કલાઓમાં શ્રેષ્ઠ કલા તો ધર્મકલા છે. ધર્મકલા બહુયા વિનાની તમામ કલાઓ ઉતરતી છે અને મોહને તો શરૂઆત જ ધર્મકલાથી કરી. માત્ર સોળ વરસની વયે તો જૈન ધર્મના પ્રકરણાદિ ગ્રંથો મોહને કંઠસ્થ કરી લીધા, અને યતિને યોગ્ય પાત્ર માની યતિધર્મની દીક્ષા માટે શ્રી રૂપચંદ્રજીએ મોહનને પોતાના વહીલ શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજી પાસે મોકલ્યા. આકૃતિ : કથયતિ જુગાનુની કહેવત અનુસાર મહેન્દ્રસૂરિજીએ મોહનને જોયો કે તેમના હૃદયમાં આનંદોદલાસ વ્યાપી રહ્યો, અને તેઓ મોહનને યતિદીક્ષા આપવા અર્થે મક્ષીજી લઈ ગયા. સિંહરાશિ (સિંહરાશિના અક્ષરો 'મ' અને 'ટ' છે.)માં જન્મ લેનાર મોહન સાથે ત્યાં પાંચ મરમા ભોગ થઈ ગયા. મક્ષીજી તીર્થ, મહેન્દ્રસૂરિ, મોહન, માગશર માસ અને મનોભાવ. મોહને અહીં યતિધર્મની દીક્ષા લીધી. મોહનનું આકર્ષણ અદ્ભુત હતું. જન્મથી ધ્રુવચારી, નિર્મળ અને કોમળ હૃદય, સંયમી જીવન અને સંસ્કાર તેમજ કેળવણીનો માબાપ અને ગુરુએ આપેલો વારસો, પછી તેમાં બાકી શું રહે?

૩ - આત્મમંથન

ભાગ્યને અનુરૂપ યોગો પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેતા નથી. પોતાના ગુરુ સાથે મોહનયતિ કાશીએ પહોંચ્યા અને ત્યાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, તીર્થ અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. થોડા સમય બાદ રૂપચંદ્રજી યતિ માંદા પડ્યા અને કાળધર્મ પામ્યા. મોહન યતિના આત્માને ભારે આઘાત લાગ્યો, પણ સંસારનું સ્વરૂપ તેમને સમજાઈ ગયું હતું, એટલે અનિત્ય ભાવનામાં મન વાળ્યું. રૂપચંદ્રજીના કાળધર્મની મહેન્દ્રસૂરિજીને બખર પડતાં તેઓ તરત ત્યાં આવ્યા અને પોતાની પાસેના આગમશાસ્ત્રો, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં તમામ પુસ્તકો મોહનને સુપ્રત કરી દીધાં. થોડા સમય બાદ મહેન્દ્રસૂરિ પણ કાળધર્મ પામ્યા, પરંતુ મરણ એ તો જન્મ લેનાર જીવનો અબાધિત અધિકાર છે, એમ માની મોહનયતિએ મનનું સમાધાન કર્યું.

યતિશ્રી રૂપચંદ્રજી અને મહેન્દ્રસૂરિજીના કાળ ધર્મ પામ્યા પછી મોહનયતિમાં ભારે આત્મમંથન શરૂ થયું. સામાન્ય લોકોને નજીવી લાગતી બાબતમાંથી જ્ઞાની મહાત્મા પુરુષો મોટો અર્થ તારવી લે છે. યતિજીવનમાં પરિગ્રહને અવકાશ છે, પણ જેના જીવનમાં ત્યાગ તાણાવાણાની માફક વણાઈ ગયો છે, એવા મોહનને પરિગ્રહ પ્રત્યે ઘૃણા થઈ આવી, અને પોતાની પાસેના દ્રવ્યનો ધર્મકાર્યોમાં સફળિયોગ કરી યતિજી લખનૌથી છુટ્કા બાળુના સંઘ સાથે ગિરિરાજની જત્રા કરવા અર્થે ચાલી નીકળ્યા. તે પછી પાછા કલકત્તા આવી પોતાનો વધુ વખત ધ્યાન અને જ્ઞાનમાં પસાર કરવા લાગ્યા. ધ્યાનમાં એક વખત મુખ પહોળું કરેલો એવો એક કાળો નાગ જોવામાં આવ્યો. મોહનયતિએ એવા આભાસને

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

જ્ઞાનરૂપમાં ઘટાવી વિચાર્યું કે કાલરૂપ કાળો નાગ અંતે તો અન્ય જીવની માફક મારો પણ કેળિયો કરી જવાનો. યતિજી વિચારવા લાગ્યા કે જીવનનો કાલ તો મર્યાદિત હોય છે, અને કાર્ય તો અનેક કરવાનાં છે. એવામાં બહારથી આવેલો એક યાત્રિક યતિજીને વાંદવા આવ્યો. યાત્રિકને વંદનાની ક્રિયા અટકાવતાં યતિજીએ કહ્યું : ‘મહાનુભવ ! મારો આત્મા હજી વંદન કરાવવાને યોગ્ય થયો નથી, માટે વંદન કરી મને પાપમાં ન નાખ.’ કેવી સરલતા ! કેટલી નિઃસ્પૃહતા !

આત્મમંથનના અંતે તેમણે યતિજીવનને તિલાંજલી આપી અને પોતે સંઘસમક્ષ ક્રિયાદ્વારપૂર્વક શ્રી સુખસૂરિજીના શિષ્ય તરીકે સંવેગીપણું સ્વીકારી લીધું. જીવનમાં આમ કાંતિ આવી, અને મોહન યાત્રિક હવે મુનિ મોહનલાલજી બન્યા.

૪-કોણ અનાથ ? કોણ સનાથ ?

યતિજીના પલટાએલા જીવને તે વખતના કાશીનરેશ પર ભારે અસર કરી. કાશીનરેશને લાગ્યું કે યતિજીએ આ શું કયું ? સુખ અને આરામવાળા જીવનનો ત્યાગ કરી હુઝાદ પરિપક્વો સહન કરવાનો ધર્મ સ્વીકારવાનો અર્થ શું છે ? નિરાધાર અને અસહાય અવ્યવસ્થાના કારણે મોહનયતિજીએ આ પગલું ભર્યું હશે, એમ વિચારી કાશીનરેશ મુનિ મોહનલાલજી પાસે જઈ પહોંચ્યા અને કહ્યું : ‘આપની એકે એક સગવડતા પૂરી કરવા હું તૈયાર છું, માટે આપે ગ્રહણ કરેલો આ કષ્ટ માર્ગ વાળો ધર્મ છોડી દેવો, અને મારા રાજમહેલમાં આવી જવું. મુનિ મોહનલાલજી કાશીનરેશની વાત સાંભળી મુક્ત કંઠે હસી પડ્યા, પણ પછી ગંભીર ભાવે કહ્યું : ‘રાજન્ ! આ જગતમાં બધાં જ અનાથ છે, અને કોઈ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને નાથ નથી બની શકતી. મારી સગવડતા તો એક બાબતે રહી, પણ તમે પોતે પણ નિરાધાર છો. વિચાર કરો, માનવીનું આયુષ્ય ઝપાટાખંધ પસાર થઈ જાય છે, તેમાં કોઈ એક પળનો પણ વધારો કરી શકતું નથી. આમ છતાં, આ બાબતમાં આપ ગેરન્ટી આપો કે મારી ઇચ્છા મુજબ આપ મારું આયુષ્ય વધારી આપશો, તો તમારી વિનંતિ માન્ય કરવા હું તૈયાર છું. કાશીનરેશને મુનિજીની વાત સાચી લાગી, અને સંસારની અનિત્યતા અને પોષ્કળતા વિષે પણ ખાતરી થઈ.

તે પછી મુનિ મોહનલાલજી જોધપુર આવ્યા અને ત્યાંની પ્રજામાં પ્રચલિત એવા અનેક કુરિવાજો જેવા કે કન્યાવિક્રય, ભક્ત્યાભક્ષ્ય સંબંધનું અજ્ઞાન વગેરે દૂર કરાવ્યાં.

શીરોહીનરેશ કેશરીસિંહજી પર પણ મુનિરાજનો જબ્બર પ્રભાવ પડ્યો અને તેના રાજ્યમાં પણ અનેક સુધારાઓ લાબલ કરાવ્યા. મુનિરાજની વિદાય વખતે પણ શીરોહીનરેશે કોઈ પણ સેવા માગી લેવા વિનંતિ કરી, ત્યારે ભવ્ય મુનિરાજે કોઈ પણ ભૌતિક

જીવનદર્શન :

પદાર્થની માગણી ન કરતાં દશેરાના તહેવારના દિવસે દેવી પાસે પાડાનો બધ કરાવવામાં આવતો, તે પ્રથાને બંધ કરાવવા માગણી કરી. મહાપુરુષોની માગણીમાં પણ અનેક જીવોનું કલ્યાણ જ રહેલું હોય છે. જોધપુરમાં આલમચંદળ નામના અધ્યાત્મી રાજકર્મચારી પુરુષ પણ મુનિરાજના પરમ ભક્ત થઈ ગયા અને મહારાજ સાહેબના સૌથી પ્રથમ શિષ્ય બનવાનું ભાવ્ય પણ તેમના કાળે ગયું.

તે પછી મુનિરાજે બ્રાહ્મણવાડળ તીર્થમાં બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચેના ઝઘડાનું સમાધાન કરાવ્યું. મુનિરાજ મારવાડમાં ચારે તરફ કૃપા અને તેમના અલૌકિક પ્રભાવથી ત્યાંની પ્રજાએ તેમને ‘મરુધરદેશોદ્ધારક’નું (ખરૂદ આપ્યું).

૫ – ગચ્છના ભેદ અને દૃષ્ટિની વિશાળતા

વિ. સં. ૧૯૪૧ની સાલની વાત છે. મુનિરાજ એ વખતે જૈનોના પુરાતન શહેર પાટણમાં ચોમાસું હતા. મોહનલાલજી મહારાજ ખરતર ગચ્છના સાધુ હતા, પરંતુ પાટણ જૈનસંઘના આગેવાનોએ મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરતાં કહ્યું : ‘શુરુદેવ! આહિનો મોટો ભાગ તપગચ્છની ક્રિયા કરવાવાળો છે, માટે આપ કૃપા કરી અમને એ ગચ્છને અનુરૂપ એવી ક્રિયા કરાવો તો સારું.’ ગચ્છના ભેદો પ્રત્યે મોહનલાલજી મહારાજ ઉદાર દિલ અને વિશાળ દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા. ગચ્છના ભેદનો તેમને બિલકુલ આગ્રહ ન હતો. મહારાજશ્રીએ સંઘના આગેવાનોની વાત સાંભળીને કહ્યું : ‘મહાનુભાવો! મુક્તિ તો ન ખરતર મેં હું, ન તપગચ્છ મેં. મુક્તિ તો આત્મા મેં હું. જીસકો ક્રિયા કરની હો વો જોડ બચ્ચો!’ અને મહારાજ સાહેબે તપગચ્છની ક્રિયા કરી, તેમજ કરાવી. ^૧

૬ – પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ અને મોહનલાલજી મહારાજ વચ્ચે

પૂર્ણ સદ્ભાવ

૫. આત્મારામજી મહારાજ સુરતમાં ચોમાસું હતા, ત્યારની આ વાત છે. ચોમાસું પૂર્ણ થતાં આત્મારામજી મહારાજના વિહારવખતે સુરતના આગેવાન જૈનોએ ગદ્ગદિત કંઠે આચાર્યશ્રીને કહ્યું : ‘આપ સ્થિરતા કરી બચ્ચો તો કેવું સારું? અમને આપશ્રી જેવા આચાર્ય હવે ક્યાંથી મળી શકવાના?’ ૫. આત્મારામજી મહારાજે શ્રાવકોને જવાબ આપતા કહ્યું : ‘મહાનુભાવો! ગભરાવાની કે મુંઝાવાની જરૂર નથી? પાલીનાણામાં હાલ મુનિ

૧. વિ. સં. ૧૯૪૯ માં તપગચ્છ ક્રિયા આદરી એ હકીકત અમારા વડીલ પૂજ્યો દ્વારા બજાવવા મળેલ છે.

ભક્તિમુનિજી તથા પં. શ્રી નિપુણમુનિજી

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી અંક :

મોહનલાલજી બિરાજે છે, એમને મળે, એટલે તમારો અસતોષ ટળી જશે.' ખરેખર! મહાપુરુષોના હૃદય પશુ અત્યંત સરળ અને મૃદુ હોય છે.

એ જમાનામાં અમેરિકાની ચીકાગોની સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વ. વીરચંદ્ર રાધવજી શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજના આશીર્વાદ લઈ હાજરી આપવા ગયા હતા. ત્યાંથી આવ્યા બાદ શ્રી વીરચંદ્રભાઈની બાબતમાં જૈન સમાજમાં ભારે ઉદ્ઘાપોહ જાગ્યો. મુંબઈનું વાતાવરણ એ વખતે ભારે ઉકળાટભર્યું અને કલેશમય થઈ ગયું. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ મુંબઈમાં બિરાજતા હતા. શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ્યારે મુંબઈના ઉચ્ચ વાતાવરણની ખબર પડી, ત્યારે તેમણે મુંબઈસંઘના આગેવાન ગૃહસ્થોને કહેવરાવ્યું કે આ બાબત શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ પાસે રજૂ કરવી, અને તેઓશ્રી જેમ સલાહ આપે, તે મુજબ કરવું. દીર્ઘદષ્ટા શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ પાસે જ્યારે આ પ્રકરણ આવ્યું, ત્યારે મહારાજશ્રીએ એવો ફેસલો આપ્યો કે શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધીએ જિનેદ્ર પ્રભુની એક સ્નાત્રપૂજા ભણાવવી અને મુંબઈના સઠળ જૈન સંઘે તે નિર્ણયનો સહુર્ષ સ્વીકાર કર્યો.

સં. ૧૯૫૨માં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ એ વખતે વાલકેશ્વર ચુનીલાલ સાંકળચંદના ખંગલામાં બિરાજતા હતા. એમને આ ખેદજનક સમાચાર આપવામાં આવ્યા, ત્યારે ભારે આઘાત લાગ્યો અને કહ્યું : 'જૈન શાસનનો એક મહાન સ્તંભ આજે આપણી વચ્ચેથી અદશ્ય થયો છે. મારી જમણી ભુજા ગઈ હોય તેવું મને જણાય છે.' જૈન સમાજના સ્તંભ જેવા આ બંને મહાપુરુષો એક બીજાનું ઉત્કર્ષપણું બતાવતા અને ગૌરવ વધારતા, તેથી જ એ જમાનામાં એમની બોલબાલા હતી. ભારતનો સમગ્ર જૈન સમાજ આપણા આવા ગુરુદેવો માટે ગૌરવ અનુભવતો.

૭- મહારાજશ્રીનું સુરતનું ચોમાસુ

સુરતના જૈન યત્રેસરો આચાર્યશ્રી આત્મારામજીની વાત ધ્યાનમાં રાખી તીર્થયાત્રા અને ગુરુવંદનાર્થે પાલીતાણા શ્રી. મોહનલાલજી મહારાજ પાસે ગયા. અને સુરતમાં ચોમાસુ કરવા માટે મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરી. મહારાજશ્રીએ સુરતના જૈનોની વિનંતિ માન્ય કરી.

મહારાજ સાહેબના સુરતના પ્રવેશ વખતે સુરતના સંઘનો આનંદ અદ્ભુત અને અલૌકિક હતો. શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓને ધ્વજપતાકાઓથી શણગાર્યા હતા. સુરતીઓના સાંમેલા અને વાળંત્રોની સુરતીએ આખા શહેરને આકર્ષી લીધું હતું. જાળીએ, માળિયે અને ઝરૂખે મણસોની ઠઠ જામી હતી. સુરતી લોકો મહારાજશ્રીની વાણીથી ભારે પ્રભાવિત

જીવનદર્શન :

થયા હતા. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના સમાગમથી જે લોકોએ મૂર્તિપૂજને છોડી હતી, તેઓએ પાછી મૂર્તિપૂજ શરૂ કરી. હોળીના તહેવારમાં લોકો ગાંડા માણસો માફક વર્તતા, તે બધું મહારાજશ્રીના ઉપદેશના કારણે બંધ થયું, લોકો શ્રદ્ધાચુકત થયા, શક્તિ અનુસાર સૌએ જાતજાતનાં પરમપણો લીધાં અને લોકોમાં અપૂર્વ આનંદ ફેલાયો.

ચોમાસા બાદ સુરતથી નવસારી પધારતાં મહારાજ સાહેબે ત્યાંના સંઘને મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરવાની પ્રેરણા આપી અને સંઘે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.^૨

૮ - પટેલની વાડી

નવસારીથી વિહાર કરતાં અમલસાડ-ખીલીમેરા-વલસાડ-પારડી-બગવાડા વગેરે ગામેની ફરસના કરતાં ગુરુદેવ દમણ પધાર્યા. એ વખતે લોકોને આજના જેટલી અશાંતિ અને ઉપાધિ ન હતા. ગુરુદેવને એક ગામથી ખીજે ગામ લોકો પહોંચ્યાડવા આવતા અને આગળના ગામવાળા સામે લેવા આવતા. આવા પ્રસંગે રસ્તા પણ મંગળમય બની જતા અને લોકો મહારાજશ્રીની જય બોલતા.

દમણથી વાપી, દહાણુ વગેરે ગામે ફરી મહારાજશ્રી વાણગામ આવ્યા. ત્યાં જંગલ વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રવાસી એક પટેલની વાડીમાં ગયા. પટેલે મહારાજ સાહેબનાં દર્શન કર્યાં કે તેના ભાવોદ્ભાસમાં વધારો થયો, કારણ કે મહારાજ સાહેબની ભવ્ય દેહાકૃતિ, સ્ત્રીચણ સુધી પહોંચે તેવા લાંબા હાથ અને તેમની સૌમ્ય સુખાકૃતિ કોઈને પણ શાંતિ ઉપજાવે તેવાં હતાં. પટેલે મહારાજશ્રીને વાડીમાં સ્થિરતા કરવા વિનંતિ કરી, એટલે મહારાજ સાહેબે તેની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો.

મહારાજ સાહેબે પટેલને ભક્તિનો લાભ, સાધુસંતની સેવાનો લાભ, વગેરે બાબતો સમજાવી, એટલે પટેલે ત્યાંજ નિયમ લીધો કે આ રસ્તેથી જે કોઈ સાધુસંત પસાર થશે, તેની અવશ્ય ભક્તિ કરીશ. આ પટેલના વારસદારોએ તેમના વડીલની સેવાભાવનાનો

---

૨. નવસારી સંઘને જીર્ણોદ્ધારની પ્રેરણા આપતી વખતે મહારાજશ્રીએ સૂચના આપી હતી કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવતી વખતે મૂળ નાયક ભગવાનને ગાદી પરથી ફેરવવા નહિ. ગુરુદેવનું વચન ધ્યાનમાં રાખી ત્યાંના આગેવાન શેઠ નગીનચંદ જીવજી તથા અમરચંદ લખમાજી, રામાજી પ્રેમાજી, જવેરચંદ ઠાકરશી અને નેમચંદલાલ વગેરે શેડીયાઓએ તે પ્રમાણે જ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૮૮ માં મહારાજશ્રીના વયોવૃદ્ધ શિષ્યરત્ન શ્રી દેવમુનિજી મહારાજના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. જે પ્રસંગે ભક્તિ મુનિ અને નિપુણમુનિ પણ એમની સેવામાં હાજર હતા.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

વારસો જાળવી રાખ્યો છે અને તે રસ્તે પસાર થતાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓની આજે પણ ભક્તિ કરે છે. ૩

૯ - મુંબઈની ભૂમિ પર પ્રથમ સાધુનાં પગલાં

સં. ૧૯૪૭ ની સાલની વાત છે. એ વખતે મુંબઈની જહોજલાલી આજના જેવી ન હતી, તેમ છતાં ભારતનું એ પહેલા નંબરનું વેપારઉદ્યોગનું શહેર હતું. પરંતુ ભગવાન મહાવીરના શાસનના કોઈ મુનિરાજનાં પવિત્ર પગલાંથી આ ભૂમિ પાવન થઈ ન હતી. જૈન સાધુઓનો વિહાર મોટા ભાગે સુરત સુધી થતો. મહાન વિભૂતિઓ ભારે દીર્ઘદિવિવાળી હોય છે અને તેમના સમય પછીની પચાસ-સો વર્ષ આગળની ભાવિ પરિસ્થિતિનો પણ તેમને ખ્યાલ આવી જાય છે. મુંબઈ શહેરનું ભાવિ શું થવાનું છે, તે મહારાજશ્રીના ખ્યાલ બહાર ન હતું, તેથી જ પૂ. મોહનલાલજી મહારાજે પોતાના પુનિત પગલાંથી મુંબઈની ભૂમિને સૌથી પ્રથમ પાવન કરી.

એ વખતે લોકોનો ઉત્સાહ અનેરો હતો. શહેરના મુખ્ય માર્ગો તે દિવસે ધ્વજ-પતાકાથી શોભી રહ્યા હતા. ઝવેરી લોકોએ મોતીની માળાઓના પોતાના દ્વારે તોરણો બાંધ્યા હતાં. નાના બાળકો અને બાલિકાઓ દેવકુમાર જેમ શોભતા હતા. શ્રેષ્ઠ પ્રકારના ઝેન્ડ વાળાંઓ તે સામેયામાં સામેલ હતા. સાંમેલાઓની બંને બાજુએ પોલીસોના ઘોડેસ્વારો

૩ સં. ૨૦૦૮ ની સાલમાં શ્રી ભક્તિમુનિ-નિપુણમુનિ મુંબઈ જતી વખતે એ જ વાડીમાં ઉતર્યા હતા. ત્યાં પૂ. મોહનલાલજી મનો ફોટો જોવામાં આવ્યો. આ સંબંધમાં પૂજતાં સદ્ગત પટેલના પુત્રે જણાવ્યું કે તે ફોટો તો તેના પિતાશ્રીના વખતથી રાખવામાં આવ્યો છે, અને સાધુસંતોને આ વાડીમાં રાખવાની સલાહ-સૂચના અમારા વડીલને આ મહાત્મા પુરુષેજ આપેલી. અમે આજે પણ તેનું પાલન કરીએ છીએ. પછી પટેલના પુત્રોને તેઓએ જણાવ્યું કે આ ફોટામાં જે મહારાજ છે, તેજ અમારા ગુરુ છે, અને અમે તેમનાજ શિષ્યો છીએ. અમારી વાત સાંભળી પટેલના તમામ કુટુંબીઓ બહુ રાજ થયા.

એ જમાનામાં ફોટાની પ્રથા ખાસ ન હતી. પણ મુંબઈમાં મહારાજશ્રી હતા, ત્યારે એક વહોરાભાઈ ગુરુદેવની નાની જખી ખેંચી વિલાયતમાં તેની દશ હજાર કોપી કરાવી લાવ્યા. લાલખાગના ઝોટલે આ વહોરાભાઈ જ્યારે ફોટા વેચતા હતા, ત્યારે શેઠ દેવકરજી મુલજીનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેમણે તમામ કોપીઓ પૈસા આપી લઈ લીધી, અને લોકોને દર્શનાર્થે બેટ આપી. આજે પણ મુંબઈના આવકોના ઘરોમાં મુનિશ્રી મોહનલાલજીના ફોટાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેનું મૂળ કારણ આ છે. મુંબઈ હતા ત્યારે (સં. ૨૦૦૮ ની સાલમાં) શ્રી ભક્તિમુનિ-નિપુણમુનિને કારણજ્ઞાત ભીંડીખજરમાં એક મુસ્લીમ કાગદીને ત્યાં કાગળ લેવા જવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો; તેની દુકાનમાં ગુરુદેવનો ફોટો જોઈ તેમણે દુકાનના માલિકને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું : 'એ ફોટો તો મારા દાદાના ગુરુનો છે.' પછી તેમણે કહ્યું : 'એ તો અમારા પણ દાદાના દાદા છે.' આમ જૈન તેમજ જૈનેતર તમામ વર્ગમાં ગુરુદેવ માટે સૌને અજબ માન હતું.

જીવનદર્શન :

ચાલી રહ્યા હતા. જેમ તારામંડળમાં ચંદ્ર શોભે, તેમ મુનિમંડળના સાત સાધુઓ વચ્ચે મુનિ મોહનલાલજી શોભી રહ્યા હતા. મુંબઈના શેઠીઓમાં માથા પર ભત ભત અને ભાત ભાતની પાઘડીઓથી ઇન્દ્ર જેવા શોભી રહ્યા હતા, ત્યારે બનારસી જરીની સાડીઓ અને ઝવેરાતના અલંકારોથી શેઠાણીઓ ઇન્દ્રાણીઓ જેવી ભાસતી હતી. સામૈયું નળખજાર, ઝવેરી ખજાર, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલબાદેવી રોડ, પાયધુની અને ત્રાંબાકાંટાના માર્ગેથી મોતીશા શેઠના લાલબાગના મંદિરે આવતાં વચમાં ઠેર ઠેર ગહુંલીઓ થઈ હતી. આ ગહુંલીઓમાં કેટલીક સાચા મોતીની, કેટલીક સોનાની ગીનીઓની તો કેટલીક ચાંદીના રૂપિયાની હતી. ચોખાનો ઉપયોગ મહારાજશ્રીને વધાવવામાં થતો. મુંબઈના આંગણે આવું અને આટલું મોટું સામૈયું પ્રથમ વખતે જ થયું. માત્ર જેનો જ નહિ, પણ મુંબઈની સમસ્ત પ્રજા આવું ઠાઠભયું સામૈયું અને આ પવિત્ર મહાત્માનાં દર્શનથી હાલી ઉઠી. આ વાતને આજે લગભગ પોણાસો વરસો થયાં, તેમ છતાં વર્તમાન કાળના ભવ્ય વરઘોડાને એ સામૈયાં સાથે સરખાવી વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો કહે છે કે એની તોલે તો કેઈ જ વરઘોડો કે સામૈયું ન આવી શકે.

મહારાજ સાહેબનાં બ્યાખ્યાનો સાંભળી મુંબઈની સઘળી પ્રજા ઘેલી થઈ ગઈ. બ્યાખ્યાનમાં સંતમહાત્માઓ વૈષ્ણવ અને પારસી લોકો, ખ્રિસ્તી, વહોરા અને મુસ્લીમ વર્ગના ભાઈઓ બધાજ આવતા, અને મહારાજ સાહેબની અમૃતલરી વાણી સાંભળતાં મુગ્ધ બની જતા. જગ્યા સાંકડી પડી, એટલે મુંબઈના જૈન શ્રીમંતોએ તુરત જ નવો બ્યાખ્યાન હોલ તૈયાર કરાવ્યો. બાબુ સાહેબ બુદ્ધિસિંહજીએ સંઘને રૂ. ૧૬૦૦૦ ની રકમ આપી અનુપમ લહાવો લીધો.

૫. મોહનલાલજી મહારાજ મહાન તપસ્વી હતા અને તેમના આ પ્રભાવની અસર મુંબઈના જૈનો પર પડ્યા વિના ન રહી. પંચરંગી તપથી શરૂઆત થઈ અને એ જમાનામાં જ્યારે મુંબઈની વસ્તી આજથી છઠ્ઠા ભાગની હતી, ત્યારે પણ સાતસો ભાઈ-બહેનોએ એ તપમાં ભાગ લીધો. પચાસ હરમ્યાન ચાર માસખમણ, એ ૨૧ ઉપવાસ, એક ૧૮ ઉપવાસ, એ ૧૬ ઉપવાસ, એ ૧૫ ઉપવાસ, એક ૧૦ ઉપવાસ, ૨૫૦ અઠાઈ અને લગભગ ૧૫૦૦ અઠમ અને છઠ્ઠની સંખ્યા હતી. અક્ષયનિધિતપમાં પણ ૩૦૦ ભાઈબહેનોએ ભાગ લીધો હતો. કલ્પસૂત્રની પધરામણી બાબુસાહેબ ભોગીલાલ પુનમચંદના બંગલે મોટા ઠાઠથી વિધિપુસ્તક કરવામાં આવી હતી.

આસો માસમાં આયબલની ઓળી અને પીસ્તાલીસ આગમનો તપ થયો, જેમાં સાતસો ઉપરાંત સ્ત્રીપુરુષો જોડાયાં હતાં. મૈથુનક્રિયામાં થતા પાપ અને બ્રહ્મચર્ય વ્રતના તપનો

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

મહિમા સમજાવતાં મહારાજ સાહેબ પાસે એકસો ઉપરાંત સ્ત્રીપુરુષોએ યાવત જીવન થોડું વ્રત ઉચ્ચર્યું હતું. એ જમાનામાં ચાર હજાર કરતાં વધુ સ્ત્રીપુરુષોએ સ્વદારાસંતોષ વ્રતના પચ્ચક્રખાણુ લીધાં હતાં. અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ ખાર વ્રતો ઉચ્ચર્યા હતાં. જૈનો ઉપરાંત જૈનેતર વર્ગ પર પણ મહારાજ સાહેબની વાણીનો અનેરો પ્રભાવ પડ્યો હતો, અનેક જૈનેતરોએ જીવદયા વગેરેના નિયમો લીધા હતા. શેઠ કેશરીચંદ બાણાભાઈની પેઢીના મુનિમ કસ્તમજી પારસી તો મહારાજ શ્રી પાસે દીક્ષા લેવા તૈયાર થઈ ગયા, પરંતુ મહારાજ સાહેબે તેને જૈન દાર્શનિક નિયમોનું પાલન કરવાનું શિક્ષણ આપી સંતોષ પમાડ્યો.

નાના મોટા અનેક ધર્મકાર્યોમાં તન, મન, ધનથી ભાગ લેનાર શેઠ ધરમચંદ ઉદ્દેચંદે ગુરુ મહારાજ આગળ અભિગ્રહ લીધો કે ચતુર્વિધ સંઘને સાથે લઈ છરી પાળતાં હું સિદ્ધાચલજીની જાત્રા ન કરું ત્યાં સુધી ગોળ-ખાંડ-સાકર વગેરે કોઈપણ ગળપણ મને ન ખાયે. મહારાજશ્રીએ તે પછી મુંબઈથી સુરત આવવા વિચાર કર્યો.

સુરતના ચોમાસા દરમિયાન કતારગામના દહેરાસર અને ધર્મશાળાના જીર્ણોદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપ્યો અને સંઘે આ વાતનો અમલ કર્યો. શેઠ અભયચંદ કસ્તુરચંદે ફાળા માટે વિનંતિ કરી અને કક્કટાવાળા ખાત્રુ વિગ્નચંદજીએ તરત રૂપિયા પાંચ હજાર આપ્યા. તે જ વખતે ફાળાની રકમ રૂ. ૨૫૦૦૦ સુધી પહોંચી ગઈ.

ચોમાસુ પૂરું થયે શેઠ ધરમચંદ ઉદ્દેચંદે પાલીતાણાનો સંઘ કાઢ્યો. ૫૦૦ ઉપરાંત સ્ત્રીપુરુષો આ સંઘમાં સામેલ હતા. પૂ. મોહનલાલજી મુનિ તેમના આઠ શિષ્યો સાથે સંઘમાં હતા. પાલીતાણાના દરબાર સાહેબે અપૂર્વ રીતે આ સંઘનું સન્માન કર્યું અને સંઘપતિએ ગુરુદેવના હસ્તે સંઘપતિની માળા પહેરી.

૧૦ - પાલીતાણામાં અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ

પાલીતાણામાં એ વખતે મુશીંદાબાદવાળા રાવભહાદુર ધનપતસિંહજી ગુરુદેવના યધારવાની રાહ ભેંધ રહ્યા હતા. મહારાજ સાહેબના પાલીતાણા જવાથી તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ અને ત્યારબાદ મોહનલાલજી મહારાજના શુભ હસ્તે અને શુભ મુહૂર્તે અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયા. આજે પણ પાલીતાણામાં તળેટીના બાણુના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જમણી બાણુના ગોખમાં મોહનલાલજી મહારાજની લગ્ન મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

૧૧ - દીર્ઘદૃષ્ટા અને વચનસિદ્ધ મુનિશ્રી મોહનલાલજી

મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન સિવાય આ દુનિયામાં અન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા નથી, પરંતુ આમ છતાં, મતિ, શ્રુતજ્ઞાનની શક્તિથી અમુક બાબતમાં શું થવાનું

જીવનદર્શન :

છે, તે મહાત્મા પુરુષો આ કાળે પણ કહી શકે છે અને તેઓની ભવિષ્યવાણી સચોટ રીતે ખરી પડે છે. મહારાજશ્રીને સ્વરશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનું અદ્ભુત જ્ઞાન હતું. તે ખાખતમાં બનેલા અનેક પ્રસંગોમાંથી નીચેના બે-ત્રણનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો છે.

સુરતમાં મહારાજશ્રી હતા ત્યારે તેમની પાસે ગામડાનો એક ભાઈ દીક્ષાની ભાવનાથી આવ્યો અને દીક્ષા માટેનો શુભ દિવસ કાઢી આપવા મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરી. મહારાજશ્રીએ વૈશાખ શુદ્ધ ૬ ના દિવસનું મુહૂર્ત કાઢી આપ્યું, અને પછી મૌન રહ્યા. તે ભાઈ ત્યાંથી ગયા બાદ મહારાજશ્રી ગૂઢ વિચારમાં પડ્યા, એટલે પદ્મમુનિજી જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા, તેમણે મહારાજશ્રીને પ્રછયું : ‘આપ એવા ક્યા ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા છો ?’ ગુરુદેવે પદ્મમુનિને કહ્યું : ‘કર્મની વિચિત્ર ગતિ વિષે મને વિચાર આવે છે. આ દીક્ષાથીની ભાવના વિશુદ્ધ છે, પણ ભીંચારાનું આયુષ્ય અલ્પ છે. પેલા દીક્ષાથીભાઈ ધરે જઈ માંદા પડ્યા અને બરાબર વૈશાખ શુદ્ધ ૬ ના દિવસે કાળધર્મ પામ્યા.

સુરતમાં એક દિવસ શેઠ નગીનચંદ કપુરચંદ પૂજા કરી પૂજનાં કપડે મહારાજશ્રીને વંદન કરવા ગયા અને કહ્યું : ‘હું આજે મુંબઈ જવાનો છું. ત્યાંનું કોઈ કામકાજ હોય તો ફરમાવો.’ મહારાજશ્રી અનિમિષ દષ્ટિએ નગીનચંદ શેઠ સામે થોડી ક્ષણો સુધી બેઠા રહ્યા અને પછી કહ્યું : ‘મુંબઈ જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ, પણ અહિંથી સીધાજ રોશને જઈ મુંબઈની ગાડી પકડજો. ગુરુદેવના વચનની ગાંઠ વાળી નગીનચંદ શેઠ સીધા રોશને ગયા અને ઘરેથી જરૂરી કપડાં મંગાવી લઈ બારોબાર ગાડીમાં બેસી ગયા. પૂર્વની આરાધનાનું પરિણામ કહો કે મહારાજશ્રી પ્રત્યેની ભક્તિનું પરિણામ કહો, પણ મુંબઈ જઈ નગીનચંદ શેઠે લાંબોની કમાણી કરી.

વંચળી (સોરઠ)ના દાનવીર શેઠ દેવકરજી મૂલજી સંબંધમાં પણ કાંઈક આવો જ ચમત્કાર બનેલો કહેવાય છે. દેવકરજી શેઠનાં લગ્ન એમની અત્યંત ગરીબ અવસ્થામાં વંચળી-વાળા વાસા બદવજી રામજીની પુત્રી બાઈ પૂતળી સાથે થયેલાં. કહે છે કે બદવજીબાઈને ત્યાં તેમની બે પુત્રીઓ દૂધી બહેન અને પૂતળી બહેનનાં લગ્ન એક જ દિવસે થયાં હતાં. બંને જાન આવેલી, પણ દેવકરજી શેઠ એ વખતે તદ્દન ગરીબ એટલે એમની જાનને કંગાલ જગ્યામાં ઉતારેા મળ્યો; ત્યારે દૂધી બહેનના પતિ આજુદજી શ્રીમંત કુટુંબના નબીરા, એટલે તેમની જાનને વેલવી જગ્યામાં ઉતારેા મળ્યો.

કાયમ માટે એક સરખી પરિસ્થિતિ કોઈની ટકતી નથી. દેવકરજીભાઈ જગ્યાના અભાવે લાલબાગ ઉપાશ્રયનાં મુનિશ્રીની શીતળ છાયામાં પડી રહેતા. સુરતવાસી ધર્મશીલ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી અંથ:

અને ગુરુભક્ત પાનાચંદ તારાચંદે મુનિરાજને પ્રાર્થના કરી કે મારું કલ્યાણ થાય તેવું કાંઈ કરી આપો. પાનાચંદ શેઠની મનોકામના મુનિરાજ સમજી ગયા અને એક મધ્ય રાત્રીએ પાનાચંદને બોલાવ્યા. પાનાચંદ સૂતા હતા, પણ મહારાજ શ્રીને અવાજ સાંભળી દેવકરણુભાઈ મુનિરાજ પાસે પહોંચી ગયા. મહારાજશ્રીએ તેમના મસ્તક પર મંત્રોદો વાસકેપ નાખ્યો અને કહ્યું: ‘જાઓ, કલ્યાણ કરો.’ દેવકરણુભાઈ ગુરુચરણમાં માથું નમાવી પગચાંપી કરવા લાગ્યા અને તેનો સ્પર્શ થતાં મહારાજશ્રીએ જાણ્યું કે આ પાનાચંદ જણાતા નથી. મહારાજશ્રીએ પૂછ્યું, એટલે દેવકરણુભાઈએ કહ્યું કે ‘પાનાચંદ સૂતા હતા, એટલે હું આવ્યો.’ આતું નામ ભવિતવ્યતા !

દેવકરણુભાઈના ભાગ્ય આડેતું પાંદડું ખસી ગયું. લાખો રૂપિયાની કમાણી કરી, એટલું જ નહીં પણ કરેલી કમાણી ધર્મકાર્યોમાં વાપરી. એમણે લક્ષ્મી પેદા કરી અને વાપરી પણ જાણી. દેવકરણુ શેઠનું નામ જૈન સમાજમાં વગર પુત્રે પણ આજ અમર થઈ ગયું છે. મહારાજશ્રીએ દેવકરણુ શેઠને પાનાચંદભાઈના કુટુંબની કાળજી રાખવા ભલામણ કરી અને તેઓ જીવ્યા ત્યાંસુધી તેમણે આ ભલામણનું પાલન કર્યું.

બાળપ્રદ્યારી અને ત્યાગી મહાત્મા પુરુષોની વાણી કે આશીર્વાદ કદી અફળ નથી જતાં. તેઓ બોલે છે, તે પ્રમાણે જ થાય છે, કારણ કે તેની પાછળ ચારિત્રનું બળ અને શક્તિ રહેલાં હોય છે.

૧૨ - નેમુભાઈની વાડી અને અમદાવાદનું ચોમાસું

બીજી વખતના ચોમાસામાં મહારાજશ્રીના એક શિષ્ય સુમતિમુનિજીની તબિયત બગડી આવી અને સુરતમાં કાળધર્મ પામ્યા. એ વખતે સુરતના સંઘ તરફથી અષ્ટાફનિકા-મહોત્સવ થયો હતો.

ત્યારપછી મહારાજશ્રીના પરમ ભક્ત નેમચંદ શેઠે ગુરુદેવ પાસે આવી કહ્યું: ‘સાહેબ! કોઈ કામ સેવા કરમાવો.’ ત્યાગી મહાત્મા પુરુષોને પોતાના અંગત સ્વાર્થ જેવું તેા કશું હોતું નથી, પણ સમસ્ત સંઘનું હિત તેમના હૈયે હોય છે. મહારાજશ્રી એ સમયે નેમચંદ ભાઈની વાડીમાં હતા, એટલે કહ્યું: ‘આ વાડી સાધુઓને ક્રિયા અર્થે સંઘને સોંપી દો.’ નેમચંદ શેઠે હર્ષપૂર્વક મહારાજશ્રીની માગણી સ્વીકારી અને આજે પણ આ જગ્યા નેમુભાઈની વાડી તરીકે પ્રખ્યાત છે અને તેમાં સાધુઓ ઉતરે છે.

એ અરસામાં મહારાજશ્રી કતારગામની યાત્રાએ ગયેલા અને ત્યાંના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર અર્થે રૂ. ૫૦૦૦ નો ફાળો કરી ગુલાબચંદભાઈ, તલકચંદભાઈ, ભાઈચંદભાઈ, કુલચંદભાઈ તથા લલ્લુભાઈની એક કમીટી નીમી કામ શરૂ કરાવી દીધેલું.

જીવનદર્શન :

તે પછીનું ચોમાસું અમદાવાદમાં થયું. સુરતના સ્વાગત-સામૈયને ટક્કર મારે તેવું ભવ્ય સ્વાગત અને સામૈયું થયું. અમદાવાદના વ્યાખ્યાનોમાં શ્રી. લાલભાઈ દલપતભાઈ અને મનસુખભાઈ ભગુભાઈ વગેરે હાજરી આપતા. વીરના ઉપાશ્રયે મહારાજશ્રીની સાથે ૧૭ મુનિઓની નિશ્રામાં નાના પ્રકારનાં તપોની આરાધના શરૂ થઈ. એ વખતે પ્રેમચંદભાઈ વગેરે સેંકડો ભાઈબહેનોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત, સ્વદારાસંતોષવ્રત, પાંચમ, આઠમ, મૌન એકાદશી આદિ તપો સવિધિ ઉચ્ચર્યાં. ગંગાજળ સરખા નિર્મળ ગંગા શેઠાણી તેમજ કેટલીક ખીજ બહેનોએ બાર વ્રત અંગીકાર કર્યાં. એ વખતે વ્રતધારીઓની બહુમાન-પૂર્વક ભક્તિ કરીને ધર્મોપકરણની પહેરામણી આપવામાં આવી હતી. આ રીતે ખીજ અનેક શુભ કાર્યો પણ થયાં હતાં અને તેની ઉજવણીનિમિત્તે સંઘ તરફથી અષ્ટાન્હિકા-મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. થોડા દિવસો માટે મહારાજશ્રી જેસીંગભાઈની વાડીમાં રહ્યા હતા. જેસીંગભાઈની મહારાજશ્રી પ્રત્યેની ભક્તિ અપૂર્વ હતી.

અહીં રથયાત્રાનો ભવ્ય વરઘોડો નીકળ્યો હતો. પછી મહારાજશ્રી પેથાપુર પધાર્યા. ત્યાં ઉપધાનતપની ક્રિયા કરાવવામાં આવી હતી.

૧૩ - પાલણપુર અને પાટણ

મહારાજશ્રી તેમના બધા શિષ્યો સાથે મેત્રાણા તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા હતા, ત્યાં પાલણપુરવાસી શ્રી મંગળદાસ અને અન્ય શ્રાવકો પધાર્યા અને મહારાજશ્રીને પાલણપુર પધારવા વિનંતિ કરી. તે વખતે પાલણપુરના સંઘમાં મંદિરમાગીં અને સ્થાનકવાસી સંઘમાં કોઈ કારણ માટે ઝઘડો ચાલતો હતો, અને તેથી ધર્મનાં શુભ કાર્યોમાં વિક્ષેપ થતો હતો. નોકારશી, સંઘજમણ વગેરે બંધ થયાં હતાં. બંને પક્ષોને સમજાવી મહારાજ સાહેબે સમાધાન કરાવ્યું. બંને પક્ષોના મોવડીઓએ મહારાજશ્રીનો અત્યંત આભાર માન્યો. આ જ પ્રમાણે તે વખતે મારવાડ અને અન્ય વિભાગોમાં જ્યાં જ્યાં ઝઘડાઓ અને તોફાનો ચાલતાં, ત્યાં ત્યાં મહારાજ સાહેબે જઈને સમાધાન કરાવ્યું અને એકતા સાધી.

તે પછીનું ચોમાસું પાટણ મુકામે થયું. પાટણમાં મહારાજશ્રીએ જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મૂકવાનું કામ કર્યું. જ્ઞાન પ્રત્યેની રુચિ અને પક્ષપાત તો એમના જીવનના મૂળમાં હતા. 'જ્ઞાન જર્મસ્ય મોક્ષસ્ય, કારણં નાત્ર સંશયઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ એમણે બાળપણથી જીવન ઘડયું હતું અને જીવનના છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ સુધી આ સૂત્રનો તેમણે જીવનમાં અમલ કર્યો હતો.

જ્ઞાનભંડારોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા અર્થે સુશ્રાવકશ્રી કરમચંદ મોતીચંદ વગેરે શેઠીઆઓએ કામ હાથમાં લીધું અને તેના ખર્ચ અર્થે રૂ. ૨૨૦૦૦/-ની રકમનો ફાળો એકત્ર કર્યો. પાટણના જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત કરવામાં મહારાજશ્રીનો અનન્ય ફાળો છે.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

એ જમાનામાં પાટણ જેવા શહેરમાં પણ કેટલાક કુરિવાળે ચાલતા હતા. મરણ પાછળ લોકોનો શોક લાંબા કાળ સુધી ચાલતો. સ્ત્રીઓ ભેળી થઈને ખૂબ બેરશોરથી છાતી કુટતી હતી. કોઈ કોઈ કેકાણે તો આ ક્રિયા કરાવવા માટે ભાડુતી સ્ત્રીઓ પણ લાવવાનો રીવાજ હતો. વ્યાખ્યાનમાં મહારાજશ્રી આ બધી અજ્ઞાનપ્રથા દૂર કરવા માટે તેમજ જીવન અને મરણના વિષય પર સુંદર રીતે સમજાવતા. જીવનની મહત્તા અને મૃત્યુની અનિવાર્યતાનો વિષય તેમણે એવી સુંદર રીતે સમજાવ્યો કે જોઈએ આવા કુરિવાળે બંધ થયા.

એ વખતે પાટણમાં ચંદન બહેન મગનલાલ અને મેના બહેન લલ્લુભાઈએ ઉપધાન કરાવ્યાં, અને ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોએ ચતુર્થ વ્રતના પચ્ચખાણ લીધાં. તે વખતે શ્રી હર્ષ મુનિજી, હેમ મુનિજી અને ઉદ્યોત મુનિજી તથા બીજા મુનિઓને શ્રી આચારજી, કલ્પસૂત્ર, મહાનિશીથ સૂત્રના યોગમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો હતો. ઉપધાન અને યોગની ક્રિયા શ્રી જશ મુનિએ કરાવી હતી.

પાટણથી શેઠ નગીનચંદ સાંકળચંદ શ્રી શંખેશ્વરજીનો છરી પાળતો મોટો સંઘ કાઢ્યો અને મહારાજ સાહેબના સાન્નિધ્યમાં સૌ યાત્રિકોએ અનેરો આનંદ અનુભવ્યો. સંઘપતિએ મહારાજ સાહેબના સ્વહસ્તે સંઘપતિની માલા પહેરી.

શ્રી જિનદત્તચરિત્ર તથા જિનકુશળચરિત્રની ચરણપાડુકા પાટણમાં ઘણા વખતથી હતી, પણ વ્યવસ્થિત સ્વકેષે દહેરી વગેરે ત્યાં ને હતો. મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી શેઠ પન્નાલાલ પૂરેણચંદ રૂ. ૧૦૦૦ ખર્ચી શહેરની બહાર શામલાજીની નજીક એક રમ્ય બગીચામાં શેઠ જીવજીલાલજીના હાથે એક દહેરીનું ખાતમુહૂર્ત કરાવ્યું અને મહારાજ શ્રી ના શુભ હસ્તે તેમાં પાડુકાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. પાટણથી ચાણસ્મા, ગાંભુ, બલોલ વગેરે ગામે ફરી મહારાજશ્રી અમદાવાદ પધાર્યાં. સુરતથી શેઠ ધરમચંદ નગીનચંદ, ભાઈચંદભાઈ વગેરે શેઠીઆઓ મહારાજશ્રીને સુરત પધારવા વિનંતિ કરવા આવ્યા અને મહારાજશ્રીએ તેમની વિનંતિ માન્ય કરી.

૧૪ - સુરતમાં ફરી ચોમાસુ

મહારાજશ્રી ખજાત વગેરે સ્થળોએ ફરી સુરત આવ્યા અને ત્યાં શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની ધર્મશાળામાં રહ્યા. ત્યાંથી દેવસૂરગચ્છના ઉપાશ્રયે આવ્યા, લોકોના ઉત્સાહનો કોઈ પાર ન હતો. સુરતવાસીઓ પર મોહનલાલજી મહારાજે ખરેખર બહુ કબૂ હતું. તેઓ મહારાજશ્રીને જુરે કે પોતપોતાનો કામ ધંધો જુલો મોહનમય બની જતા.

સુરતમાં આ ચોમાસા દરમિયાન સૌથી પ્રથમ શ્રી સુરતમંડન પાર્શ્વનાથજી તથા શ્રી કૃષ્ણનાથજી, તેમજ શ્રી મતમોહન પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિષ્ઠા મહારાજશ્રીએ કરાવી.

જીવનદર્શન :

શ્રી. કુંથુનાથજીની પ્રતિષ્ઠાવખતે તો શ્રી. સિદ્ધિચરિણ દાદા પણ પધાર્યા હતા. કતારગામના દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા પણ લખકાજીએ થઈ અને તે મહોત્સવનો લાલ લાખથી-સખા લાખ માણસોએ લીધા.

પરંતુ આ જહોજલાલી અને આડંબર કેટલીક વ્યક્તિઓની આંખે આવ્યા તેઓએ સુરતના કલેક્ટર સાહેબના કાને લભેર્યા. કલેક્ટર સાહેબને કહેવામાં આવ્યું કે ભયંકર ગરમીમાં લોકોના ટાળે ટાળા એકઠા થાય એટલે ગદફી જામે અને પરિણામે તેમાંથી કેલેરા ફાટી નીકળે. આ જાખતમાં આડકતરી તપાસ કરવા અર્થે કલેક્ટર સાહેબ મહારાજશ્રીને વંદન કરવા નિમિત્તે આવ્યા. ત્યાંની લગ્ન રચના, લોકોની ભક્તિનો અપૂર્વ ઉત્સાહ, તેમજ ગુરુદેવનાં દર્શન થતાં કલેક્ટર સાહેબના મનના અધ્યવસાયોમાં અજળ પડટો આવ્યો અને તેઓ ખાલી ઉઠ્યા કે આવા મહાત્મા પુરુષનો જ્યાં વાસ હોય ત્યાંથી કેલેરા અને પ્લેગ ફર જ ભાગે. લોકોએ મને ઉધા મારી દેરવ્યો છે. ગુરુદેવના ઉમદા ચારિત્રના પ્રભાવનું જ આ પરિણામ હતું. કલેક્ટર સાહેબ મહારાજશ્રીની અમૃતવાણી સાંભળી ભાવપૂર્વક વંદન કરી હસ્તાં મેઢે પાછા ફર્યા.

આજે પણ કતારગામનું આ મંદિર સિદ્ધાચલજીની ટુંકની જાખી કરાવતું શોભી રહ્યું છે. કારતક અને ચૈત્ર સુદિ પૂનમના યાત્રાનિમિત્તે ત્યાં હજારો ભાઈબહેનો આવે છે. કારતકી પૂનમે ત્યાં મૂળ નાથજીને ગ્રાદીનશીન કરવાનો લાલ લેનાર શેઠ નગીનચંદ કપુરચંદ ઝવેરી તરફથી લાડવાનું ભાતું અપાય છે, જ્યારે ચૈત્રી પૂનમનું ભાતું શેઠ દલીચંદ વીરચંદ તરફથી આપવામાં આવે છે. વૈશાખ સુદિ ૧૩ ના પ્રતિષ્ઠાની જયંતીના દિવસે શેઠ રૂપચંદ લલ્લુભાઈ ઝવેરી તરફથી પૂજા ભણાવવામાં આવે છે અને સાધર્મિક-વાત્સલ્ય પણ થાય છે.

૪. આ લખતી વખતે મારા જીવનને એક પ્રસંગ આપોઆપ યદ આવી જાય છે. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે મેં પંચપ્રતિકમણનાં સૂત્રો તૈયાર કરી નાંખ્યાં, અને તે માટે ભીમશં માણેકને ત્યાંથી પંચપ્રતિકમણ ચોપડીનો ગુટકો લીધો. એ પુસ્તકમાં એક મુનિરાજનો ફોટો હતો, પણ મુનિરાજનું નામ નહતું. એ ફોટો પ્રત્યે મને અજબ પ્રકારનું આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું, એટલે તેના નિત્ય દર્શન થવા કરે, એ હેતુથી દાંડીનાનાં કપાટના બારણે ચોડી દીધો. દુકાનમાં આવતા-જતા ઘરાણે પણ એ ફોટોનો દર્શન કરે. એ વખતે એક ગ્રાહકે પ્રશ્ન : ‘હી ફુટો કોણનું આ છે ?’ મેં કહ્યું : ‘અમચા ગુરુચા આ છે.’ ગ્રાહકે કહ્યું : ‘તુમચા ગુરુ સાંગલા દીસતો, હી કુકે રહેતો ?’ મેં કહ્યું : ‘ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ફીરતો.’ ગ્રાહકે કહ્યું : ‘તુમી તેનલા હકડે બોલવા, હમાલા બી દર્શન હોએલ.’

પછી તો ખચર પડી કે એ મુનિ મોહનલાલજીનો જ ફોટો હતો. કહેવાનું તરપર્વ એ છે કે મુનિશ્રીની જાખી પ્રત્યે મને એકલાને જ આકર્ષણ થયું તેમ નહતું, જેઓ તેની જાખી જુએ તો સોમે તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ થતું. આ ખનાવ ખન્યા પછી કેટલાક વરસો પાદ મેં ચતારત્ર ગ્રંથ કયું.

ભક્તિમુનિ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

એ વખતનું સુરતનું ચોમાસુ બહુ ધામધૂમથી થયું. પર્યુષણ ભવ્ય રીતે ઉજવાયા. આસો માસમાં ઉપધાન શરૂ થયા. તે વખતે પાનાચંદલાઈની પુત્રી મણીબહેને દીક્ષાધ્વજ પોતાના મસ્તકે આરોપી સાધ્વીજી શ્રી સુરશ્રીજીની શિષ્યા શ્રી જયશ્રીજીની પાસે દીક્ષા લીધી અને જીવનને ધન્ય બનાવ્યું.

આ પછી ઓસવાળ ભૂપાલ ફકીરચંદ હેમચંદે પણ લાખોની લક્ષ્મી-તેમજ સ્ત્રી-કુટુંબ-સર્વ પરિવારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને શ્રી હર્ષ મુનિજીના શિષ્ય તરીકે 'પદ્મમુનિ' એવું નામ રાખ્યું. ગુણોની દૃષ્ટિએ એ નામ યથાર્થ હતું, કારણ કે પાણીમાં રહેવા છતાં પદ્મ (કમળ)ને જેમ પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ ફકીરચંદલાઈને પણ લાખોની લક્ષ્મી અને પત્ની-પુત્રો વચ્ચે રહેવા છતાં તેના પ્રત્યે મોહ થયો નહિ.

તે પછી શ્રી હર્ષમુનિજી, મહારાજશ્રીએ જે જે ક્ષેત્રો ફરસ્યાં હતાં, તે તે ગામમાં ધર્મોપદેશ આપતાં વડીલ ગુરુબંધુ શ્રી જશમુનિજી પાલણપુર બિરાજતા હતા, ત્યાં પહોંચ્યા અને શીરોહી જલ્લાની પંચતીર્થીની યાત્રા કરી અમદાવાદ પધાર્યા. શ્રી હર્ષ મુનિ વીરના ઉપાશ્રયે રહ્યા અને શ્રી જશમુનિજી પણ પાલણપુરથી વિહાર કરી ગામેગામ જશ ફેલાવતાં અમદાવાદ પધાર્યા. ગુરુદેવની આજ્ઞાનુસાર શ્રી જશમુનિજીએ પૂ. પં. શ્રી દયાવિમળજી મહારાજ પાસે શ્રી ભગવતી સૂત્રના યોગોદ્ઘટન કર્યા. ત્યારબાદ પં. શ્રી દયાવિમળજી મહારાજે શ્રી જશમુનિજીને ગણિ અને પંન્યાસ એ બન્ને પદવીઓથી અલંકૃત કર્યા. તે વખતે શેઠ મનસુખલાઈ ભગુલાઈ વગેરે સર્વ સંઘે મોટો ઓચ્છવ કર્યો હતો, જેમાં મારવાડ તેમજ ગુજરાતમાંથી ઘણા ભોડોએ હાજરી આપી હતી.

૧૫ - સુરતનાં શુભ કાર્યો અને મહારાજની નિઃસ્પૃહતા

તે પછી પૂ. પં. શ્રી જશમુનિજી ગણિવર્ષ તથા પૂ. મુનિશ્રી હર્ષમુનિજી મહારાજ વગેરે બધા મુનિઓ વિહાર કરી મહારાજશ્રીની નિશ્રામાં પધાર્યા. સાધુસાધ્વીઓએ પં. શ્રી જશમુનિજી પાસે સૂત્રોનાં યોગોદ્ઘટન શરૂ કર્યાં. શ્રી હર્ષમુનિજીને શ્રી ભગવતી સૂત્રના યોગ ચાલુ રહ્યા. આખું ચોમાસુ પર્યુષણ જેવી ધામધૂમ વર્તી, અનેક પ્રકારનાં તપોની ક્રિયા થઈ. આસો માસના ઉપધાનમાં ૪૦૦ ભાઈબહેનોએ અપૂર્વ લાલ લીધો. તે સમયમાં શ્રી હર્ષમુનિજીના યોગની પણ પ્રજ્ઞાહુતિ થઈ. ઉપધાનવાળા તપસ્વી ભાઈબહેનોને માલારોપણની ક્રિયા તેમજ શ્રી હર્ષમુનિજીને ગણિપદ પં. શ્રી જશમુનિજીના શુભ હસ્તે થયું. ધર્મનિષ્ઠ ધરમચંદ ઉદેચંદ શેઠે જીર્ણોદ્ધાર ફંડની સ્થાપના રૂ. ૨૫૦૦૦/- આપીને કરી અને કાળો રૂ. ૪૫૦૦૦૦/- સુધી પહોંચ્યો. શેઠ લલ્લુભાઈ, શેઠ ધરમચંદ વગેરે આ ફંડના દસ્તીઓ હતા અને અત્યારે પણ આ ફંડની હસ્તિ સુરતમાં છે. આ ફંડમાંથી લાખો રૂપિયા જીર્ણોદ્ધારના શુભ કાર્યમાં વપરાયા છે.

જીવનદર્શન :

ગુરુદેવના પુન્ય પ્રતાપે આવાં અનેક શુભ કાર્યો એ ચોમાસા દરમ્યાન સુરતમાં થયાં. સુરતની ભોજનશાળા, રાયચંદલાઈ કન્યાશાળા, જશકુંવર પાઠશાળા તથા રત્નસાગરજી બોડીંગ વગેરે સંસ્થાઓની સ્થાપના પૂ. ગુરુદેવનો જ ઉપકાર છે. બોડીંગની સ્થાપના વખતે સુરતના સંઘે મહારાજશ્રીને તેમનું નામ બોડીંગની સંસ્થા સાથે જોડવા આગ્રહ રાખ્યો. પણ મહારાજશ્રીએ પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં સંઘની આગેવાન વ્યક્તિઓને કહ્યું : ‘મેં તો ઈસ કાર્યકા દલાલ હું. મેરા નામ નહિ ઘટે. શ્રી રત્નસાગરજીકા હિ નામ ઉચિત હૈ.’ કેવી નિઃસ્પૃહતા !

ગુરુદેવની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ સુરતના સંઘે મહારાજશ્રીને ત્યાંજ સ્થિરતા કરી જવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે મહારાજશ્રીએ જવાબ આપતાં કહ્યું : ‘મહાનુભાવો ! જહાં તક કાયા ચલતી હૈ, વહાં તક વિહાર કરના મુનિઓંકા સનાતન માર્ગ હૈ, તો વિના કારણ હમ ક્યું છોડેંગે ? એાર લી સાધુજનોંકો તો ફરના હી અચ્છા હૈ. સાધુઓંકે વિહારસે લોગોંકો ધર્મલાલ હોતા હૈ, સંયમકી શુદ્ધિ રહતી હૈ, ઇસલિયે મૈં સ્થિરવાસ કરના ચાહતા નહી હું. યહી મેરા તુમકો ધર્મલાલ.’

૧૬ — મુનિ કે આચાર્ય ?

પરંતુ સુરતથી વિહાર કરવાના સમાચાર જોવા મુંબઈ પહોંચ્યા કે તરત જ મુંબઈના શેડીયાઓ પોતાની તક ઝડપી લેવા સુરત દોડી ગયા. શ્રી દેવકરજી શેઠ મહારાજશ્રીના પરમ ભક્ત, એટલે તેમણે સુરત જઈ મહારાજશ્રીને મુંબઈ આવવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી અને મહારાજશ્રીએ મુંબઈ તરફ વિહાર કર્યો. વિહાર દરમ્યાન રસ્તાબોમાં તમામ જાતની સગવડ તેમજ ગામોગામના વ્યાખ્યાનમાં પ્રભાવનાની વ્યવસ્થા મહુર્મ શેઠ દેવકરજી મૂલજી તરફથી કરવામાં આવી હતી. થોડા સમય બાદ સુરતથી પંન્યાસજી શ્રી વશોમુનિજી તથા શ્રી હર્ષમુનિજી ગણી આદિ પાંચ મુનિવરો વિહાર કરી મુંબઈ તરફ આવ્યા. તે બધાની સેવાનો લાભ પણ દેવકરજી શેઠેજ લીધો. દેવકરજી શેઠના આ શુભ કાર્યની સંઘના ભાઈઓને સ્વાભાવિક રીતેજ ઈર્ષ્યા આવે તેવું હતું. એટલે શેઠ પંનાલાલ બાબુ, નગીનચંદલાઈ, ધરમચંદ શેઠ અને દેવકરજી શેઠે તાત્કાલિક રૂપિયા આઠ હજારનો ફાળો આ અર્થના અંગે કર્યો.

અવાઠ માસમાં શ્રી હર્ષ મુનિ ગણિવર્ચને પંન્યાસ પદવી આપી, તે નિમિત્તે શ્રી સંઘે મોટો મહોત્સવ શરૂ કર્યો. શ્રી સિદ્ધાચલજી, અષ્ટાપદજી, ગિરનારજી, આયુજી, સમેત-શિખરજી, તારંગાજી, સમવસરજી વિગેરેની ભવ્ય રચના કરવામાં આવી અને ગામોગામ પત્રિકાઓ મોકલવામાં આવી. શેઠ અમીચંદ કરતુરચંદના ધર્મપત્ની ગુલાબબહેને તેમજ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

શ્રી સુનીલાલ ઝવેરીના ધર્મપત્ની કંકુબહેને બીજી બહેનો સાથે મળી મોટું ઉજ્જમણું કકું હતું. એમણેવમાં કુંભસ્થાપન દેવકરણ શેઠ તરફથી થયું અને તે દિવસે સંઘભક્તિનો લાભ તેઓએ જ લીધો. મુંબઈના જૈનો દેવકરણ શેઠને તે વખતે કલિયુગના કણું તરીકે ઓળખતા અને તેમણે જીવનમાં એ નામને યથાર્થ પૂરવાર કરતાં અનેક શુભ કાર્યો પણ કર્યા છે.

ચાહ્ય એમણે જલયાત્રાનું ભવ્ય સામૈયું કાઢવામાં આગ્યું હતું. એ સામૈયામાં ઝવેરીઓના ઘણાં સાંભેલા હતા. છ ઘોડા, ચાર ઘોડા અને એ ઘોડાવાળી બગીચો હતી, અને દેવચિમાનો માફક તેમને શણગારવામાં આવી હતી. તેમાં બેઠેલાં બાળકો દેવબાળકો માફક શોભતાં હતાં. આ સામૈયું એક માઇલ કરતાં વધુ લાંબુ હતું. જેવી અપૂર્વ માણસોની ઠઠ હતી, તેવી જ અપૂર્વ શાંતિ સામૈયામાં દેખાતી હતી. ઘડકાઘડકી કે કોલાહળનું નામનિશાન નહીં. આજે સુધરેલા જમાનામાં શીસ્તપાલન જોવામાં આવતું નથી, પણ એ પ્રસંગનું શીસ્તપાલન અજબ હતું. આ બધું મહારાજશ્રીના પ્રભાવને આભારી હતું. મુંબઈનગરીનો એ દિવસનો દેખાવ, પચીસો વરસો પહેલાંની રાજગૃહી નગરીની ઝાંખી કરાવે તેવો હતો.

અષાઠ શુદ્ધ ૬ ના શુભ દિવસે અને શુભ મુહૂર્તે ગુરુદેવની નિશ્રામાં શ્રી હર્ષમુનિજી ઝણિવર્ધને પં. શ્રી જશમુનિજીએ માધવબાગના વિશાળ મંડપમાં હજારો માણસોની મેદની વચ્ચે પંચાસપદથી અલંકૃત કર્યા. એ વખતે મુંબઈ સંઘના આગેવાનોએ મહારાજશ્રીને આચાર્યપદ સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. સંઘના આગેવાનો ઉપરાંત મહારાજશ્રીનો શિષ્યસમુદાય અને પંચાસો પણ આ વિનંતિમાં સંઘ સાથે સામેલ થયા.

પરંતુ મોહનલાલજી મહારાજ તો આચાર્યોના પણ આચાર્ય તરીકે શોભે તેવા પ્રભાવશાળી અને મહા પ્રતાપી સાધુ હતા. મહાન માનવીઓની વિશિષ્ટતા તો એ છે કે તેઓ પોતાની જાતને હંમેશાં સામાન્ય માનતા હોય છે. આચાર્યપદ ગ્રહણ કરવા માટે ચારે તરફથી દબાણ થતાં શિષ્યસમુદાય અને જૈન આગેવાનોને સંબોધી મહારાજશ્રીએ કહ્યું: ‘આચાર્યપદ લેના યહ મહાપુરુષોંકા કામ હૈ. મૈં તો એક સામાન્ય મુનિ હું. યહ મેરા મુનિપણ હી અન્ધા. આચાર્યપદ કા ભાર ઉઠાનેકી શક્તિ મેરેમેં નહિ. આચાર્યપદ યોગોદ્ધન વિધિસે હોતા હું. ઐસે કે ઐસે આચાર્યપદ નહીં હો સકતા હૈ.’

મહારાજશ્રીની આવી નિઃસ્વાર્થતા અને નિઃસ્પૃહતા જોતાં સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની નીચેની પંક્તિઓ યાદ આવી જાય :

नैवास्ति राजराजस्य यत्सुखं नैव देवराजस्य,
तत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य।

જીવનદર્શન :

અર્થાત્ ચક્રવર્તીને જે સુખ નથી, અને જે સુખ ઇન્દ્રને પણ નથી, તે સુખ અહીં લોકેષ્વરહિત સાધુને હોય છે. મુનિશ્રી મોહનલાલજીનું સમગ્ર જીવન આ કથનને સત્ય પૂરવાર કરે છે, અને તેથી જ કહી શકાય કે મુનિશ્રી આચાર્ય ન હતા, પણ બીજી રીતે તેમનામાં આચાર્યોના પણ આચાર્ય થવાની લાયકાત જરૂર હતી.

ગણિ હર્ષમુનિજીના પંચાસપદ્મપ્રસંગે-શેઠ અમીલાલ બદલજીએ શ્રી કૃષ્ણની પ્રભાવના કરી હતી અને સાધર્મિક ખંધુઓનાં હિતાર્થે રૂપિયા અઢાર હજારનું ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. શેઠ પત્રાકાલ પુનમચંદે અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર અને સંઘ-સાધર્મિક-વાત્સલ્યનો અનુપમ લાલ લીધો હતો.

ઑફ માસાજી ફતાજીએ મુંબઈનગરીને શાંતિસ્નાત્રજળની ધારાવાહી કરીને નવકારશીથી સકળસંઘની ભક્તિ કરી હતી. મારવાડી સંઘે પણ સાધર્મિકવાત્સલ્ય કર્યું હતું, અને બીજા અનેક સંઘો થયા હતા. મુંબઈને આંગણે એ વખતે એવો તો ભવ્ય ઓચ્છવ ઉજવાયો કે ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ.

પર્યુષણમાં અનેક તપસ્વીઓએ તપશ્ચર્યા કરી અને તે નિમિત્તે શેઠ રાયચંદ ખુશાલચંદે મોટા અઠ્ઠાઈ ઉત્સવ કરી સાધર્મિકવાત્સલ્ય કર્યું. શેઠ પુરુષોત્તમ મૂળચંદ તરફથી પણ સાધર્મિકવાત્સલ્ય થયું. પૈસા મેળવવા સહેલા છે, પણ એને સન્માર્ગે લોકહિતાર્થે વાપરવા ભારે કડિન છે. મહારાજશ્રીએ આ વાત જૈનોને એવી તો સચોટ રીતે સમજાવી કે શુભ કાર્યોમાં પૈસા ખર્ચવા માટે મુંબઈના જૈનોમાં હરિકાંઈ શરૂ થઈ. આસો માસમાં વાલકેશ્વર પન્નાલાલ શેઠની વાડીમાં સંઘ તરફથી ઉપધાન શરૂ થયાં. આમ એકંદર પાંચમું ચોમાસુ પણ ભારે બહોળલાલીપૂર્વક પૂર્ણ થયું. શેઠ હરખચંદ કપુરચંદ તરફથી ભારે દબદબા સહિત માધવબાગમાં ચોમાસુ બદલાવવામાં આવ્યું હતું અને તે પ્રસંગે લાડુની પ્રભાવના થઈ હતી.

એ વખતે શેઠ તલકચંદ માણેકચંદની સુપુત્રી હીરીબહેને યૌવનના આંગણે પગ મુકતી વખતે જ-એટલે કે માત્ર સોળ વરસની વયેજ ચતુર્થવ્રત અંગીકાર કર્યું. અવસરોચિત ઓચ્છવ, સાધર્મિકવાત્સલ્ય, પ્રભાવના વગેરે શ્રી તલકચંદલાઇએ કરી અનુપમ લાલ લીધો.

૧૭ - મુંબઈના આંગણેથી વસમી વિદાય અને સકળ સંઘની વેદના

એ અરસામાં મહારાજશ્રીની તબિયત અસ્વસ્થ રહેતી અને જીવનના અંતની તેમને કલ્પના આવી ગઈ હોય કે ગમે તેમ, પણ તેમણે મુંબઈથી પાલીતાણા વિહાર માટે તૈયારી કરી.

શ્રી મોહનલાલજી અધ્ધર્શતાબ્દી ગ્રંથ :

પરંતુ મુંબઈના જૈન સંઘ મહારાજ સાહેબને એમ કેમ જવા દે? સંઘની આગેવાન વ્યક્તિઓએ મહારાજશ્રીને મુંબઈમાં સ્થિરતા કરી જવા આગ્રહ કર્યો. લોકોના મનની વેદના મહારાજશ્રી સમજતા હતા, પણ તેમનો નિશ્ચય અટલ હતો. લોકોના મનને સાંત્વન આપતાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું: ‘મેં તો જત્રા કરનેકો જા રહ્યા હું, તો આપકો ખુશ હોના ચાહિયે કે દુઃખ મનાના ચાહિયે? સાધુઓંકા ધર્મ હૈ કી શક્ય હોવે વહાં તકે અપને આત્માકા ઔર દુસરે ભંચ આત્માઓંકા કલ્યાણ અર્થે ક્ષેત્રાંતર જાના હિ ચાહિયે.’

મહારાજશ્રીની વિદાય વખતનું દશ્ય અતિ કરુણ હતું. મહારાજશ્રીના થવાના વિયોગના કારણે લોકોના હૃદયને ભારે આંચકો લાગ્યો અને મકકમ મન કરવા છતાં લોકોની આંખમાં આંસુઓ આવી રહ્યા હતાં. મુંબઈ શહેરમાંથી મહારાજશ્રીની એ અંતિમ વિદાય હતી, તેની કલ્પના તો એ વખતે કોઈને ક્યાંથી હોય? પરંતુ મહારાજશ્રીની એ વિદાય અંતિમ નાવડી.

મહા વદિ ૧૩ના મુંબઈથી વિહાર કરી મહારાજશ્રી સુરત આવવા નીકળ્યા.

૧૮. - ગુરુદેવનો શિષ્યસમુદાય

દીક્ષાર્થીઓને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ પ્રત્યે ભારે આકર્ષણ થતું, અને તેમના દીક્ષાપર્યાય-સમયમાં મુખ્યત્વે તેમનો શિષ્ય સમુદાય નીચે મુજબનો હતો:-

૧ શ્રી આલમચંદજી મહારાજ : જોધપુરના રાજકર્મચારી પુરુષ શ્રી આલમચંદજી મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાં હંમેશા આવતા અને સંસારનું ક્ષણભંગુર સ્વરૂપ સમજતાં તેમણે મહારાજશ્રી પાસે દીક્ષા લીધી. મહારાજશ્રીના પ્રથમ શિષ્ય થવાનું સૌભાગ્ય શ્રી આલમચંદજી મહારાજના ક્ષણે જાય છે.

૨ જશમુનિજી : મોહનલાલજી મહારાજ જ્યારે જોધપુર હતા, ત્યારે સ્થાનકવાસી ભાઈ જેઠમલજીની ચારિત્ર લેખા માટે ભાવના થઈ અને ત્યાંના સંઘે દીક્ષામહોત્સવનો જશ લીધો, અને તેમનું નામ પણ જશમુનિ રાખ્યું.

૩ કાંતિમુનિજી : મહારાજશ્રી પાલણપુરમાં હતા, ત્યારે તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી બાદરમલ નામના શ્રાવકને સંવેગરંગ લાગ્યો અને ગુરુદેવ પાસે સંસારરૂપ સાગર તરવા માટે ચારિત્રરૂપી નૌકાની માગણી કરી. દીક્ષાર્થીની તીવ્ર ભાવના જોઈ મહારાજશ્રીએ તેમને ધામધૂમપૂર્વક ભાગવતી દીક્ષા આપી અને નામ કાંતિમુનિ રાખ્યું. જોધપુરમાં વડી દીક્ષા થઈ.

જીવનદર્શન :

૪ હર્ષમુનિજી : આળુની જાત્રાએથી પાછા ફરતાં વચમાં મહારાજશ્રીને એક સાધુવેષ ધારણ કરેલ ભવ્ય આત્મા સાથે મિલાપ થતાં મહારાજશ્રીએ તેની સરળ અને સૌમ્ય પ્રકૃતિ જોઈને પૂછ્યું : ‘મહાતુલાવ ! તું એકલો કેમ વિચરે છે ? ઘોડાને સારથિ, હાથીને મહાવત, તેમ ચારિત્રને પણ સદ્ગુરુનું આલંબન જોઈએ.’ આ વાત સાંભળી ભવ્ય આત્માએ બે હાથ જોડી કહ્યું : ‘આપ જ મારા ગુરુ અને હવે મને આપનું જ શરણ હો.’ મહારાજશ્રીએ ખરેડી (આળુ) ગામે તેને દીક્ષા આપી અને તેનું નામ હર્ષમુનિ રાખ્યું. હર્ષમુનિજીની મુખાકૃતિ એવી અદ્ભુત હતી કે તેમને જોતાં જ ચિત્તમાં હર્ષનો ઉદ્ભાસ પ્રગટે.

૫-૬ ઉદ્યોતમુનિ અને રાજમુનિ : મહારાજ સાહેબનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી સુરત મુકામે મહેસાણાના ઉજ્જમલાઈ અને માલવાના રાજમલજીને ચારિત્રસુખની ભાવના થઈ. મહારાજશ્રીએ ખનેને દીક્ષા આપી અને ઉજ્જમલાઈનું નામ ‘ઉદ્યોતમુનિ’ તથા રાજમલજીનું નામ રાજમુનિ રાખ્યું. સુરતી શ્રાવકોએ આ મહોત્સવ ભારે ઠાઠપૂર્વક ઉજવ્યો.

૭ દેવમુનિ : મહારાજ સાહેબના પરિચયમાં આવતાં માતરનિવાસી છગનલાલ-ભાઈને કોડ જાગ્યા. એમના માતૃશ્રી પણ ખરેખર વીર પુત્રની માતા હતા. માતાએ પોતાના સ્વહસ્તે મહારાજશ્રીને ગોચરીમાં પુત્રને વહોરાવ્યો. મહારાજશ્રીએ તેને દીક્ષા આપી અને દેવમુનિ નામ રાખ્યું. દીક્ષામહોત્સવ બહુ ભવ્ય રીતે સુરત શાહપોરના શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ દહેરાસરમાં ઉજવાયો. આ મુનિરાજનો આત્મા ખરેખર દિવ્ય હતો અને યથાનામ તથાગુણોની કહેતી તેમણે સાચી પાડી હતી.

૮ ગુણમુનિ : સાદડી (મારવાડ) ના એક ભાઈને સંસાર પર પૈરાગ્ય આવતાં મહારાજશ્રી પાસે દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ. મહારાજશ્રીએ તેમને દીક્ષા આપી જશ મુનિજીના શિષ્ય બનાવ્યા. પૂર્વના કોઈ અશુભ કર્મના ઉદયથી તેમને હરસને બ્યાધિ થયો. આ મહાત્માએ બ્યાધિના કારણે આખી જીંદગી સુરતમાં શેઠ નેમુભાઈની વાડીમાં ગાળી. સુરતના અનેક બાળકોને ધાર્મિક અભ્યાસ અને ધર્મકરણીમાં જોડી ઘણો ઉપકાર કર્યો. શેઠ નવલચંદ ખીમચંદ બાલ્યાવસ્થામાં આ મુનિમહારાજ પાસે ભણ્યા હતા અને તેમણે પોતે આ વાત કરી હતી. જે ચોરડામાં તેઓ રહેતા હતા, તે ચોરડો આજે પણ તેમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેમનો ફોટો આજે પણ ત્યાંના ઉપાશ્રયમાં જોવામાં આવે છે.

૯-૧૦ મુમતિમુનિ અને હેમમુનિ : મુંબઈના ચે.માસા દરમ્યાન મહારાજશ્રીની પૈરાગ્યયુક્ત વાણી સાંભળી અમદાવાદવાળા સાંકલચંદભાઈ અને વડનગરનિવાસી

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

ભાઈ હરગોવતની ચારિત્ર લેવા માટે ઇચ્છા થઈ. ગુરુ મહારાજે પ્રસન્ન થઈ મોટા ઠાકમાઠથી ભાગવતી દીક્ષા આપી તેમના નામ અનુક્રમે સુમતિ મુનિ અને હેમમુનિ રાખ્યા. મુંબઈના આંગણે આ સૌથી પ્રથમ દીક્ષામહોત્સવ હતો અને તેનો ભપકો તથા વરઘોડો, પણ અપૂર્વ હતો.

૧૧ ગુમાનમુનિ : ડભોઈવાળા આત્માથી ભાઈને દીક્ષાની ભાવના જાગૃત થતાં મહારાજશ્રીએ દીક્ષા આપી અને તેનું નામ ગુમાનમુનિ રાખ્યું. સુમતિમુનિ, હેમમુનિ અને ગુમાનમુનિને વડી દીક્ષા સુરત મુકામે આપવામાં આવી હતી.

૧૨ ઋદ્ધિમુનિ : શેઠ ધરમચંદ ઉદેચંદના સંઘમાં મહારાજશ્રી શિષ્યસમુદાય સાથે પાલીતાણા ગયેલા, ત્યારે ત્યાં જ આતુર્ભાસ રહ્યા. તે વખતે બીકાનેર તરફના ચતિ ઋદ્ધિચરણજી મહારાજશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળતા, તેમના જીવનમાં ભારે પરિવર્તન થયું, અને તેમણે ચતિપણનો ત્યાગ કરી વિધિપુરસ્કર સંવેગી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું. જીવનના પાછલા વરસોમાં આ ઋદ્ધિમુનિજી ઘણા વરસો મુંબઈમાં રહ્યા અને તેમણે મુંબઈની શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના દાભાર્થે રૂા. ૮૦,૦૦૦ નું ફંડ કરાવ્યું.

૧૩-૧૪ જયમુનિ અને નયમુનિ : મહારાજશ્રી મુંબઈમાં હતા, ત્યારે તેમની વાણી સાંભળી રાધનપુરનિવાસી ભાઈ જગજીવન તેમજ મરૂધરદેશવાસી બોડકા ગામના નવલચંદને સંસારના આ પોકળ મુખો પરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને કર્મોના પરાજય માટે ભાગવતી દીક્ષાનો સંકલ્પ કર્યો. મહારાજશ્રીએ બંનેને દીક્ષા આપી. ભાઈ જગજીવનનું નામ જયમુનિ રાખી તેમને હર્ષ મુનિજીના શિષ્ય બનાવ્યા અને ભાઈ નવલચંદનું નામ નયમુનિ રાખી તેમને શ્રી કાંતિમુનિજીના શિષ્ય કરવામાં આવ્યા.

૧૫ લક્ષ્મીમુનિ : મુંબઈમાં મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી વડોદરાવાળા લખમાજીને દીક્ષાની ભાવના થઈ અને તેને દીક્ષા આપી તેનું નામ લક્ષ્મીમુનિ રાખ્યું અને તેમને દેવમુનિજીના શિષ્ય તરીકે જાહેર કર્યા.

૧૬ પ્રતાપમુનિ : સુરતના ભાઈ પ્રેમચંદ દયાચંદની ઇચ્છા ભાગવતી દીક્ષા લેવાની હતી, તે અર્થે તેઓ રતલામ જઈ પહોંચ્યા. તેના કુટુંબીઓએ તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાખવા ભગીરંથ પ્રયત્નો કર્યા, પણ ભાઈ પ્રેમચંદ પોતાના વિચારોમાં ભારે મક્કમ રહ્યા. છેવટે કુટુંબીઓએ ભાઈ પ્રેમચંદને મહારાજશ્રી પાસે દીક્ષા લેવાની રજા આપી અને મહારાજશ્રીએ તેને દીક્ષા આપી પ્રતાપમુનિ નામ રાખ્યું. પ્રતાપમુનિને યશોમુનિજીના શિષ્ય બનવામાં આવ્યા.

જીવનદર્શન :

૧૭ કેશરમુનિ : ચૂડા (મારવાડ) ગામના કેશવજીભાઈને મહારાજશ્રીના ઉપદેશની ભારે અસર થઈ અને તેમણે મહારાજશ્રી પાસે દીક્ષા લેવાની ભાવના જાહેર કરી. મહારાજશ્રીની આજ્ઞાનુસાર ભાઈ કેશવજીએ રતલામ જઈ મહારાજશ્રીના શિષ્ય રાજમુનિજી પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમને શ્રી હેમમુનિજીના શિષ્ય કેશરમુનિ તરીકે જાહેર કર્યા.

૧૮ અમરમુનિ : જામનગરનિવાસી ભાઈ હેમચંદે ભાગવતી દીક્ષા માટેની માગણી કરી તેમને તે માટે યોગ્ય જીવ માની મહારાજ સાહેબે તેમને રતલામ મોકલી રાજમુનિ પાસે દીક્ષા અપાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. તેમનું નામ અમરમુનિ રાખ્યું અને તેમને યશમુનિજીના શિષ્ય તરીકે જાહેર કર્યા.

૧૯ તારમુનિ : ભાવનગરનિવાસી તારાચંદભાઈ મહારાજ સાહેબના અનન્ય ભક્ત હતા. તપજપમાં ભારે રૂચિવાળા અને ક્રિષાકાંડમાં પણ એટલા જ પ્રવીણ. તિથિએ પૌષધ, તેમજ હરહંમેશ મહારાજ પાસે સામાયિક કરે. એક દિવસે રમુજ ભાવે મહારાજશ્રીએ તેને કહ્યું : ‘અરે તારાચંદ ! તારે તો બીજાને તારવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.’ તારાચંદને તો જોઈતું હતું અને વેંચે કહ્યું. તેણે તો ત્યાંને ત્યાં જ દીક્ષા લેવાની ભાવના જાહેર કરી લીધી. પછી તારાચંદે હેમમુનિ પાસે રતલામ જઈ દીક્ષા લીધી અને તેનું નામ પણ ‘તારમુનિ’ રાખ્યું.

૨૦ કલ્યાણમુનિ : મહારાજશ્રી પેથાપુર ગયા ત્યારે ત્યાંના વતની કેશવલાલભાઈ બહારગામ ગયા હતા. ગામમાં પાછા ફર્યા બાદ થોડો પાસેથી મહારાજશ્રીની અદ્ભુત વૈરાગ્ય વાણી (વિષે સાંભળ્યું) એટલે તેઓ પાટણ મહારાજશ્રી પાસે ગયા. મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી કેશવલાલભાઈને વૈરાગ્ય આવ્યો અને દીક્ષા લીધી. પાટણના સંઘે કેશવલાલભાઈનો ભવ્ય સત્કાર કર્યો અને મોટા ઠાકથી સાંમૈયું કાઢ્યું. કેશવલાલભાઈનું નામ કલ્યાણમુનિ રાખ્યું અને તેઓશ્રી ઉદ્યોતમુનિના શિષ્ય બન્યા.

૨૧ પદ્મમુનિ : સુરતનિવાસી ફકીરચંદ હેમચંદે લાખોની લક્ષ્મી અને સ્ત્રી-કુટુંબને ત્યાગ કરી મહારાજશ્રી પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ હર્ષમુનિજીના શિષ્ય હતા અને અત્રે ભક્તિમુનિ તથા નિયુષ્ઠમુનિએ પણ તેમના અપૂર્વ તેજ અને વાત્સલ્યના કારણે તેમની પાસે જ દીક્ષા લીધી. તેમનો આ બંને મુનિઓ પર અવિશેષ ઉપકાર છે.

૨૨ કમળમુનિ : મુંબઈમાં પન્નાલાલ શેઠની વાડીમાં મહારાજશ્રી પાસે એક ભાઈ દીક્ષા લેવા આવ્યા અને મહારાજશ્રીને યોગ્ય પાત્ર હોવાતાં તેમને દીક્ષા આપી. તેમનું નામ કમળમુનિ રાખવામાં આવ્યું.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથ :

૨૩ રંગમુનિ : પં. શ્રી હર્ષમુનિજીના ગણિપદ વખતે સાદડી (મારવાડ) થી એક મુમુક્ષુ ભાઈ આવેલા અને તેમની ભાવના થતાં તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. તેમનું નામ રંગમુનિજી રાખવામાં આવ્યું હતું.

૨૪ ભક્તિમુનિ : શ્રી રંગમુનિની વડી દીક્ષા વખતે ખારડોલીનિવાસી ભાઈચંદ્રભાઈને દીક્ષા લેવાની તીવ્ર ભાવના થતાં, તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી અને તેનું નામ ભક્તિમુનિ રાખવામાં આવ્યું. તેઓ તપસ્વી હતા.

૨૫ ચતુરમુનિ : ઘોઘાના એક મુમુક્ષુ ભાઈને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં દીક્ષા આપવામાં આવી. તેમનું નામ ચતુરમુનિ રાખવામાં આવ્યું અને તેઓશ્રી હર્ષમુનિજીના શિષ્ય બન્યા.

૨૬ રતનમુનિ : ૨૭ લઙ્ગિધમુનિ : ૨૮ ચમનમુનિ : કચ્છ લાયબના શ્રી દેવજીભાઈ, મોટી આખરના શ્રી લઘાભાઈ અને મારવાડના શ્રી ચિમનાજીને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી, અને તેઓનાં નામ અતુકમે રતનમુનિજી, લઙ્ગિધમુનિજી અને ચમનમુનિજી રાખવામાં આવ્યા હતાં.

૨૯ ભક્તિમુનિ : પૌરખંદરનિવાસી ભગવાનજી ભાઈએ ગુરુદેવપાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેઓ કલ્યાણમુનિના શિષ્ય થયા અને તેમનું નામ ભક્તિમુનિ રાખવામાં આવ્યું.

૩૦ ક્ષમામુનિ : સુરત પાસે હથોડા ગામના છોટાલાલ મોહનજીએ શ્રી રત્નસાગર જૈન બોડીંગમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને ભરચુવાવસ્થામાં મહારાજશ્રી પાસે ભાગ્યજ્ઞામાં દીક્ષા લીધી. ક્ષમામુનિએ કાશી જઈ શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળામાં ઉત્તમ પ્રકારે અભ્યાસ કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ બહુ નાની ઉંમરે કાળધર્મ પામ્યા.

૩૧ ભાવમુનિ : કચ્છના લેચ્છ ગામના એક મુમુક્ષુભાઈને સંવેગરંગ ચંદ્યો અને દેવમુનિજી પાસે દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ ભાવમુનિ રાખવામાં આવ્યું.

૩૨ કપુરમુનિ : મારવાડ દેશના એક મુમુક્ષુ ભાઈએ દીક્ષા લીધી, તેમનું નામ કપુરમુનિ રાખવામાં આવ્યું તેઓ દેવમુનિજીના શિષ્ય બન્યા.

૩૩ માણેકમુનિ : પાલણપુર ગુજરાતી સ્કુલના શિક્ષક શ્રી. માણેકચંદ્રભાઈ પર હર્ષમુનિની બહુ અસર પડી અને વ્યાવહારિક શિક્ષણને ત્યાગ કરી મુખ્યદ આવી મહારાજશ્રીની નિશ્ચામાં મોક્ષપંથનું જ્ઞાન લેવાનું શરૂ કર્યું. દીક્ષા લઈ હર્ષમુનિજીના શિષ્ય થયા અને માણેકમુનિ નામ રાખ્યું. આ મહાત્માએ જૈનાગમનું ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, તેમજ કવિત્વની શક્તિ સરસ રીતે ફેળવી. લોકોના ઉપકાર અર્થે કેટલાંક

જીવનદર્શન :

સૂત્રો અને ચરિત્રોનું ભાષાંતર કર્યું. નિરાધાર અને ગરીબ બાળકોના વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જ્ઞાન માટે બટવા મુકામે આશ્રમની સ્થાપના કરી, જે આજે પણ ચાલુ છે.

૩૪-૩૫ વિવેકશ્રીજી અને પ્રસન્નશ્રીજી : પોરબંદરનવાસી શ્રી ભગવાનદાસ (ભકિતમુનિ)ના ધર્મપત્ની તેમજ માણેકચંદલાઈ (માણેકમુનિ) ના ધર્મપત્ની, બંનેએ વિચાર્યું કે સતીઓ તો રાજુલ માતાની માફક પતિના પંથે જ બિચરે છે અને આ રીતે, આ બંને બહેનો પણ પોતાના પતિદેવે સ્વીકારેલા પંથે વળી, પ. શ્રી જશમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓનાં નામ અનુક્રમે વિવેકશ્રીજી અને પ્રસન્નશ્રીજી રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

૩૬ શ્રી રૂપશ્રીજી : પોરબંદરની શ્રાવિકાબહેને (ભકિતમુનિના સંસારી અવસ્થાના બહેન) શ્રી જશમુનિજી પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ શ્રી રૂપશ્રીજી રાખવામાં આવ્યું હતું.

૩૭ દર્શનમુનિ : મુનિશ્રી ભકિતમુનિજીના સંસારી ભાણેજ (સાધ્વીશ્રીરૂપશ્રીજી ના સંસારી પુત્ર) દેવીદાસે પણ મામાને પગલે મહારાજશ્રીની નિશામાં પં. શ્રી હર્ષમુનિજી પાસે દીક્ષા લીધી, અને ભકિતમુનિજી (સંસારી અવસ્થાના તેમના મામા) ના શિષ્ય તરીકે બહાર થયા.

૩૮ શુભમુનિ : દર્શનમુનિના સંસારી મામા સૌભાગ્યદાસને સર્વવિરાત પચ્ચ-કખાણ ઉચ્ચરવાની ભાવના થતાં શુરુદેવ પાસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી અને પદ્મમુનિજીના શિષ્ય તરીકે શુભમુનિ નામ રાખવામાં આવ્યું.

૧૯ - અંતિમ વિદાય

મુંબઈથી વિહાર કરી મહારાજશ્રીએ વિ. સં. ૧૯૬૩ ના ફાગણ વાદ ૭ ના દિવસે સુરતમાં પ્રવેશ કર્યો.

તબિયત લથડતી જતી હતી, પરંતુ જ્ઞાની મહાત્માઓને દેહની વેદના વખતે પણ આત્માની પ્રસન્નતા જ વતે છે. એ વખતે મહારાજશ્રી શેઠ નગીનચંદ કપુરચંદ તથા શેઠ કર્તરચંદ કલ્યાણચંદ વગેરેના કરાવેલ ગોપીપુરાના નવા ઉપાશ્રયમાં રહ્યા હતા. વૈદ્યો અને હકીમો દ્વારા મહારાજશ્રીની તબિયત માટે ઉપચારો શરૂ કરવામાં આવ્યા, પણ તબિયત દિનપ્રતિદિન લથડતી ગઈ. નરમ તબિયત હોવા છતાં ચૈત્રી પુનમના દિવસે કતારગામની યાત્રા કરવા ગયા હતા અને ત્યાં જ સિદ્ધગિરિની ભાવના ભાવી આત્માને કૃતાર્થ કર્યો.

હીરાચંદ મોતીચંદની ધર્મપત્ની જયકોરબહેને વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનદાનનું માહાત્મ્ય સાંભળી સ્ત્રીવર્ગને ધાર્મિક કેળવણી તથા ભરતશુથણ-શીવણ વગેરે શીખવવા માટે રૂપિયા

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી અંક :

પચીસ હજાર આપ્યા. બીજા પણ ઘણા પૈસા મળ્યા અને જ્યકુંવર પાઠશાળાની સ્થાપના કરી, જે આજે પણ સંગીન પાયા પર કામ કરી રહી છે.

સમેતશિખરજીના મંદિરને કોટ કરાવવા માટે મહારાજશ્રીએ ઉપદેશ આપતાં શેઠ નગીનચંદ ઝવેરચંદ ઝવેરીએ પોતાની કંપનીમાંથી એક લાખ રૂપિયાની રકમ આપી.

મહારાજશ્રીની તબિયતના ખબર મુંબઈ પહોંચતાં ત્યાંથી દેવકરજી શેઠ, તેમના પત્ની પુતળીબાઈ તેમજ બીજા શેઠીયાઓ સુરત આવી પહોંચ્યા. મહારાજસાહેબની આખર અવસ્થાએ પુતળીબાઈના કોમળ હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચાડ્યો. (સં. ૧૯૮૫ માં દેવકરજી શેઠની ગંભીર માંદગી જોઈ પુતળીબાઈને એટલો સખત આઘાત લાગ્યો કે તે કારણે તેઓ તરત મૃત્યુ પામ્યાં, અને તે પછી લગભગ બે માસે દેવકરજી શેઠ પણ સ્વર્ગવાસી થયા.) પુતળીબાઈએ તે જ વખતે ગુરુભક્તિ નિમિત્તે રૂપિયા અગિયાર હજારનું દાન જાહેર કર્યું.

મહારાજશ્રી તો આ સમય દરમિયાન ધ્યાનમગ્ન થઈ રહ્યા હતા. તેવામાં કેશવરામ શાસ્ત્રી ગુરુદેવને શાતા પૂછવા અર્થે આવ્યા. એ વખતે મહારાજશ્રી અને શાસ્ત્રીજી વચ્ચેનો સંવાદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો હતો.

શાસ્ત્રીજી પધારતાં ગુરુદેવે થોડીવાર ધ્યાન મૂકી શાસ્ત્રીજીને કહ્યું : કેમ શાસ્ત્રીજી ?

શાસ્ત્રીજીએ જવાબ આપતાં કહ્યું : સાહેબ ! આપની કૃપા.

મહારાજશ્રીએ કહ્યું : વારૂ ! પણ આવતી કાલનો દિવસ કેવો છે ?

શાસ્ત્રીજીએ જવાબ આપ્યો : આપ બોલ્યા તે બરોબર છે.

ગુરુદેવે હસતાં મોઢે કહ્યું : એમ ?

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું : હા જી એમજ છે !

આ સંવાદ ટુંકો હોવા છતાં અતિગૂઢાર્થથી ભરપૂર હતો. શાસ્ત્રીજીને મહારાજશ્રીના જ્યોતિષ અંગેના જ્ઞાનની ખબર હતી, એટલે એ બંને જ્ઞાની મહાત્માએ વળતે દિવસે શું બનવાનું છે, તે જોઈ લીધું અને મહારાજશ્રીએ તો તે પરિસ્થિતિમાં કેમ વર્તવું, એ પણ નક્કી કરી લીધું.

આ સંવાદ થયા પછી તરતજ ગુરુદેવે પ્રત્યાખ્યાન (પર્યવકાશ) કરી લીધાં. પં. શ્રી હર્ષમુનિજીને બોલાવી આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) ક્રિયા કરી, પોરસી બાણાવી, સૌને ખમાવી તે જ વખતે આ દેહને કેમ જાણે દેશવટો આપવો હોય, તેમ સ્થિર થઈ ગયા અને કાઈ સ્વચ્છ ધ્યાનમાં બેસી ગયા.

જીવનદર્શન :

વળતા દિવસે પ્રભાતે તો ગુરુદેવની અંતિમ સ્થિતિના સમાચાર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા અને લોકોનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં. એ દિવસ ચૈત્ર વદિ ખારસનો હતો. લોકોને તે દિવસે અશાંતિનો પાર ન હતો, ત્યારે જેમની તબિયતના અંગે અશાંતિ હતી, તે ગુરુદેવ તો પૃથ્વી શાંતિ સમાધિમાં બિરાજતા હતા.

આ રીતે, વિ. સં. ૧૯૬૩ ના ચૈત્ર વદિ ખારસના દિવસે, વિજય મુહૂર્તે, ખરોખર ખાર અને ત્રીસ મીનીટે ગુરુદેવે જડ દેહનો ભાર અહિંજ છોડી દેવલોકનો માર્ગ લીધો. મૃત્યુલોક તે દિવસે દીન બન્યો, દેવલોક તે દિવસે ધન્ય બન્યો.

દીવો જ્વલવાઈ ગયો, પણ જ્વળાયેલા દીવાના પ્રકાશનું તેજ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયું. આવી મહાન વિભૂતિઓ પોતાની પાછળ એવી સૌરભ મૂકતી જાય છે કે જેની ફારમ નિરંતર જીવન્ત રહે છે.

ગુરુદેવના જીવન પરથી જૈન સમાજ આજે પણ ઘણું શીખી શકે તેમ છે.

શ્રી મોહનલાલજી મહારાજશ્રીની ઉપકારસ્તુતિ.

(રાગ—છોડ ગયે બાલમ, મુઝે હાય અકેલા છોડ ગયે)

રચયિતા : કવિરત્ન મુનિશ્રી લલિત મુનિજી

ધન્ય મુનિ મોહન, જેણે સંયમ પાળ્યું, ધન્ય

ધન્ય બન્યું જીવન, નિજ કાજ સુધાર્યું, ધન્ય

બાલ નમે મૂકી માન કૃપાળા, મૂકી શીર દયાળા;

ઉજવીએ અમે અર્ધ શતાબ્દી, આનંદ આજ અપારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન મિલા ગુરુ આપ પસાયે, તે સાચા ઉપકારા;

આપતણી કૃપા છે અમર, બાલ તરે સંસારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૨ ॥

માત તાતણી ભક્તિ દેખાડી, આપે હો હિતકારા;

સ્વામિ રનેહી જે કોઈ આવે, કરીએ ભક્તિ ઉદારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૩ ॥

ધર્મ કેળવણી આપે બતાવી, એ સાચા સંસ્કારા;

ધાર્મિક જીવન જો યાવે, તો સુધરે વ્યવહારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૪ ॥

મુંબઈમાંહે આપજ પહેલા, આવ્યા હતા મુનિરાયા;

ધર્મ બીજ આપે વાળ્યું તે, ફળ્યું ખરું સુખદાયા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૫ ॥

મુંબઈને મુંબઈપરામાં, જ્ઞાન તણી જે શાળા;

જૈન મંદિરો જે બનીયાં, ગણીએ તુમ ઉપકારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૬ ॥

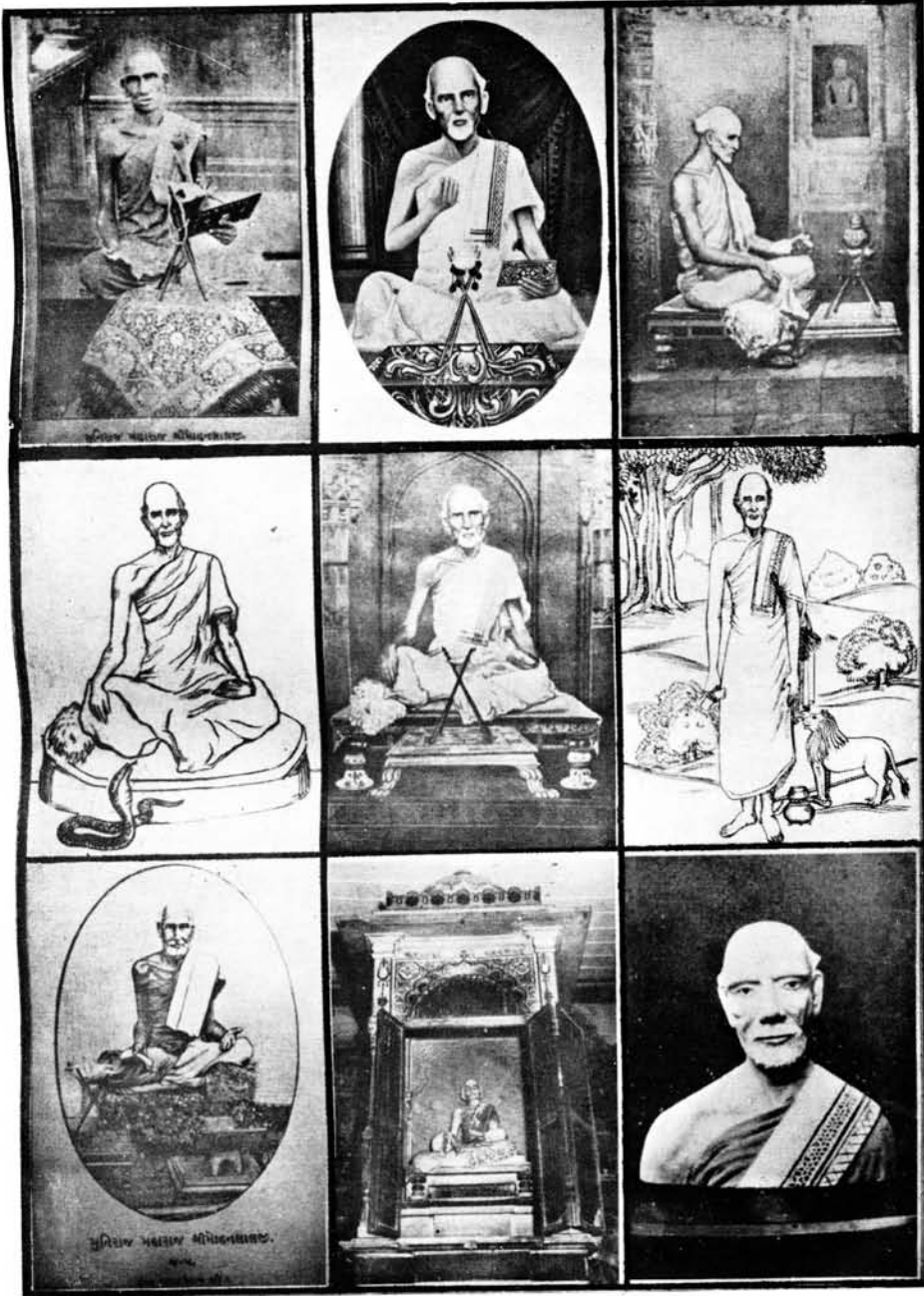
ધર્મપ્રેમીઓ શિક્ષક સારા, અનુભવીને હિતકારા;

જ્ઞાનદાન આપે છે તેમાં, આપજ છો ઉપગારા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૭ ॥

મુંબઈ શહેરે આપ પસાયે, આવે બહુ મુનિરાયા;

સંઘ ચતુર્વિધ શાન્તિ પાવે, લલિત કહે સુખદાયા ॥ ધન્ય મુનિ મોહન ॥ ૮ ॥

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

ચરિત્રનાયકના વિવિધ દશ્યો

गुरु-गुणानुवादः

(स्रग्धरा)

यद्वाचां सिद्धभावः समुदयमनयच्छ्रेष्ठिनं देवकर्णं
स्पर्शख्या तत्र नीतिः प्रभवति न ततो विस्मयस्यावकाशः ।
सिद्धां वाचं यदीयामनुसरति तस्यार्थसङ्गोऽस्युदारः
स श्रीमान् मोहनाख्यो जयतु भुवितले भव्यकल्पद्रुपः ॥१॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

गच्छकान्तमुषः प्रशान्तवपुषः शान्तिं समासेदुषः
कर्माद्वारविधिं प्रतन्य च परां संवेगतां जग्मुषः ।
माही सुम्बमुषेयुषः बहुविधां लोकोषति चक्रुषः
तान्वन्दे मुनिसत्तमान् प्रमुदितः श्रीमोहनाख्याजुषः ॥२॥

(शिखरिणी)

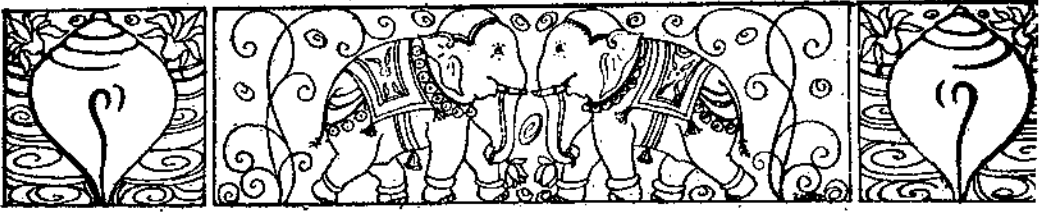
श्रियाढ्यां श्रीपूज्यां चरणगुणरिक्तां च सुवहां
प्रवीक्ष्यैवं दीक्षां भृशमपरितुष्टः स समभूत् ।
गुणैश्चेद् नो कार्यं विफलमिह वेषोपकरणं
यतोऽमीष्टार्थाप्तिः कृतिगण इहास्त्याग्रहपरः ॥३॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

ज्ञानारण्यमृगेन्द्रमावनिपुणः यो वै चिदानन्दभृत्
यं नित्यं महितं मुदा गुणिवरं ध्यायन्ति भक्तिस्पृहः ।
यस्याऽऽजानुसुलम्बमानललितं बाहुद्वयं राजते
सोऽयं सात्त्विकताधिवासितमना जीयान्मुनिर्मोहनः ॥४॥

रचयिता—

—मुनिश्री मृगेन्द्रमुनिजी

॥ चरित्रनायकस्तुत्यष्टकम् ॥

(द्रुतबिलम्बितवृत्तम्)

सुयशस्वियशोमुनिद्वर्षमुनि—

मुखशिष्यवरार्वितपत्कमलम् ।

मुनिमोहनमोहनलालगुरुं,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ १ ॥

स्वरपञ्चमहाव्रतमूलगुणो—

त्तरसद्गुणसन्मुनिताऽस्य गुरोः ।

परिभाति मुनावधुनाऽपि जने,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ २ ॥

भविष्यजिनेश्वरशिष्टिकरं,

समयाचरणं मुनिताक्रियया ।

निश्चयमुनिर्मलवृत्तिपरं,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ३ ॥

यत्तितां प्रविहाय यकेन सुवि—

हितसाधुपथं विशदं सुधृतम् ।

समताशमताद्रिगुणौघधृता,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ४ ॥

अवलोकितभक्तजनोऽप्यधुना,

श्रुतिमार्गगतान् हि यदीयगुणान् ।

अनुमोदयते प्रविकाशयते,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ५ ॥

अधुनाऽपि यदीयसुकीर्तियशः—

शुभवासनवासितभक्तजनः ।

इह माति निरीहसुमावधरं,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ६ ॥

उपदेशसुचान्द्रिकया भविक—

कुमुदानि विकाश्य गतस्सुदिवम् ।

इह यो जिनशासनचन्द्रसमः,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ७ ॥

चरणे करणे गुरुशिष्यगणो,

गुरुदेवसुभक्तिकरो निपुणः ।

अजनिष्ट जिनागमिकावगमे,

प्रणमामि मुदा सुगुरुं तमहम् ॥ ८ ॥

मुनिमोहनशिष्यकराजमुनि—

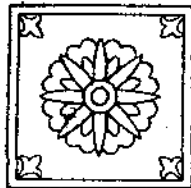
लघुशिष्यकपाठकलङ्घिमुनिः ।

गुरुसद्गुणशुम्भितसंस्तवनं,

विदधे जितरत्नगुरोः कृपया ॥ ९ ॥

रचयिता—

उवाध्याय श्री लङ्घिमुनिजी

॥ श्री मोहनाष्टकम् ॥

सर्वत्र यो 'मोहनलालजी' ति.

प्राप्तः प्रसिद्धिं परमां महात्मा ।

स्वर्गे गतं सच्चरितं पवित्रं,

नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ १ ॥

श्रीभारतेऽस्मिन् मथुरासमोपे,

श्रीसुन्दरीबादरमल्लपत्नी ।

सुते स्म यं चन्द्रपुरे सुयोगे.

नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ २ ॥

नैमित्तिकात् स्वप्नफलं विबुध्य,

त्यागी स्वपुत्रो भवितेति मत्वा ।

तौ पश्यतो द्वौ पितरौ सुतं यं,

नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ ३ ॥

धैर्यं समालम्ब्य विहाय शोकं,

श्रीरूपचन्द्राय सुतं समर्प्य ।

सोढो वियोगः कठिनश्च यस्य,

नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ ४ ॥

प्राप्ते यतित्वे हृदयं सशल्यं,

ज्ञाता प्रबुद्धो भजते विरागम् ।

यस्तु क्रियोद्वारतया दिदीपे,

नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ ५ ॥

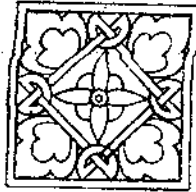
: ७ :

संवेगरंगेन स रंगितात्मा,
प्रशान्तमूर्तिर्विजहार नित्यम् ।
भव्याय जातो य इहोपकारी,
नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ ६ ॥

महात्मनां सूर्यपूरे तथाऽस्यां,
यहोपकारः पुरि मोहमय्याय ।
जातोऽस्ति तेषां खलु यो हि मुख्यो,
नमामि नित्यं मुनिमोहनं तम् ॥ ७ ॥

सन्मान्यो मुनिमोहनो मुनिवरं तं मोहनं भो ! भजे !
संजाता मुनिमोहनेन जनता धर्म्या च तस्मै नमः ।
पुण्यश्रीमुनिमोहनाय मुनिबन्धुम्बाऽधुना मोहनाद्,
भूयान्मे मुनिमोहनस्य शरणं भक्तिश्च मे मोहने ॥ ८ ॥

विजयचन्द्र मोहनलाल शाह

અર્થ

(મંદાકાન્તા વ્રત)

(૧)

જેની મૂર્તિ નિરખી નજરે શાંતતાથી ભરેલી,
જેની દષ્ટિ પ્રશમરસના વેગને રે વરેલી;
જેણે વાણી વિમળમતિના રંગથી તેા વધારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૨)

પૂર્વે મુંબઈ નરકપુરી છે એમ કેઈ માનતા'તા,
એવા કાળે પ્રથમ પગલાં આપશ્રી ધારતા'તા;
જેણે આવી જનગણમહિં ધર્મવૃત્તિ વધારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૩)

જેણે પૂર્વે યતિજીવનને આચર્યું'તું તથાપિ,
સંવેગિની જીવનસરણી જાગતા વેત થાપી;
જેને લાગી પરિચ્છેદશા દોષવાળી અકારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૪)

જેણે બ્રાધ્યો જનગણ બહુ પાઠશાળા સ્થપાવે,
જેણે બ્રાધ્યો જનગણ ઘણી મૂર્તિઓને ભરાવે;
જેણે બ્રાધ્યો જનગણ કરે કામ કલ્યાણકારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૫)

મુંબઈ જેવી નગરીમહિં જો દીસતો હોય ધર્મ,
સર્વે માને પુનિત પગલાં આપના એ જ મર્મ;
જેનું આશીર્વાચન સહુને થાય કલ્યાણકારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

: ૯ :

(૬)

જેણે મુંબઈ સુરત સરખાં કૈક ધામો ઉત્તખ્યાં
જેણે ઉંચા પથ પર રહી સર્વ સન્માર્ગ વાળ્યા;
જેણે ટાળી દુઃખમય દશા લોક લીધા ઉગારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૭)

મેં જ્ઞેયા'તા મુનિજી તમને લઙ્ગિસંપન્ન જ્યારે,
મેં નામ્યું'તું મુનિજી ચરણે શીશ માંડે જ ત્યારે;
જેને અર્ધી સદી ગઈ છતાં સંસ્મરે લોક ભારી,
એવા શ્રીમન્ મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

(૮)

દેવો ! આપો સરલમતિના લઙ્ગિસંપન્ન સાધુ,
દેવો ! આપો સુવિહિત સુધા ભાવનાશીલ સાધુ;
આજે જેની પ્રતિ પરમ છે પૂજ્ય દષ્ટિ અમારી,
એવા મોહન મુનિજી ! તમને વંદના હો અમારી.

માવણ દામણ શાહ

જ્ઞાનમૂર્તિ ગુરુદેવ

(રાગ—શંકરા કથ્યાણુ)

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ

અલખ આત્મયોગિ ઐ, નિજનંદ ભોગી ઐ;
જગવી જીવન જ્યોતિ ઐ, જન્મના જો જોગી ઐ.

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૧

પંચ મહાન્ત રસાળ, સ્વપર દયા પ્રતિપાલ;
આત્મજ્યોતિ રખવાળ, મોહનલાલજી મહારાજ,

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૨

પ્રાદ્યાણુ કુલ જૈન ઐ, વચન સિદ્ધ વીર ઐ,
અમરકાર મૂર્તિ ઐ, વરદ હસ્ત કીર્તિ ઐ.

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૩

શારદ શ્રુત જ્ઞાન ઐ, પલ પલ સળગ ઐ;
રગ રગ વિરાગ ઐ, ગુરુ શ્રી મોહનલાલજી ઐ.

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૪

ધર્મ ધ્વજ લહર દિગંત, સુરત ઉદ્ધાર્યું સંત;
તાર્યું મુંબઈ ભગવંત, શાસન સુભટ મહંત.

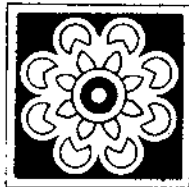
પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૫

સુરત સમાધિરાજ, વીત્યા વર્ષ શું પરચાસ;
ઉત્સવ સુવર્ણ આજ, મણિ મુંબઈ લાલખાગ.

પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઐ. ૬

પાદરાકર

[વિ. સં. ૨૦૧૩. ૫૦ મી સ્વર્ગારોહણ તિથિએ ગવાયેલ ગીત]

શ્રી મોહનમુનિ પ્રશસ્તિ

(હરિગીત)

અવતીર્ણ કરુણાસિંધુની સાત્ત્વિક દયામૃત વર્ષિણી,
વૃત્તિ ધરાવે શાંત શશિસમ પ્રેમભક્તિ વિવર્ધિની;
ન્યાં કોથ હાર્યો લોભ નાઠો કામ મુખમાં તૃણ ધરે,
મોહનમુનિની વૃત્તિ મધુરી ભવિકજનના મન હરે. ૧

પંથેન્દ્રિયો સેવા કરે જસ આત્મ વૃત્તિ ભગતી,
નવવિધ અલૌકિક બ્રહ્મચર્યા ગુપ્તિ ગુણમણિ દીપતી;
શુચિતર અને વૃત્તિ ભવિકની દર્શને જસ આદરે,
મોહનમુનિની વૃત્તિ મધુરી ભવિકજનના મન હરે. ૨

જસ દર્શને મન મોહિની મોહન મનોહર ભાવના,
સાગર વધે શશિદર્શને તિમ ભવિક મન સંવેદના;
મુનિ દેશનાથી બોધ પામી સરલભાવે ભવ તરે,
મોહનમુનિની વૃત્તિ મધુરી ભવિકજનના મન હરે. ૩

મન મોહિની મૂર્તિ મનોહર મધુર મોહનમુનિ તણી,
વાણી મધુર પીયૂષધારા ભવિકજન મન હારિણી;
મુંબાપુરીની જૈન જનતા મુગ્ધ થઈ જસ આદરે,
મોહનમુનિની વૃત્તિ મધુરી ભવિકજનના મન હરે. ૪

સંહવાસ સેવા વિમલ સમકિત ગુણ ઘણાએ આદર્યા,
ધન્ય ધન્ય તે જિન માન્ય આત્મિક ભક્તિ ભાવો સહુ વર્યા;
સાધુજનો ચિત્ત વિવિધભાવે ગુણ ભલા છત્રીસ ધરે,
મોહનમુનિની વૃત્તિ મધુરી ભવિકજનના મન હરે. ૫

આલેન્દુ

(સાહિત્યચન્દ્ર બાલચંદ હીરાચંદ)

અંજલિ

આતમમાં રમનાર મોહન પરમ પર ઉપગારી,
વાગી રહી છે ગુણની વીણા એા મોહન ગુરૂ તારી.
ગુંછ રહ્યા છે શબ્દ સેવાના અજબ શક્તિ હતી તારી,
મોહન તારી વાણી આજે આનંદ ઉર ભરનારી.
પગલે પગલે શાસન સેવા દિલમાં ધગશ બહુ ભારી,
દેશેા દેશમાં ફરી ફરીને સેવા કરી ભાવધારી.
સાહિત્ય પ્રેમી જ્ઞાન પિપાસુ વાતો કરી પડકારી,
પ્રભુ મહાવીરનો સંદેશેા સંભળાવ્યો ઉમંગધારી.
જ્ઞાન ધ્યાનની મસ્તી દિલમાં વહેતી હતી એકધારી,
એ મસ્તીની અજબ ખુમારી હતી મોહન ગુરૂ તારી.
મનુષ્ય કર્તવ્ય શું છે તેની વ્યાખ્યા સમજાવી સારી,
વચનોમાં ગુરૂ અમૃત ઝરતું વાણી મધુરી તારી.
મોહન તારી મીઠી વાણી ન્યોતિ પ્રગટાવનારી,
સેવા બજાવી જૈનશાસનની મોહન તે એકધારી.
જ્ઞાન બજાનામાં એા મોહન અમર યાદી છે તારી,
ગરીબ તવંગર સરખા ગણીને ધર્મ સંભળાવ્યો ભારી,
મુંબઈ નગરે લાલબાગમાં નિપુણ ભક્તિ વધારી,
લલિત હૈયે અંજલી અર્પી ગાવે ગણેશ ગુણધારી.

—ગણેશભાઈ પરમાર.

કાંતિના કુમારને

કાંતિ-
શ્રમિત, નિરાશ બાવરી
ઘર ઘર ભટકતી
હૈયા ભારી
ચિનગારી તીખી
મહા જોગમાયા
ખખર લઈ હાથમાં
મા બારણે
ભીખ માગે:-
“કોઈ દો લાલ તમારો
ધરા શાસનની
ધરખાય છે.”

હાક સુણી કાંતિની
શશીગોળો ધસ્યો
સુંદરીના ક્ષિતમાં
સફાળી જાળી બેઠી
ચિંતવે; સુંદરી:-
“જાગશે જાગશે જરૂર કોઈ
કાળના પડ ચીરી
આવશે જરૂર કોઈ.”

ને.....
દિવસો ગયા
વાયા વેશાખી વાયરા
ધરા ક'પી બેઠી
કારમી ચીસે
પણુ
ઘડીક એ તો
વાયુ વીંઝે છે વીંઝણો
ને તારા ફરે છે તાલમાં
ગરબો ધૂમતી ચાંદની:-
“પધારો
પ્રેમપુંજ પધારો

છઠ્ઠીના ખેલેયા
મોહન ખારા
પધારો પધારો.”
કાંતિનું સંતાન
મોહન
મંગલભાવિનું એંધાણ
મોહન
વીર શાસનનું કલ્યાણ
મોહન
ચિનગારીનું તેજલખ્યોત
મોહન
‘સુંદરી !’
ગુરૂની એ અગમવાણી
‘ધરી દે વીર ચરણે
લાલ તારો વીર થાશે..”
.....ને
સુંદરી-બાદરમલ્લે
ધર્યો સુત સંતાને.
મોહન
માટીનો હવે એ
માનવ નથી
યોગની ખાકનું
એ કુલ છે હવે.
સંસાર કળી
ખતમ થઈ છે
ને ખીલી છે
જ્ઞાન પાંખડીઓ
પ્રસરી છે સુવાસ
નિર્મળ નિર્મમ
ચારિત્ર્યની
તપના તેજરંગ છે

ને નર્તન કરે છે
અંગ અંગ
આરાધના સાધનાના.

મોહન

યતિ મોહન
વિચરતાં
ગામ ગામે
ધૂમી વળે
માલોમની
શેરી શેરી
હતી
કાળઘડી એ
ગયા શુર
જોડ તૂટી પાંખ તૂટી
પડ્યો પંથ પાધરો

ધમ્મર વલોણું ધૂમતું
યતિના યમમાં:-

“ના ના આ ધર્મ ના
આ વેષ આ કેશ ના
ના ખપે રંગ આ
ના ખપે સંગ આ
ભલે લીધો, ભલે રાખ્યો
ભૂલ્યો ભટક્યો ભલે ભલે
હવે તો એજ પંથ
એજ મંજિલ
યતિ ???
ના ના ના કદી નહિ
ખનીશ હું તો
સાધુ સંવેગનો....
અને દડમજલ કરી
સાધુતાની સડક પર,

હા-

રણુહાક નથી જખાનમાં
પડછંદ દેહશોભાય ના

કલમ કારીગરી કોઈ ના
જાડુગરી હાથની ય ના
કંકાલ, સાવ કંકાલ
હાડપિંજર
નસ હાડકાંનો ભૂલેયો
યોગી

સંત તપસ્વી

મોહન

મહામુનિ એ તો.
હેયે એને
ધીમી ધખે છે
જ્યોત કાંતિની.

સવારે

એક સવારે

હવા કાગારોળ કરે છે
ધમ પછાડા છે ધરતીના
કેંક વેણુ કડવા

કેંક તીખી નજર

ઉપાલભો ને અવહેલના
સંગી એ સૌને કરી

પગલી પાડે

મુનિ મહંત

મોહન મુંબઈના

મેદાનમાં.

નજર એની

જ્યાં જ્યાં ફરે છે

શબ્દો એના

જ્યાં જ્યાં સરે છે

વિલાસના જામ થલે છે

પાપના પથરા ખસે છે

રાતી ચોળ આંખો

સાનના તેજ આંજે છે

અને-

મુંબઈ મહેરામણમાં

પતાકા જૈન ધર્મની
ગગન સુખન કરે છે
વળી
મહાવીરના જયનામનો
ત્યાં
જયનાદ શુંજે છે
ધંટનાદ ને કલશોર
ધર્મના ત્યાં
ઘર ઘર શુંજે છે.

પહેલો
સૌ પહેલો હતો એ
પુરોગામી
અનંત વણઝારનો એ
મોહન મુનિ
પહેલો પગી
મુંબઈની પગથારનો
દીવાલો સાંકડી જુની
ધર્મની તોડી કોડી
કેડી મોહમયીની
ખૂંદનાર
મોહન
પહેલો હતો એ.
ધબકતુ રાક્ષસી હૈયું
મુંબઈ
મોહનમાળા જે છે

ધૂલવતા અરબી સમંદરના
મોજાની હર પછડાટમાં
“મોહન” “મોહન” ના
નાદ શુંજે છે.
છળી છે અક્ષત અંકિત
એ પથ્થરોના કાળજામાં
ધમણના હર ધબકારમાં
“મોહન” “મોહન” ના
જાપ જાગે છે.

ક્રાંતિના
એ કુંવરને
શાંતિના
એ મહાસંતને
ધર્મના
મહા ધૂનીને
અલખની આહલેકના
ખાખ જોગી
દિવ્યાત્મા
મહામુનિ મહંત
મોહન મુનિ
મમ રંક દલિતની
શત કોટી કોટી
વંદના વંદના.
વંદના વંદના.

શુભવંત એ. શાહ

श्रद्धांजली

पूज्य तुम्हारे यशोगान लिख, कलम हमारो धन्य हुई,
क्योंकी तेरी दिव्य शक्ति, जन जागरणमें साकार हुई ।
समता सभ्य अुदार स्वरो में, तेरी वाणी अमर हुई,
श्रमण संस्कृति अुपदेशोकी, झांकी जिसमें प्रकट हुई ॥१॥

श्री शोभा की तरह तुम्हारी, कीर्ति जगमें छायी थी,
वाणी वीर प्रभु की दे कर, सुखद 'शांति' फैलायी थी ।
पूर्व दिशा की सूर्य किरण सी, ज्योति तुमने पायी थी,
मोहसिमिर अज्ञान राह की, बेड़ी तुमने तोड़ी थी ॥२॥

मोहन जैसा नाम तुम्हारा, ब्रह्मचर्य को पाया था,
सकल संघ को धर्म मार्ग का, जिसने बोध कराया था ।
तू अध्यात्म योग मार्ग का, अेक चमकता तारा था,
दिव्य रत्न की भांति तूने, प्रखर ज्ञान फैलाया था ॥३॥

मुनि की सौम्य मूर्ति धारण कर, क्रियोद्धार कहाये थे,
यति से मुनि संवेगी बनकर, सम्यग् दर्शन पाये थे ।
धूम धूम कर जन मानस को, मुक्तिमार्ग बताते थे,
मिथ्यात्वी को राह दिखाने वाले संत निराले थे ॥४॥

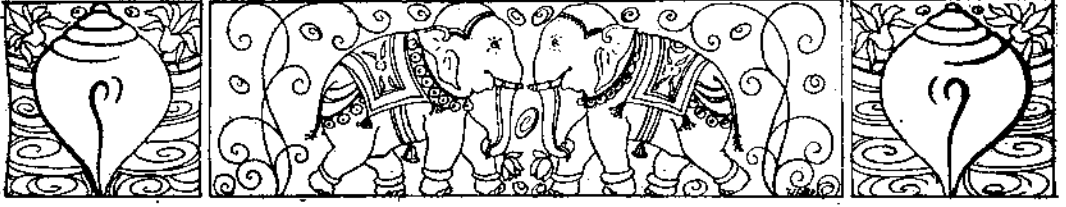
श्रद्धा अंजली भाव पुष्प की, शब्दों में है व्यक्त हुई,
मोहन मुनि के चरण कमल में, भक्ति भाव से अर्पित हुई ।
पाकर जैसे मुनि रत्न को, धरती माता धन्य हुई,
जिन के गुण गौरव को गाकर, कविता मेरी सफल हुई ॥५॥

शांतिलाल सुराष्ट्रा. M. Com.

(साहित्यरत्न संगीतरत्न, साहित्य सुधाकर,

अर्थरत्न, राजनीतिरत्न.)

गुरु-स्तुतिः

(१)

। अष्टदलकमल-बन्धः ।

श्लोकः—

मोह-ग्राह-द्रह-द्रोह,-वह ! स्नेह-नह-ग्रह ! ।

मोद-ग्रामे द्रवद्रोषे, वस स्नेह-नयं ग्रस ॥

अन्वयः—

[हे] मोह-ग्राह-द्रह-द्रोह-वह ! [हे] स्नेह-नह-ग्रह ! [मोहन ! अस्माकं]
स्नेह-नयं ग्रस । द्रवद्रोषे मोद-ग्रामे [च त्वं] वस ॥

व्याख्याः—

मोहरूपो यो ग्राहः—मकरः तस्य यो द्रहः—हृदः-स्थानं तेन सह द्रोहस्य—विद्वेषस्य यो
वहः—प्राप्तिः यस्य तत्सम्बुद्धौ । तदा स्नेहरूपो यो नहः—बन्धः तस्य कृते यो ग्रहः—ग्रहज-
नितपीडेव पीडाकारकः तत् सम्बुद्धौ । ईदृश हे मोहन ! त्वं अस्माकं स्नेहस्य-अभिष्वङ्गस्य
यो नयः—उद्रेकः ते ग्रस । अथ च द्रवद्रोषे नाम यत्र रोषस्य-क्रोधस्य द्रवो-विनाशो भवति
तादृशे निर्मले निर्विकारे मोदग्रामे-मुक्तिपुरे वस । अयं भावः—हे मोहरूप-मकरालय-
विद्वेषप्राप्त ! रागोद्रेक-निवारक ! मुनिमतल्लिकमोहन ! त्वं अस्माकं राग-बन्धनं विनाशय ।
अथ च रोषरहिते निर्मले मुक्तिपुरे निवासं कुरु ॥

(२)

। मुरज (मृदंग) बन्धः ।

श्लोकः-

मोह-नाग ! विना रम्यं, मोहनारव्यमनारतम् ।
तं रनामवनाय त्वं, स्मर नाग-विनायकम् ॥

अन्वयः-

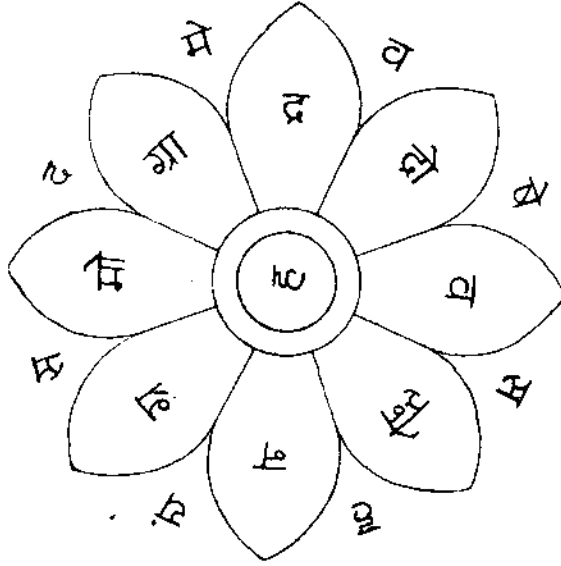
[हे] मोहनाग ! त्वं रनां अवनाय नाग-विनायकं मोहनारव्यं अनारतं रम्यं विना स्मर ।

व्याख्या-

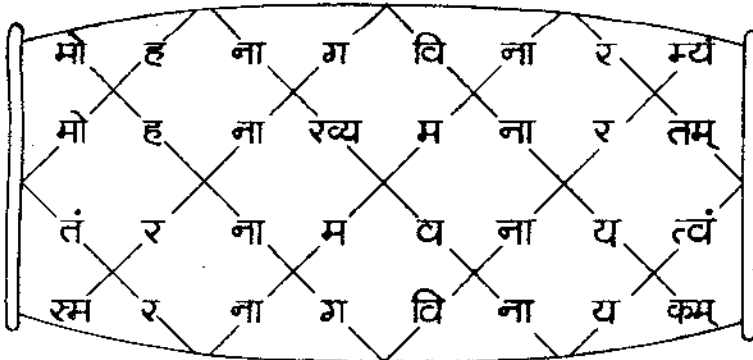
[हे] मोहनाग ! नाम आत्मनो मोहहस्तिन् ! त्वं रनां-निजसञ्चाराणां, इतस्ततो भ्रमणशीलानां विचाराणां अवनाय-संरक्षणाय-वारणाय; नागविनायकं-स्वजातीयदुर्जनसामान्यानां शासकं, मोहनारव्यं-श्रीमन्मोहनलालजीति मुनीश्वरं; अनारतं-सततं रम्यं विना-रमणीयताशून्यं नाम शरीर-सौन्दर्यात्मीयभावादिं विना स्मर-स्मृतिविषयंकुरु शरणंश्रयेतिवा । अयमाशयः- इह भव्यात्मानं सम्बोधयन् स्वस्मिन् स्थितं मायामोहहस्तिनमुद्दिश्याऽऽचष्टे स्तुतिकारः-यन् हे मम मोहकरिन् ! त्वं निजस्य इतस्ततो विहरण-शीलानां-परमार्थतः कर्तव्यं विस्मृत्य अकर्मणि प्रवृत्तानां विचाराणां वारणाय सर्वविधमान-माया-मोह-ममत्वमतिरूपहस्तिनां अङ्कुशनिभ-स्वोपदेशगिरा शासकं श्रीमोहनलालाभिधं मुनिराजं, तस्मिन् सामान्यपुरुषबुद्धिं परित्यज्य निरन्तरं भज-सेवस्व; यतस्ते दुर्बुद्धेर्विनाशः-संक्षयः स्यादिति गम्यते ।

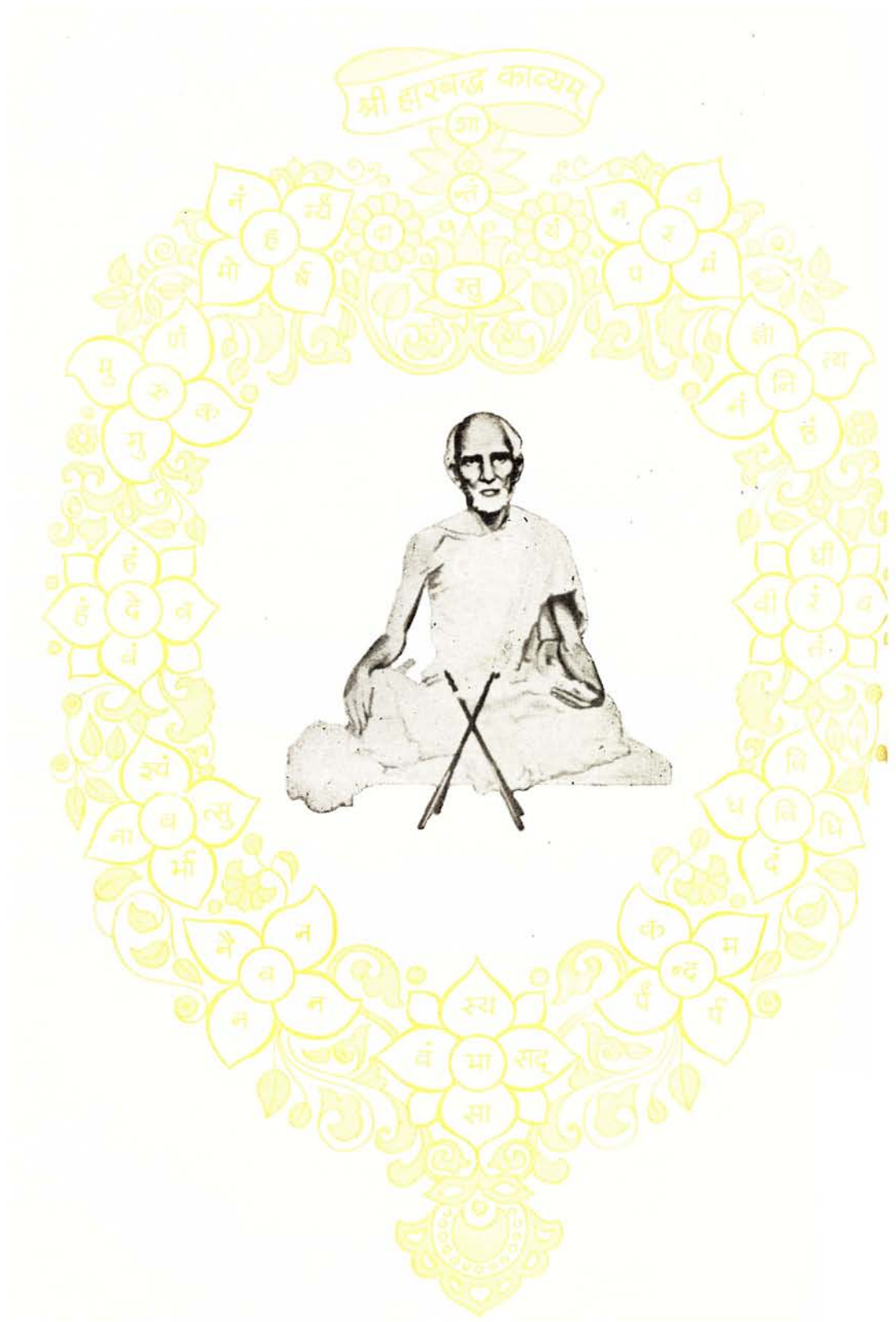
શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સમારકગ્રંથ

અરુણ કચ્છ

સુરજાંધ

जीवन-चरित्र

लेखकः
पू. मुनिवर्य श्री मृगेन्द्र मुनिजी महाराज

[૧]

વિ. કમની યોગણીસમી સદીનો એ અસ્તયુગ હતો. વીસમી સદીના પ્રારંભકાળને હવે 'ફક્ત તેર જ વરસનું છેડું' હતું.

વીસમી સદીના શ્રમણ ઇતિહાસમાં જેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી સુવર્ણાક્ષરે અંકિત બની ગઈ અને જેઓ સાચા અર્થમાં યુગપુરુષ હતા અને શાસનના અડીખમ સ્તંભ સમા હતા; એવા એ મહારથીઓને મેળવીને જૈન સમાજ ખરેખર બડભાગી બની ગયો. અને એ તો આજે કહી શકાય તેમ છે કે, એ જે વિભૂતિઓ આપણને ન મળી હોત તો આજે જે મંગેરૂરી આપણે ઘણું શકીએ છીએ તે ન લઈ શકાત. સમાજની કરોડરજ્જુ આજ સુધી ટકાર રહી છે તે રહી ન શકત ! અધવચ્ચે જ કાં તો એ ભાંગી જત ! !

સમયના ત્યારે આવા એ 'ધાણુ' હતાં. સમય સ્વયં સજીવ બની ભાવિ પેઢીને પડકાર કરી રહ્યો હતો કે:—

“ સાવધ બનો.

“ સંગઠન જમાવો, એક બનો.

“ માત્ર રાજકીય આઝાદીથી જ સંતોષ ન માનતાં મૂળ અર્થમાં આઝાદીને સમજી જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં તેને જીરવી જાણો; નહિ તો એ એકાંગી આઝાદી તમારા ધર્મ ઉપર બળવો પોકારશે. તમને અને સમાજને એ છિન્નલિન્ન કરી નાખશે અને સારાચ રાષ્ટ્ર તેમજ સમાજમાં એક ઝેરી હવા ફુંકી જશે....”

સમયના આ પડકારને જે વિભૂતિઓએ ઝીલી લીધો. પહેલી વિભૂતિ તે શ્રી પૂ. આત્મા-રામજી મહારાજ સાહેબ ! તેમના પંજળી લોહીમાં ક્ષાત્રત્વની વીરતા ચમકારા મારતી હતી.

બીજી વિભૂતિ તે આપણા ચરિત્રનાયક ! પૂ. મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ! ! ! બ્રહ્મતેજની અપૂર્વ આભા પ્રગટતી હતી તેમના તનબદ્ધનમાંથી. જાનેના વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત હતા.

ક્ષાત્રતેજ એ ક્રિયાનું પ્રતીક છે, જ્યારે બ્રહ્મતેજ એ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. આ બંનેના સુલભ સંયોગ વિના મુક્તિની કોઈ જ યુક્તિ નથી. મુક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય-આઝાદી જે કોઈ મેળવે છે તે ક્ષાત્રતેજ અને બ્રહ્મતેજ યોગથી જ મેળવે છે.

[૨]

જે સમયને-કાળને પોતાની મહત્તા હોય છે તેમ દેશને-ભૂમિને પણ પોતાની મહત્તા હોય છે. તેમાં પણ જે ભૂમિ મહાપુરુષોના પગલાંથી પાવન થએલી હોય, ધર્મપ્રચારનું કેન્દ્ર બનેલી હોય, વિવિધ તીર્થોથી વિભૂષિત હોય, સાહિત્ય અને કલાની ભવ્ય સમૃદ્ધિ સાચવી રહેલ હોય તે ભૂમિ તો ખરેખર પાવનકારી જ છે.

મથુરા એ એક એવી જ નગરી છે. શૂરસેન દેશની મહારાણી ગણાતી આ નગરીની સાથે જૈન ઇતિહાસના અનેક સંસ્મરણો જોડાયેલાં છે. એકજમાનામાં તે જૈનધર્મના પ્રચારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતી. ત્યારે તે સુંદર કલામય સ્તૂપો ને ચૈત્યોથી તે જોનારનાં દિલ પકડી રાખતી હતી. શ્રી **મુપાર્શ્વનાથ** ભગવાનનો સુવર્ણ સ્તૂપ તે સર્વમાં અલગ તરી આવે છે. દેશ-વિદેશના લોકો એની યાત્રા કરવામાં જીવનની ધન્યતા સમજતા હતા. અંતિમ કેવળી શ્રી **જંબુસ્વામિ**નું ત્યાં અનેક મુનિવરો સાથે નિર્વાણ થયું હતું. અને તેઓની પુણ્યસ્મૃતિમાં જૈન સંઘે યાં અનેક ચૈત્યો તેમજ સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા.

આ નગરી સાથે ઇતિહાસનો એક મહત્ત્વનો તેમજ યાદગાર પ્રસંગ જોડાયેલો છે. **વીર-નિર્વાણુ** પછી લગભગ છસો વરસ બાદ ભારતમાં એક મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. આ દુષ્કાળે અનેકનાં જીવન ચૂસી લીધા, અને અનેકનાં જીવન લઇ લીધાં. શ્રમણો પણ તેના આ ભરડામાંથી બાકી ન રહી શક્યા. દીર્ઘાયુષી શ્રમણોની સ્મરણ શક્તિ ઘસાવા લાગી. આથી આનો મોટો ફટકો **શ્રુતજ્ઞાન** પર પડ્યો. એ જ્ઞાનનો હ્રાસ થતો ચાલ્યો. શેષ શ્રુતમાં પણ પાઠ ભેદો, અશુદ્ધિઓ વગેરે આવવા લાગી. તે વખતે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો સમક્ષ એક સમસ્યા આવીને ઉભી રહી : “શ્રુતનું રક્ષણ શી રીતે કરવું? અને શુદ્ધિ શી રીતે મેળવવી?” દીર્ઘદષ્ટ **આર્યસ્કંદિલાચાર્ય** મથુરામાં શ્રમણસંઘને લેગો કર્યો અને ત્યાં સૂત્રોની પુનઃવ્યવસ્થા કરી. **વીરનિર્વાણુ**ની બીજી સદીમાં જિનાગમોની પ્રથમ વાચના **પાટ-લીપુત્ર**માં થઇ હતી એટલે આ વાચના બીજી ગણાય છે.

આજ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં **વલ્લભીપુર**માં સ્થવિર **નાગાભુતિ** પણ સૂત્ર વ્યવસ્થાનું કામ હાથમાં લીધું હતું. અને તેમણે પણ સૂત્રોની પુનઃવ્યવસ્થા કરી. તે વાચના ત્રીજી અને છેલ્લી

હતી. ત્યાર પછી કોઈ વિશેષ વાચના થઈ નથી. છેલ્લી બે વાચનાઓ અનુક્રમે મથુરા અને વલ્લીની ગણાય છે.

વી. નિ. સં. ૯૮૦ માં શ્રી દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે મૌખિક શ્રુતોનો નાશ થતો જોઈ લેખન પ્રધાનો ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે તેમણે માથુરી વાચનાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને નાગાભુનીય વાચનાને પાઠલેદોમાં સમાવી લીધી.

સને ૧૮૭૧ થી ૧૮૯૬ સુધી મથુરામાં જનરલ કર્નિંગહામ, મિ. ગ્રોસ, ડો. બર્નેસ, તથા ડો. કુહરર જેવા કુશળ પુરાતત્ત્વવિશારદોની દેખરેખ નીચે ત્યાં (મથુરા) ખોદકામ ચાલ્યું, તેમાં જૈન સ્તૂપો, શિલાલેખો, આચાગપટ્ટો તથા મૂર્તિઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવી હતી. જે મથુરાની પ્રાચીનતા તથા ઐતિહાસિક બાબતો પર ઘણો સારો પ્રકાશ પાથરે છે.

મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ સુરમ્ય છે. પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી તો એ છલોછલ છે. અને ત્યાં પ્રેમભક્તિના અણમોલ રંગ પથરાયેલા છે. મજ્જૂમિનાં નામથી તે આજ મશહૂર છે, અને દરવરસે લાખોની સંખ્યામાં યાત્રિઓ અહીં આવી પોતાની જીંદગીને ધન્ય બનાવે છે. શ્રી કૃષ્ણનું શૈશવ આ ભૂમિ પર જ પૂરું થયેલું. આથી વૈષ્ણવોનું તો તે તીર્થધામ બન્યું છે અને ઘણા તો એવી જાંખના સેવે છે કે, શેષ જીવન બસ આ ઘરતી પર જ પૂરું થાય એ જ કામનાને ચરિતાર્થ કરતું ઘણું પેલું લગન ગાય છે કે:—“મજ્જ વહાલું રે... વૈકુંઠ નહિ આવું રે...”

મજ્જૂમિની ખરી શોભા તો તેના ગામડામાં છે. ગોકુળ પણ એક ગામડું જ છે ને ! એની જ હરેજામાં બેસતું બીજું ગામ છે, ચાંદપુર ! આપણા ચરિત્રનાયકની એ જન્મભોમ છે.

મથુરાથી વાયવ્યદિશામાં ચાલીશમાઈલના અંતરે આવેલા આ ચાંદપુર ગામમાં વિવિધ જાતિના લોકો રહેતા હતા. તે બધામાં પંડિત બાદરમદલ એક અનોખી વ્યક્તિ હતા. તે તેમના વિદ્યાવ્યાસંગ, ઉદારતા, ધૈર્ય, પરોપકાર વગેરે ગુણોથી તે સૌથી જુદા તરી આવતા હતા.

તેઓ સનાદય બ્રાહ્મણ હતા. તેમના કુળધર્મના આચાર પ્રમાણે પોતાનો જીવન વ્યવહાર ચલાવતા હતા. ચાંદપુરના બાળકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી સૌ નાની-મોટી વ્યક્તિ તેમને એક પૂજ્યભાવથી જોતી હતી અને અવસરે સત્કારતી પણ હતી.

આ પંડિતજીની પત્નીનું નામ સુંદરી હતું. સુંદરી ખરેખર નામને સાર્થક કરે તેવી જ હતી. બાહ્ય સૌન્દર્ય તો તેનામાં હતું જ પરંતુ તેનું અગારા મારતું સૌન્દર્ય તો તેના સંનિષ્ઠ શીલમાં હતું; અને એ તો હકીકત છે કે બાહ્ય સૌન્દર્યને વણસતાં કે બગડતાં વાર નથી લાગતી. જ્યારે શીલ એ આંતરિક સૌન્દર્ય છે અને તે કદી વણસતું નથી, એનો મધમઘાટ હરહંમેશા પ્રકુલિત ને સુવાસિત રહે છે.

બાદરમદલ અને સુંદરીનો સંસાર સ્નેહસભર હતો, સુખી હતો અને આદર્શમયો હતો. તેઓ એકબીજામાં ઓતપ્રોત બન્યા હતા, એકનું સુખ એ બીજાનું સુખ હતું, બીજાનું દુઃખ એ પણ એકનું જ દુઃખ હતું. આત્મીયતા એ તેમના દ્વાંપત્ય જીવનની વિશિષ્ટતા હતી.

ઉનાળાની રાત હતી, મળસ્કુ થવાને હળુ થોડી વાર હતી, સુંદરી હજી સૂતી હતી, ત્યાં તેણે ઉઘટી જ આંખે પૂર્ણિમાના ચંદ્રને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. તે સફાળી બગી ગઈ. તરત જ તેણે પોતાના પાલવના છેડે એક ગાંઠ વાળી. લોકમાન્યતા એવી છે કે શુભ સ્વપ્ન આવતાં જો ગાંઠ મારી દેવામાં આવે તો તે સ્વપ્ન અખંડ ને અક્ષય બની રહે છે.

મનુષ્ય શ્રદ્ધાનો બનેલો છે અને ખરેખર એ શ્રદ્ધા ગજબ કામ કરે છે. સુંદરી સ્વપ્ન પછી મનોમન હરખાય છે. એના આનંદનો પાર નથી. એ હર્ષને એકલી જીરવી નથી શકતી. એ તેના પતિને સ્વપ્નની વાત કરે છે.

બાદરમદલ શાસ્ત્ર છે. સ્વપ્નમાં એ મંગલ ભાવિના એંધાણ જુવે છે. એક તેજસ્વી પુત્રના તેમાં દર્શન કરે છે. સ્વપ્નને બાણી એનું હૈયું પણ આનંદથી વિભોર બને છે. સ્વપ્નનો લાલ કહેતાં એ કહે છે:—“દેવી! લાખો માનવોમાં કોઈ એકાદને જ આવે એવું એ તારું મહાસ્વપ્ન છે. હું તેમાં એક મહાન વિભૂતિને આવતી જોઈ રહ્યો છું. એથી તને પુત્ર થશે અને સાચે જ દેવી! એ પુત્રસ્ત્રી આપણે ધન્ય ધન્ય બની જઈશું. આપણું જીવ્યું એ આવનારથી સાર્થક થઈ જશે....”

સ્વપ્નનો આવો મંગલ ફલાદેશ બાણી સુંદરીના હર્ષનો પાર નથી. હવે એ મંગલ પ્રસંગની રાહ જોવા લાગી. ગર્ભાધાનના સમય દરમિયાન માતાને થતા શુભ દોહડ એ શ્રેષ્ઠ સંતાનની આગાહી કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી નહિ પણ ગર્ભમાંથી જ જણાઈ આવે છે. તવારીખ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શિવાજીનું પ્રાથમિક ઘડતર એ તેમની માતાને રામાયણ, મહાભારત વગેરે વાંચવાના તેમજ સાંભળવાના દોહડ થયા હતા તેમાં છે. નેચોલિયન વિષે પણ તેવું જ છે. તેની માતાને એક જવાંમદની અદાથી યુદ્ધમાં સામનો કરવાના કોડ થતા હતા અને ઘણીવાર રણક્ષેત્ર, યુદ્ધ, હાર, જીત વગેરે શબ્દોના ભણકારા સંભળાતા હતા.

સુંદરીને પણ આ સ્વપ્ને અસર કરવા માંડી. તેને હવે ધાર્મિક વાતાવરણ ગમવા માડયું. તેમાં તેનો રસ વધતો ચાલ્યો. ક્યારેક તીર્થયાત્રાના મનોરથ થતા, તો ક્યારેક સેવાના. આમ આવનાર વિભૂતિ પહેલેથી જ તેનો પ્રભાવ પાથરી રહી હતી.

સ્થાન અને સમયનું મહત્ત્વ ખૂબ જ હોય છે. એનો સુલગ સંયોગ કોઈકને જ સાંપડે છે. છીપમાં પડતું પાણીનું એક જ ટીપું સ્વાતિ નક્ષત્રમાં એ ટીપું ટીપું નથી રહેતું, ત્યારે એ મોતીમાં બદલાઈ જાય છે. નાચીઝ ગણાતું એક ટીપું પછી તો હબરો ને લાખોના મૂલે મૂલવાય છે.

જ્યારે સુંદરી અહીં છીપ બનીને બેઠી હતી ત્યારે વિક્રમ સંવત્ ૧૮૮૭ નો વૈશાખ સુદ છઠ્ઠોનો ગુરુવાર સ્વાતિ નક્ષત્ર લઈને ઉગ્યો હતો.

તે જ દિવસે આપણા ચરિત્રનાયકે આ દુનિયામાં પહેલવહેલી તેમની નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ ખોલી !! !....

અર્પણનો આજ્ઞંદ

[૩]

તેજસાં ન વયઃ સમીક્ષ્યતે-વાળી કવિની પંક્તિ આપણા બાળ ચરિત્ર-નાયકમાં નખશિખ ચરિતાર્થ થતી હતી. બાળક મોહનનું ભાવિ સાધુ-જીવનની સાક્ષી સમું પાંગરતું હતું. સરસ્વતીની આભા એના મુખ પર તેજના કિરણો ફેંકતી હતી. એનું નિદોષ હાસ્ય એને જોઈ જ રહેવાને અનેકને લોભાવતું હતું. સનાત્ય જાતિનો આ કોહિનૂર શૈશવ-કાળથી જ તેજની છાકમછોલ કરી રહ્યો હતો.

બ્રાહ્મણકુળને સરસ્વતીના નિવાસસ્થાન સાથે સરખાવી શકાય. લક્ષ્મી અને સરસ્વતી મૂળ તો બન્ને બહેનો હતી. પરંતુ જ્યારથી તે લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ જુદા જુદા ઘરમાં ચાલી ગઈ ત્યારથી બંને વચ્ચેનો સ્નેહ ઓસરતો ગયો. તેની સરવાણીઓ ધીમે ધીમે ધબકવા લાગી અને મિલન તો હવે કવચિત જ બની ગયાં. લોકો પછી એમના મૂળ સંબંધને ભૂલી ગયા અને પાછાનું સંગપણ યાદ રાખવા લાગ્યા. આમ વારસો એકાંગી બની ગયો.

મોહન સરસ્વતીદેવીનો વારસદાર હતો. દ્વિજદંપતીનો બોળો ખૂદનાર હતો. સુંદરી એના માટે મનોરથોના મોટા મોટા મિનારા ચણતી હતી અને એ બધાનો જવાબ ને ઉકેલ તેના સપનાં તેને આપી દેતાં. પુત્ર ઘડતરની મહત્વાકાંક્ષા સ્વપ્નમાં સાકાર બને જતી હતી. આથી રખે કેઈ માનતા કે સ્વપ્ન એ તો માત્ર માનસિક તરંગ છે, અને તુષારખિંદુ જેમ ક્ષણમાં જ વિદીન થવાને સજાંથેલા છે. બાકી હકીકત તો એ છે કે, અમુક સ્થિતિમાં ને અમુક સમયે આવેલાં સ્વપ્નો ભાવિના એંધાણ બતાવી જાય છે અને તે ક્યારેક જ નિષ્ફળ જાય છે.

આ કોઈ કલ્પના પ્રસંગ નથી પણ અનુભવે આ વાતને સમર્થન આપ્યું છે. એક નહિ અનેક દાખલાઓ આ સત્યના સાક્ષી છે. એક અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક જે કેટકેટલા અખતરા પછી પણ વસ્તુ શોધી નહોતો શક્યો તે વસ્તુ તેણે સ્વપ્નમાં મેળવી હતી. સીવવા માટે છિદ્રની જરૂર જણાતી હતી પણ કેમ, કેવી રીતે, ક્યાં એ મૂકવું એની જૂંચ તેને ઉકલતી ન હતી અને એ જૂંચ તેને સ્વપ્નાએ ઉકેલી આપી હતી.

સ્વપ્ન કેટલીક વખત સાવધ બનાવે છે તો કેટલીકવાર એ આગાહી કરે છે. છૂટાછવાયા અનેક પ્રસંગો આ અંગે નોંધ પામ્યા છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની તેરમી પરંપરામાં થનારા શ્રી વજ્રસ્વામીએ એક સ્વપ્ન બોલ્યું:—“સામે જ ક્ષીરથી ભરપૂર એક પાત્ર છે અને એક આગંતુક એ ક્ષીરથી એક શ્રમણ અતિથિને ‘પારણું’ કરાવે છે.” સ્વપ્નનું કૃણ વિચારતાં તેમણે જાણ્યું કે, આજકાલમાં કોઈ પ્રાણ અતિથિ શ્રુતગ્રહણ માટે આવશે અને તેને અધ્યાપન કરાવતાં અલ્પ માત્ર બાકી રહેશે.

સ્વપ્નની એ આગાહી સાચી પડી. આ પછી થોડા સમય બાદ શ્રી તોસલીપુત્રની આજ્ઞાથી શ્રી આર્યશક્તિસૂરિ ઉજ્જયિની આવ્યા અને શ્રી વજ્રસ્વામિ પાસે બેસીને તેમણે પૂર્વોક્ત અવ્યાસ કર્યો.^૧

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ વિષેની સ્વપ્ન-વાત તો ખૂબ જ જાણીતી છે. મા પાહિની સ્વપ્નમાં ગુરૂને ચિંતામણીસ્ત્ર લેટ કરતાં જુએ છે, અને એ સ્વપ્ન જ જાણે સાકાર બનતું હોય તેમ એ પોતાના પુત્ર ચંદ્રદેવને આ. મ. શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ મ. ને ચંદ્રણે ધરી દે છે.

ધતિહાસકારો કહે છે કે, ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન એટલે જ ધતિહાસ. આ વાતને આપણા ચરિત્રનાયકના જીવનથી સમર્થન મળે છે. જે પાહિનીના જીવનમાં બન્યું તે જ સુંદરીના જીવનમાં બન્યું.

રાત્રિના પાછલા ભાગમાં સુંદરીને સ્વપ્ન આવ્યું:—“સોનાની ઝળહળતી થાળી છે. અંદર દૂધપાક ભરેલો છે અને એ થાળી કોક અચાનક ઉઠાવી ગયું....” આ જોતાં જ સુંદરી એકદમ જાગી ગઈ. એ વિચારવા લાગી. આનો શું અર્થ? તેણે ખૂબ મથામણ કરી પણ કંઈ સ્પષ્ટ સમજ પડી નહિ. આ વાત તેણે તેના પતિ બાદરમલ્લને કહી પરંતુ તેમને ય બરાબર ઉકેલ ન મળ્યો. આખરે એક નૈમિત્તિકને પૂછતાં એણે ઘટસ્ફોટ કર્યો કે:—“આ પુત્રનો તમને થોડા સમય પછી વિયોગ થશે. તે કોઈ સાધુ પાસે જશે અને ભવિષ્યમાં જૈનધર્મનો મહાન સાધુ બનશે....”

સ્વપ્નની સાચી હકીકત જાણતાં બંનેના હૈયાં હચમચી ઉઠ્યાં. એકી સાથે લાખો સવાલ જાગી ઊઠ્યા. આંખની કીકી સમો, પ્રાણપ્યારો મોહન શું અમને છોડીને ચાલ્યો જશે? ચોહ! હાય!! તો પછી અમે કોની સાથે બોલીશું? કોણ અમને એવી કાલી બોલી સંભળાવશે? પછી કોને જોઈ અમારા હૈયા ઠંડા કરીશું? હે વિધાતા! તેં આ શું નિર્માણ કર્યું? પુત્રનો વિયોગ જ કરાવવો હતો તો તેનો સંયોગ શા માટે કરાવ્યો?

સવાલો ઊઠતા જ રહ્યાં. વિષાદ વધતો જ રહ્યો. પણ સમયે વિષાદનું વિષ ઉતારી નાંખ્યું. આઘાતની કળ તો વળી પણ પુત્રનો વિચાર મનમાંથી ન જ બસ્યો. જ્યારે જ્યારે એની યાદ આવતી ત્યારે આ સુખી ને પ્રેમાળ યુગલ લાગણીથી ભીનું બની જતું. આંખમાંથી

આંસુ સરી જતાં. ભીમિની આ ખેંચતાણથી બંને બેચેન બની ગયાં. આખરે તેમણે થોડા દિવસ સ્થાનફેર કરવાનું નક્કી કરી લીધું.

અને મોહનને સાથે લઈ તેઓ જોધપુર રાજ્યના નાગોર શહેરમાં આવ્યાં. આ શહેર પ્રાચીન સમયમાં નાગપુર નામથી ઓળખાતું હતું. ત્યાં જૈનોની ત્યારે બોલબાલા હતી. વસ્તી પણ સારી એવી હતી. અને તે બધામાં યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીની ત્યાં હાક વાગતી હતી.

ભગવાન મહાવીરની ૭૦ મી પાટે ખરતરગચ્છની પરંપરામાં વિ. સં. ૧૮૮૦ ના ઉત્તરાર્ધમાં આચાર્ય શ્રી જિનહર્ષસૂરિ થયાં. તેમની પાસે રૂપચંદ્રજીએ યતિદીક્ષા લીધી હતી. સં. ૧૭૭૦ ના પૂર્વાર્ધ પછી ખરતરગચ્છમાંથી ફરી એક યતિ પરંપરાની શરૂઆત થયેલી. આ રૂપચંદ્રજી એ યતિ પરંપરામાંના એક હતા.^૨

હા, તે યતિ હતા પણ બ્રહ્મચર્યના તેજભર્યા ઓજસથી તે સૌને ખેંચી રહ્યા હતા. તેમની સરળતાને લોકો એકી અવાજે વખાણતા હતા. શાસનની રક્ષા માટે જનની પણ બાજી ખેલવી પડે તો પણ ખેલવા એ હરપળે તૈયાર રહેતા. તેઓ શાસનપ્રેમી હતા. ચમત્કાર તો તેમને વારસામાં જ મળેલો. પણ તેનો ઉપયોગ પરાધર્મે કે શાસનના વિકાસ ને ઉદ્દય માટે જ કરતા. લોકોને મન એ દેવી વ્યક્તિ હતા. દુઃખિયારાઓનું તો એ આશ્વાસન હતા.

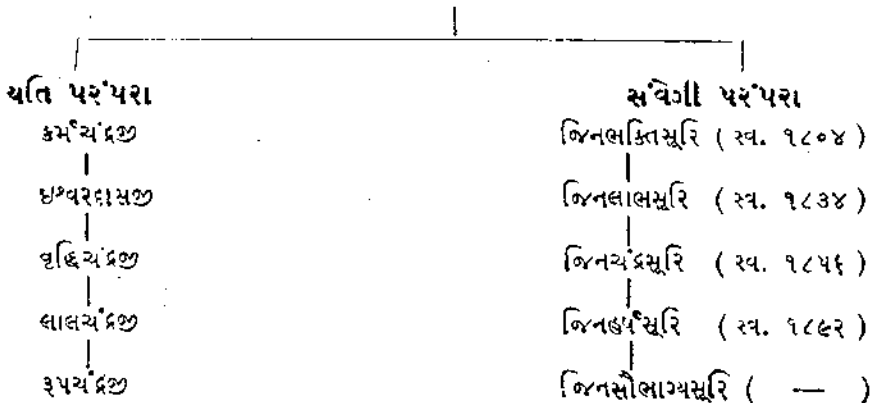
સુંદરીના સ્વપ્નાનો ઓછાએ આ પુણ્યાત્મા પર પડે છે. અંતરના સ્પંદનોનો કોણ તાગ કાઢી શક્યું છે ? વિદ્યુત્ તરંગો કરતાં ય પણ આ સ્પંદનોની ગતિ તેજ અને વેગેલી હોય છે. તે બહુ દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે છે. આખર તો એ ચૈતન્ય શક્તિ ને ? જડ પુણ્ડ્રલો શું એની સરસાઈ કરી શકે ?

એ યતિરાજ પણ રાતના એક સુંદર સ્વપ્ન અનુભવે છે:—‘દૂધપાકથી ભરેલો એક સુવર્ણકુંભ કોઈ તેમને આપી રહ્યું છે....’ એ આપનાર કોણ ? એ જીવે તે પહેલાં તો તેમની

(૨) તેમની યુરપરંપરા આ પ્રમાણે છે.

આચાર્ય શ્રી જિનસુખસૂરિજી (સુખકીર્તિ)

સ્વ. સં. ૧૭૮૦

આંખ ઊઘડી ગઈ. ઊંઘ તૂટી ગઈ. સ્વપ્નને યાદ રાખી તેમણે તે સ્વપ્નનું પરિણામ વિચાર્યું. પોતે નિમિત્તશાસ્ત્રના સારા જ્ઞાતા હતા. લાવિ આગાહીનું આ મંગલ એવાણુ જાણી તેમનું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. કારણ એ સ્વપ્ન એ સૂચવતું હતું કે એક એવો શિષ્ય તેમને મળશે કે જે શાસનનું નામ રોશન કરશે.

બનનાર લાવિની ભૂમિકા સર્જાઈ રહી હતી. વાતાવરણ પણ તેને માફક બની રહ્યું હતું. સમયની જ હવે રાહ બાકી હતી. અને એ સમય પણ આવી ગયો.

યતિ રૂપચંદ્રજી અને બાદરમલ-સુંદરીનું મિલન થયું. યતિને જોતાં જ બંનેના દિલમાં બાવ ઊભરાવા લાગ્યા. નવ વરસના મોહનને પણ તેમનું ઘેલું લાગ્યું. એક અદ્વિત્ય પ્રબળ શક્તિ યતિશ્રીને તેમજ મોહનને એક-બીજા લાણી ખેંચી રહી હતી. બાદરમલે વિનય કરી સ્વપ્નનો સાર પૂછ્યો. યતિશ્રીએ પણ પોતાનું સ્વપ્ન કહી બતાવ્યું.

અને સાર કહેતાં જણાવ્યું કે તમારા મોહનને મને આપી દો. જૈનશાસનનો એ સિતારો બનશે.

માનું હૃદય વિમાસણ અનુભવી રહ્યું. એનું માતૃત્વ પછડાટ ખાઈ રહ્યું. યતિરાજે પ્રેરણા આપતાં કીધું:—‘ભદ્રે ! મુંઝવણ થાય છે ? પણ તું તારા મોહનને ઘરમાં રાખીને શું કરીશ ? તો તો તું આ દૈવી લેટની ગુનેગાર બનીશ. એની પ્રતિભા જ કહે છે કે કેઈ મહાન કાર્ય માટે જ એનો જન્મ થયો છે. વિશ્વના કલ્યાણ માટે એ જન્મ્યો છે. ભદ્રે ! મમતાના પાશમાં શા માટે એક મહાન લાવિને રૂંધી નાંખે છે ?’ અને આટલું કહી યતિશ્રીએ વિશ્વમાતા પાહિની અને અંગદેવની વાત કરી.

ઘડીમાં તો સુંદરીએ ઘણી જ મથામણ અનુભવી. ના, ના, મોહનને જતો ન કરાય. પણ ઘડી પછી જ બીજો વિચાર આવતો અને પુત્રને મહાન બનતો જોઈ એ રાચી ઊઠતી અને મનમાં બોલી ઊઠતી. અને ધરી દઈ મોહનને. લાલ મારો લલે મહાન બને.

અને પ્રેય ને શ્રેયની આ ખેંચતાણમાં આખરે શ્રેયની જીત થઈ. સુંદરીએ મમતાને કાબૂમાં રાખી અને વિશ્વકલ્યાણની લાવનાને વહાલી કરી. અને યતિશ્રીના ચરણે મોહનનો તેણે અર્ધ્ય ધરી દીધો. એમ કરતાં એ રડી નહિ પણ એણે ગૌરવ અનુભવ્યું. પુત્ર પોતાના પ્યાર વિના પણ મહાન બનશે એ આશાથી એના હૈયામાં આનંદ હતો.

લાવથી યતિરાજને તેણે નમસ્કાર કર્યા અને આશીષ લીધાં. યતિરાજે પણ તેમનો ધર્મ બજાવ્યો અને કહ્યું:—“ચિંતા ન કરશો પુણ્યમાઓ ! એમ જ સમજજો કે તમારો મોહન આજથી ધર્મની રાજગાદી પર બેઠો છે...”

[૪]

કુશળ શિલ્પી પોતાના ટાંકણાંથી જડ પથ્થરને પણ એક સજીવ પ્રતિમામાં ફેરવી નાંખે છે. કુંભાર પણ માટીમાંથી અનેક ઘાટ ઘડે છે. પેલા ચિત્રકારે પણ પીંછીના આછા લસરકાથી એક જીવંત છબી ચીતરી દે છે. જડમાંથી જો આટલું ચેતનવંતું સર્જન થઈ શકે તો ચેતનમાં જ જો ઉર્ધ્વાકરણની પ્રક્રિયાદ્વારા મહેનત કરવામાં આવે તો શું ન બને? આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે. ઇતિહાસમાં એવા ચેતન્ય ઘડતરના અનેક દૃષ્ટાંતો હયાત છે.

આપણા ચરિત્રનાયક મોહનનાં વ્યક્તિત્વના ઘડતરનો એ સમય હતો. એ જીવનશિલ્પના શિલ્પી હતા યતિરાજ શ્રી રૂપચંદ્રજી. તેમણે બીડું ઝડપ્યું હતું કે એક બ્રાહ્મણસુતનું જિન-શાસનના જ્યોતિર્ધરોમાં રૂપાંતર કરવું. એના જન્મજાત સંસ્કારોની ચિકિત્સા કરવાનું ભગીરથ ને મંગલ કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું હતું અને તેમને મોહનના વિચારો, ભાવના ને આચારોનું નવું જ પહેલેથી માંડીને નવસર્જન કરવાનું હતું. અને યતિરાજ હૈયામાં માની મમતા, પિતાનો પ્યાર ભરીને એક ધૂની ને આદર્શ શિલ્પીની નિષ્ઠાથી મોહનના જીવનઘડતરના કાર્યમાં લાગી ગયા.

જીવનનો એકાદ ખૂણો પણ અવિકસિત રહી જાય તો એ જીવનશિલ્પ અધૂરું છે. યતિશ્રી આ વાત ખૂબ જાણતા હતા. આથી મોહનનો વિકાસ એકાંગી ન બની જાય અને એકાદ નાનો પણ ખૂણો અણકેળવાયેલો રહી ન જાય તે માટે ખૂબ જ જાગૃત બની કામમાં ફૂળી ગયા.

માનવદેહનાં મુખ્ય અંગો ત્રણ છે. આત્મા, મન અને શરીર. એ ત્રણેયનો સુભગ ને યથાયોગ્ય વિકાસ થાય તો જ જીવન સર્વોત્તમુષી પ્રગતિ કરી શકે. શરીર પર મનનું પ્રભુત્વ

છે અને મન પર આત્માનું. બૌદ્ધિક અને શારીરિક કેળવણીનો મૂળ આધાર આધ્યાત્મિક તાલીમ છે. એ જ તાલીમ જો ન અપાય ને ન લેવાય તો બૌદ્ધિક વિકાસ માત્ર વેઢીયો જ બની જાય. અને એ કહેવાતી તાંદુરસ્તી આખલાની મસ્તીમાં પરિણમે.

જીવનઘડતરની આપણી પ્રાચીન પરિપાટી ઘણી જ ભવ્ય ને સમૃદ્ધ હતી. તેમાં આધ્યાત્મિક, બૌદ્ધિક ને શારીરિક એ ત્રણેયનો યોગ્ય સમન્વય થતો હતો. જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય સદાય ધ્યાનમાં રખાતું હતું, પરંતુ જ્યારથી (ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની) અંગ્રેજ રાજ્યના કાળા પડછાયા આપણા દેશ પર પથરાવા શરૂ થયા અને તેમાંય લોર્ડ મેકોલેએ જે દિવસે બ્રિટનની પાર્લામેન્ટમાં, બ્રિટનની પદ્ધતિ પ્રમાણે ભારતવાસીઓને કેળવણી આપવા અંગેનું બીલ રજુ કર્યું અને તે પસાર થતાં જ્યારથી પાશ્ચાત્ય દબની અને પાશ્ચાત્ય ભાષા ને સંસ્કારમાં કેળવણી આપવી શરૂ થઈ ત્યારથી પરિસ્થિતિ બદલાતી રહી. આધ્યાત્મિકતા નીચે પડતી ગઈ. તેની મહત્તા ઓછી થતી ચાલી અને બૌદ્ધિક તેમજ શારીરિક કેળવણી મુખ્ય બનવા લાગી અને આજે તો બંને એની જ બોલબાલા છે.

એવા સંક્રાંતિકાળમાં આપણા ચરિત્રનાયકનું જીવનઘડતર થવાં લાગ્યું. અક્ષરજ્ઞાન તો પોતાની જન્મભૂમિ ચાંદપુરમાં જ મેળવી લીધું હતું. હિંદી પુસ્તકો તો તે બરાબર વાંચી શકતા હતા અને આમેય બ્રાહ્મણકુટુંબ એ સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન મનાય છે. તેમાં જન્મ લેનારને સરસ્વતીની સહાય હોય છે. મોહનને પણ એનો સહવાસ હતો. આથી ઇતિહાસ, ભૂગોળ તથા ગણિતનો અભ્યાસ પણ તેમણે કરી લીધો હતો.

અહીં આધ્યાત્મિક કેળવણીના મંડાણ થયાં. મહામંત્ર નમસ્કારથી તેનું મંગલાચરણ થયું. જૈનદર્શનનાં સારરૂપ આ મંત્રનું નિત્ય સ્મરણ કરતાં તેમને આનંદ થવા લાગ્યો, અને આગળ જતાં તો એમના જીવનનો તે એક શ્વાસ બની ગયો. ઉઠતા, બેસતા, સૂતા જીવનની તમામ ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં તે મહામંત્રનું સ્મરણ કરતા. ચતિરાજની એ શિક્ષા હતી કે સાચા ભાવથી આ મંત્રનું સ્મરણ કરનાર કદી દુઃખ અનુભવતો નથી. શોક-સંતાપનો પ્રસંગ ક્યારેય જીવનમાં ઉભો થતો નથી.

આ પછી સામાયિકનાં સૂત્રો શીખવવામાં આવ્યાં. તેનો વિધિ પણ બતાવવામાં આવ્યો. જૈનદર્શનની આ એક અણુમોલ ભેટ છે. તે સામાયિક માનવમનને સ્થિર કરે છે, તેને શાંતિ આપે છે. અને જીવનમાં સમતા બક્ષે છે. આ સાથે સાથે ચૈત્યવંદનો, સ્તુતિઓ તેમજ સ્તવનો પણ શીખવવામાં આવ્યાં અને દેવદર્શનનો વિધિ પણ સમજાવવામાં આવ્યો.

અરિહંતનાં દર્શન કરતાં બાળ મોહન ખૂબ જ આનંદ અનુભવતો હતો. પ્રભુના પ્રશમ-રસ ભરેલાં મનમોહક ચક્રુ તથા પ્રસન્ન મુખમુદ્રા એને ખૂબ જ ગમતાં અને કલાકો સુધી એ નિર્મમ ને નિર્મળ વદનને જોઈને બેસી રહેતો. અરિહંતની ધ્યાનસ્થ અવસ્થા પર તે ખૂબ જ ભાવભીનો બની જતો હતો.

મોહનની બુદ્ધિ તેજ હતી, જિજ્ઞાસા પણ તેનામાં જ્વલંત હતી, તે ચતિરાજને અનેક પ્રશ્નો પૂછતો. ચતિરાજ પણ તેની જિજ્ઞાસાનું સુંદર સમાધાન કરતા. કોઈકવાર ચતિશ્રી

મૌન રહેતા તે ‘શિષ્યાસ્તુ છિન્નસંશયાઃ ।’ જેવો ઘાટ રચાતો અને કોઈકવાર તે તેના પ્રશ્નો સાંભળી યતિરાજ વિચારમાં પડી જતા. “આટલી ઉંમરમાં પણ જ્ઞાનાવરણીયનો કેવો ક્ષયોપશમ છે ? જે પ્રશ્ન મોટી ઉંમરનાને નથી થતો તે આ નાના મોહનને થાય છે ! ખરે-ખર તે આ મોહન છૂપું અણુમોલ રત્ન છે. મારે તેને હવે પ્રકાશમાં લાવવું જોઈએ....”

આધ્યાત્મિક તાલીમ આગળ વધી. પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો, ચાર પ્રકરણ, ત્રણ ભાષ્ય, છ કર્મત્રય વગેરે એણે મોઢે કરી લીધા તેમજ તેના અર્થ પણ ખરાબર સમજી લીધા. શ્રી ઉમાસ્વાતિ રચિત ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’નું તે સારી રીતે અવગાહન કરી લીધું. અહર્ત પ્રવચનનો સર્વ સાર તેમાં સંગ્રહાયેલો છે. મોહનને તેમાંથી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનો સુરુપ ને સુરેખ ખ્યાલ આવી ગયો. એ ભણીને તેમજ તેને સાંગોપાંગ સમજીને જૈનધર્મ એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે તેની તેને પ્રતીતિ થઈ ગઈ.

શિષ્યની દિનપ્રતિદિન વધતી પ્રગતિ જોઈને કયા ગુરુને આનંદ ન થાય ? મોહન, યતિરાજને મન માત્ર શિષ્ય જ ન હતો. ભવિષ્યનો એ તેમનો વારસદાર પણ હતો. આથી તેની પ્રગતિ જોઈને તેમની છાતી કુદી નહોતી સમાતી. કોક કોકવાર તે તેમની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ પણ આવી જતાં હતાં.

વૃક્ષને ફળ આવતાં તેની ડાળીઓ વધુ નમ્ર બને છે. મોહન પણ વિદ્યાનાં ફળ આવતાં વધુ નમ્ર બન્યો. ગુરુનો એ હવે વધુ વિનય કરતો થયો. કારણ આ વાત એ સારી પેઠે શીખી ગયો હતો કે એકાદ અક્ષરનું દાન આપનાર દાતાના ઉપકારનો બદલો જીવનમાં ક્યારેય વાળી શકાતો નથી. તે આટઆટલું દાન કરનાર એવા મહાદાતા મહાગુરુનો તે બદલો ક્યારેય વાળી શકાશે ? તેવા મહાગુરુનો જેટલો વિનય કરવામાં આવે તેટલો અદ્ય છે.

વિનીત શિષ્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અધિકારી બને છે. મોહન એક એવો વિનીત શિષ્ય હતો. આથી ગુરુએ તેને વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય આદિ વિષયો શીખવ્યા. અને તે સાથે જ્યોતિષ, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર તથા સ્વરોદય શાસ્ત્ર પણ ભણાવ્યાં. સોળ વરસની ઉંમરે પહોંચતાં તે મોહનનો આત્મા જ્ઞાનતેજથી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યો !!

મોહન હવે યતિદીક્ષા માટે પોતે જ પ્રાર્થના કરતો હતો. યતિરાજ તે માટેની તેની યોગ્યતા છે એ જાણતા પણ હતા. આમ બંને આત્માની સાધના સાકાર બની રહી હતી. અને સાધનાના સંતોષનો આનંદ બંનેના વદનકમળ પર હસી રહ્યો હતો.

એક લેવાનો ચાહક હતો, બીજો આપવાનો. રાજબૂશીનો એ સોદો હતો. સમજણની એ સાધના હતી. છતાં હજીય ગુરુ દીક્ષા કેમ નથી આપતા ? શું હજી કંઈક ખૂટે છે ? શું સાધના મારી અધૂરી છે ? મોહનને આ સવાલોના કંઈ જ જવાબ નહોતા મળતા.

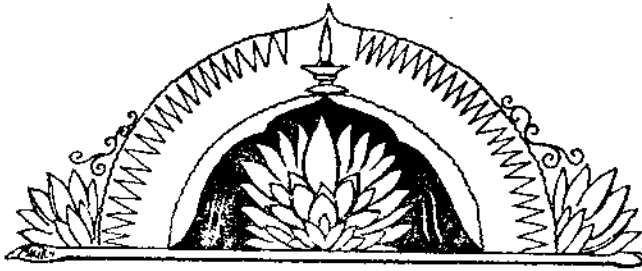
પણ મોહનની ઉત્સુકતા હવે વધુ દાબી દબાય એમ ન હતી. તે હવે દીક્ષા માટે અધીર બની રહ્યો હતો. તેણે યતિશ્રીને એક દિવસ પૂછી નાંખ્યું:—“ગુરુદેવ ! શું હજી પણ મને તમારા લેણો નહિ લો ? એ માટે શું હજી હું યોગ્ય નથી બન્યો ?”

“ના, મોહન ! ના, હવે ઢીલ નથી કરવાની હોં, પણ તું એક વાત જાણતો નથી.”
શુરુદેવે કહ્યું.

મોહનને આથી આશ્ચર્ય થયું. એ વિચારમાં ડૂબી ગયો. કઈ વાત એ જાણતો નથી ?
એ પળના મૌન બાદ યતિરાજે ધીમા સ્વરે કહ્યું:—‘ તારે યતિદીક્ષા જ લેવી છે ને ? ’
‘ હા શુરુદેવ ! ’

‘ તો એ કામ મારું નથી. ’ યતિરાજે જણાવ્યું.

મોહનને આ ગૂઢ વાતમાં કંઈ સમજ ન પડી. આથી એની જિજ્ઞાસા અકળાઈ ઊઠી.
તો પછી એ કેાનું કામ છે ? એ મનમાં જ બોલી ઊઠ્યા. ત્યાં યતિરાજે જ સ્પષ્ટતા કરી:—
“મોહન ! અકળાય છે શા માટે ? યતિદીક્ષા તો શ્રી પૂજ્ય આચાર્ય લગવંત જ આપી શકે
અને હું તેમની જ પ્રતીક્ષામાં છું.”

જાવી ભાવના, જાગૃત યવજ

[૫]

૧૯મી સદીનું મુંબઈ આજના જેવું ન હતું. ત્યારે તો એનો ઉદયકાળ હતો. આજે તો એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું છે. ફક્ત એક જ સૈકાની એ કાયાપલટ ! ગામડાં ભાંગ્યાં. અને મુંબઈ ભરાવા લાગ્યું. ત્યારે તો મુંબઈમાં તાર-ટપાલ, ટેલીફોન ને ટ્રામની શરૂઆત થતી હતી. મુંબઈ એ સમયે વેપારીબંદર તરીકે પોતાનો પાયો મજબૂત કરી રહ્યું હતું. તે અરસામાં આપણા ચરિત્રનાયક મુંબઈ આવ્યા.

ત્યારે મુંબઈ ઉગતું હતું અને આપણા ચરિત્રનાયક પણ ત્યારે તો ઉગતા જ હતા ને ? છતાંય ત્યારના એ ઉગતા મુંબઈએ તેમના પર કામણ કર્યું. અને એ કામણ અંત સુધી જળવાઈ રહ્યું. એ જ મોહને વિ. સં. ૧૯૪૭ માં સાધુજીવનમાં પધારી શ્રમણો માટે એ માર્ગને ખૂલ્લો મૂક્યો હતો. આજ મુંબઈ સાથે તેમનાં અનેક સંસ્મરણો જોડાયેલાં છે. વાલકેશ્વરનાં ઊંચા ટેકરા પર આવેલું જિનાલય તેમજ માધવબાગની સેન્દ્રલ લાઈબ્રેરી ને સંસ્કૃત પાઠશાળા એ તેમના જીવનની યાદ આપી જતાં આજ પણ ઊભાં છે.

લોકો કહેતા હતા કે યતિરાજ રૂપચંદ્રજી મોહનને માટે સ્થાનની પસંદગી કરવા સારુ જ એને સાથે લઈ મુંબઈ આવેલા. જે હોય તે. પણ ભાવિના એ ધાણ સદાય અકળ રહ્યાં છે.

એક દિવસની વાત છે. યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીને સમાચાર મળ્યા કે ‘આચાર્ય શ્રી મહેન્દ્ર-સૂરિજી મહારાજ માળવામાં આવેલ ઇંદોર (મ. પ્ર.) માં બિરાજે છે.’ ત્યારબાદ થોડા સમય પછી આચાર્ય મહારાજનો તેમના પર પત્ર આવ્યો:—“ મੈ अभी इन्दोरमें स्थित हूं । और कुछ दिनों बाद मक्षोजी यात्रार्थे जाने की भावना है । संघ का आग्रह भी है । अतः चातुर्मास इधर ही होगा । ”

પત્ર વાંચી યતિરાજે નક્કી કરી લીધું. ‘ મોહનને આચાર્યશ્રી પાસે મોકલવો અને મક્ષીજી તીર્થમાં પૂજ્ય આચાર્ય લગવંતના વરદ હસ્તે મોહનને યતિપદ આપવું. ’ યતિરાજે આ સંબે-ગને વધાવી લીધા. તુરંત જ નમતી સાંજે મોહનને બોલાવી બધી હકીકત જણાવી. મોહનને લાગ્યું કે હવે સ્વપ્નનું સાકાર બની રહ્યું છે. એનું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. ભિંમિઓને સ્વસ્થ કરી એ ગુરુની આજ્ઞા માટે ઊભો રહ્યો.

“ મોહન ! શું વિચાર કરે છે ? ”

“કંઈ નહિ, ગુરુદેવ ! આપની આજ્ઞાની રાહ જોઉં છું.”

અને ગુરુએ મોહનને ઇંદોર જવાની આજ્ઞા કરમાવી.

વરસોના સંયોગ ને સહવાસ બાદ આજ વિરહ ને વિયોગ આવ્યો હતો. ગુરુ ને શિષ્ય બંનેય મનોમન વિદાયનું દુઃખ અનુભવી રહ્યા હતા. પણ વિદાય અનિવાર્ય હતી.

આ. મ. શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજીને, મોહન મળે તે પહેલાં સમાચાર મળી ગયાં હતાં કે ‘સુમુક્ષુ આપની પાસે આવે છે અને તે પણ દીક્ષા માટે જ.’

વિદાય સવારની હતી. મોહનને નવકારમંત્રનું સ્મરણ કર્યું. ગુરુદેવને નમસ્કાર કર્યા. આશીષ લીધી અને શુભ મુદૂર્તે પ્રયાણ કર્યું.

મોહન ઇંદોર આવ્યો. મોહન, સૂરિજીના દર્શન માટે ઉત્સુક હતો તેમ સૂરિજી પણ મોહનને જોવા આતુર હતા. અને બંનેનું મિલન પણ થઈ ગયું.

મોહનનું હૈયું તો કચારનું ચે દીક્ષા માટે ઝંખી રહ્યું હતું. સંસારત્યાગ કરવાની તાલાવેલી તેના વચનમાં જ નહિ આચાર ને વર્તનમાં પણ જણાઈ આવતી હતી.

સૂરિજીને મોહનનો નિત્યક્રમ જોઈ આનંદ થયો. રૂપચંદ્રજી આવો શિષ્ય મેળવી શક્યા તે બદલ સૂરિજી તેમને મનોમન વધાવી રહ્યા. આજે એવા આત્માની દીક્ષા પોતાના હાથે થવાની છે એ ખ્યાલથી તે વારે વારે પુલકિત થઈ ઊઠતા.

આં શ્રી મહેન્દ્રસૂરિ મં, આં મં શ્રી જિનહર્ષસૂરિજીની પાટે આવનાર પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા. યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીની દીક્ષા પણ આં શ્રી જિનહર્ષસૂરિજીના પુણ્યહસ્તે થયેલી. યતિશ્રી અને સૂરિજી એથી એકબીજાના સહવાસમાં ઘણું આવેલા. એકબીજા વચ્ચે પ્રેમભાવ પણ સારો એવો હતો.

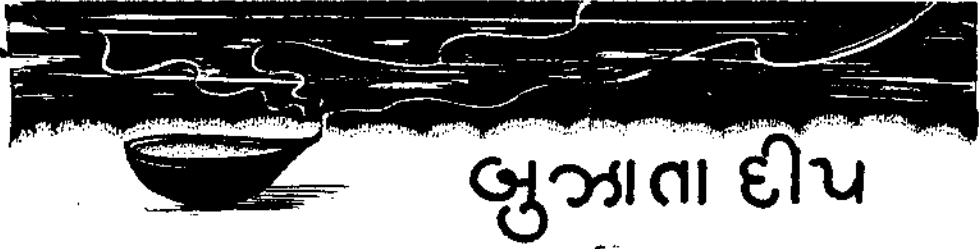
દીક્ષાર્થે પ્રથમથી જ નક્કી થયેલું હતું. મક્ષીજી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં સાન્નિધ્યમાં એ મંગલ પ્રસંગ ઉજવવાનો હતો. આથી સૂરિજી વિહાર કરી મક્ષીજી પધાર્યા. આ તીર્થભૂમિ છે. ઇંદોરથી એ ઘણું નજદીક છે અને મધ્યપ્રદેશની એ પ્રાચીન પુણ્યભૂમિ છે, આ તીર્થને રવેતાંબર ને દિગંબર બંને પરંપરા માને છે.

આપણા અસ્તિનાયકની યતિદીક્ષા આ તીર્થ પર ખૂબ જ ધામધુમથી થઈ. જો કે આ પ્રસંગ વિષે બહુ નોંધપાત્ર વિગતો નથી મળી આવતી, છતાંય એટલું તો ચોક્કસ કે એ પ્રસંગે ઇંદોર, ગ્વાલીયર, ઉજ્જૈન, બનારસ, સુંબઈ, નાગોર (નાગપુર) વગેરે ઘણાં સ્થળોએથી ગૃહસ્થો આવ્યા હતા ને મોહનની દીક્ષામાં લ્હાવો લીધો હતો.

મોહન હવે સંસારી મટી ગયો. એ યતિના વેષમાં બદલાઈ ગયા. તેનું નામ પણ ફેરવાઈ ગયું. અને તે હવે યતિશ્રી મોહનલાલજીના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા ! ! !

વિ. સં. ૧૯૦૩ માં એ દીક્ષામહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

[૧]

સંયુક્તપ્રાંત (U. P.) મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજની જન્મભૂમિ હતી. માલવા મુનિશ્રીની દીક્ષાભૂમિ હતી. અને હિંદુસ્તાન એ તેમની ધર્મપ્રચારભૂમિ હતી. ભૂમિને પરીઘ તો સાંકડો હતો. પણ મનુષ્યને થોડાથી સંતોષ નથી થતો. એ તો વધુ ને વધુ વધુથી એ વધુ માંગે છે. આ ત્રણેય ભૂમિમાં વધુ મહત્ત્વ કોનું? એ એક પ્રશ્ન છે. આદિકાળથી માનવ આ ધરતી સાથે સંબંધ બાંધતો આવ્યો છે, પણ એના વતન પ્રેમની એને છુમારી નથી હોતી. એ જન્મે છે કયાંય, જીવે છે પણ કયાંય અને મરે છે પણ કયાંય. પરંતુ માનવી એના જીવન ઘડતરની ભૂમિને ભૂલી નથી શકતો.

મક્ષીજી એ ચરિત્રનાયકની ચણતરભૂમિ હતી. વળી તેમની દીક્ષાભોમ પણ હતી. અહીં જ ‘મુનિશ્રી મોહનલાલજી’ નો જન્મ થયો હતો.

આચાર્ય શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજીએ મોહનને પોતાના સાથમાં લીધો. આચાર્યે પણ તેમની વિશિષ્ટ રીતે સ્વરેહય, જ્યોતિર્વિદ્યા અને વિધિવિધાનાદિનો પરિચય કરાવી દીધો. ઉપરાંત પરંપરાથી ઉતરી આવેલો વારસો પણ તેમણે આપી દીધો. પોતાની પાસે જે કાંઈ હતું તે બધું જ, જરાય રાખ્યા વિના સઘળું જ તેમણે મોહનને આપી દીધું. કારણ કે સૂરિજીએ મોહનની યોગ્યતાને જાણી લીધી હતી. અરે! અવસરે તે નાણી પણ જોઈ હતી.

આદાન-પ્રદાનની એ છબી આજે બહુ અદ્ય જોવા મળશે. સૂરિજીનું મન સ્વ-પરના લેહ જાણતું જ નહતું. સૂરિજી તો પાત્રતાના ચાહક હતા અને મોહનમાં તેમણે તે પાત્રતા ઠાંસીને ભરેલી જોઈ હતી. આથી પ્રેમ ને ઉમંગકાથી તેમણે બધું આપી દીધું.

મુનિ મોહન એ ચતિરાજ રૂપચંદ્રની થાપણ હતી. સૂરિજી સમજતા હતા કે એ થાપણ ક્યારેક તો પાછી આપવાની જ છે આ વિચાર સૂરિજીને ઘણીવાર મુંઝવી જતા, પરંતુ મોહનના સહવાસ ને સાથમાં એ મુંઝવણ મરી જતી. અવર નવર રૂપચંદ્રજી મોહનનાં અધ્યયન વર્ગેનાં સમાચાર પૂછાવતાં પરંતુ ક્યારેય મોહનને મોકલી આપવાનું લખતા નહિ. પરંતુ સૂરિજી શાસ્ત્રજ્ઞ હતા અને વધુ તો તે સમયજ્ઞ હતા. આથી તેમણે જ એક દિવસ ચતિજીને લખી નાંખ્યું:—“મુનિ મોહનકી ફિક્ર ન કરે વહ વિહાર કર વમ્વઝી આ રહા હૈ।”

અને ઘણા લાંબા વિરહ બાદ ગુરુ-શિષ્યનું મિલન થયું. આંખથી આંખ મળી. મિલનથી બંને હૈયાં નાચી ઉઠ્યાં.

મોહનનું વ્યક્તિત્વ હવે સોળે કળાએ દીપી ઉઠ્યું હતું. લોકો એના વચન પાછળ, એની સાત્ત્વિકતા પાછળ અને એના સમર્પણલાવ પાછળ ઘેલા બની જતા હતા.

એક દિવસ મુંબઈ સંઘના અનહદ આગ્રહ વચ્ચે રૂપચંદ્રજી, મોહન અને બીજાઓને લઈ માળવા તરફ નીકળી પડ્યા. અને બે માસના સતત વિહાર બાદ માળવામાં પગ મૂક્યો. ત્યારે સૂરિજી જ્વાલિયરમાં બિરાજતા હતા. રૂપચંદ્રજી વચમાં કયાંય ન રોકાતા સીધા જ જ્વાલીયર પહોંચ્યા. અને ઘણા સમય બાદ યતિશ્રી અને સૂરિજી ભેગા થયા.

બનારસ (કાશી) વિદ્યાનું મથક હોવાથી મોહનને વિદ્યાભ્યાસ માટે ત્યાં મોકલવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.

યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીની અહીં તબીયત અસ્વસ્થ રહેવા લાગી અને ચેત્ર સુદ અગિયારસના રોજ તેઓ દેવલોક પામી ગયા!!!

આ આઘાત મોહન માટે અસહ્ય હતો. પણ જે અનિવાર્ય છે એને કોઈપણ ફેરવી નથી શકતું, એ વિચારે એમને સ્વસ્થ કર્યા. પછી ફક્ત ચાર વરસના આંતરે જ પોતાના વિદ્યાગુરુ પૂ. મહેન્દ્રસૂરિ પણ નિર્ગમન કરી ગયા!! મોહનની તો જાણે બે પાંખ તૂટી ગઈ!!! પોતાના જીવન ઘડવૈયા ચાલ્યા ગયા. આજ બંનેની જગા બાલી હતી.

સમય વીતે છે. કોઈ વાત જુની બને છે. તો કોઈક હકીકત નવો જન્મ લેતી હોય છે. વિ. સં. ૧૯૧૪ પછીનો સમય યતિશ્રી મોહનલાલજીના જીવનસંઘર્ષોનો સમય હતો. આ પછી જ લોકો મોહનલાલજીનાં યતિજીવનમાં સંઘરાયેલા વૈરાગ્યને જોઈ શક્યા હતા. અમુક વર્ગને તો યતિરાજ શ્રી મોહનનું આ પરિવર્તન જોઈ આશ્ચર્ય થતું હતું. કેટલાકને તો એ ગમ્યું પણ નહિ. તેમાંના કેટલાક આવીને તેમને કહેતા:—“આમ વારસાને શા માટે ફગાવી દો છો? આ ધન ને સાહ્યબીને તિલાંજલી કાં આપો? આમ વણુમાંગી સલાહ આપનાર અમારા જેવા ફેરી નહિ મળે. યતિરાજ! માટે માની જાઓ....”

પણ યતિશ્રી મૌન રહેતા. કદાચ સમજાવો તો પણ એ વર્ગ સમજે તેમ ન હતો. બોલવા કરતાં કરવામાં એમણે સાર જોયો અને એક દિવસ એ લાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ પણ આપી દીધું.

મજેલી વિગતો કહે છે કે—યતિરાજે એ સઘળી દૌલત ધર્મના કાર્યમાં ખર્ચી નાંખી.^૧ સંઘ આદિમાં એ નશ્વર ધન અમર બની ગયું.

(૧) ‘મોહન ચરિત્ર’ સંસ્કૃત કાવ્યના આધારે.

યતિત્વે યદ્વિષેયં તત્, સંવિગ્નત્વે ન સંભવેત્ ।

एवमालोच्य वित्तं स, धर्मकर्मण्ययोजयत् ॥ ૪-૧૭

वि. सं. १९१६ मां आयु छुटनलओ श्री सिद्धायलओ संध काळ्यो. तेमां यतिश्री सिद्धलालल-आपणु यशित्रनायक पणु सामेल हता. गिरिशजीनी आ यात्रा प्रसंगे यतिश्रीजीनी आत्मभावना सतेज अनी. तेमने आत्मा निःस्पृहता भाटे अणी रह्यो.

वरसो पडेलं कडेलं सूरिलना वयने आज तेमने रही रहीने याद आववा लाग्या:-

बच्चा ! अब हम तो जानेवाले है । बड़ी धीरता से कार्य करते रहना । सोच समझ कर कदम जुठाना । स्व-पर का कल्याण हो ऐसे कार्य में आग्रह रखना । तुम तो सुज्ञ हो अधिक कहने की जरूरत नहि है ।

और तेरा नाम ही तो मोहन है । मोह समूह को जीतकर विजय हांसिल करो यही मेरी ओक आरजू है । ”

यतिश्रीजी आ शज्जोने वारंवार धूंटवा लाग्या:-

मोह समूहको जीतकर विजय हांसिल करो....

[૭]

દુનિયાની દષ્ટિ હંમેશા વાતાવરણની સપાટીએ જ તરતી હોય છે. કેક જ એના ઉંડાણમાં પેસવાની હામ ભીડે છે અને તેનો તાગ મેળવનારા તો ખડુ જ ઓછા ! ન જાણે આ માનવ કદમાં નાની જણાતી ચીજને નાચીઝ-તુચ્છ કેમ ગણતો હશે ? એની એ ઉપેક્ષા કેમ કરતો હશે ? માનવ એ કેમ ભુલે છે કે કેટલીકવાર નાની વસ્તુ, મોટી કદાવર વસ્તુના મૂલ્યને પણ આંખી જાય છે. આ કુદ્દક દષ્ટિ જ જીવનના નાના મોટા ક્ષેત્રમાં આડી આવે છે.

અનેક પ્રસંગો માનવજીવનમાં બને છે. તેમાં કેટલાક તો ખૂબ જ મૌલિક હોય છે. ફરી એ મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ ન મળે એવા તે હોય છે. એવા પ્રસંગો હોય છે તો નાના અને ક્ષણજીવી જ, પરંતુ તેની અસર ઘણી વાર કાયમી રહી જાય છે. આજે એવા કેટલાય પ્રસંગો ઇતિહાસની તૂટતી કડીઓને સાંધવામાં મદદગાર બન્યા છે. જીવનદષ્ટિનાં કેમેરા દ્વારા ઝડપાયેલાં એવા પ્રસંગોએ ઇતિહાસને શું અમર નથી કરી દીધો ?

યતિરાજ શ્રી મોહનલાલજી પાસે પણ એવી જ પારદર્શક દષ્ટિ હતી. તેમના સંપૂર્ણ મુનિજીવનનું શ્રેય આવા નાનાશા એક બે પ્રસંગોમાંથી જણાઈ આવે છે.

સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા બાદ યતિશ્રીએ ઉત્તર પ્રદેશ તરફ વિહાર કરેલો. ત્યાંના મુખ્ય શહેર લખનૌમાં તેમજ આસપાસના ક્ષેત્રોમાં લગભગ બાર વરસનો સમય નીકળી ગયો. ત્યાંથી પછી યતિશ્રી કલકત્તા પધારેલા અને જે પ્રસંગની આપણે વાત કરીએ છીએ તે પ્રસંગ અહીં જ બનેલો.

યતિરાજશ્રી એક વખત ધ્યાનસ્થ હતા. દુનિયાને ભૂલવા મનુષ્ય એકાંત શોધે છે. અને ધ્યાન એકાંત માંગે છે. આ ધ્યાનની કક્ષા ઘણી જ ઉચ્ચ છે. તેમાં અનેક અનુભવોનો આત્મા સાક્ષાત્કાર કરે છે. યતિરાજે ધ્યાનમાં જોયું કે એક શ્યામવર્ણી સાપ (નાગરાજ) પોતાની

સામે ઘસી આવે છે. એના કુત્કાર ભલભલાને ગભરાવી નાંખે તેવા છે. પણ ગભરાય તેમજ બીજે એ બીજા. સ્વસ્થતા ને નીડરતાથી તેમણે આંખ ખોલી ત્યારે એ નાગરાજ તો ન દેખાયા પરંતુ આ ઘટના પાછળનો ભાવ તેઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકતા હતા.

એ માત્ર સામાન્ય સાપ ન હતો. શ્રી પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક શ્રી ધરણેન્દ્ર દેવ સર્પનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમને મળ્યા હતા. કારણ કે તે સમયે યતિશ્રી પાર્શ્વનાથજીનું જ સ્મરણ કરતા હતા. ધરણેન્દ્રે તે રૂપમાં આવીને યતિશ્રીને એક આગાહી કરી હતી કે છેલ્લા ૧૩-૧૪ વરસથી તેઓ જે કિયોદ્ધારનું સ્વપ્ન સેવે છે, તેમાં હવે તેઓએ હીલ ન કરવી. ‘શુભસ્ય શીવમ્’ અને ‘શ્રેયાંસિ बहुविधानि’ ઘટનાનો ધ્વનિ હતો. આ પછી એક બીજો પ્રસંગ બને છે.

યતિશ્રી ત્યારે કલકતા જ હતા. તે સમયમાં એક ગુજરાતી ભાઈ વંદનાર્થે આવ્યા. આગતુક શ્રાવકે પંચાંગ પ્રશ્નિપાત પૂર્વક નમસ્કાર કર્યો.

“ઈચ્છામિ ખમાસ મણો...” એ શબ્દોએ યતિશ્રી ચોંકી ઉઠ્યા. વિચારોનું એક આંદોલન એથી જાગી ઉઠ્યું.

શ્રમણ? ક્ષમાશ્રમણ? કેવું ભવ્ય સંજોધન! શ્રમણ એટલે તો સમ-શમનો પૂજારી. કોણ? હું ના....ના....ત્યારે કોણ? વેષ-લેખાસ સાધુનો અને જીવન યતિનું. દ્વંધ-દહીં બંનેમાં હું પણ રાખનારો? ત્યારે હું શું એ વંદનાનો અધિકારી નહિ? ના....ના....ના.... જરાય નહિ. આત્મનો અવાજ અંદરથી ખોલી ઉઠ્યો. ત્યારે એ વંદન કેને હતું? મને કે મારા વેષને? કે બંનેને? હા, સાધુનો સ્વાંગ એ માત્ર નાટક નથી. એ ચારિત્રનું પરિચાલક બાહ્ય ચિહ્ન છે. અને વેષની વફાદારીમાં જ સાચો આનંદ છે. સંવાદિતા જીવન છે તો વિસંવાદિતા મૃત્યુ છે. બાકી સંસારમાં વેષોપજીવી પ્રાણીઓનો તોટો નથી.

તેન પરિભ્રાષામાં કહીએ તો યતિરાજે પોતાનામાં દ્રવ્યભાવનું અંતર નીહાળ્યું. અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માના પ્રધાનગુણ છે. પરંતુ એ ગુણની જાણકારીથી જ કંઈ સુકૃતિ ન મળે. એ માટે તો એ ગુણોમાં સતત રમણતા જોઈએ. અને એ નિષ્ઠા, સંયમી જીવન વિના શક્ય જ નથી. ધનનો પરિગ્રહ અને મુમુક્ષુ જીવન બંનેનો જાતિવિરોધ છે. આથી કોઈપણ શ્રેયાર્થી આત્મા વિઘાતક તત્ત્વને ત્યાગીને જ જંપે.

અને આ બંને પ્રસંગોએ જાણે યતિરાજના આત્માનો કબજો લીધો. આત્મ-શોધનના વિચારો જાગ્યા. જાગૃતિની એક અમક આવી અને આત્મા ઉપર ચિરસ્થાયી છાપ મૂકતી ગઈ. તેમણે અહિં આત્મસાક્ષીએ દ્રવ્ય-ત્યાગનો શુભ સંકલ્પ કર્યો. ત્યારપછી તેઓ જ્યારે અજમેર પધાર્યા ત્યારે માત્ર એ સંકલ્પ જ ન રહ્યો પણ સંકલ્પને મૂર્તરૂપ મલ્યું. વિ. સં. ૧૯૩૦ માં અહિં શ્રી મોહનલાલજીએ ભગવાન સંભવનાથની સાક્ષીએ

સ્વયં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. 'અને ૨૦ મી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં થનારા તેમના સમકાલીન શ્રીમદ્ સુખસાગરજી પાસે યોગોદ્ધન કરી તેમના હાથે વાસકોપ લીધો.

આપણા ચરિત્રનાયક મુનિશ્રી, ભગવાન મહાવીર પ્રભુથી ખરતરગચ્છની ૬૬ મી પાઠે આવનાર આચાર્ય શ્રી જિનસુખસૂરિ (સુખકીર્તિ) ની પરંપરામાં થનારા પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ હતા. 'અને તેમના ક્રિયોદ્ધારના આ પગલાંથી સાધુજીવનમાં નવી ક્રાંતિ આણી ત્યાગમાર્ગે પ્રસ્થાન કરવાનું મુનિશ્રીનું સ્વપ્ન આજે સાકાર બનતું હતું અને વર્ષોના મંથન પછીનું અમૃત આજે ખરેખર એમને લાધી ગયું હતું.

૧ इति मनसि विविक्त्य प्राच्यसंवेगलाभात् विमलपरिणतिः श्रीमोहनः कर्महृत् ।

त्रिभूतसकलकामः संभवेशस्य पार्श्वे व्यधित सपदि दक्षः स क्रियोद्धारमेवम् ॥

મોહન-ચરિત્ર સર્ગ. ૪/૧૬૦

૨ મુંબઈ, વાલકેશ્વર ખાતે રીજરોડ ઉપર આવેલ બાણુ અમીચંદ પત્રાલાલના શિખરબધી દહે-રાસરમાં જે શિલાલેખ મળે છે. તેની નોંધ આ રચકે ઉપયોગી હોઈ આપું છું. લેખ નીચે મુજબ છે.

“સંવત ૧૯૬૦ માગશર સુદિ ૬ દિને બુધવારે શ્રી સુખસાગરસૂરિશિષ્યમોહનમુનિના શ્રીગોમુખયક્ષમૂર્તિ: પ્રતિષ્ઠિતા, જ્વેરી અમીચંદ પત્રાલાલેન કારાપિતા ॥”

(ગર્ભગૃહની જમણી બાજુએ.)

(કાળી 'બાજુમાં પણ 'પાર્શ્વેયક્ષ' અને 'મહિમદ્ વીર' ની મૂર્તિ ઉપર ઉપર મુજબનો લેખ છે. આ ઉપરાંત નેપીયત સી. રોડની બાજુમાં આવેલ શેઠ પત્રાલાલ બાણુના ગોડીપાર્શ્વનાથના ગૃહમંદિ-રમાં પણ “શ્રી સુખસૂરિશિષ્યમોહનમુનિ” ના નામનો ઉદ્દેશ્ય 'પદ્માવતી' ની મૂર્તિ તથા જિનકુસળસૂરિની ચરણ પાદુકા ઉપર જેવા મળે છે.)

આ શિલાલેખ મુજબ વિચારીએ તો તેમાં ઉલ્લિખિત 'સુખસૂરિ' તે 'જિનસુખસૂરિ' (સુખકીર્તિ) જ સમજવાં. અને ચરિત્રનાયકને તેમના શિષ્ય હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી કલિત એ થાય છે કે શ્રી મોહનલાલજી શ્રી જિનસુખસૂરિનાં ખાસ શિષ્યપદે નહિ પણ તેમની પરંપરામાં આવનાર, તેમના ધર્મસંતાન તરીકે ખતાવવામાં આવ્યાં છે. કારણ કે ચરિત્રનાયકના દીકાચરૂ શ્રીરૂપચંદ્રજી હતા. તેમજ સુખસાગરજી કે જેઓ ચરિત્રનાયકના પરમ ઉપકારીપદે હતા. એ રૂપજી છે. એટલે 'શિષ્ય' શબ્દથી સમુદાયગત, પરંપરાગત, કે સંતાનીયા એવો અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે. આ દષ્ટિએ શ્રી મોહનલાલજી મ. પોતાને શ્રી જિનસુખસૂરિના શિષ્ય તરીકે જાહેર કરે તેમાં કશું અનુચિત જેવું જણાતું નથી. તેમજ સુખસૂરિ કે સુખસાગરજી જેવાં નામોની સમાનતાને કારણે કોઈપણ ખતની ગેરસમજ ઉભી કરવાની જરૂર નથી. કારણ તે દરેકનો સત્તાસમય નિશ્ચિત છે.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

ચરિત્રનાયક પૂ. શ્રી. મોહનલાલજી મહારાજ તથા શિષ્ય પરિવાર

પૂ. પંચાસ શ્રી. હર્ષકુનિજી ગણિવર આદિ સમુદાય

જૈનાચાર્ય શ્રીમયસિંહસૂરીજી મહારાજ

દીર્ઘતપસ્વી આચાર્ય શ્રીનિનકાધિસૂરીશ્વરજી

ઇતિહાસની આરમ્ભી

[૮]

ક્રિયોદ્ધાર શબ્દને આપણી આજની પરિભાષામાં સમજવો હોય તો તેને ક્રાંતિ, ઉત્થાન Revolution ના શબ્દથી સમજી શકાય. આ સામાસિક શબ્દ છે, ‘ક્રિયા’ અને ‘ઉદ્ધાર’ એ બંને શબ્દો તેમાં છે અને તે વ્યવહારમાં પ્રચલિત પણ છે. ‘ક્રિયોદ્ધાર’ નવીનતાને સૂચવે છે. અને ક્રિયા એ નવીનતા લાવવામાં મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ સાધન છે. પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રથામાં-રીતરીવાજોમાં-સમજપૂર્વક ફેરફાર કરવો, તેના દ્વષણો સામે ક્રોધેશ ઉઠાવવી અને અંતે તેને ખતમ કરી નાંખવા. આમ સમાજમાં અને ખાસ કરીને શ્રમજીવર્ગમાં એથી એક નવીન શક્તિનો સંચાર થવો, આ બધું ‘ક્રિયોદ્ધાર’ શબ્દથી ક્ષિત થાય છે. એકંદરે આ ‘ક્રિયોદ્ધાર’ શબ્દ ધાર્મિક ક્રાંતિનો સૂચક છે.

‘ક્રિયોદ્ધાર’ નું પ્રાચીન રૂપ કેવું હશે? તથા એ શબ્દ કયારથી બન્યો એ સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ આ પ્રક્રિયા વર્ષો પૂર્વે પણ પ્રવર્તમાન હતી એ તો નક્કી છે. “સંભવામિ યુગે-યુગે” કે “તીર્થંનિકારદર્શનાત્” જેવી અવતારવાદની જનશ્રુતિ આ ક્રિયાનો પ્રયોગમાત્ર છે. યુગે-યુગે અને સૈકે સૈકે આવું ઉત્થાન થતું જ આવ્યું છે. સામાજિક, રાષ્ટ્રીય કે ધાર્મિક પરિવર્તનનું મૂળ આપણને અહીં મળે છે. આમ ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરે તમામ ક્ષેત્રોમાં ‘ક્રિયોદ્ધાર’ નું સ્વરૂપ કેટલું પ્રચલિત છે? એનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

પ્રકૃતિ જો કે ત્રિગુણાત્મક છે, છતાંય એ ત્રણેયમાં પ્રકૃતિધર્મ સમાન છે, તેમ ધર્મ એ પણ ભલે જ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્રાત્મક હોય કે અહિંસા, સંયમ ને તપ રૂપે હોય પણ ધર્મનું સ્વતંત્ર વર્ગીકરણ થઈ શકતું નથી, ધર્મના પેટાભેદો મૂળ ધર્મથી જુદા ન હોઈ શકે. દા. ત. નિર્ઐશ્વરતાથી કેમકે પણ ફીરકો કે ગચ્છ જુદો નથી. દરેક મતભેદોનું ચરમ ધ્યેય આ નિર્ઐશ્વરતાથી જો જુદું છે તો તેનો કશો જ અર્થ નથી. એ સંપ્રદાયો એ શ્વાસ વિનાના હૈયાં જેવા છે. નિખાણ !!....

શ્રમજીવસંસ્કૃતિનો આધાર મુખ્યત્વે આ નિર્ઐશ્વરતા પર છે. અને મુનિ, શ્રમજી, લિક્ષુ આદિની જગ્યાએ પૂર્વે નિર્ઐશ્વર શબ્દ જ વપરાતો હતો. બૌદ્ધોનાં ‘ત્રિપિટકો’ તથા જૈનોનાં

‘આગમો’ માં ‘નિગંઠ’ તથા ‘નિગંઠ’ શબ્દ ભ. મહાવીર તેમજ તેમનાં શ્રમણો માટે વપરાયેલો જોવા મળે છે. વીર નિર્વાણથી બીજી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ પછી આ નિર્જંથ ગરુડ મુખ્યતઃ કોટિક, ચંદ્રવાસી, વનવાસી અને વડગરુડ એમ ચાર વિભાગોમાં વિભક્ત થયો. એક એકની નાની મોટી બીજી શાખાઓ પણ પડી, છતાં પણ કોઈ એમ માનવાની ભૂલ ન કરી એસે કે આ ગરુડો-શાખાઓ-ગણો-કુલો વગેરે કેવળ ક્રિયાજન્ય લેહને લઈને અથવા અન્ય કોઈ વિખવાદના કારણે જન્મ્યા છે. વાસ્તવમાં એમ નથી. આ વહેંચણી ક્યારેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓને ઉદ્દેશીને થઈ છે તો ક્યારેક દેશ, ગામ કે સ્થળ પરત્વેના ધર્મપ્રચારને લઈને પણ થઈ છે. ગોત્ર અને પ્રવર્તકના નામથી પણ ગરુડના નામો પડ્યાં છે. વિક્રમની ૧૧ મી શતાબ્દી સુધી તો ગરુડલેહમાં આ હેતુ બરાબર જળવાઈ રહ્યો. તે પછી જ ગરુડોએ સાંપ્રદાયિકતાનું રૂપ લીધું. સમય જતાં વિક્રમના દશમા શતકના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં તો એ નિર્જંથગરુડ ચોરાશી ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો. પણ આજે મળતી ચોરાશી ગરુડની નામાવલી પ્રાચીન નહિ પણ અર્વાચીન છે, એમ મળેલ માહિતી પરથી જાણી શકાય છે.

શુભકાળ (વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦) ના લગભગ એક સૈકા પછી એટલે કે વિ. સં. ૪૧૨ માં ચૈત્યવાસની પરંપરા પ્રકાશમાં આવી. જૈન સાધુના આચાર-નિયમોમાં દાખલ થતી આ શિથિલતા આ પરંપરાનું મૂળ કારણ હતું. છતાં તેમાં મુદ્દલે નિર્જંથતા ન હતી એમ કહેવાનું સાહસ ન કરી શકાય. કારણ નિર્જંથના પાંચ પ્રકાર છે. શિથિલાચારની ચરિપાટીનો ઇતિહાસ આમ સંસાર જેટલો જુનો છે.^૧

આહુ ઇતિહાસમાં સાધુ જીવનમાં પ્રવેશતી શિથિલતાને કારણે ચૈત્યવાસી નામ વીર સંવત ૮૮૨ (વિ. સં. ૪૧૨) માં પ્રગટપણે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. સાધુઓએ દુકાળના કારણે વનમાંથી નીકળી વસતીમાં રહેવાની શરૂઆત કરી. ધીમે ધીમે ચૈત્ય-મંદિરોમાં સ્થાયી વસવાટ થતા ગયા. સાધુઓ આ પછી લોકોના સંપર્કમાં વિશેષ આવવા લાગ્યા. પરિણામે સાધુનો આચાર ભુલાવા લાગ્યો, અને કેટલાક આચારવિરુદ્ધ રિવાજોએ ચૈત્યવાસી જીવનમાં સ્થાન લીધું. પાછળના ૩૦૦-૩૫૦ વરસના ગાળામાં આ પરંપરાએ મોઝા મુકી. આ સમયના સુવિહિતશિરોમણિ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ આ શિથિલાચાર સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી અને આ વ્યાપક ખનતી જતી બદીને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યારે શિથિલતાનું પાખંડ કેટલું વધ્યું હશે એનો ખ્યાલ આપણને આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ રચેલા ‘સંબોધ પ્રકરણ’ ઉપરથી આવે છે. ઉપરાંત આ રચનાએ દેવ, ગુરુ, ધર્મ તત્ત્વ ત્રિપુટીના વાસ્તવિક ચિતારે માનસપરિવર્તનમાં થોડો પણ જરૂર ભાગ ભજવ્યો હશે એમ માની શકાય છે, આ સિવાય ગુજરાતમાં શુભકાલીન ચૈત્યવાસી પરંપરા કેવી પાંગરતી હતી? તેમાં મુખ્ય ભાગ કોનો હતો? સુવિહિતોમાં આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના આ કાર્યમાં સાથ આપનાર અન્ય કોઈ હશે કે કેમ અને હોય તો એ કોણ હશે? વગેરે સવાલો તેના ચોક્કસ જવાબ માંગી લે છે.

૧ જુઓ, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર તથા તેમના સ્વોપદ્ય લાખ્ય ઉપરની હારિભદ્રીય ટીકા—

અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૪૬-૫૦

શુભકાળ પછીનો ચૈત્યવાસનો ઇતિહાસ ઉન્નવળ છે. કારણ ચાવડા (ચાપોતકટ) વંશના કુળગુરુ ચૈત્યવાસી હતા.

શિસોદીયા [સંડેસરા, ચઉદશિયા ચીહાણુ;
ચૈત્યવાસી ચાવડા, કુળગુરુ એહ વખાણુ.

આ હુહા પરથી એ વાત સાબિત થાય છે.

વિ. સં. ૮૦૨ માં વનરાજે અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી અને એ વનરાજનું બાલપણ ચૈત્યવાસી આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિ અને તેમના શિષ્ય શ્રી દેવચંદ્ર-સૂરિજીની સીધી દેખરેખ નીચે વીત્યું હતું. આમ વનરાજના જીવનઘડતરમાં આ. મ. શ્રી શીલગુણસૂરિજીનો મહત્વનો ફાળો હતો. માતા રૂપસુંદરીએ જંગલમાં આ વનરાજને આચાર્યશ્રીને સોંપી દીધો હતો. વનરાજ આચાર્યશ્રીની પવિત્ર છાયામાં ઉછર્યો હતો. આ બધું ઉત્તરદાયિત્વ વનરાજ જીવ્યો ન હતો. જ્યારે એ પાટણની રાજગાદીએ બેઠો ત્યારે પેલી ઉપકારની ભાવનાને વશ થઈ ચૈત્યવાસને રાજ્યાશ્રિત બનાવ્યો અને રાજ્યના ફરમાનમાં બહેર કયું કે—‘ચૈત્યવાસી સાધુ સિવાય પાટણમાં બીજા કોઈ પણ સુવિહિતોને સ્થાન નથી’ આમ પૂરેપૂરી કિલ્લેબંધી થઈ ચૂકી હતી.

આ પછી વિક્રમના ૧૧ મા શતકમાં પાટણમાં દુર્લભરાજનું શાસન હતું ત્યારે પણ આ ફરમાનનું પાલન અહીં હતું. એ અરસામાં થનારા આચાર્ય શ્રી વર્ધમાનસૂરિજી ચૈત્યવાસી હતા. ૮૪ ચૈત્યો (મઠ) તેમના હાથ નીચે હતા. પરંતુ પાછળથી એક દિવસે આચાર્ય પોતાના જીવનમાંથી ચૈત્યવાસની પરંપરાને તિલાંજલી આપી દીધી. ચૈત્યોનું આધિપત્ય તેમણે છોડી દીધું, અને સુવિહિત માર્ગના બીબામાં જીવનના સુવર્ણરસને ઢાળવાનું નક્કી કર્યું. પોતે ચૈત્યવાસની બદીઓથી તો વાકેફ હતા જ, તેથી તેમણે એનાથી બીજાને અચાવવાનો વિચાર કર્યો.

એક દિવસ પોતાના વિક્રાન શિષ્ય આ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અને શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિને પાટણ મોકલવાનું નક્કી કર્યું અને તેઓ પાટણમાં આવ્યા.

પણ ત્યાં તો તેમણે બીજી જ હવા બેઈ ! પાટણની વણસેલી ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અંગે તેમણે જરૂર સાંભળ્યું હતું પણ જે દેખાતું હતું એવી કલ્પના તો તેમણે નહોતી કરી.

કારણ ત્યાં ઉભા રહેવાની મનાઈ હતી, ઉતરવાનું કોઈ સ્થાન ન હતું, ક્યાંય આદર ન હતો, સન્માન ન હતું, ચારેય તરફ જાકારો હતો.

પાટણના ચૈત્યવાસીઓના એકહથ્થુ સામ્રાજ્યથી બધા ભાગતા હતા. તેના સીમાડામાં પગ મૂકવાની હામ કોઈ સંવેગીએ ભીડી ન હતી. પહેલવહેલો એ પ્રસંગ હતો, એક સંવેગી-યુગલનો એ પહેલો જ પ્રવેશ હતો.

વાતાવરણ ગંભીર હતું. આવવાનો ઉદ્દેશ સફળ થાય એવા એંધાણ જરા પણ દેખાતાં

ન હતાં. છતાંય આગંતુક સંવેગીઓની શ્રદ્ધા અતૂટ હતી. લીધેલ ધ્યેયની તેમાં પ્રબળ તાકાત હતી. સાધનાનું ખમીર તેમના શોમેશોમમાં ઉછાળા મારતું હતું.

સોમેશ્વર રાજપુરોહિત હતો. ધર્મે શૈવધર્મી હતો. છતાંય સત્યધર્મનો જ પક્ષપાતી હતો. અન્યાયને તે જરાપણ સાંખી શકે તેમ ન હતો. સોમેશ્વર તેની ન્યાયનિષ્ઠા માટે લોકપ્રિય હતો. સંવેગીયુગલ આ પુરોહિતને ત્યાં ગયું. યુગલ સમયજ્ઞ હતું. તેણે દ્વારમાં પેસતાં જ વેદોચ્ચાર કર્યો. એ સાંભળતાં જ પુરોહિતે એ યુગલને આવકાર આપ્યો. પુરોહિત આ અવધૂતોની જ્ઞાનપ્રતિભા જોઈ ખુશ થઈ ગયો. તેને તો એ યુગલ વેદ-ઉપનિષદ-સ્મૃતિ-આગમોની જાણે જીવંત પ્રતિમાઓ દેખાઈ !!

પુરોહિત સોમેશ્વર રાજના વફાદાર માણસ હતા, પરંતુ આજ તે રાજના કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા હતા. પરંતુ તેમને તેનો ખ્યાલ ન હતો. અને હોય તો તેને કેઈની બીક ન હતી. એ નીડર હતા.

આ બાતમી જ્યારે ચૈત્યવાસીઓને મળી, ત્યારે તેઓ સીધા જ પુરોહિતના નિવાસે આવ્યા અને ઘણી કડકાઈથી કીધું કે—‘આ સંવેગી સાધુને તમે અહિં નહિ રાખી શકો અને રાજઆજ્ઞાથી વિરુદ્ધ તમે તેમને જે આશ્રય આપ્યો છે તે બદલ તમે હવે રાજના ગુનેગાર છો....’

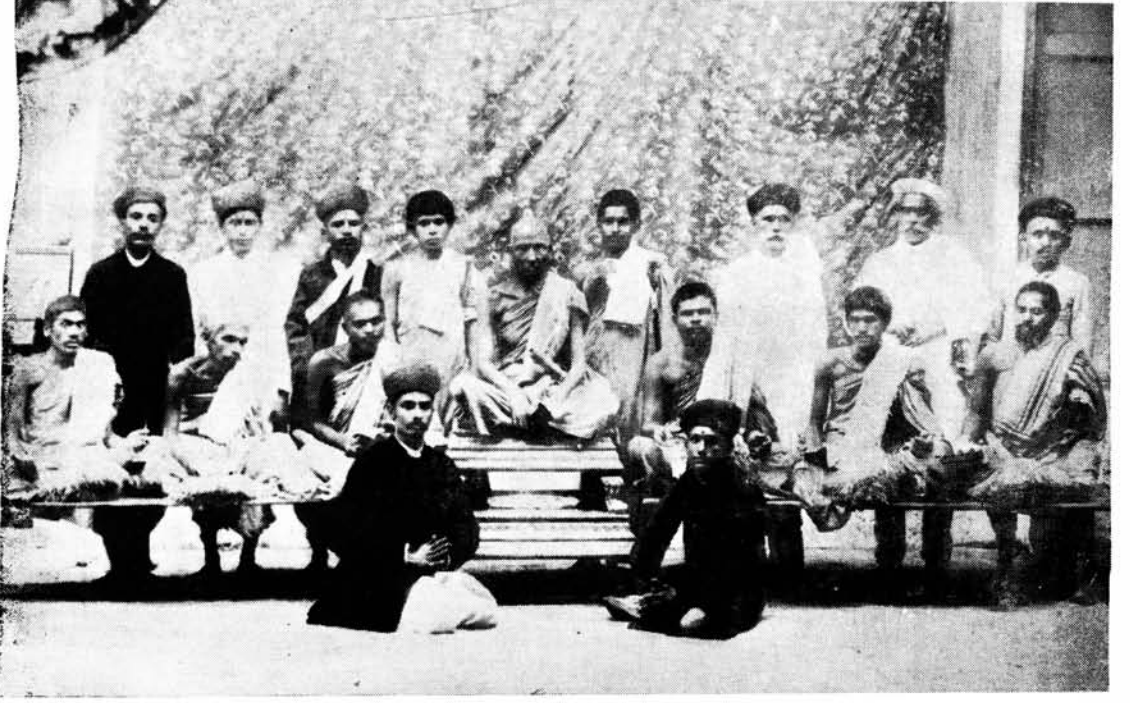
ચૈત્યવાસીની આ ધમકીથી તે જરાય ન ડગ્યા. પુરોહિતે ઘણા જ ઠંડા હૈયાથી જવાબ આપ્યો:—“આનો નિર્ણય રાજસભામાં લેવાશે અને જો હું ગુનેગાર કરીશ તો તેનો ઠંડ હું ભોગવી લઈશ....”

ચુકાદો રાજસભામાં આવવાનો હતો. સામસામા બંને પક્ષ મજબૂત હતા. બંનેએ વાતની રજૂઆત કરી. વનરાજના સમયથી પાટણમાં સ્થપાયેલી ચૈત્યવાસીઓની સાર્વભૌમ સત્તાને ડગાવવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ ને પ્રયત્ન હતો. ચૈત્યવાસીઓ આથી ખળભળી ઊઠ્યા. તેમણે ખૂબ જ શોર મચાવ્યો. ખૂબ હોહા કરી. એ વિરોધમાં સત્તા હતી પરંતુ શાણપણ ન હતું. કાયદો હતો પણ કુનેહ ન હતી.

સોમેશ્વર સંવેગી સાધુઓનો પ્રતિનિધિ બન્યો. આ લડતમાં તેની પાસે માત્ર સત્યનિષ્ઠા જ હતી. તેમાં તેનો ગુણાનુરાગ હતો. ખોટી પરંપરામાં એ માનનારો ન હતો. સત્યનો આત્મા ધવાય તે પહેલાં જ પોતાનો આત્મા પડે એમ ઇચ્છનાર હતો.

દુર્લભરાજ પણ કંઈક આવા સ્વભાવનો હતો. તેણે ફેંસલો આપતાં કહ્યું:—‘પુરોહિત સોમેશ્વરજી નિર્દોષ છે. સંયમી પુરુષોને આશ્રય આપવો એ કંઈ ગુનો નથી પણ ફરજ છે. જ્યાં ફરજ જો ગુનાથી મૂલવાતી હોય તો એ દેશ આબાદ નથી. એ આઝાદ નથી. તે પરતંત્ર છે. બરબાદ છે. સાંપ્રદાયિક જોડુકમી ગામ, નગર, દેશ બધાય માટે લાંછનરૂપ છે. પાટણ આજથી દરેક ગુણવાનોનો સત્કાર કરશે. સૌ તેને સન્માનિત કરશે.’

સભામાં ઉપસ્થિત શૈવદર્શની મહાત્મા ‘જ્ઞાનદેવે’ આ વાતને ઝીલી લીધી. અને તેમણે

ચરિત્રનાયક શિષ્ય પરિવાર અને સદ્ગૃહસ્થો

શ્રી આયુ પત્રાસાલ પુ. જૈન હાઇસ્કૂલના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પૂજ્ય શ્રી મોહનલાલજી મ. આદિ સમુદાય
(તૃતીય પેઢી)

વયોવૃધ્ધ શ્રી દેવપ્રુનિજ મહારાજ

૫. નિપુણુમુનિજ મહારાજ

૫. ભકિતમુનિજ મહારાજ

ઊભા : દેવેન્દ્રમુનિજ મહારાજ

લક્ષ્મીમુનિજ મહારાજ (પાડીતાણુ)

મુનિ શ્રી હેમમુનિજ આદિ, સમુદાય સાથે, રતલામ
(સં. ૧૯૫૮)

સંવેગીઓના નિવાસ માટે જમીન અર્પણ કરી દીધી. આ રીતે વરસો બાદ પાટણમાં સંવેગી સાધુઓના પગલાં પડવા શરૂ થયાં.

સોલંકી યુગમાં પાટણની બહોળલાલી ચરમ સીમાએ હતી. એના એંધાણ આ ભૂમિકામાં જોવા મળે છે. એ તકનો લાભ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મં સાહેબે સારો ઉઠાવ્યો હતો. ભાવિ હંમેશા પુણ્યાત્માઓ માટે પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરતી જ રહે છે. તેણે આ એક ઉજળું ઉદાહરણ છે.

વિક્રમના ૧૧ મા શતકનો જ એક બીજો પ્રસંગ છે. ચૈત્યવાસીની શિથિલતાનો એ પૂરે-પૂરો ચિતાર આપે છે.^૧

સેઠી નદીના કિનારે સ્તંભનપુર (ખાંભણ) માં શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું નૂતન જિનાલય બંધાવવા માટે રકમ ભેગી કરવામાં આવી હતી. આ. મ. શ્રી ભદ્રદેવસૂરિના શિષ્ય આગ્રેશ્વર શિલ્પશાસ્ત્રમાં ત્યારે નિપુણ મનાતા હતા. આથી ચૈત્યના કર્મધ્યક્ષ તરીકે તેમની નિમણૂક કરવામાં આવી. આગ્રેશ્વરે કામ શરૂ કર્યું. સંઘે તેમને વેતનમાં દરરોજનો એક દ્રમ અને ભોજન આપવાનું નક્કી કર્યું. આ બતાવે છે કે આગ્રેશ્વર ચૈત્યવાસી જ હતા. પણ આગ્રેશ્વરે ભિક્ષા માંગીને મળતાં દ્રમનો સંગ્રહ કર્યો. ભોજન-પાણીમાં કરકસર કરી અને તે કરકસરમાંથી ભેગી થયેલી રકમમાંથી તેમણે તે ચૈત્યમાં જ પોતાના નામની એક દેવકુલિકા (દેહરી) બંધાવી. આ વસ્તુ સાફ ને સ્પષ્ટ વાત જણાવે છે કે ત્યારે સાધુઓ પણ ગૃહસ્થની જેમ ધનના ખદલામાં કામ કરતા થઈ ગયા હતા.

આ પરંપરા ઓછેવત્તે સ્વરૂપે ૧૩ મા સૈકામાં પણ કાયમ રહી. વિ. સં. ૧૨૬૫ માં વાયડગચ્છીય શ્રી જિનદત્તસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી જીવદેવસૂરિજી એક પ્રભાવક ને ચમત્કારિક સાધુ થઈ ગયા. તે સમયે ચૈત્યવાસીઓનું પ્રાબલ્ય ખૂબ જ હતું.

આચાર્ય શ્રી જીવદેવસૂરિની પરંપરામાં થનાર નૂતન આચાર્યના પદપ્રદાન પ્રસંગે આચાર્યને સુવર્ણની યજ્ઞોપવિત (જનોઈ) આપવામાં આવી હતી. તથા એ પ્રસંગ નિમિત્તે બ્રહ્માના મંદિરમાં અભિષેક કરાવવામાં આવતો હતો.^૨ આ રિવાજ ચૈત્યવાસીઓની ત્યારે કેવી ભારે પકડ હતી તે કહી બય છે. તે સમયે આચાર્યના અનેક ચમત્કારોથી ઘણા બ્રાહ્મણો તેમની નજદીક આવ્યા, અને જોનો તેમજ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એકેચ સ્થપાયું. આની એક ઉદાહરણ એ પડી કે તેથી એક અનિચ્છનીય રિવાજ દાખલ થઈ ગયો.

આ પ્રસંગો જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે ચૈત્યવાસમાં આવેલી શિથિલતા વધારે પડતી છતાંય એકાંશી હતી. સાધુજીવનના ઉત્તરગુણો એથી ભૂલાતા ગયા. પણ તેનાં મૂળ ગુણો તો સચવાઈ જ રહ્યા. ઉપરાંત તેમણે તીર્થ (ચૈત્ય) સંરક્ષણ તથા ચમત્કાર દ્વારા શાસન-પ્રભાવના આદિનું પણ કાર્ય ઉપાડી લીધું. આમ કેંઈ વિક્રમની પાંચમી સદીથી માંડીને લગભગ અઠારમા સૈકા સુધી આ પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહી.

૧. જુઓ, પ્રભાવક ચરિત્ર, અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ ગાથા ૧૬૧ થી ૧૬૪.

૨. જુઓ, પ્રભાવકચરિત્ર, જીવદેવસૂરિ પ્રબંધ ગાથા ૧૬૮.

સમયના વમળમાં કેઈ પણ વસ્તુ એકસ્વરૂપે ટકી શકતી નથી. એક પ્રથા ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચતી હોય છે ત્યારે બીજી પ્રથા પટકાતી હોય છે. પતન ને ઉત્થાનનું ચક્ર હંમેશા ધૂમતું જ રહે છે.

ઘણીવાર આ ચૈત્યવાસ સામે વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો. આ માટે, આ બહીને નાબૂદ કરવા ક્રિયોદ્ધાર પ્રચારમાં આવ્યો. સમય જતાં એની ઝુંબેશથી તેઓની જડ ને સંગીન પકડ લીલી પડતી ગઈ. પાછળથી એ ચૈત્યવાસની પરંપરા યતિ અને શ્રી પૂજ્યમાં રૂપાંતર પામી. દિગંબરસમાજમાં આવો જ ભટ્ટારક વર્ગ ઊભો થયો. આમ એ રૂઢિ આજ સુધી ચાલી આવી.

ઈતિહાસ કહે છે કે યતિપરંપરામાં જે વસ્તુનું આકર્ષણ હતું તે ચમત્કાર હતો. શાસન-સેવાની જે ઉત્કટ ભાવના હતી તે હતું. પરંતુ સમય વીતતાં તે આકર્ષણ ઓછું થયું. કારણ તેમની એ ભાવના મોળી પડવા માંડી. યતિના પરિધાનમાં તેઓ સંસારીજીવનનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. કંચન-કામિનીના તેઓ લાલચુ બન્યા, ત્યારથી તેઓ સમાજમાં તેમનું સ્થાન ખોઈ બેઠા.

બીજી બાજુ ક્રિયોદ્ધાર દ્વારા સંવેગની-વૈરાગ્યની હવા જોરદાર ફુંકાઈ રહી હતી. અને તેઓએ યતિવર્ગની અમર્યાદ છૂટછાટ સામે ભારે જેહાદ જગાવી. આથી સમાજની શ્રદ્ધા યતિવર્ગ પરથી ઓછી થવા લાગી. અને સમય પાકતાં સંવેગના આકર્ષણે યતિઓના શિથિલાચારને મરણતોલ ફટકો માર્યો.

ક્રિયોદ્ધાર તે વખતે ધાર્મિક ક્રાંતિ લેખાતી હતી. સંઘે પણ આ ક્રાંતિને વધાવી લીધી. અને ક્રિયોદ્ધારકને સમયસર, સુધારક અને સંયમી આત્મા તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યો.

ક્રિયોદ્ધારના ઇતિહાસમાં આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિનું નામ ખૂબ જ આગળ પડતું છે. આ આચાર્ય આચાર્યખપુટ વંશના હતા. અને તેમનો સત્તાસમય લગભગ વિક્રમની દશમી સુધીનો માનવામાં આવે છે. આં શ્રી વિજયસિંહસૂરિજીનું જીવન અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો સાથે સંકળાયેલું છે. આ આચાર્યશ્રીએ ક્રિયોદ્ધાર-સંયમોદ્ધાર કર્યો હતો. અને ત્યારબાદ તેમણે શત્રુજય, ગિરનાર, ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) આદિ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. કહેવાય છે કે આચાર્યશ્રી પર શ્રી અંબિકાદેવી પ્રસન્ન હતી અને આ દેવીએ આચાર્યશ્રીને સિદ્ધગુટિકા આપી હતી. આ ગુટિકાના પ્રભાવથી આચાર્યશ્રીએ રૂ. ૫૦૦૦)ની રકમ ભેગી કરીને ભરૂચના શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આચાર્યશ્રી સંપૂર્ણતયા સંવેગી અને સંયમના અર્થી હોઈ દ્રવ્યથી તદ્દન નિરપેક્ષ હતા. આ રીતે તત્કાલીન ચૈત્યવાસની વ્યાપક અસરથી આચાર્યશ્રી જળકમળની જેમ તદ્દન નિર્લેપ રહ્યા હતા. તે સમયમાં તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ ખરેખર મહાન હતી.^૧

આ પછી વિક્રમના ૧૬મા સૈકાથી ૨૦મા શતક સુધીનો ઇતિહાસ આ ક્ષેત્રમાં ઉજળું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. વિ. સં. ૧૫૮૨માં તપગચ્છ સંપ્રદાયમાં પેસી ગયેલા શિથિલાચારને

૧. જુઓ, પ્રભાવક ચરિત્ર, વિજયસિંહસૂરિ પ્રમુખ શ્લોક ૮૬-૮૭ તથા ૧૨૬ થી ૧૩૨.

આં શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીએ ક્રિયોદ્ધાર કરી હડસેલી કાઢ્યો. ૧૪ વરસ સુધી સતત વિહાર કરી અનેક જગાએ ધર્મજગૃતિ આણી, અને ઘણી નવી જગાએ વિહાર માટે ખુદ્દી મૂકી. જેસલમેરનો વિહાર જે જલરેલની હોનારતના કારણે બંધ હતો એ તેમણે ફરીથી શરૂ કર્યો.

આ પછી ૧૮ માં શતકમાં પં ૦ શ્રી સત્યવિજયજી ગણિએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. તેનાથી મેવાડ તથા મારવાડમાં ચાલતું મૂર્તિવિરોધીઓનું જોર નરમ પડ્યું. આના ચિહ્ન તરીકે પ્રતિમા ઉત્થાપક વર્ગથી અલગ ઓળખાણ માટે તપગચ્છ મૂર્તિપૂજક પરંપરામાં રંગીન (પીળા) વસ્ત્રપરિધાનની પ્રથા અમલમાં આવી.

વીસમી સદીનો પ્રથમ દસકો એટલે સંવેગી સાધુતાની ઉગતી તવારીખ. એ વેળાના સંવેગી સાધુઓ તુંબડીમાંના કાંકરા ખરાખર હતા. યતિઓની સંવેગીઓ ઉપર ચાલતી જોડું-કમી તેમજ તેમના એકછત્રી સામ્રાજ્યનો અસ્તકાળ હવે આવી પહોંચ્યો હતો. સંવેગીઓના સૂર્યોદયના આછાં કિરણો હવે પથરાઈ રહ્યાં હતાં.

વિ. સં. ૧૯૦૨ માં પંજાબી ત્રિપુટી કે જે મૂળે સ્થાનકવાસી હતી, પરંતુ પાછળથી સ્વેચ્છાએ મંદિરમાર્ગી થયેલી તે ત્રિપુટી ગુજરાતમાં આવી. એ ત્રિપુટીના અગ્રીમ શ્રી ભુદેરાયજી (ભુદ્ધિવિજયજી) હતા. સાથે એમના પુણ્યશ્લોકી જે શિષ્યો શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી અને શ્રી મૂલચંદ્રજી હતા. સં. ૧૯૧૨ માં ત્રણે અમદાવાદ આવ્યા, ત્યાં ખિરાજમાન શ્રી મણિવિજયજીદાદા પાસે આવી સંવેગી દીક્ષા અંગીકાર કરી.

આ પછી ૧૯૩૨ માં કાંતદર્શી શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તેમના સમુદાય સાથે હાસ થતી સાધુતાને ઉગારી લેવા અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે શ્રી ભુદેરાયજી પાસે દીક્ષા લીધી. સાથેનો સમુદાય પણ તેમના પગલે અનુસર્યો.

આમ ગુજરાતે સાધુતાને પુનર્જીવન આપ્યું. એમાંય તે ક્રાંતિકારી પરિવર્તન માટે તે એ કેન્દ્ર જ રહ્યું. પછી તે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને પંજાબમાં પણ સંવેગી સાધુઓ વિહાર કરવા લાગ્યા. આથી ત્રણેય પ્રાંત જાગી ઉઠ્યા. સંવેગીઓએ યતિવર્ગ સામે જોડાદ ઉઠાવી, યતિવર્ગ આથી ધુણી ઊઠ્યો અને સમય જતાં તેમની નાગચૂડ ઢીલી બનતી ચાલી. આ રીતે સાધુતાને સતત વેગ મળતો જ રહ્યો. અને એણે શિથિલાચારના ગંદવાડને લગભગ ઉલેચી નાખ્યો.

સમષ્ટિગત પ્રયત્નોની જેમ ક્રિયોદ્ધારના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો પણ થયા. તેમાં શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિજી અને બીજા આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી મોહનલાલજી બંને આત્મા યતિ-શ્રીપૂજ્યોની મર્યાદાઓ વટાવી સંવેગિતાના સોપાને આવીને ઉભા રહે છે. એમના જીવનની એ છેલ્લી સિદ્ધિ હતી.

તેમાં મુનિશ્રી મોહનલાલજી વિ. સં. ૧૯૩૦ માં અજમેર મુકામે સંઘ સમક્ષ ક્રિયોદ્ધાર કરી સંવેગી બન્યા હતા. યતિજીવનની લાખોની જાલદાદ-મિલકત, સ્વેચ્છાએ તેમણે ત્યજી

દીધેલી. આ પહેલા તેમણે જ્યારે કલકત્તામાં સંવેગીજીવનનો સંકલ્પ કરેલો ત્યારે પણ રાયબહાદુર આયુશ્રી બદ્રીદાસજી તેમજ આયુશ્રી ધનપતસિંહજીને બોલાવી યતિશ્રી મોહનલાલજીએ જણાવ્યું કે—“મારી ઇચ્છા હવે આ બધું ત્યાગવાની છે. હું ધનના બંધનથી આત્માને જકડી રાખવા માંગતો નથી. તો આ મારી દશબાર લાખની રોકડ રકમનો ઉપયોગ બનારસ તથા આસપાસના ક્ષેત્રોમાં દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં યથાયોગ્ય કરી દેવો....” આ સાંભળી બંને ગૃહસ્થો યતિશ્રીની આ નિરીહતાને વંદી રહ્યા અને મનોમન બોલી ઉઠ્યા.

ધન્ય ત્યાગ !! ધન્ય આત્મા !!!

મોહ ઉપર ત્યાગના વિજયનો એ પુનિત પ્રસંગ હતો. સ્વેચ્છાએ કાંચળી છોડીને આદ્યા જતાં સર્પને તમે કદી જોયો છે? તો આ પ્રસંગ સમજવો જરાય મુશ્કેલ નથી. યતિશ્રીએ પણ એ જ અદાથી નિર્મોદ્ય શા એ ધનને છોડતાં જરાયે વાર ન લગાડી અને પોતાની પાસે રહેલા અઢળક ધનની મમતા ઘડીના છકા ભાગમાં ત્યજી દીધી. યતિવરની ત્યાગભાવના એ ધનના ઢગલાથી કદીયે ઢંકાઈ ન હતી. અને એ ભાવનામાં જ એમના આ પરિવર્તિત જીવનના બીજ રોપાયેલાં હતાં.

પણ આ માત્ર ધનનો જ ત્યાગ નહતો. કેવળ ધનથી જ દૂર થવાની વાત ન હતી. ત્યારે ?

એ દ્રવ્યત્યાગની પાછળ ભાવત્યાગનું પીઠબળ હતું. યતિશ્રી સાધુવેષના જ નહિ પણ સાચી સાધુતાના ઇચ્છુક હતા.

મમતાની મુક્તિમાં શ્રમણત્વ તો છે પરંતુ એ મુક્તિ દ્રવ્ય અને ભાવ વિના અધુરી રહે છે. દ્રવ્ય-ભાવ બંનેથી મમત્વ-ત્યાગ એ જ સાચું શ્રમણત્વ ! એ જ સાચી નિર્જંથતા ! નિર્જંથતા એ તો સાધુતાનો પ્રાણ છે. એ વિનાની દીક્ષા નાટક જેવી બની રહે છે. યતિશ્રી વિચારપરિવર્તનના એકીકરણમાં માનનારા હતા, ઢંલ એમને પસંદ ન હતો, વિસંવાદથી એ હબ્બર ગાઉ દૂર ભાગનાર હતા.

તેમની ક્રિયોદ્ધારની ક્રિયા એ વાસ્તવમાં ત્યાગ સાથે જીવનના સમન્વયની પ્રક્રિયા હતી. સંવેગની સરવાણીનું એ ઉફલવસ્થાન હતું. આ પછી એમણે યતિનો સ્વાંગ ત્યજી દીધો. છડી, ચામર, નિશાન ડંકા, વગેરે બધો જ અસબાબ ફગાવી દીધો. રાજશાહીમાં બપતું એ શ્રીપૂજ્યત્વ તેમને ન રુચ્યું તેમને એ રાજશાહી ને શ્રીપૂજ્યત્વ જરૂર ગમતાં હતાં. પ.....ણ.....

એમણે સાચી રાજશાહી અને શ્રીપૂજ્યતા સાચી સાધુતામાં જોઈ. જીવનની નિરીહતામાં એ બધાનું દર્શન થયું. એમનો અંતરાત્મા જાગી ઉઠ્યો. અને પછી તો એ આત્મજ્યોતથી અનેક જીવનદીપ અગમગી ઉઠ્યા !!

ક્રિયોદ્ધાર પછી મુનિશ્રી ખરતરગચ્છની સંવેગી પરંપરામાં આવનાર આચાર્યશ્રી જિન-સુખસૂરિના શિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

અક્ષબત્ત, શરૂઆતમાં સામાચારી તેમની ખરતરગચ્છની રહી પણ સામાચારી કરતા સઘ-

ચક્ષુતાનું એમને મન વધુ મૂલ્ય હતું. ગચ્છ-સપ્તઘાયના બંધનો તેમને કદી મુઝવી શક્યા નથી, આત્માનું અહિત કરનારી વસ્તુથી બચવા જરૂરી બંધનોને તેઓ રાખતાં. સમાજભૂ-વિવેકપૂર્વકેના બંધનોથી આત્મા મુક્ત બને છે, જ્યારે આગ્રહશીલ બંધનો-રીવાજોથી આત્મા કેદ બને છે. આ સિદ્ધાંત એ તેમનો જાણે જીવનમંત્ર હતો.

ક્રિયોદ્ધારની આ લાંબી હકીકત વાસ્તવમાં સંયમજીવનની કષ્ટસાધ્યતાને કહી જાય છે. જીવનના નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતોને સર્વવ્યાપી બનાવવા, મહાન ત્યાગી ધુરંધર આત્માઓ અચૂકપણે આવી પહોંચે છે.

ધર્મ, સમાજ અને દેશના દોરને હાથમાં લઇ લે છે. અને તેઓના આગમનથી ધર્મ ફરી નવપલ્લવિત બને છે.

સમાજમાં સંયમનો પ્રાણ કુંકાય છે. અને દેશની મહાલ બનેલી સંસ્કૃતિ પુનઃ સજીવન બની ઊઠે છે.

॥ तीर्थं फलति कालेन, सद्यः साधु समागमः ॥

[૯]

વિહાર એ સાધુ જીવનનું અનિવાર્ય અંગ છે. ધર્મપ્રચાર અને ઉપદેશનું કાર્ય એનાથી વિશેષ સરળ અને છે. ‘ બહુજનહિતાય બહુજનસુખાય ’ ની પવિત્ર ભાવનાનું દર્શન આમાં સ્પષ્ટ થતું જોવાય છે.

આપણા ચરિત્રનાયક પણુ એ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈને હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ ખૂબ વિચરેલા. તેમનું વિહારક્ષેત્ર દક્ષિણમાં સુરત, મુંબઈ, પૂના; ઉત્તરમાં જોધપુર, જેસલમેર, બીકાનેર, ફલોધી, જયપુર (રાજસ્થાન) તેમજ ગુજરાતમાં અમદાવાદ; પૂર્વમાં કલકત્તા, અશુભગંજ, સમેતશિખરજી, લખનૌ, બનારસ અને મધ્યપ્રદેશ. તેમજ પશ્ચિમમાં પોરબંદર, જુનાગઢ સુધી હતું. આ રીતે તેમનું પ્રચારક્ષેત્ર પણુ ઘણું જ વિસ્તૃત બની રહ્યું. સૌ પ્રથમ પ્રચાર તેમણે મરુભૂમિમાં કરેલો. સં. ૧૯૩૨ નું વર્ષોવાસ સીરોહીમાં કરેલું. ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

મુનિરાજ ચાર ચાર માસ સુધી જ્યાં સ્થિરવાસ કરે ત્યાં તેમના પવિત્ર ચારિત્ર્યથી વાતાવરણ પણુ સ્વાભાવિક રીતે પવિત્રતાની તેમજ ધાર્મિકતાની સુગંધથી મહેકતું જ હોય છે.

મુનિશ્રીએ પોતાની નિઃસ્વાર્થી ભાવનાથી લોકો પર અજબ કામણુ કર્યું. મુનિશ્રીની એક માત્ર ખેવના હતી કે લોકો ગમે તે રીતે ધર્મરાગી અને, ધર્મના મર્મજ્ઞ અને, આવી ઉદાત્ત ભાવનાને જે નિઃસ્વાર્થતા, ત્યાગવૃત્તિ અને પરોપકાર-પરાયણતાનું પીઠબળ ન મળે તો તે ભાવના ભાગ્યે જ પાંગરી શકે છે. મુનિશ્રીમાં એ બધાયનો સુભગ સમન્વય હતો.

લોકો જેમ ધર્મભાવનાના ભૂખ્યા હતા તેમ મુનિશ્રી પણુ એ ભૂખને સંતોષવાના ભૂખ્યા હતા, પછી સીરોહીની પ્રબળી ધર્મભૂખ સંતોષવામાં શું બાકી રહે ? સીરોહીની તલવાર જેમ પાણીદાર મનાતી હતી તેમ ત્યાંના લોકો પણુ પાણીદાર હતા. પ્રબળ જેમ કર્મવીર હતી તેમજ ધર્મવીર પણુ હતી.

મુનિશ્રીએ પ્રબળા એ શૌર્યશુણનો વળાંક ધર્મક્ષેત્રમાં વળ્યો. સીરોહીની પ્રબળ તેમના ધર્મપ્રચારના કાર્યથી ચકિત બની ગઈ. આ રીતે કીર્તિકળશના ચમકારા સીરોહીનરેશ કેશરીસિંહજી બહાદુરે (K. C. S. I G. C. I. E. Sirohi) પણુ જોયા ને તેનાથી

પ્રભાવિત બની તેમણે મુનિશ્રીની મુલાકાત માંગી. તે સમયના રાજવીઓ તેમજ હોદ્દાર વર્ગ ધર્મતત્ત્વને કેટલો વફાદાર હતો ને તે માટે કેટલો સન્નગ હતો તેનું આ ઉજળું ઉદાહરણ છે.

એક દિવસ સીરાહીનરેશ ને ચરિત્રનાયકની મુલાકાત થાય છે. અને પહેલી જ મુલાકાતે શ્રી નરેશ મુનિશ્રીની જ્ઞાનપ્રતિભાથી એટલા બધા પ્રભાવિત બને છે કે તે રાજ તેમના દર્શનાર્થે જાય છે.

નિઃસ્પૃહી મુનિઓને શું અર્પણ કરી અનુણી થઈ શકાય? આ પ્રશ્ન સીરાહીનરેશને ઘણીવાર મુંઝવી જતો. આપવા માટે તો નરેશ પાસે અઢળક હતું, પણ મુનિશ્રીને ખપે નહિ તો એ શું કામનું? છેવટે ગોચરી માટે શ્રી નરેશે વિનંતિ કરી.

ઊંનોને સુગમતાથી પ્રાપ્ત થતો આ પુણ્યપ્રસંગ નરેશ જેવા નરેશ માટે અશક્ય નહતો પરંતુ હર્લાલ તો જરૂર હતો. નરેશને મન આ એક મહામૂલો પ્રસંગ હતો, આથી મુનિશ્રીને ગોચરી વહોરાવતાં તેના આનંદની અવધિ નહતી.

પણ મુનિશ્રી સીધી રીતે ગોચરી કેમ વહોરી લે? કારણ મુનિશ્રીને ગોચરી એ જ અંતિમ નથી હોતું, અને ચરિત્રનાયક તો દીર્ઘદ્રષ્ટા હતા. અને એવા દ્રષ્ટાઓની દરેકે દરેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિ લક્ષ્યમૂલક હોય છે.

મુનિએ નરેશને કીધું:—“રાજન્ ! જો મધ્ય પદાર્થ આપ મુજે દેને કે લિયે અપસ્થિત હુએ હૈ વહ તો આપ કે સામને રહે હુએ ગૃહસ્થ લોગ મી આસાની સે દે સકતે હૈ । ઔર લાભ પા લેતે હૈ । આપ કો ચાહિયે કિ અછ્છી સે અછ્છી વીજ હમેં દે । ઔર અછ્છે સે અછ્છા લાભ અઠાવે ।”

રાજાને મુનિશ્રીની વાતમાં કંઈ સ્પષ્ટ સમજ ન પડી. મુનિશ્રી તે સમજી ગયા. તરત જ તેમણે ફેડ પાડતાં કહ્યું:—“જો વીજ યે લોગ દે નહિ સકતે યદિ ઐસી વીજ મુજે દી જાય તો ઠીક રહેગા...”

“એના જેવું રૂડું બીજું શું? આપ જે ફરમાવો તે કરવા હું તૈયાર છું. આપની આજ્ઞા ઉઠાવતાં હું મારી જાતને ધન્ય સમજીશ...” નરેશે વિનમ્રભાવે જવાબ આપ્યો.

મુનિશ્રીએ રાજાની યોગ્યતા અને ભાવના જોઈ જે વસ્તુની માંગણી કરી એ તેમની દીર્ઘદષ્ટિનો અભૂતપૂર્વ દાખલો છે.

“રાજન્ ! ઈસી એકમાત્ર વીજ હૈ । જીવદયા કા પાલન । આપ રાજ્ય મેં ઐસા ફરમાન કરેં કિ ઈસ રાજ્ય મેં હિંસા કરના મના હૈ ।”

અને મહારાજા કેસરીસિંહજીએ રાજ્યભરમાં શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૧૧ સુધી અહિંસાવ્રત પળાશે એવી ખાત્રી આપી.

મોગલવંશી સમ્રાટ અકબર જેવા પણ જો અહિંસાને ટેકો આપે તો એક ક્ષત્રિય ફરજદ એટલી પણ ઉદારતા ન બતાવે એમ અને જ કેમ? મુનિશ્રીની ભાવનાને શ્રી નરેશે આજ્ઞા સમજી માથે ચડાવી ને તેનું યોગ્ય પાલન પણ કરાવ્યું.

એવો જ એક બીજો પ્રસંગ છે. સીરોહી પરગણામાં આવેલું રોહીડા ગામ ત્યારે પ્રાદ્ય-લેના વર્ચસ્વ હેઠળ હતું. સીરોહી દરબારે આ ગામ ભૂદેવોને ભેટ કરેલું. આથી એ વર્ગથી વિરુદ્ધ જઈ ત્યાં કેઈ પણ ધાર્મિક કાર્ય કરાવવું એ જૈનો માટે મુશ્કેલ હતું. જૈનો અને પ્રાદ્યલેના વચ્ચે વરસોથી વૈમનસ્ય ચાલ્યું આવે છે. વિક્રમની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં દક્ષિણની રાજધાની દેવગીરી (દૌલતાબાદ) માં દહેરાસર ઊભું કરવા સારું જૈન મંત્રી પેથડશાને ઘણી જ મુશીબતોનો સામનો કરવો પડેલો, એ ઐતિહાસિક ઘટના સર્વવિદિત છે. અહીં પણ એવી જ વિટંબણાઓમાંથી પસાર થવાનું હતું.

રોહીડા ગામમાં એકાદ જિનમંદિર હોયું જોઈએ એવું ત્યાંના સંઘને ઘણા વખતથી લાગતું હતું, પણ ત્યાંની હવામાં એ ઇચ્છા ખર આવે તેમ ન હતી.

સીરોહીના આતુર્માંસ બાદ મુનિશ્રી મોહનલાલજી રોહીડા પધાર્યા ત્યારે સંઘે તેમને આ વાત કરી.

મુનિશ્રીના આગમન પછી વાતાવરણમાં કંઈક કાચાપલટના એવાજીવ વર્તવા લાગ્યા. એથી આશા બંધાઈ. મુનિશ્રીએ પણ એ લાવના પૂરી કરાવવાની ખાત્રી આપી. આથી સંઘ તો રાજના રેડ થઈ ગયો.

મુનિશ્રીના નિઃસ્વાર્થ ગુણની પરાગ સીરોહીનરેશના હૃદયબ્રમરને આકર્ષતી તો હતી જ. અને એને લીધે મહારાજને અવારનવાર મુનિશ્રીના દર્શનનો લાલ મળ્યા કરતો હતો.

મુનિશ્રીએ મહારાજને બધી વાત સમજાવી અને જ્યારે મહારાજએ બંધનું કે આ કાર્ય માત્ર પ્રાદ્યલેના વિદ્યસંતોષને લઈને જ અટકી રહ્યું છે ત્યારે તેમનું ધર્મઝંન ઉઠ્યું. તેઓ મનોમન અસહિષ્ણુ વર્ગ સામે ઝઝૂમી ઊઠ્યા. એ અન્યાય ને દમન જોવા એ તૈયાર ન હતા, તેમણે મુનિશ્રીને નમ્રભાવે કીધું:—“ગુરુદેવ ! આપ એ માટે જરાય ચિંતા ન કરશો. એ કામ જરૂર થઈ જશે, અને એ માટે હું મારી જગા આપને અર્પણ કરું છું.”

અને માનશો ? જ્યાં એક નાનું સરખું મંદિર ઊભું કરવાની મુશ્કેલી હતી ત્યાં આજે ત્રણ ત્રણ ગગનચુંબી જિનાલયો જિભાં છે. આ ભવ્ય ને ઉદાત્ત ભાવનાની અસર બહુ દૂર દૂર સુધી પડી. પ્રાદ્યલેના એથી જૈનોના વિદ્વેષી મટી પ્રશંસક બન્યા.

આ પછી પ્રાદ્યલેવાડામાં (બામણવાડાતીર્થ) આવેલું પ્રાચીન જૈનમંદિર કે જે જૈન સંઘની માલિકીનું ગણાય છતાંય તે બીજાના હાથમાં હતું. વિશેષતઃ પ્રાદ્યલેના જ ત્યાં વસત હોઈ તે ગામનું નામ પણ ‘પ્રાદ્યલેવાડા’ (આજનું બામણવાડાતીર્થ) તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલું છે. સૌભાગ્યે સત્તાની એ સાઠમારી વધુ સમય ન ટકી. સીરોહીનરેશે તુરત જ એ ગામ પણ સંઘને અર્પણ કરી જિનમંદિરની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા સ્થાનિક શ્રીસંઘને સુપ્રત કરી.

રાજસ્થાનની એ ભૂમિ આવા તેજોમય આત્માથી ચમકી ઉઠી, ત્યાંની પ્રજા હજી પણ તેમને કૃતજ્ઞભાવે યાદ કરે છે.

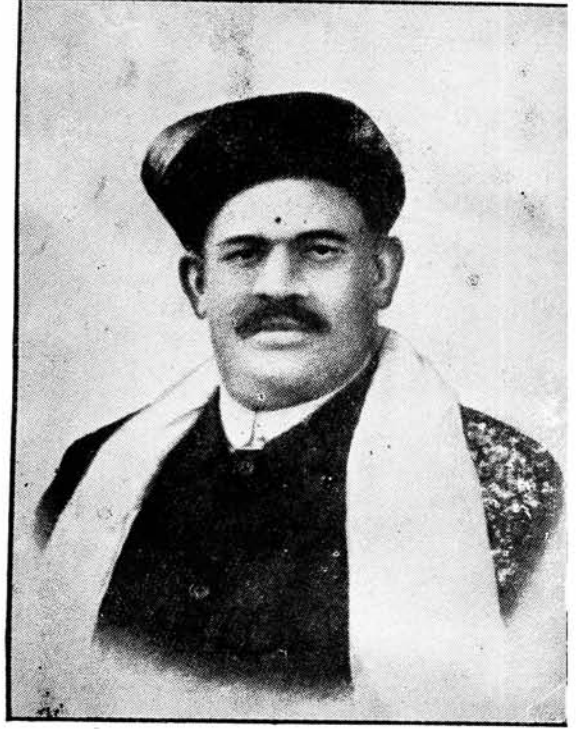
ત્યારની જ આ વાત છે. વિહારમાં શ્રીમદ્ આત્મારામજી સીરોહી પધારેલા ત્યારે

અરિયનાયકના ગુરૂભક્ત સીરોહીનરેશ કેશરીસિંહજી બહાદુર
(K. C. S. I. G. C. I. E. SIROHI)

રા. શેઠશ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ જવેરી

રા. શ્રી નગીનભાઈ ઘેલાભાઈ જવેરી

રા. શેઠશ્રી હીરાચંદ મોતીચંદ જવેરી

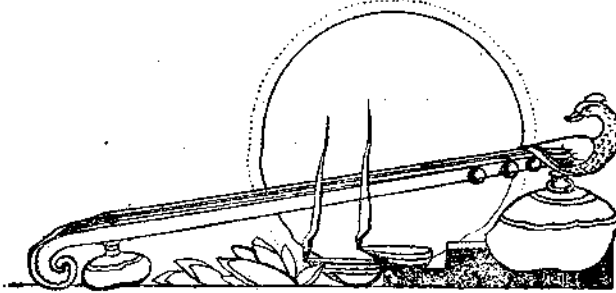
અ. સૌ. શ્રી જયકોરબહેન

અસ્તિનાયક ત્યાં નહિ હતા. સાંજનું પ્રતિક્રમણ શ્રી આત્મારામજી મ. ની નિશ્રામાં થયું. પ્રતિક્રમણની પૂર્ણાહુતિ પછી બધા જય બોલ્યા ત્યારે એ—‘જય બોલો શ્રી મુનિ મોહનલાલજી કી’ એમ બોલી ઉઠ્યા હતા. આ જયથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આશ્ચર્ય થયું. કારણ જેમની નિશ્રામાં પ્રતિક્રમણ થાય તેમની સ્વાભાવિક રીતે જય બોલાય છે. આ અંગે બ્યારે ખુલાસો થયો ત્યારે સંઘે કીધું:—

મહારાજ સાહબ ! आपका कहना ठीक है किंतु जिस महापुरुषने हमें मार्गदर्शन कराया उनका ऋण हम कैसे भूल सकते हैं ?

આ ઉત્તર સ્પષ્ટ છતાં વિવેકપૂર્ણ હતો. શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આ જવાબથી કંઈ અનુગતું કે સ્વમાનભંગ ન લાગ્યો. ઉદાર, દરીયાવ દિલના મહારાજે તે પછી જવાબ આપ્યો તેનો સાર લઈ આજના તબક્કે જીવનમાં ઉતારવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજના કથનનો સાર આ પ્રમાણે હતો:—“કૃતસતા એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગુણ છે. જો માણસ એ ભૂલી જાય તો પછી એના જીવનમાં બાકી શું રહ્યું ? “કૃતસ્ય નાસ્તિ નિષ્કૃતિઃ” તમારા બધામાં આ ગુણ જોઈને હું ખરેખર ખૂબ જ ખૂશ થયો છું.”

આ સંવાદ ખૂબ જ અસરકારક હતો. સીરોહીની પ્રજા જેમ મુનિશ્રી મોહનલાલજીને નથી ભુલી શકી તેમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પણ નથી ભુલી શકી. આ બંને મહાપુરુષો આજે આપણી સામે નથી તો પણ એમની યથોગાધાને સાંભળવા તો સૌ કોઈ વ્યક્તિ એટલી જ ઉત્સુક છે જેટલી કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ઉપકારી વડીલ કે સ્વજનને ભેટવા આતુર હોય !

[૧૦]

હા, મરુભૂમિ જો કે ક્ષુદ્રૂપ તો નથી જ, પણ એની ધરતી પર જે મહામૂલાં ખંડેરો પથરાયેલાં છે તે તેના ભવ્ય ને મહાન ઇતિહાસની ચાદ આપી જાય છે. ત્યાં તો એક વખત ગગનચુંબી મહાલયો ને દેવસ્થાનો હતા. અને તેના અંધભંડારો તો આજે પણ જ્ઞાનપિપાસુના હૈયાને ઝણઝણાવી નાંખે છે.

પાલી અને સાદડીના સંઘે ચરિત્રનાયકને ત્યાં ચાતુર્માસ કરવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી, અને તેઓશ્રીએ સંઘની ભાવનાને માન આપ્યું. સંવત ૧૬૩૩ નું ચોમાસું તેઓશ્રીએ ત્યાં પાલી ને સાદડીમાં કર્યું. અને એ ચાર માસમાં એમણે જે જ્ઞાનગંગા વહાવી તેથી તો મરુભૂમિ જાણે મરુભૂમિ મટી ગઈ. ત્યાં ભાવના ને આદર્શ, આધ્યાત્મિકતા ને જ્ઞાનનાં મહાવૃક્ષો ઉગી નીકળ્યાં.

ઇતિહાસ કહે છે-ઈ. સ. ૧૪૨૭ માં શ્રી રાવ જોધપુરજીએ તે નગરો વસાવેલાં ત્યારે ત્યાં જૈનોનું સામ્રાજ્ય હતું. તેમનો વેપારધંધો ત્યારે પૂરખડારમાં ચાલતો હતો. રાજકીય ક્ષેત્રે પણ તેઓ સૌની આગળ હતા. પ....ણ....સમય બદલાઈ ગયો. આજ એ સ્થિતિ નથી.

પરંતુ જોધપુરનો સંઘ ખાનદાન હતો. ખાનદાની જાણે તેમના લોહીમાં ઉતરી ગઈ હતી. આથી ધર્મભાવનાને જરાયે આંચ ન આવી. તેમની ધર્મજિજ્ઞાસા ખૂબ જ તીવ્ર હતી અને એ જિજ્ઞાસા સંતોષાતી પણ હતી. જ્યારે ચરિત્રનાયકે ત્યાં ચોમાસું કર્યું ત્યારે તો જોધપુરના સંઘની જિજ્ઞાસા સજીવ બની ગઈ અને એ દિવ્યાત્મા પાસેથી એ ચાર મહિનામાં પૂરેપૂરો સંતોષ લઈ લીધો. એ ચાર મહિના જાણે ઉત્સવના ગયા. એ ધાર્મિક ઉત્સવો તેમના માટે પુણ્યના પ્રસંગો બની ગયા.

ચરિત્રનાયક નિયમિત વ્યાખ્યાન વાંચતા, ચર્ચાઓ કરતા, પ્રશ્નકારોને ખુલાસાવાર સંતોષકારક જવાબ આપતા અને વિરોધ જ્યાં ઉઠતો ત્યાં તેઓ નીડરપણે કડક જવાબ પણ આપતા. છતાંય તેઓશ્રી ક્યારેય પણ કડવા નહોતા બન્યા. સમાધાન માટે તો સૌ તેમને

આદરભાવ ને અહોભાવથી જોતું હતું. તેમના પ્રચાર ને જ્ઞાનપ્રકાશથી ઘણા જૈનોની જિંદગી સુધરી ગઈ. તેમના અનેક ખોટા ખાલો નીકળી ગયા. રૂઢિચુસ્ત રીવાજો પણ ઢીલા-પડી ગયા. અને માનશે ? પાંચસો જેટલા તો તેમણે નવા જૈનો બનાવ્યા. “ સર્વો જીવ કરું શાસનરસી ” એ ભાવના ત્યાં ખૂબ ખૂબ સાકાર બની. ખરેખર એ માટે એ ચાતુર્માસ યાદગાર બની રહેશે.

આલમચંદજી એ જોધપુરની જાણીતી અને અગ્રીમ વ્યક્તિ હતી. તેઓ ત્યાંના દીવાન હતા. એ દીવાનગીરી હોવા છતાં ધાર્મિકક્ષેત્રે પણ આગળ ને આગળ જ રહેતા હતા. કહેવાય છે કે તેઓ સ્વરોહ્ય પણ જાણતા હતા. આમ તો અધ્યાત્મ અને વ્યવહારનો સુમેળ બહુ ઓછો જોવા મળે છે. પણ આલમચંદજીએ તે બંનેનો સુમેળ સાધ્યો હતો.

આલમચંદજી પણ આપણા ચરિત્રનાયકના પરિચયમાં આવ્યા. પહેલા જ પરિચયે આલમચંદજી ખૂશ થઈ ગયા. તેમને જોઈતું બધું ત્યાં મળી ગયું. પછી તો પરિચય રોજ વધતો જ ગયો. અને એટલી હદ સુધી વધ્યો કે ઘરસંસાર ફગાવી સંન્યાસ લેવા એ તૈયાર થઈ ગયા. વૈરાગ્યની ભાવના પ્રબળ બનવા લાગી, અને લોકો તો કહેતા પણ થઈ ગયા કે આલમચંદજી તો મુનિશ્રીના ભાવિ શિષ્ય છે.

ચોમાસું પૂરું થયું. મુનિશ્રી અજમેર વિહાર કરી ગયા. ફરી ૧૬૩૬ નું ચોમાસું પણ ત્યાં જ થયું. એ વચલા ગાળામાં તો આલમચંદજીએ ખૂબ ખૂબ તૈયારી કરી લીધી હતી. અને એ જ પ્રસંગ પર તો મુનિશ્રી ત્યાં પધાર્યા હતા. ફરીને પોતાના કૃપાળુને જોઈ સંઘ થેલો બની ગયો ને તેમાંય દીવાનની દીક્ષાનો ઉત્સવ ! સોનામાં સુગંધ ભળી ગઈ ! ! !....

વિ. સં. ૧૬૩૭ ના અષાઢ સુદ ૧૦ ના રોજ આલમચંદજી દેવ, ગુરુ ને સંઘની સાક્ષીએ દીક્ષિત બન્યા. સંસારનાં ચીર ફાટી ગયાં, અને વૈરાગ્યના વાઘા પરિધાન કરી લીધા. આલમચંદજી હવે આણુંદમુનિ-આણુંદચંદ્રજી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. આ આણુંદચંદ્રજી એ આપણા ચરિત્રનાયકના પ્રથમ ધર્મસંતાન હતા.

ત્યાં એક બીજો પણ અનેરો પ્રસંગ બન્યો. મુનિશ્રીના વ્યક્તિત્વ પાછળ રાગી બનેલા ને તેમના ચારિત્ર્યથી પ્રભાવિત બનેલા જોધપુરના વતની જેઠમલજી દીક્ષા માટે આવ્યા.

તેમની દીક્ષા ખરેખર અનેરી હતી, કારણ તેઓ સ્થાનકવાસી હતા. સ્થાનકની ઉપાસના એ તેમનો કુળસંસ્કાર હતો. પરંતુ એક વખત શિખરજીની યાત્રાએ બ્યારે તેઓ ગયા હતા ત્યારે મૂર્તિના દર્શનથી એવા પ્રભાવિત બન્યા હતા કે તે સમયની ભૂમિઓ, ભાવનાઓ ને લાગણીઓ સદાય તેમને યાદ આવ્યા કરતી હતી. તેઓ મૂર્તિને ન ભૂલી શક્યા. વીતરાગની પ્રતિમા તેમનાં હૈયામાં જડાઈ ગઈ. પછી તો તેઓ સાચા મૂર્તિપૂજક બની રહ્યા.

માએ તેમને ખૂબ સમજાવ્યા. ખૂબ દલીલો કરી. લાગણીથી પણ ખૂબ ઠંઠોળી જોયા. પરંતુ ભાવના આગળ લાગણી થાકી ગઈ. મા સમજી ગઈ. માને જેઠમલજીની વાત ગળે

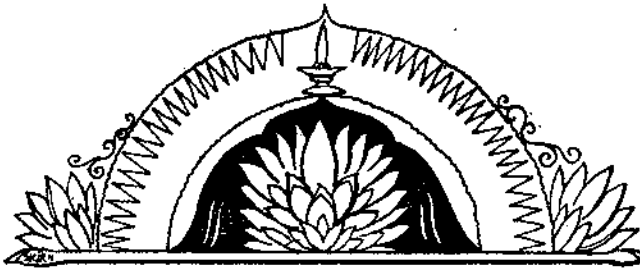

ઉતારી ગઈ. ને એક દિવસ જેનો વિરોધ કરતી હતી તે વિરોધ ભૂલી દીકરાને મૂર્તિપૂજકના મહાશુરને ચરણે ધરી દીધી.

વિ. સં. ૧૯૪૦ ના જેઠ સુદ પાંચમના રોજ શ્રી જેઠમલજીની દીક્ષા થઈ. તેનો યોગ્ય સમારોહ થયો. ખૂબ જ ધામધૂમ થઈ અને ધર્મના અનેરા વાતાવરણમાં જેઠમલજી સંસારી મટી શ્રમણ બની ગયા.

મુનિશ્રી પછી એ શિષ્યબેલડી સાથે વિહાર કરી ગયા.

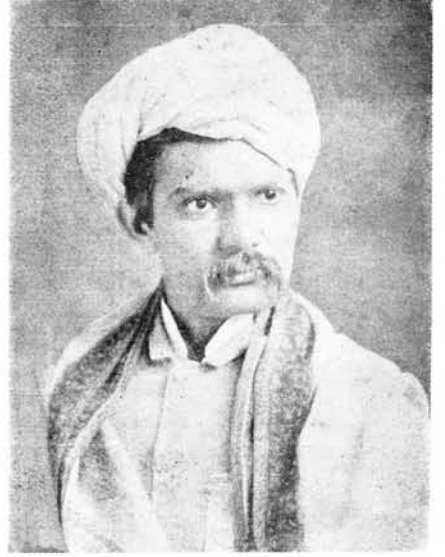
વાહરે! શુ સંયોગ છે! ને શુ મુનિશ્રીનું ચારિત્ર્ય છે!! આવ્યા ત્યારે એકલા હતા. ગયા ત્યારે એ ત્રિપુટીમાં હતા!!!....

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

શેડશ્રી લાલભાઈ દણપતભાઈ

ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદના જૈન પ્રતિનિધિ
શ્રી વીરચંદ રાધવજી ગાંધી

બંબા શેડાપ્પા

શેડશ્રી ગોકળભાઈ મુળચંદ

શ્રી મોહનલાલજી અધર્શિતાબદી સ્મારકઅંથ

શેડશ્રી ભાઈચંદભાઈ નગીનભાઈ ઝવેરી

શેડશ્રી નગીનભાઈ મંજુભાઈ ઝવેરી

શેડશ્રી ધર્મચંદ ઉદયચંદ ઝવેરી તથા તેમના ધર્મપતિ

[૧૧]

એ કે સોહામણા પ્રભાતે નિરવ શાંતિમાં મુનિશ્રીએ ભાવભર્યું

ગીત સાંભળ્યું:—

“ ગિરિવર દરશન વિરલા પાવે,
પૂરવ સંચિત કરમ ખપાવે. ”

ગીત એવા હલકા સ્વરથી ને ભાવથી ગવાઈ રહ્યું હતું કે મુનિશ્રીની હૃદયસીતાર ગળુ-ગળી ઊઠી. જીવનના પૂર્વાર્ધમાં જોયેલો સિદ્ધશૈલેશ-સિદ્ધાચળ એકાએક આંખ સામે ખડો થઈ ગયો.

એ ગીત સાંભળ્યા પછી એમનું હૈયું જોર કરી ઊઠ્યું. હવે સિદ્ધાચળ જવું. વિ. સં. ૧૯૪૦ નું અજમેરનું ચોમાસું પૂરું થયું અને એ ગુરુ-શિષ્યબેલડીની ત્રિપુટી પાલીતાણાના પંથે પડી. રસ્તામાં આવતી ગોલવાડ પ્રાંતની પંચતીર્થી પણ કરી, અને એક શુભ સવારે વરસોથી અંખેલી પ્રતિમાનાં દર્શન કર્યાં. દાદા આદીશ્વરની ઊર્મિલ હૈયે ભાવના ભાવી. રોકાવા તો ઘણી ઇચ્છા હતી પરંતુ તીર્થયાત્રા કરતાં સંયમયાત્રાનું મૂલ્ય તેમને વિશેષ હતું. ત્યાંથી વિહાર કરી તેઓ પાટણ પધાર્યા.

પાટણ એક સમયનું ગુજરાતનું પાટનગર હતું. સરસ્વતીના કિનારે ઊભેલું એ નગર દરેકના માટે પ્રવાસનું સ્થાન હતું. લોકો એને ત્યારે અણહિલપુર પાટણના નામથી ઓળખતા. ચાવડા અને ચૌલુક્ય વંશની તો એ જોહોજહાલીનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. પાટણને તો કંઈક રાજવી ને મહર્ષિઓએ પોતાની જન્મભોમ કહી તેનું ગૌરવ વધાર્યું છે. મુનિશ્રી પણ અહીં પોતાની એક ગૌરવવંતી અમર સ્મૃતિ મૂકી ગયા છે.

પાટણને કર્મવીરોની જેમ ધર્મવીરો પણ સાંપડ્યા હતા, અને વીસમી સદીનું પાટણ એ જ ધર્મધગશથી ધીકતું હતું. સાચી ધગશ હંમેશ ઉંડાણ માંગી લે છે અને તેવી નિષ્ઠા અહીંના સદ્ગૃહસ્થ શ્રાવકો પાસે હતી. મુનિશ્રીના આગમનના સમાચાર મળતાં જ પાટણનો સંઘ આનંદથી નાચી ઊઠ્યો. જો કે વૈજ્ઞાનિક માન-સન્માન તો તેના ગુણોને જ આભારી છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વ્યક્તિપૂજન ગુણપૂજન માધ્યમ જ બની રહે છે, જો આપણે

ગુણના પક્ષપાતી છીએ, તેના રાગી ને પૂનરી છીએ તો આ સિદ્ધાંતનો—ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિઙ્ગં ન ચ વયઃ—સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. જૈનશાસન આ સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને એ તો હકિકત છે કે વ્યક્તિનું મહત્ત્વ તેના ગુણોને જ આભારી છે. ગુણ ને ગુણી બંને અવિભાજ્ય છે—અવિનાભાવી છે. ગુણ જતાં ગુણીની પૂજા જડ બની જાય છે. ક્યારેક વ્યક્તિ માટે એથી વિખવાદ જાગે છે અને ખરેખર એ કમનસીબી છે કે હવે, માનવમાત્ર દષ્ટિરાગી બનતો જાય છે ને તેનું અંતિમ “દષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન્ દુરુચ્છેદઃ સતામયિ” માં પરિણમે છે. દષ્ટિરાગની પકડ એ નાગચૂડ જેવી છે. ગુણદષ્ટિનો ગારુડી મંત્ર જો ન મળે તો એ નાગચૂડ ક્યારેક માનવીને ખતમ કરી નાંખે છે.

સદ્ભાગ્યે પાટણનો સંઘ આવા એકલા દષ્ટિરાગથી દૂર હતો. ઉદ્ધાસ, ભક્તિ, કર્તવ્ય ને ભાવના સંઘમાં ખૂબ જ હતાં. સંઘે એ બધાથી મુનિશ્રીનું સ્વાગત કર્યું. સંઘ સાથે મુનિશ્રી પ્રથમ પંચાસરા શ્રી પાર્શ્વનાથજીના દર્શનાર્થે ગયા. ત્યાંથી આવી સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયે ઉતર્યા. મુનિશ્રીનો ત્યારે તો ખૂબ જ વિકાસ થયો હતો. તેમનું તેજસ્વી વંદન ને તે પર રમતી નિદ્રોષતા ને નિખાલસતાની સરળ રેખાઓ જોનારને ખરેખર નમન કરાવે તેવી હતી. ત્યારે તો તેમના જીવનમાં બહુ ખૂબ જ સહજપણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય ને માધ્યસ્થની ભાવના વણાઈ ગઈ હતી. પરંતુ સૌથી વધુ તો ધ્યાન એંચે તેવી તેમની સહિષ્ણુતા હતી. રાગ-દ્વેષના પ્રસંગોમાં રહેલી તેમની નિર્લેપતા હતી. તેમના વચનોમાંથી એક જ સૂર નીકળતો હતો:—‘કથાયમુક્તિઃ કિલ્લ મુક્તિરેવ ।’

પાટણને આવી વિભૂતિ પહેલી જ મળી હતી. સંઘ તો તેમની વિચાર, વાણી અને વર્તનની ત્રિપુટીના એકરસથી ખૂશ ખૂશ થઈ ગયો. પહેલાં જો કે તેમણે મુનિશ્રી વિષે માત્ર સાંભળ્યું જ હતું, પણ આ નજરે જોઈને તો સંઘ તેમની પાછળ ગાંડો જ થઈ ગયો !

દીક્ષા પછીનું એ પ્રથમ આગમન હતું. પાટણના સંઘ માટે તો એ નવીન જ હતા. પરંતુ સંઘ અને તેમની વચ્ચેનો વ્યવહાર એ સાબીત કરતો હતો કે ‘વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે’ તો છે જ પણ તેથી યે વિશેષ તો ‘સંયમી સર્વત્ર પૂજ્યતે’ છે.

જો કે મુનિશ્રી તો વિહાર કરતા કરતા જ આવ્યા હતા ને હજી આગળ, વધુ આગળ વિહાર કરવાના હતા. પરંતુ સંઘ એ નહોતો ઇચ્છતો કે મુનિશ્રી પાટણમાં એક ચોમાસું કર્યા વિના જાય. આથી સંઘે મુનિશ્રીને ચાતુર્માસ માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી, અને એ વિનંતિનો સ્વીકાર કરાવીને જ શાંતિનો શ્વાસ ધૂંલ્યો.

સં. ૧૯૪૧ તું ચોમાસું મુનિશ્રીએ આમ પાટણ સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયે કર્યું. આ ચાર માસમાં સંઘે તેમનો ખૂબ ખૂબ લાલ લીધો. છતાંય સંઘનું દિલ માનતું ન હતું. તેને તો એમ જ લાગતું હતું કે આ દિવ્યાત્મા વિભૂતિનો આપણે ખરાખર લાલ ઉઠાવી શકતા નથી. કારણ મુનિશ્રી સંઘની સામાચારીથી જુદા હતા. આમેય ગુજરાતમાં તપાગચ્છની બોલબોલા હતી ને ઠેકઠેકાણે તેની જ વિશેષતા હતી. પાટણ પણ તેમાંથી બાકાત ન હતું. તપાગચ્છમાં એ પૂર્ણ આસ્થા ધરાવતું હતું. જ્યારે મુનિશ્રીની સામાચારી ખરતરગચ્છની હતી.

સંઘે જ્યારે આ મુંઝવણ મુનિશ્રીને કીધી ત્યારે મુનિશ્રી આછું મલપતું હસ્યા અને એ વાતથી ન તો એ દુઃખી થયા કે ન તો એ ઉકળી ઉઠ્યા. ઘણી જ સ્વસ્થતાથી તેમણે આ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો:—

મહાનુભાવ ! હું આપની મુંઝવણ સમજું છું અને તમે એ અનુભવો એ પણ ઠીક છે. પરંતુ મારું તો પહેલથી જ એ ધ્યેય રહ્યું છે કે કોઈપણ રીતે સર્વનું કલ્યાણ થાય, અને એમ કરવામાં જો કોઈ વિઘ્ન નડતું હોય તો તેને દૂર કરવાનું હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું. અને ભાઈઓ ! ગરબ અને સામાચારી તો બાહ્ય પ્રતિક છે અને જ્યારે આપણે તેના મૂળમાં ઉંડા ઉતરીને તપાસશું તો સમજશે કે આ બહારના લેદરું કશું જ મૂલ્ય નથી. વ્યવહાર પણ નિશ્ચય માટે છે. જ્યારે કોઈ આત્મદષ્ટિ શુભાવીને માત્ર ઉપલક અને છીછરી નજરથી જ જોઈને આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તો તેના હાથમાં કંઈ જ આવતું નથી.

અને એ તો ઉઘાડી વાત છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાય, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ એ બધાં એવાં તો સાપેક્ષ છે કે એક-બીજા વિના કોઈનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. પોતાની સાથે બીજાનું પણ કલ્યાણ થાય અને તેમ કરવાવાળાને સાથ આપવો અને તેવી પ્રવૃત્તિ માટે સક્રિય બનવું એ વિચારધારાને હું મારી સંસ્કૃતિ માનું છું. અને જો બાહ્ય સભ્યતા-ક્રિયાકાંડની પ્રણાલિકા-સંસ્કૃતિની સાથે મેળ ખાતી હોય તો એ ઉપાદેય છે, ગ્રાહ્ય છે એમ પણ હું માનું છું.

બીજું, આપણે માની લીધેલા અને સ્વીકાર કરેલા ગરબ કે ફિરકામાં જ શ્રમણત્વ સમાઈ જતું નથી. શ્રમણત્વ એ કંઈ એ કોઈ એકાદ ગરબ કે ફિરકા એકલાનો જ હક્ક નથી.

યતિધર્મનું પાલન, સાધુના સત્તાવીસ ગુણોનું જીવનમાં અચલન આ બધું શ્રમણજીવન માટે અનિવાર્ય છે. આ જો સંસ્કૃતિ ભૂલી જશે તો સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ નહિ રહે અને એ વિકૃતિ બની જશે.

હું પોતે કોઈ એવા અંધ આગ્રહમાં માનતો નથી. શાસ્ત્રાજ્ઞા પણ એમ જ કહે છે—

તમ્હા સવ્વાણ્ણા સવ્વનિસેહો ય પવયણે નત્થિ ।

આયં વયં તુલેજ્જા લાહાકંલિવ્વ વાણિયઓ ॥

“ નફે અને નુકશાન સમજીને જ કોઈ પણ કાર્ય કરવું જોઈએ. આ વાતમાં પણ આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ....”

સંઘ તો મુનિશ્રીની આ ઉદારતા ને વિશાળતા જોઈ મોંમાં આંગળા જ નાંખી ગયો. અને મુનિશ્રીએ એક સવારે વ્યાખ્યાનમાં બાહેર કયું કે—“ સામાચારી માટે મારો કોઈ જ એકાંગી આગ્રહ નથી. ”

સંઘે તેમની આ દરિયાવદીડીને વધાવી લીધી અને એ તો આજે પણ જોઈ શકાય છે કે પૂ. મહારાજશ્રીના હાથે ગુજરાતક્ષેત્રે અને તેમાં પણ સુરત-મુંબઈમાં શાસનોત્થતિનાં જે યશસ્વી કાર્ય થયાં છે, તેનો યશ આ ઘટનાને ફાળે જાય છે.

પરંતુ આ અકબરી અંતરનો બધાયે સ્વીકાર ન કર્યો. તે અંગે ઘણો જ વિરોધ ઉઠ્યો. શિષ્યસમુદાય ને ગરબમાં પણ વિવાદ ભગ્યો. મુંબઈની જૈન કોન્ફરન્સ તો ખૂબ જ ઉકળી ઉઠી.

સં. ૧૯૬૦ માં મુનિશ્રી મુંબઈ હતા. તે જ અરસામાં શ્રી જૈન પ્રવેતાંબર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન યોજાયું. શ્રી રાવબહાદુર બદ્રીદાસજી અધ્યક્ષ બન્યા. તે પ્રસંગે કલકત્તા, જયપુર, ગ્વાલિયર, જોધપુર, ફલોધી વગેરે અનેક સ્થળોએથી ઘણા શ્રાવકો અધિવેશનમાં ભાગ લેવા આવ્યા. સર્વ શ્રી બાબુ બદ્રીદાસજી, શ્રી નથમલજી ગુલેચ્છા, શ્રી કાનમલજી પટવા આદિ આગેવાન ગૃહસ્થો પણ અધિવેશનમાં ઉપસ્થિત થયા હતા અને આ જુથ મુનિશ્રીના સામાચારીપરિવર્તન માટે નારાજ હતું. તે માટે તેઓને ભારે રંજ ને રોષ હતા. તેઓ મુનિશ્રીને મળ્યા ને આ પરિવર્તન માટે ખૂબ જ વાટાઘાટો કરી, પણ મુનિશ્રી, મુનિશ્રી હતા. તેમણે જરાય હેયું ન શુમાવ્યું. ખૂબ શાંતિ ને ધીરજથી તેમનો ઉકળાટ સાંભળી લીધો ને પછી ઘણી જ શાંતિ ને સ્વસ્થતાથી તાત્વિક દલીલોથી આખી વસ્તુને સમજાવીને તેઓને ગળે પણ ઉતરાવ્યું કે એ પરિવર્તન ન તો જરાયે ઉતાવળીયું હતું કે ન તો એ 'ખોટું' હતું.

એ પ્રસંગ ને એ પરિવર્તન એટલું બધું નાબુક હતું કે મુનિશ્રી સહેજ પણ ચૂકે તો ભારે વિરોધ-વંટોળ જન્મે તેમ હતું, પરંતુ અહીં જ તો મુનિશ્રીની પ્રતિભાનો સાચો પરિચય મળે છે. તેઓ ખૂબ જ મધ્યસ્થભાવે વાત કરે છે, ને ઘણી જ તીક્ષ્ણ વિવેકશક્તિ વાપરે છે. સારથાહી દષ્ટિ કેને કહેવાય ? એ તો આ પ્રકરણનો સુખદ ઉકેલ જ બતાવે છે.

તેમણે ગૃહસ્થોને શાંત કર્યા એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના શિષ્યસમુદાયમાં પડેલા વિચારવૈમનસ્યને પણ દૂર કર્યું.

પોતે તો સામાચારીનું પરિવર્તન કર્યું, પરંતુ તેમણે એવો આગ્રહ જરાયે ન રાખ્યો કે મારા શિષ્યો પણ હું જે સામાચારી પાળું તેને જ અનુસરે. એમાં તેઓ મધ્યસ્થ રહ્યા, અને તપા-અસ્તરની ધુરા સંભાળવા પોતાના શિષ્ય શ્રી પં. હર્ષમુનિજી તથા પં. શ્રી જશમુનિજીને પોતે અનુમતિ આપી.

આ સંબંધમાં તે કેવા ઉદાર હતા તે તેમના મળી આવેલા નીચેના પત્રો પરથી જાણી શકાય છે:—

॥ શ્રી: ॥

“ ॐ નત્વા ” । ૧૬ । લિ. । મો. । જો. । પ. । જ. । ૬ । વં. વં. । ૬૪ । તત્ર પત્ર દેના તથા સ્વરતરગચ્છ મૈં અપણ ઇહાં કોઈ સામાચારી કરણે બાલા હૈં નહિં સો તુમ કરો તો અચ્છા હૈ । હમ રાજી હૈ । હમારી સુશિ સે આજ્ઞા લિલી હૈ । જાદા શુભં. પત્ર દેના.

સંવત ૧૯૬૦ મિ. કા. । વ. । ૧૧ ॥

૧ વં=વમ્બઈ ।	લિ=લિલી ।	મો=મોહન ।	જો=જોધપુર ।	પ=પત્યાસ ।
જ=જસમુનિ ।	૬=અનુવન્દના ।	વં=વન્દના ।	વં=વોંવશો ।	

11/9/11

॥ अंत्यं वांति। प्रो। जो। पाज्। ५। वं। जन्तु
पत्रेना तथारक्त रग बमैऽ पण्डित कोइ
समाचारिक लेखिता है नहि सो उमकरो
ते जाहे हमरा जिहै श्री हमारी खुसि
सें जाइ लीखा है जादा सुन पत्र दे
ना सं ६० नि। का। व। १५

[श्री भादुराज लक्ष्मी (गैरपुर) ना आनन्द
पत्र - २
(वि. अ. १९५३)

वि संवत् ॥३॥ ज्येष्ठ

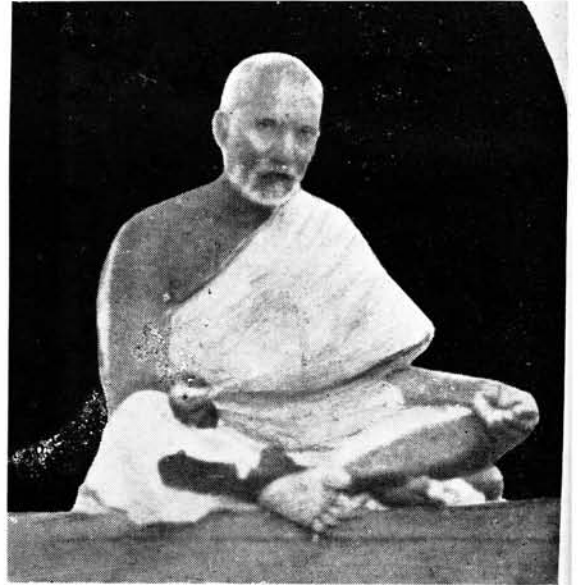
॥ नैवेद्यान्नि पोहन पन्ना स जसामुनिसो ॥
जसें अनुवां । अत्र तत्र सं पत्र उमारा गया
का तिसुद ३ तीजा शनिवार के दिन उमराधा
नकृत्र है सो उस दिन से सचरी तरवत
रगब की करण इहं बेर बेर कागद
जे जल का काम नहि है उर उजितो
मार वास में हि विवरण लीक है ।
गुजरत में को है कब मे जाण होय
तो तेरा बूझी ज्ञानायक काय होय
सो तिरवना हमारा सरिर उजितो लीक
है जाद सक्त सं । ५६३ मि । काच ७

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

પૂ. પં. શ્રી હર્ષચુનિજ મહારાજ

પૂ. ચુનિશ્રી હેતચુનિજ મહારાજ

॥ ૐ ॥

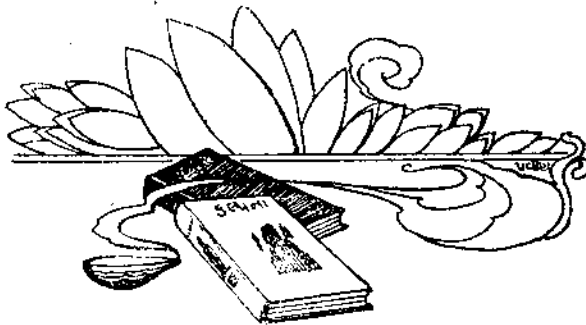
લિ. મમ્બઈ,

ચાળોદ (રાજસ્થાન.) ૐ નત્વા લિ. મોહન. । પમ્યાસ જસ મુનિ જોગ અનુવં । વં. । અત્ર તત્ર પત્ર તુમારા આયા. કાતિ. સુદ ૩ શનિવાર કે દિન અનુરાધા નક્ષત્ર હૈ સો ઉસ દિન સે સબ રીત ત્વરતરગચ્છ કી કરના ! ઇહાં વેર વેર કાગદ મેજણે કા કામ નહિં હૈ । ઓર અમી તો મારવાડ મેં હી વિચરણા ઠીક હૈ । ગુજરાત મેં ક્યા હૈ ? કચ્છ મેં જાના હોય તો તેરી સુશી અત્ર લાયક કાર્ય હોય સો લિખના. હમારા શરીર અમી તો ઠીક હૈ । જાદા શુભં.

સંવત્ ૧૯૬૩. મિતી. કા. વ. ૭.

અરેખર મુનિશ્રીએ આ પ્રસંગમાં જે ધીરતા, વીરતા ને સમયસતતા બતાવી છે તે મુનિશ્રીની પ્રતિભાને વધુ તેજવંતી બનાવે છે.

અને તેમણે જે સ્થૂલ સામાયારીના આગ્રહને જતો કરી જે નીકરતાથી અને હિંમતથી લોકકલ્યાણની ભાવનાને જ નજર સમક્ષ રાખી; પોતાની વારસા પરંપરાગત અસ્તરગચ્છીય સામાયારી બદલીને તપાગચ્છીય સામાયારીનો સ્વીકાર કરી એક વિરાટ પગલું ભર્યું હતું. તેમણે એ સર્વાહિતાર્થી સોપાન શ્રમણ ધતિહાસમાં ચિરચકિત બની રહેશે.

સૂર્ગર્ભ જા ભાગ્ય ઉધડે છે

[૧૨]

ઓ

સિયા રાજસ્થાનની પ્રાચીન તીર્થભૂમિ છે. ઓસવાળોની તો એ જન્મભૂમિ છે. ઓસવાલ જાતિનો જન્મ અહીં જ થયેલો. આમ જોતાં ઓસવાલ અને ઓસિયાનો સંબંધ ઘણો જુનો છે. આમ તો તેનો ઇતિહાસ લગભગ બે હજાર વરસથી પણ પૂરાણો છે.

વીર સંવત સીત્તેર (વિક્રમ સંવત ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે) ની આ વાત છે. ત્યારે ભ. શ્રી પાર્શ્વનાથજીના સંતાનીય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ અનેક રાજવી તથા ક્ષત્રિયોને પ્રાણવાન પ્રેરણા પાઠને તેમજ અસરકારક ઉપદેશ આપીને ઘણાને જૈનો બનાવ્યા અને ઉપકેશનગરના નામથી તેઓ બધા ઓસવાલ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. ત્યાંના જિનાલયનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીના પુણ્યહસ્તે થયો હતો. આમ એક તીર્થ અને બીજી નવિન જ્ઞાતિના ઉદય-જન્મને લીધે આ ઓસિયાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.

અને આ જ પુણ્યાતીત પુણ્યભૂમિ સાથે આપણા ચરિત્રનાયકનું એક પુણ્યસંસ્મરણ ભજતાં તેનું મહત્ત્વ તો વિશેષ વધી જાય છે.

સં. ૧૯૩૬ માં પૂં મહારાજશ્રી ઓસિયા પધાર્યા, એ સમયની વાત છે. સવારનો સમય હતો, હયાને પવિત્ર કરે તેવી ગુલાબી હવા વાઈ રહી હતી. મુનિશ્રી સ્થંડિલ માટે જઈ રહ્યા હતા.

મનમાં નવકારનો જાપ હતો, હૈયામાં વીતરાગની મૂર્તિનું ધ્યાન હતું, આંખોમાં ભાવનાની ભિનાશ હતી અને તેઓ હળવે પગલે ફર જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમની નજર એકાએક સ્થિર બની ગઈ.

નજરની સામે રેતીનો મોટો ઢગલો હતો. રેતટેકરી જ સમજી લ્યો ને ? પવનના આછા તોફાનથી રેત સરતી હતી. રેત એવી સરતી હતી કે સહેજે જીવનની નશ્વરતાનો વિચાર આવી જાય. પણ અહિં મુનિશ્રી જીવનની ક્ષણિકતા નહોતા વિચારતા. એમની નજર કંઈક 'ઊંડુ, ઊંડુ' બેઠી રહી હતી.

સ્થાંડિલ જવાનો વિચાર મૂકી એ રેતટેકરીની નજદીક ગયા. સરતી રેતીને એ જોઈ જ રહ્યા. એ કશુંક જોઈને નક્કી કરી રહ્યા હતા, પણ મન કબૂલ નહોતું કરતું.

એમની નજરમાં એ રેતટેકરીમાં જૈનસંસ્કૃતિનું મહામૂલ્યું પ્રતીક દેખાતું હતું. એ વીતરાગત્વની જયગાથા ગાતો શિખરનો સુવર્ણકળશ જોઈ રહ્યા હતા. નજર ફગો તો નથી દેતી ને ? એમણે દાંડો હાથમાં પકડી તેના આગળના ભાગને એ રેતટેકરીમાં ખોસ્વો.

અને આશ્ચર્ય ! એક વેંત જેટલો દાંડો હાથમાં બાકી રહેતાં એ કશાકને અથડાયો. ત્યાંથી તે આગળ ન જ ગયો. નક્કી ! આ રેતટેકરી જ માત્ર નથી ત્યાં જરૂર કેઈ ઇતિહાસ દટાયો છે. ખરેખર એ રેતી જ રેતી નથી ત્યાં તો ઇતિહાસની કોઈ અમર યાદ છૂપાયી છે.

અને તેમનું હૈયું તો જોર જોરથી કહી રહ્યું હતું : ‘અહીં એક જિનાલય છે, વીતરાગનું મંદિર છે અહીં તો.’ હૈયાના ધબકારાને તેમણે સાચો કરવા એ રેતટેકરી ખસેડવા સંઘમાં વાત કરી.

અને એ વાતે કામ શરૂ કર્યું. રેતટેકરી પાતળી બની ગઈ. ધીમે ધીમે તો રેત બધી જ સાફ થઈ ગઈ. અને જ્યાં ગઈ કાલે એકમાત્ર રેતટેકરી હતી, ત્યાં તો એક લવ્ય જિનાલય જણાઈ આવ્યું. કોણ જાણે કેટલાય વરસોથી એ ભૂગર્ભવાસમાં હશે ? મુનિશ્રીએ તેના જીર્ણોદ્ધાર માટે હાકલ કરી. અને હાકલ વધુ જોરદાર બને તે પહેલાં તો તેમના એક જ અવાજે જોધપુર તથા ફલોધીના સંઘે એ પુણ્યકામ ઉપાડી લીધું.

કહેવાય છે કે કેટલાક કામ તો અમુક વ્યક્તિની રાહ જોઈને જ ખેડા હોય છે. એ વ્યક્તિ આવે, એના હાથનો એ કામને સ્પર્શ થાય કે નજર પડે કે તરત જ એ કામ બની જાય. અટવાયેલું ને થંભેલું કામ પણ પાર પડી જાય. તો શું ઓસિયાનું એ દટાયેલું દેરાસર મુનિશ્રીની જ વાટ જોતું હતું ? હા. ઇતિહાસ તો કંઈક એવું જ કહે છે. કારણ મુનિશ્રીના ત્યાં પગલા પડ્યા પછી એ તીર્થભૂમિની બહોજલાલી ખૂબ જ વધી ગઈ.

એ જ અરસામાં એક બીજો પણ મહત્વનો પ્રસંગ બની ગયો.

એક સુમુક્ત ગુરુની શોધમાં હતો. આમ તો ગુરુ તેને ઘણા મળતા હતા, પણ તેનું મન નહોતું માનતું. એ તો એવા ગુરુની શોધમાં હતો કે જે તેના હૈયાને સમજી શકે. તેના જીવનને ઉર્ધ્વગામી બનાવી શકે. આ માટે તેણે ઘણાનો સાથ કર્યો, ઘણાનો પરિચય પણ કર્યો, દિવસો અને મહિનાઓ અનેકની સાથે એ રહ્યા. પણ જે ભૂખ માટે વરસોથી અંતર તડપતું હતું, તે ભૂખ તેની કયાંય ન શમી, કયાંય ન શમી.

૧. શ્રી મણીલાલ ન્યાલયદે આ પ્રસંગની તોંધ લેતાં પોતાનાં ‘પ્રગટપ્રભાવી શ્રી પાર્શ્વનાથ’ નામક પુસ્તકમાં લખે છે. :—

“ ઓસિયા દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય સં. ૧૯૩૬ માં મુનિ મહારાજ શ્રી મોહનલાલજીના ઉપદેશથી થયું... ” પૃ. ૩૪૦

ગુરુની શોધમાં ભટકતા-ભટકતા એને આપણા મુનિશ્રીનો આભુ-ખરેડી મુકામે ભેટો થઈ ગયો. પહેલી જ નજર હતી, પ્રથમ જ મુલાકાત હતી, કોઈ કોઈને ઓળખતું ન હતું. મુનિશ્રીને એ વ્યક્તિ જેવી નવીન હતી, તેવી જ એ વ્યક્તિને એ સાધુપ્રતિમા નવીન હતી.

છતાંય દિલનાં ખેંચાણ છે ને? પહેલી નજરે પ્રીત થઈ ગઈ!! ખંને જાણે એકબીજાની રાહમાં જ હોય એમ લાગ્યું. એક જ પળમાં ને એક જ નજરમાં જાણે ખંને એકબીજાને યુગોથી ઓળખતા હોય તેમ લાગ્યું. આવનાર વ્યક્તિ તો મુનિશ્રીને જોઈ આનંદથી પુલકિત બની ગઈ!!

મુમુક્ષુએ પોતાનો પરિચય આપ્યો, પોતાના દિલની આરત્ર કહી, અને અંતમાં કીધું:—

“આહ! હું જેવા ગુરુની શોધમાં હતો તેવા જ, ખલકે તેથી વધે એવા સુયોગ્ય ગુરુ મને મળી ગયા છે. મહારાજશ્રી! આંખ જ હવે તો મારા ગુરુ છે. આપ મારો સ્વીકાર કરો અને મારો ઉદ્ધાર કરો.”

અને સંવત ૧૯૪૪ ના ચત્ર સુદ આઠમના રોજ એ હરખચંદ શ્રી હર્ષમુનિજી બની ગયા. મુનિશ્રીએ તેમને દીક્ષા આપી. એ મુમુક્ષુનો જીવનભરનો સાથ કરી લીધો.

જો કે કોઈ કોઈનું ઋણ ચૂકતે નથી કરી શકતું અને તેમાંય માખાપ અને ગુરુનું તો નહિ જ. મુનિશ્રી, શ્રી હર્ષમુનિજીના ગુરુ હતા. તે તેમના સાધુ-સંતાન હતા. આથી તેમના પર શ્રી હર્ષમુનિજીનું ઘણું જ ઋણ હતું. આ ઋણ કેમ કરીને ચૂકતે કરવું તેનો તેઓ સદાય વિચાર કરતા હતા.

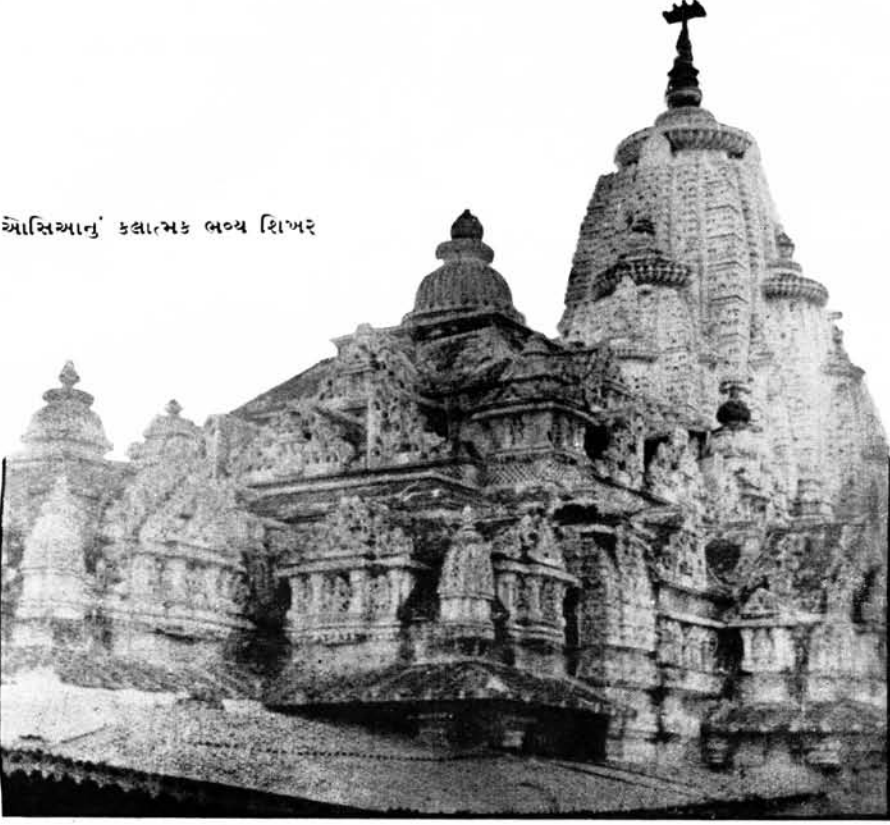
અને તેમણે એ વિચારને આખરે મૂર્ત કર્યો. મુંબઈનાં મધ્યલતામાં એક સારું એવું પુસ્તકાલય થાય તે માટે તેમણે પ્રેરણા કરી અને એ પ્રેરણાને પરિણામે માધવબાગ, ભૂલેશ્વરમાં એક એવું મોટું પુસ્તકાલય ઉભું પણ થયું. ગુરુનું ઋણ ચૂકવવા આ સાધુ-સંતાને આ પુસ્તકાલય સાથે મુનિશ્રીનું નામ જોડી દીધું. આજ પણ એ ‘શ્રી મોહનલાલ જૈન સેન્દ્રલ લાયબ્રેરી તથા સંસ્કૃત પાઠશાળા’ દિવંગત વિભૂતિની યાદ આપણને આપી જાય છે અને તેમના અનેક સંસ્મરણોને જગાડી જાય છે.

આ દીક્ષા પછી ત્યાંથી મુનિશ્રી નવશિષ્ય પરિવાર સાથે વિહાર કરતા કરતા ગુજરાતની રાજનગરીમાં આવી પહોંચ્યા. મુનિશ્રી અહીં થોડો સમય રોકાયા. એ દિવસોમાં ત્યાં ધર્મનો એક મહોત્સવ વર્તી રહ્યો. અવનવા ધર્મકાર્યોથી વાતાવરણ ચૂંજી ઉઠ્યું.

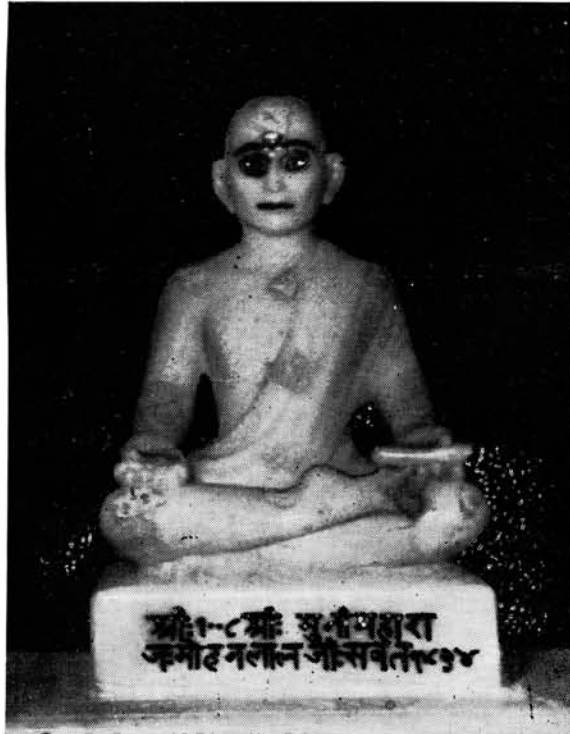
ત્યાંથી પછી તેઓ પાલીતાણા તરફ વિહાર કરી ગયા, અને સં. ૧૯૪૫ નું ચોમાસું ત્યાં જ-પાલીતાણામાં કર્યું. આ ચોમાસામાં સુરતનો સંઘ તેમને વંદન કરવા માટે આવ્યો. અને આગામી ચોમાસું સુરતમાં જ કરવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી.

જો કે સુરતના સંઘની ભાવના તો પૂજ્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને ત્યાં સુરત રોકવાની હતી. કારણ ત્યારે તેઓશ્રી-સુરતમાં હતા, સુરતના સંઘે તેમની જે પ્રજ્ઞા-પ્રતિભા અને પકડાંદ વ્યક્તિત્વ જોયા હતા, તેથી સંઘની તો ભાવના એ જ હતી કે આ સાલનું ચોમાસું પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ સુરતમાં કરે.

એસિઆનું કલાત્મક ભવ્ય શિખર

ગુફામૂર્તિ (એસિઆ)
(સં. ૧૯૬૪)

૨૦૦૦ વર્ષ પ્રાચીન મૂલનાયક ચરમતીર્થંકર શ્રોમહાવીરસ્વામી, ઓસિયા (રાજસ્થાન)

(શ્રી વર્ધમાન જૈન વિદ્યાલય, ઓસિયાના સૌજન્યથી)

પરંતુ મહારાજશ્રીથી કોઈ રીતે-રોકાઈ શકાય તેમ નહતું. તેમને આગળ ગયા સિવાય છુટકો જ ન હતો. એક બાબુ કર્તાવ્ય હતું, બીજી બાબુ ભાવના હતી, કોને પસંદગી પ્રથમ આપવી ? આમ ધર્મસંકટ હતું. ત્યાં તેમને આપણા ચરિત્રનાયકની યાદ આવી ગઈ, તેમને ખબર પડી હતી કે તેઓ પાલીતાણામાં છે. અને ખસ, તેમનું સંકટ સહીસલામત પાર ઉતરી ગયું.

તેમણે સંધને કહ્યું:—“ ઉપસ્થિત મહાનુભાવ ! આપ તનિક મી ચિંતા ન કરે. ચદિ હમ વિહાર કરકે ચલે જાયેંગે તો મી આપકા કાર્ય નહિ રુકેગા. યહ આપ નિશ્ચિત સમજીયે. તો આપ ઐસા કિજીયે:—મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજ અમી સિદ્ધક્ષેત્રમેં ચિરાજમાન હૈ. યે બડે વચનસિદ્ધ પુરુષ હૈ. ઉન્હોંસે આપ વિનંતિ કરે. મૈં યકિનસે કહતા હું, આપ લોગ જબ ઉન્હેં દેલેંગે તબ આપ સબ લોગ મુઝે મૂલ જાયેંગે...”

જે કે કોઈ કોઈને ભૂલતું નથી. સંધ તેમને ભૂલી ન શક્યો. એ જ્ઞાનપ્રતિભા તેમના દિલમાં વસી રહી અને જ્યારે આ સંધે મુનિશ્રીને જોયા ત્યારે સૌને લાગ્યું કે ના, કંઈ ગુમાવવા જેવું નથી, જેવી અમારે જોઈએ છે તેવી જ તો આ વિભૂતિ છે.

સંધે વંદના કરી. સુરત ચોમાસા માટે પધારવા વિનંતિ કરી અને પૂઠ આત્મારામજી મહારાજે જ આપનું નામ સૂચવ્યું છે એ વિગત પણ અક્ષરશઃ કહી.

પ્રસંગ ને વાત તો દિલને નશો ચડાવે તેવા હતા. તે સમયના પ્રખરને પ્રકાંડ પડિત અને તત્ત્વજ્ઞ ગણાતા એક મુનિશ્રી બીજા મુનિશ્રી માટે આવી શ્રદ્ધા ધરાવે એ કંઈ ઓછા ગૌરવની વાત નહતી. સામાન્ય માનવી તો આવા અભિમાનથી એક વેંત ઉંચો ચાલે, પણ આપણા ચરિત્રનાયક કંઈ સામાન્ય નહતા. એઓ તો ઉચ્ચકોટીના આત્મા હતા. તેમણે તો ત્યાંની વાત ને વિનંતિ સાંભળી, એટલે યુગદ્વિથી જોઈને હા ભણી દીધી.

ખરેખર એમની નજર યુગોને જોતી હતી. ભાવિનાં એંધાણ એ અગાઉથી પારખી શકતા હતા. સુરતમાં એવું જ એક ઉજમાળું કામ બની ગયું.

કહેવત છે કે કાશીનું મરણ અને સુરતનું જન્મણ. મુનિશ્રીએ એનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ કર્યો. તેમની ઉપદેશધારાથી અનેક સાધર્મિક વાત્સલ્યો થયાં અને જન્મણ સાથે કર્મનાં મરણ પણ થયાં. એ સિવાય જ્યારે ભાઈશ્રી **ઉજમભાઈ** મહેસાણાવાળા તેમજ મહિદપુરના શ્રી **રાજમલભાઈ**ની દીક્ષાઓ થઈ, ત્યારે તો સુરત સંધે ખૂબ જ ધામધુમ કરી અને દીક્ષાર્થીઓનું પણ બાદશાહી બહુમાન કર્યું.

ચોમાસું તો જોતજોતામાં પૂરું થઈ ગયું. દિવસો આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા. પણ એ વિદાયમાં અનેક સંદેશરણો કાયમ રહી ગયાં.

મુનિશ્રી માટે તો સુરત યાદગાર બની ગયું. કારણ એમણે જ્યારે સુરતથી આગળ પંથે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેઓ સાત સાધુસંતાનના પુણ્યપિતા બન્યા હતા.

આ સાતે યે જ્યારે સુરત છોડ્યું, ત્યારે કોક બોલી ઊઠ્યું :— “ ભુઓ ! અવનિતજના આ જીવંત સમર્પિઓ ચાલ્યા જાય !....”

[૧૩]

મુંબઈ ત્યારે વિકાસની પા પા પગલી ભરતું હતું, ત્યારે તો મુંબઈ શૈશવ અવસ્થામાં હતું. ત્યાં અનેક નાનાં શહેરો ને ગામડાઓની વસતી આવીને વસે જતી હતી. અનેક નદીઓ ઠલવાઈને જેમ સાગરને સમૃદ્ધ બનાવે છે, તેમ મુંબઈ અનેક જાત ને જાતના લોકોની ભરતીથી સમૃદ્ધ બને જતું હતું.

મુંબઈનો સૂર્ય આમ ધીમે ધીમે પ્રકાશ પાથરતો જતો હતો. ત્યારે તેનાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં સુરતનો સૂર્ય અસ્ત ભણી ઢળી રહ્યો હતો. અને સુરત, કાળના ઘસારે એણે તો ભાંગી પડ્યું કે ગૂર્જર કવિઓએ કરેલું એ સૂર્યપુરનું શોભાવર્ણન તો આજ માત્ર પુસ્તકોમાં જ સચવાઈ રહ્યું છે.

મુંબઈની જાહોજલાલી ને સમૃદ્ધિ દિવસે ન વધે તેટલી રાતે વધતી હતી, અને રાતે ન વધે તેટલી દિવસે વધતી હતી. છતાંય ધર્મીજનો માટે મુંબઈ એ મ્લેચ્છોનું શહેર ગણાતું. તેઓ મુંબઈને નરક જ સમજતા હતા. કારણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન ત્યાં બહુ ઓછા થતા હતા. ઘણું ખરા જૈનો તો એમ જ સમજતા હતા કે અહીં જૈનત્વ ટકી જ ન શકે. અને કદાચ શ્રાવકધર્મ આત્મજાગૃતિથી સાચવી શકાય, પરંતુ શ્રમણત્વ તો જરાય જાળવી ન શકાય. સાધુ-જૈનદીક્ષિત ત્યાં જાય તો એની દીક્ષા તૂટી જાય, એની સાધુતા ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ખાખ થઈ જાય. લોકોની ત્યારે આ માન્યતા હતી—‘મૂકી તાપી તો થયા પાપી.’

હા. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પચરંગી સંસ્કારો એવા તો ઘાડા ને ઘટ્ટ બની મુંબઈમાં ભળી ગયા હતા કે ભારતીય કે જૈનસંસ્કૃતિનો રંગ પણ ઓળખવો ત્યાં મુશ્કેલ બની જાય.

મુંબઈમાં ત્યારે પણ જૈનો હતા, મોટા પ્રમાણમાં તેઓની વસ્તી હતી, તેમનો ધીકતો વેપાર હતો, ઘરના બંગલા-મોટરો હતી, અને ચાલીઓમાં રૂમો પણ હતી અને જન્મના સંસ્કાર જાળવી રાખ્યા તેઓએ પાયધુની, લાયખાલા, માંડવીબંદર, કેટ વગેરે સ્થળો પર

લવ્ય એવાં જિનાલયો પણ જોનાં કર્યાં હતાં, ઉપાશ્રયો પણ બંધાવ્યા હતા. પરંતુ એ ઉપાશ્રયોમાં પ્રાણ ન હતા. ઉપાશ્રયોના દેવો ત્યાં ન હતા. ઉપાશ્રયો હતા, જિનાલયો હતા, પણ તેને પવિત્ર કરે એવા શ્રમણો ન હતા.

અને શ્રમણો આવે પણ કેવી રીતે? એક તો મોટું સાધુતાના પતનનું જ મહાસંકટ હતું. એ સાથે વિહારની પણ મોટી તકલીફ. વળી અત્યાર સુધીમાં મુંબઈમાં કોઈ શ્રમણ ગયા ન હતા. આથી એવી પહેલ કોણ કરે?

મુંબઈના શ્રાવકો તો આતુર હતા કે જે કોઈ એવું સાહસ કરે તો તેમને બધી જ સગવડ કરી આપવી અને તેઓએ પ્રથમ પૂં શ્રી આત્મારામજી મહારાજને મુંબઈ આવવા વિનંતિ કરી. પણ તેઓ દૂર દૂર પંજાબમાં હતા અને તેમની હાજરી ત્યાં અત્યાવશ્યક હતી. મુંબઈનો સંઘ આથી વિચારમાં પડી ગયો. તો હવે કેને વિનંતિ કરવી?

અનેક પૂં આચાર્ય લગવંતો ને મુનિરાજોનાં નામ યાદ કરી જોયાં. આપણા ચરિત્રનાયકને પણ તેઓએ સંભાર્યા. અને એમની યાદ આવતા જ મુંબઈના શ્રાવકોએ નક્કી કરી લીધું, બસ, એ વચનસિદ્ધ મહાત્માને જ મુંબઈ લઈ આવવા.

ત્યારે સંવત ૧૯૪૬ ની સાલ હતી. મુનિશ્રી સુરતમાં હતા. પાટણવાળા બાબુશ્રી પન્નાલાલ પૂર્ણચંદ વડા ચૌટાના ઉપાશ્રયે વંદનાથે આવ્યા. અને મુંબઈ પધારવા વિનંતિ કરી. ત્યારે તો મુનિશ્રીએ 'વર્તમાનભોગ' કહી વાત કાઢી નાંખી. ત્યારપછી મુનિશ્રી તેમના શિષ્ય-પરિવાર સાથે દમણ આવ્યા. ત્યારે મુંબઈથી સર્વશ્રી નવલચંદ ઉદેચંદ, શ્રી નગીનદાસ કપૂરચંદ અને શ્રી પાનાચંદ તારાચંદ તેમજ બીજા પણ શ્રાવકો મુંબઈ આતુર્મીસ માટે વિનંતિ લઈને આવ્યા. તેઓ સૌએ ખૂબ જ આશ્રહ રાખ્યો અને ગળગળા અવાજે સૌએ મુંબઈ પધારવાની વિનવણી કરી. મુનિશ્રી હવે ના ન પાડી શક્યા. તેમણે મુંબઈ આતુર્મીસ માટે હા પાડી. મુંબઈથી આવેલા શ્રાવકોએ તો તેમની ભાવના સાકાર બની સાંભળી ઘણા જ જયનાદથી મુનિશ્રીને વધાવી લીધા.

પૂજી સમાચાર લઈ શ્રાવકો મુંબઈ પાછા ફર્યા. અને પાયધુની, શાંતિનાથના ઉપાશ્રયમાં શેઠશ્રી બાબુ પન્નાલાલ પૂર્ણચંદની અધ્યક્ષતામાં સંઘ ભેગો થયો. 'મુનિશ્રી મોહનદાસજી મહારાજ મુંબઈ પધારે છે' એવી વધામણી આપી. સંઘે તેને સહર્ષ વધાવી લીધી અને મુનિશ્રીના જયનાદો કર્યા. સંઘે આ માટે વિહારની સગવડોની તૈયારી કરી. રેલ્વે કંપનીની રજા મેળવી આ માટે તેમણે ઘણો જ લાંબો પત્રવ્યવહાર કર્યો.^૧

૧. મુંબઈ તરફના વિહારમાં રેલ્વેપુલ પરથી પસાર થતા માટે રેલ્વે કંપનીની મંજૂરી લેવી પડતી હતી. આ અંગે શ્રી નરોત્તમદાસ ભવાનદાસે મી. બી. સી-આઈ. રેલ્વે સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો તે —

"Correspondance re: permission for issuing permits to Jain priests for crossing Railway Iron Bridges on Bombay Baroda and Central India Railway." ના નામથી પુસ્તિકાએ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

એક બાબુ જ્યારે મુનિશ્રી મુંબઈની વિનંતિને માન્ય રાખી ત્યારે બીજી બાબુ વિરોધ જાગી ઉઠ્યો. રૂઢિચુસ્ત સમાજ મુનિશ્રીના આ પગલાથી ખળભળી ઉઠ્યો. જમાનાને નહિ બાણનાર, યુગના એંધાણને નહિ ઓળખનાર બધા મુનિશ્રીના આ કાર્યથી ઉકળી ઉઠ્યા અને ત્યારે એક એવી કલુષિત હવા ફેલાઈ ગઈ કે કાચો પોચો માનવી તો લીધેલો નિર્ણય જ છોડી દે ! અરે ! મંજિલ બહી અધુરું ચાલી નાખ્યું હોય તો પણ ત્યાંથી પાછો ફરી જાય ! ! !....

લોકો બોલવા લાગ્યા:—“ જૈન સાધુ અને મુંબઈ તરફ વિહાર કરે છે ? ત્યાં જઈ એ ચાતુર્માસ કરવાના છે ? અરે ! એ જશે તો તેમની સાધુતા નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જશે !....”

“ મુંબઈ તો મ્લેચ્છોની ભૂમિ છે, મ્લેચ્છોની ! ! સાધુથી તો ત્યાં કદી ન જવાય....”

“ એ ત્યાં જશે તો ધર્મ રસાતળ જશે....”

“ કલિયુગ છે ભાઈ ! કલિયુગ ! આ યુગમાં જેટલું ન થાય તેટલું ઓછું છે....”

આમ દરેક જણ પોતપોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરતાં હતાં અને પોતાની હિયાવરાળ બહાર કાઢતા હતા. પણ સમગ્ર જૈનસમાજ ને શ્રમણસંઘ બધો જ કંઈ મુનિશ્રીના વિરોધમાં ન હતો. તેમાં કેટલાક એવા પણ હતા કે જે મુનિશ્રીના આ કાર્યને યોગ્ય પણ સમજતા હતા. તેમના આ પગલાંની પ્રશંસા પણ કરતા હતા. આમ મુનિશ્રીની સામે વિરોધ અને વધામણાં બંને હતાં.

પણ મુનિશ્રી તો સમભાવી હતા. તેમને ન તો વિરોધ અકળાવતો હતો કે ન તો વધામણાં તેમને પાનો ચડાવતાં હતાં. તે તો સમયશ આંખે બધું જોતા હતા. કારણ તેમણે જોર ને અમૃત બંને પચાવી જાણ્યાં હતાં. આથી જ તો તેઓ પોતાના નિર્ધારિત ધ્યેયમાંથી જરા પણ ડગ્યા નહિ, અને મક્કમ બની ‘સવિ જીવ કરું’ શાસનરસી’ નો આદર્શમંત્ર ધૂંટતા ધૂંટતા એમણે વિ. સં. ૧૯૪૭ માં મુંબઈ તરફ દડમજલ શરૂ કરી.

મુંબઈ તરફના વિહારમાં નવસારીના સંઘને સ્થાનિક જીર્ણોદ્ધારસરના ઉદ્ધાર માટે પ્રેરણા કરી અને કહ્યું:—“ મૂળનાયકને ગાદી પરથી ઉત્થાપશે નહિ....”

રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં નાનું-મોટું રોકાણ થયું ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનસુધા વરસાવી. બગવાડા અને દહેણુ વગેરેમાં તો તેમના આગમનથી નવજાગૃતિ આવી. અનેકના જીવનોનું પુનરુત્થાન થયું. જૈનો જૈનધર્મમાં વધુ દૃઢ બન્યા. જૈનેતર કુટુંબો પણ જૈનધર્મી બન્યા.^૧

આમ વિહાર કરતા કરતા એક દિવસ તો એ મુંબઈના પ્રાંગણમાં આવીને ઊભા રહી ગયા ! ! !....

(૧) આપણા ચરિત્રનાયકના મુંબઈ તરફના વિહારથી જૈન-જૈનેતર કુટુંબોમાં કેવા ધર્મસંસ્કાર શેપાયો હતા તેનો અનુભવ અમને સં. ૨૦૧૭ માં મુરતથી મુંબઈના વિહાર-દરમ્યાન થયો.

વાણગામમાં શ્રી લાલદાસ શ્રીફની વાડીમાં અમે ઉતર્યા હતા. ત્યાં ઘરના એક ભાઈનો પરિચય થયો. એ ભાઈનું નામ પરસોત્તમદાસ છે. જાતે વૈષ્ણવ છે, ને ચીંચણના એ વતની છે. તેમણે જણાવ્યું કે—સં. ૧૯૪૭ માં જ્યારે મુનિશ્રી, મુંબઈ તરફના વિહારમાં અત્રે પધારેલા ત્યારે તેમના પરિચયમાં આવતા પોતે જૈનધર્મ પાળે છે અને આજે પણ તેમનું કુટુંબ જૈન મુનિઓ માટે શ્રદ્ધા-ભક્તિ ધરાવે છે.

શ્રી મોહનલાલ અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

દાનવીર શેઠ શ્રી દેવકરજી મૂળજી

મુંબઈના આંગણે એ પહેલી જ સાધુપ્રતિમા હતી. મુંબઈ જૈનશ્રમણના દર્શન સૌ પ્રથમ જ કરતું હતું. ત્યાંના સંઘ તો તેમનું આ લઘ્ય મુખારવિદ્ જોઈ ખુશખુશાલ થઈ ગયો. પ્રદ્ધ-તેજના ચમકારા મારતું એ સૌમ્ય વદન જોઈ સંઘના હૈયાં કો' અદ્ભૂત ભાવનાથી નાચી ઉઠ્યાં. મુનિશ્રીની એ પહેલી કરુણા અને પ્રેમભીની નજર મળતાં જ સૌને લાગવા માંડ્યું કે હૈયાના સંતાપ કંઈક શમતા જાય છે. મનની ગડમથલો ધીમે ધીમે શાંત પડતી જાય છે. હજી તો મુનિશ્રીની માત્ર નજર જ જોઈ છે, આંખોનું જ મિલન થયું છે; સાંભળવાના તો હજી બાકી છે, ત્યાં તો મુંબઈ મોહનઘેલું બની ગયું ! !....

ચૈત્ર સુદ છઠ્ઠા રોજ મુંબઈના સંઘે તેમનું લઘ્ય ને બાદશાહી સ્વાગત કર્યું. મુંબઈના આંગણે તો એ પહેલો જ અવસર હતો. સંઘે હૈયું ઠાલવીને તેમનું સામૈયું કર્યું. એ એક એવું શાનદાર સ્વાગત હતું કે જે ત્યારના મુંબઈના દૈનિક પત્રોએ પણ તેની નોંધ લીધી અને તેમના આગમનને વધાવી લીધું. પત્રોની નોંધ બતાવે છે કે—ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ રીપનના પ્રવેશ સ્વાગત કરતાં પણ ઘણું જ લઘ્ય, ઘણું જ દમમદાર ને શાનદાર એ સ્વાગત હતું. મુંબઈગરાઓએ જે માન-મરતબો રિપનને નહોતો આપ્યો તે માન-મરતબો આપણા અસ્તિત્વાયકને મળ્યો હતો. અને આ સ્વાગતમાં માત્ર જૈનો જ ન હતા. અંગ્રેજ અમલદારો, કેટના વકીલો, ન્યાયાધીશો, પારસી સફળહસ્થો, મુસ્લીમ બિરાદરો, પ્રતિષ્ઠિત ને આગેવાન હિંદુ કાર્યકર ભાઈ-બહેનો પણ મુનિશ્રીના સ્વાગતમાં જોડાયા હતા.

આ માન ને સન્માન જે મળતા હતા તે કંઈ મુનિશ્રી પાસે સત્તા હતી એટલે નહોતા મળતા. પરંતુ તે નિઃસ્પૃહી, ત્યાગી અને સિદ્ધપુરુષ હતા એટલે તેમનું બાદશાહી સ્વાગત થયું હતું. એ પ્રસંગ યાદ આવે છે ત્યારે સહેજે કહેવાઈ જાય છે કે—એક સત્તાધીશ કરતાં એક સંતનું સામ્રાજ્ય વધારે વિશાળ છે. જગત સત્તાને માથું તો નમાવે છે, પણ હૈયું તો એ સંતને જ નમાવે છે.

એ સામયું મુંબઈના અનેક મુખ્ય લક્ષ્મણોમાં કર્યું, અને અંતે મુંબઈના હાલના લાલ-બાગમાં આવીને થંભી ગયું. મહારાજશ્રીએ અહીંના ઉપાશ્રયમાં પહેલવહેલું વ્યાખ્યાન આપ્યું. અને ત્યાં જ તેમણે આતુર્ભાસ કર્યું.

પછી તો મહારાજશ્રીએ વાણીનો એવો સ્રોત વહાવ્યો કે સાંભળનારને લાગતું કે અહીં કોઈ જીવતું મંજુલ ઝરાણું કલકલ સંગીત ગાતું વહી રહ્યું છે. વર્ષાની મધુર ને શીતળ રીમઝીમ જેમ તેમણે રોજ ઉપદેશધારા વહાવે જ રાખી, વહાવે જ રાખી. આ રીમઝીમનો લાલ લેવા જૈનો તેમજ જૈનેતર ભાઈ-બહેનો પણ આવતા હતા. નિયમિત, એક દિવસ પાઞ્યા વિના હાજરી આવતા હતા. રાતના પણ ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આવતા. માધવબાગના મહંતો તો તેમની સાથે કલાકો સુધી જ્ઞાનવાર્તા કરતા બેસતા હતા, અને પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવતા હતા.

એ આતુર્ભાસમાં મુનિશ્રીના હાથે એક એવો પ્રસંગ બની ગયો કે તે પ્રસંગથી તો મુંબઈ ખરેખર મોહનઘેલું બની ગયું.

પ્રસંગ આ હતો: આજે તો એ નામને ઘણા યાદ કરે છે. તેના નામ સાથે જોડાયેલી મોટી મોટી મહેલાતો જુએ છે. તેના ધીકતા ધંધાની જાહોજલાલી સાંભળે છે, તે ત્યારે તો એક સામાન્ય માનવી હતો. રસ્તા પર એ ટોપીની ફેરી કરતો હતો.

એક દિવસ ખસ, દેવકરણે મુનિશ્રીનાં દર્શન કર્યાં. હાથ જોડી તેણે પ્રણામ કર્યાં. મુનિશ્રીએ ‘ધર્મલાલ’ના આશિષ લીધા. એ આશિષમાં એણે એવો રણકાર સાંભળ્યો કે તેને ફરી ફરી સાંભળવાનું દિલ થઈ આવ્યું. આ માટે તે રોજ ઉપાશ્રયે જવા લાગ્યો, તેમની ભક્તિ કરવા લાગ્યો, અને રોજ પેલો “ધર્મલાલ”નો રણકાર સાંભળી ખૂશ રહેવા લાગ્યો.

મુનિશ્રીએ તેની વીતકકથા સાંભળી લીધી. જે કે તે સાંભળતાં અગાઉજ તેમને તેમાં ભાવિના દાનેશ્વરી દેવકરણના દર્શન થતા હતા. ત્યારે તો એ દેવકરણ રોજ કમાઈ રોજ ખાનારો હતો. પણ એ તો પારસમણિનો સ્પર્શ નહોતો થયો ને ?

અને એક દિવસે એ પણ સ્પર્શ થઈ ગયો. મુનિશ્રીએ દેવકરણને અમુક શુભ ઘડીએ બોલાવ્યો અને કહ્યું:—“દેવકરણ ! તારું કલ્યાણ થઈ જશે.....”

અને એ શબ્દો ખરેખર સાકાર બની ગયા. દેવકરણનું સાચું જ કલ્યાણ થઈ ગયું ! ! એની ગરીબાઈ દૂર ભાગી ગઈ. અમીરી હવે બારણા ખટખટાવા લાગી. અને એક દિવસ જે બાદશાહી માત્ર કલ્પના હતી, વિચારતરંગ હતી, તે કદમ ચૂમતી આવીને બેઠી. વાઘા ને સાધન બદલાયાં, પણ દેવકરણ તો દેવકરણ જ રહ્યો. એનામાં જરાયે શ્રીમંતાઈનું પરિવર્તન ન આવ્યું. એ તો ઉલ્ટો ઉદાર બન્યો. અને તેની ઉદારતાએ એવી સુગંધ પાથરી કે કે લોકો તેને તે યુગનો કણ્ઠ માનવા લાગ્યા.

મુંબઈએ આ ચમત્કાર સાંભળ્યો, નજરે જોયો. પછી પૂછવાનું શું રહે ? મુંબઈ એથી તો વધુ ને વધુ મોહનલેલું બનતું ગયું. પણ મુનિશ્રીએ માત્ર એકનો જ જીવનઉદ્ધાર ન કર્યો, અનેકના જીવનને તેમણે બેઠાં કર્યાં.

આ ચાતુર્માસ દરમિયાન સિદ્ધિતપ, અષ્ટમહાસિદ્ધિ, કર્મસૂત્ર જેવાં વિવિધ તપો થયાં. અને આ તપ નિમિત્તે નંદીશ્વરદ્વીપ, પાવાપુરી જલમંદિર વગેરે અનેક આકર્ષક એવી રચનાઓ પણ કરવામાં આવી. ધર્મકાર્યોની એવી તો ભરતી આવી હતી કે બાણે ધર્મનું એક મહાપર્વ આલતું હોય એમ લાગતું હતું.

જેમ મુંબઈમાં એક સંવેગી સાધુનું ચાતુર્માસ પ્રથમ હતું તેમજ મુંબઈના આંગણે કોઈ જૈનદીક્ષા લે એ પણ પ્રથમ જ અવસર હતો. મુંબઈમાં ત્યારે બાણે જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો અરુણોદય થઈ રહ્યો હતો.

મુનિશ્રીના વરદહસ્તે એક નહિ બપ્પે દીક્ષાઓ થઈ, અને તે પણ બંને પુરુષદીક્ષા ! મુંબઈનો સંઘ તો મુનિશ્રીની આવી અજોડ પ્રતિમા જોઈ ગાંઠોતૂર બની ગયો. દરેકનાં હૃદયે ‘મોહન’-‘મોહન’નો બપ શરૂ થઈ ગયો.

દિવસો આવ્યા ને પસાર થઈ ગયા. જોતજોતામાં ચાતુર્માસ પૂરું થઈ ગયું. મુનિશ્રીએ કેડ બાંધવાની તૈયારી કરી. મુંબઈ તો તેમને અહીંથી જવા દેવા જરાય તૈયાર ન હતું. ત્યાંના સંધે ફરીના ચાતુર્માસ માટે વિનંતિ કરી. પ.....ણ.....

સુરતનો સંધ એક મહત્વના ધર્મકાર્ય માટે વિનંતિ લઈને આવ્યો હતો અને “સાધુ તો ચલતા ભલા....”

અને એક દિવસ વિરહની ઘડી આવી બેસી રહી. આંખોમાં આંસુ હતાં, હૈયામાં વિદાયની વેદના હતી. મુંબઈના સંધે ભાંગેલા પગે મુનિશ્રીને વિદાય આપી.

મુનિશ્રીએ પણ ‘ધર્મલાભ’ની આશિષ આપી અને વિદાય લીધી !!

ગિરિ તળેટી ને મુનિ મોહન

[૧૪]

મું બંધનું ચોમાસું પૂરું થયું હતું. ધર્મકાર્યો સતત ચાલુ જ હતા. શ્રમણ નિયમો પૂરા થતા હતા. ત્યાં....

“ ગુરુદેવ ! મત્યએણ વંદામિ....”

“ ધર્મલાલ ! કોણ ?

“ સાહેબ ! હું ધરમચંદ ”

“ સુરતથી આવો છો ?

“ જી હા ”

“ અચાનક જ આવવાનું થયું હશે ?....”

“ ના ગુરુદેવ ! કારણ આમ તો કંઈ ખાસ નથી. આપના દર્શનની ઘણા વખતથી ભાવના હતી, પણ સંસાર છે ને ? અત્યાર સુધી નીકળી શકાયું જ નહિ પણ આજ તો લાલ મળી ગયો. હું આપની પાસે એક માંગણી કરવા આવ્યો છું અને આપે મારી એ નમ્ર વિનંતિનો સ્વીકાર કરવાનો છે....”

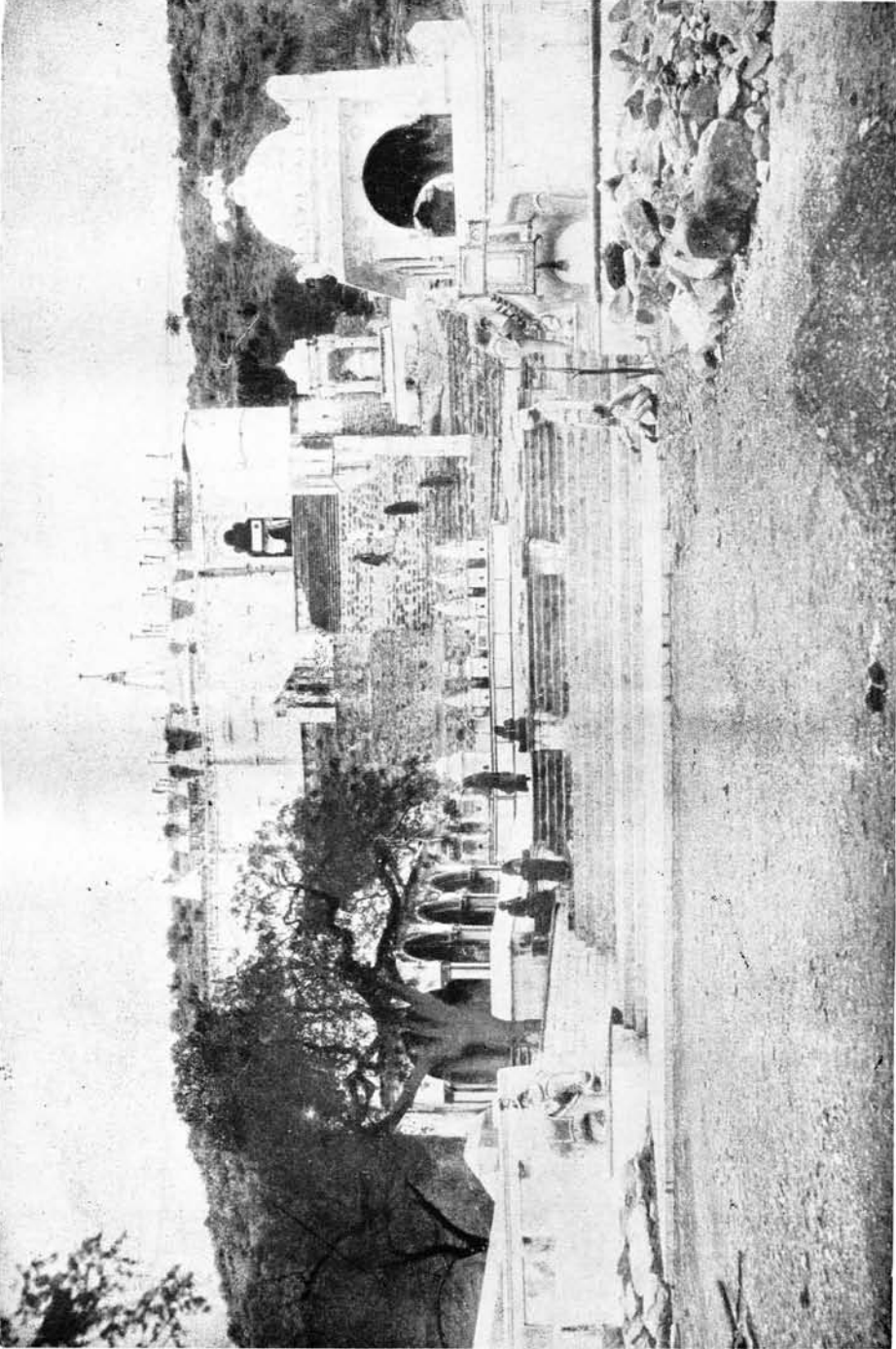
“ પણ ધરમચંદલાઈ ! તમારી વિનંતિ તો કહો....”

“ સાહેબ ! મારી ભાવના શ્રી સિદ્ધાચળજીની પદયાત્રા કરવાની છે....”

“ ઘણી ઉમદા ભાવના છે....”

“ પણ સાહેબ ! હું એમ એકલો જવા નથી માંગતો. મારી ભાવના તો આપને તેમજ ચતુર્વિધ સંધને પણ સાથે લઈ જવાની છે....”

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

શ્રી ધનવર્સીની દેવ ઉદે બાજુનું દહેરાસર, પાકીતાણા

॥ श्रीजिनेंद्राय नमः ॥

स्वस्तिश्री कोसलनगर नगरे महाशुभस्थाने सर्वशुभोपमा
दायक विराजमान श्रीसुदेवसुगुरुभक्तिकारक सर्वावसरसाव-
धान दयावंत मध्यस्थ गुणरागी परहितकारी इत्यादिक आ-
वर्कोके एकवींश गुणालंकृत पूजनीय समस्त श्रीसंघ तथा
श्रीमद्विनायक श्रीमद्विनायक श्रीमद्विनायक श्रीमद्विनायक योग्य श्री
मकसुदावाद नगरसें लखितंग प्रतापसिंहजी राय लखमीपति-
सिंह धनपतिसिंह बाहादुर छत्रपतिसिंह गणपतिसिंह नरप-
तिसिंह माहाराज बाहादुर श्रीपतिसिंह सुरपतिसिंह का-
खिदास महिपतिसिंह दुगडका प्रणाम बांघियेगा.

इहां श्रीजैनधर्मपसायसें कुशल हे. आप सर्व संघके कुश-
ल चाहतेहैं, ओर पाकिताणानगरे श्रीसिद्धचलतीर्थराजकी तलह-
टी उपर श्रीयुगादिदेव आदिनाथ स्वामीजीको नवीन-जिनमंदिर
बनेहैं. तिनमें श्रीश्री १००८ श्रीपरमपूज्य ऋषभदेवजी महाराज
प्रमुखकी आशरे एक हजार नवीन जिन बिंबोकी अंजनमिलाका
अर्थात् प्रतिष्ठा संवत् १९४९ मिति माघ शुदि १० शुक्रवारके
दिन शुभ लग्नमें होयगी. इसकी विधि शास्त्रानुसार दश दिन
पहिलेसें कुंभस्थापन वगैरे सदनुष्ठान प्रारंभ होयगा. सो यह महा
मंगलकारी महोत्सवमें आप सहकुटुंब मित्रोसहित जरूर पधार
कर तीर्थसेवा ओर घुनिराज महाराज श्रीमोहनलालजी प्रमुख
के दर्शनका महोत्सव लाभ सिजियेगा. श्रीसंघके पधारनेसें श्रीजि-
नशासनकी उत्पत्ति ओर हमकुं विशेष आनंद होयगा. जादा शुभ ॥

सं. १९४९ मार्गशीर्ष १५ धनपतिसिंहका प्रणाम बंघायगा. इनारे पुत्र
शुदि ६ शुक्रवार माजी सादेवकी तरफसें यह शुभ काम होना सो जानियेगा

बालमिहि मेच (१९५०)

पाकीताण्डी - धनपरी दुकान प्रतिष्ठा-पत्रिका (वि. सं. १९५६ भागशर शुद्ध ३ शुक्रवार)

“ ધરમચંદલાઈ ! તમારી ભાવના ખૂબજ અનુમોદનીય છે, પણ અત્યારે તો વધુ શું કહી શકું ? વર્તમાન ભેગ....જેવી ક્ષેત્રસ્પર્શના....”

“ ના ગુરુદેવ ! ના, એમ કહે નહિ ચાલે. આપને અનુમતિ આપવી જ પડશે. સુરતનો સંઘ પણ આપના દર્શન માટે આતુર છે અને ગુરુદેવ ! સાથે સાથે બીજી પણ એક વાત કહું ? જ્યાં સુધી હું આ ભાવના પૂરી ન કરી શકું ત્યાં સુધી ગળપણ માત્ર ખાવાનો મેં ત્યાગ કર્યો છે....”

મુનિશ્રી તો આ ભાવુક આત્માને જોઈ અને સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયા. “ હાં તો ધરમચંદલાઈ ! તમે એક કામ કરશો ? ”

“ ગુરુદેવ ! શું કહો છો ? તમે કહો અને હું કામ ન કરું ? ફરમાવો, આપની આજ્ઞા માટે આ સેવક તૈયાર છે. ”

“ ધરમચંદલાઈ ! અમારે સાધુઓને ખાસ બીજાં તો શું કામ હોય ? પણ તમે મુંબઈના સંઘને મનાવો....”

અને ધરમચંદલાઈએ એ કામ માથે લીધું.

લોકકલ્યાણ કાળે સમર્પી દીધેલું જીવન હુદ્ર સ્વાર્થમાં રાચી શકે ખરું ? મહારાજશ્રી તો વિશ્વકલ્યાણના ચાહક હતા. વળી તેમને કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો. કોઈ અંગત સ્વાર્થ પણ ન હતો. સંઘનું લલું અને કલ્યાણ થાય, તેમાં જ તેઓ રાજી હતા અને પ્રવૃત્ત પણ.

મુંબઈના સંઘની પ્રબળ ભાવના હતી અને તેમણે વિનંતિ પણ કરી હતી કે બીજાં ચાતુર્માસ પણ મુનિશ્રી મુંબઈમાં જ કરે. આમ જો મુનિશ્રી વિહાર કરે તો મુંબઈના સંઘની લાગણી દુભાતી હતી. પરંતુ સંઘ આખર સંઘ છે. એકબીજાના શુભકાર્ય માટે એ હંમેશા તયાર હોય છે, અને તેમ રહેવું જ જોઈએ. તો જ શાસનપ્રભાવના સારી રીતે થઈ શકે, વળી સંઘ અને શાસન કંઈ જુદા નથી, એકનું અસ્તિત્વ બીજા પર નિર્ભર છે. તીર્થયાત્રા પણ એ શાસનનું જ કામ છે, તો પછી મુંબઈનો સંઘ ધરમચંદલાઈની માંગણીને કેવી રીતે નકારી કાઢી શકે ? અને રડતા હૈયે તેમણે પોતાનો આગ્રહ ઢીલો કર્યો અને આંસુભીની આંખે મુંબઈના સંઘે મુનિશ્રીને ભાવભીની વિદાય આપી ! !....

સંવત ૧૯૪૮ માં મુનિશ્રી સુરત પધાર્યા. ત્યાં આવી વડાચૌટાના શ્રી સીમંધરસ્વામિના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. વૈશાખ સુદ દશમના રોજ વરદ હસ્તે પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ શરૂ થયો એ સાથે સાથે કતારગામના દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારની વાતો પણ થઈ, અને સં. ૧૯૫૫માં એ કાર્ય પણ થયું.

મુનિશ્રી ખાસ તો આ વખતે પાલીતાણાના સંઘ માટે જ આવ્યા હતા. આથી સં. ૧૯૪૯ ના પોષ વદ પાંચમના મંગળ મુહૂર્તે સુરતથી પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું. આ સંઘમાં ચૌદસો યાત્રાજીઓ જોડાયા હતા. સંઘ ખંભાત અને વલ્લભીપુરના રસ્તે દિનપ્રતિદિન આગળ વધતો ગયો. પ્રવાસ પગપાળા હતો અને લાંબો પણ હતો. છતાંય સંઘની વ્યવસ્થા એવી સુંદર

અને સગવડભરી હતી કે યાત્રાળુઓ ઘણા જ ઉમંગ અને ઉત્સાહથી ભાવનાભર્યા હોયે આગળ વધે જતા હતા. માર્ગમાં દેવાળુનો આરો આવ્યો અને તેને પેલે પાર પહોંચતા સંઘ કસોટીમાં મુકાઈ ગયો. પણ મુનિશ્રીના પુણ્યપ્રતાપે અને શ્રી આદીશ્વરદાદાના સતત સંસ્મરણે સંઘ હેમખેમ પાર ઉતરી ગયો. જો કે સંઘને થોડું ઘણું નુકશાન તો થયું જ, પણ ધરમચંદલાઈ ફરજ ચૂકે તેમ ન હતા. તેમણે જાહેર કયું કે યાત્રાળુઓએ પોતાના નુકશાનની જરાય ચિંતા ન કરવી. જેનું જેટલું નુકશાન થયું હોય તેઓએ તે આવીને મારી પાસેથી લઈ જવું. પ....ણ....કેઈ જ તે માટે આવ્યું નહિ !! ઉદારતા આગળ ભીખ હારી ગઈ !!!

ખરાબર સવામહિને સંઘ પાલીતાણા હેમખેમ આવી પહોંચ્યો. પાલીતાણાના ઠાકેરસાહેબ સંઘનું સામૈયું કરવા સામે આવ્યા. શ્રી આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી તથા સ્થાનિક જૈનસંઘ વગેરે પણ તેઓનું બહુમાન કરવા દોડી આવ્યા. સંઘભક્ત ખૂબજ કરવામાં આવી, અને બધા યાત્રાળુઓએ દાદાની યાત્રા પણ ઘણા જ ભાવથી કરી. આ નિમિત્તે તીર્થમાળ, શાંતિસ્નાત્ર આદિ પુણ્યકાર્યો પણ ઘણીજ ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યાં.

મંજિલ પૂરી થઈ હતી. સંઘના માણસો હવે વિદાય લઈ રહ્યા હતા. મુનિશ્રી પણ કદ-બગિરિ, તળાબ, ઘોઘા વગેરેની યાત્રા માટે પાલીતાણાથી વિહાર કરી ગયા.

મુનિશ્રી વિહાર તો કરી ગયા પણ ત્યારે એમને શી ખબર કે ફરી પાછા એ જ પાલીતાણામાં પાછા ફરવું પડશે ? ખરેખર ભાવિના ભીતરને કેઈ નથી જાણી શકતું.

ન્યારે મુનિશ્રી સંઘ સાથે પાલીતાણા પધારેલા, ત્યારે તે જ અરસામાં સંઘથી અલગ શ્રી રાવબહાદુર ધનપતસિંહજી તથા તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી મેનાકુમારી પણ પોતાના રસાલા સાથે યાત્રાએ અહીં પાલીતાણા આવ્યા હતા.

આ ધનપતસિંહજી બંગાળના પ્રસિદ્ધ ધર્મવીર અને દાનવીર રાવબહાદુર પ્રતાપસિંહજીના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ શ્રીમતી મહેતાબકુવરી હતું. તેઓ ખૂબ જ ધર્મિષ્ઠ હતા. તેમણે નવપદ તથા વીશસ્થાનક તપ વિધિપૂર્વક પૂર્ણ કર્યો હતો. અને કહેવાય છે કે તેમણે ન્યારે માસક્ષમણતું પારણું કયું ત્યારે શ્રી સીમંધરદેવની શાસનદેવી પંચાંગુલીએ હાજરાહજૂર થઈ તેમની શાતા પૂછી હતી.

આ માતાની એક અદ્ભુત ઝંખના હતી કે પવિત્ર તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુજય પર એક ભવ્ય જિનાલય બંધાવવું. પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી એ ઝંખના કંઈ પૂર્ણ ન થઈ શકી. પરંતુ જીવતાં ભલે પોતાના હાથે ન બન્યું તે મર્યા પછી બીજાના હાથે પણ થવું જોઈએ એ ભાવના તો કાયમ રહી. આથી ન્યારે એમણે જોયું કે હવે પોતે ઝાઝા દિવસ કાઢી શકે તેમ નથી, તેથી તેમણે પોતાના દીકરા ધનપતિને બોલાવ્યો અને કહ્યું :— “ બેટા ! તારા પિતાજીએ એક નાજૂક દહેરાસર શ્રી સિદ્ધાચળ તીર્થે ખરતરવસહિમાં બંધાવ્યું છે, મને ઘણી ઇચ્છા હતી કે હું પણ એક ભવ્ય દેરાસર ત્યાં બંધાવું, પણ મારા જીવતાં તો હું એ

ન કરી શકી. તો બેટા ! મારી એ લાવનાને તું પૂરી કરજે. ત્યાં એક લવ્ય જિનાલય બંધાવી ધામધુમથી તેને શ્રી આદીશ્વર લગવાનને અર્પણ કરી દેજે....”

મા તો ગઈ, પણ લાવના મૂકી ગઈ ! !

અને બેટાએ માનું વચન પાળ્યું પણ ખરું. તીર્થરાજની તળેટી પર જગા લઈ સં. ૧૯૪૫ માં દેરાસરનું ખાત-મૂર્ત્ત કર્યું. અને ચાર વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં દેરાસર તૈયાર થઈ ગયું. આજે એની પ્રતિષ્ઠા હતી.

ત્યાંના સ્થિરવાસમાં શ્રીમતી મેનાકુમારીને એક શુભ સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં તેમને એવો આદેશ સાંભળાયો કે તમે જે બાળુનું દેરાસર બંધાવ્યું છે તેની પ્રતિષ્ઠા મુનિશ્રી મોહનલાલજીના હાથે કરાવો. આ આદેશ સાથે એક જ્યોત પણ જગમગતી હતી. ત્યાં એ જ્યોત યુગાઈ ગઈ. આ જ્યોત યુગાતાં જ મેનાકુમારીની આંખ ઉઘડી ગઈ.

સવારે શ્રી ધનપતિસિંહજીને આ સ્વપ્નની વાત કરી. અને એ સાંભળીને તુરતજ તેમણે પોતાના સુપુત્ર શ્રી નરપતિસિંહજીને તે માટે મુનિશ્રી પાસે મોકલ્યો. મુનિશ્રી તે વખતે પાલીતાણાથી થોડે દૂર એવા કોઈક ગામમાં બિરાજતા હતા. નરપતિસિંહજી મુનિશ્રીને મળ્યા. વંદના કરી અને આવવાનો હેતુ કહ્યો. સ્વપ્નના આદેશની વાત કરી. અને મુનિશ્રી પુનઃ પાલીતાણા પધાર્યા. ત્યાં તેમણે સં. ૧૯૫૦ ના મહા સુદ દસમના રોજ તળેટી પરની ધનવસહિ ટૂંકના મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર લગવાનના બિંબની અંજનશલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા ઘણી જ ધામધુમથી કરાવી.

આ ઉપરાંત એક બીજો પણ મહત્વનો પ્રસંગ આ વખતે બની ગયો. રામકુમાર તીર્થયાત્રા કરતા કરતા પાલીતાણા આવ્યા હતા. તેઓ યતિ હતા. આપણા ચરિત્રનાયક જેમ પૂર્વાવસ્થામાં બેચેન હતા અને મંથન અનુભવી રહ્યા હતા તેમ આ યતિશ્રી રામકુમાર પણ હૃદયમંથન અનુભવી રહ્યા હતા. તેમને યતિજીવન કંટાળો આપતું હતું. તે મોહમાયા છોડી સંવેગી બનવા માંગતા હતા. ભૌતિક સમૃદ્ધિની બધી સાંકળો તોડીને નિર્વૃથ્થ થવા ઇચ્છતા હતા. શ્રીપૂજ્યોના એ ગાદીવારસ હતા, પરંતુ એ ગાદી હવે તેમને બરબાદી લાગતી હતી. આથી એ ગુરુ તેમજ પોતાના વડીલ બંધુઓને છોડી તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યા હતા.

તેઓ જ્યારે પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે આપણા ચરિત્રનાયક તેમજ યતિશ્રી હેમચંદ્રજી પણ અહીં જ હતા. પહેલાં એ યતિશ્રીનો પરિચય કરે છે. પરંતુ તેમને જાંપ નથી, તે ફેરફાર માંગે છે. જીવનનું પરિવર્તન કરવા એ હવે બેચેન છે. યતિશ્રીને છોડી એ મુનિશ્રીનો સંપર્ક સાધે છે, અને તેમનું સાન્નિધ્ય સેવે છે. અહીં તેમના સંતોષ હૈયાને શાતા મળે છે.

૧. બાળુના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાની આમંત્રણ-પત્રિકા છપાયેલી છે, તેમાં સં. ૧૯૪૬ ની સાત છપાયેલી છે. જ્યારે છપાયેલ જીવનચરિત્રમાં સં. ૧૯૫૦ ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવો ઉલ્લેખ છે. અહિં છપાયેલ જીવનચરિત્રના આધારે ૧૯૫૦ ની સાત લખી છે. વિશેષ તો તે સમયના અનુભવીઓ કહે તે પ્રમાણભૂત ગણાય.

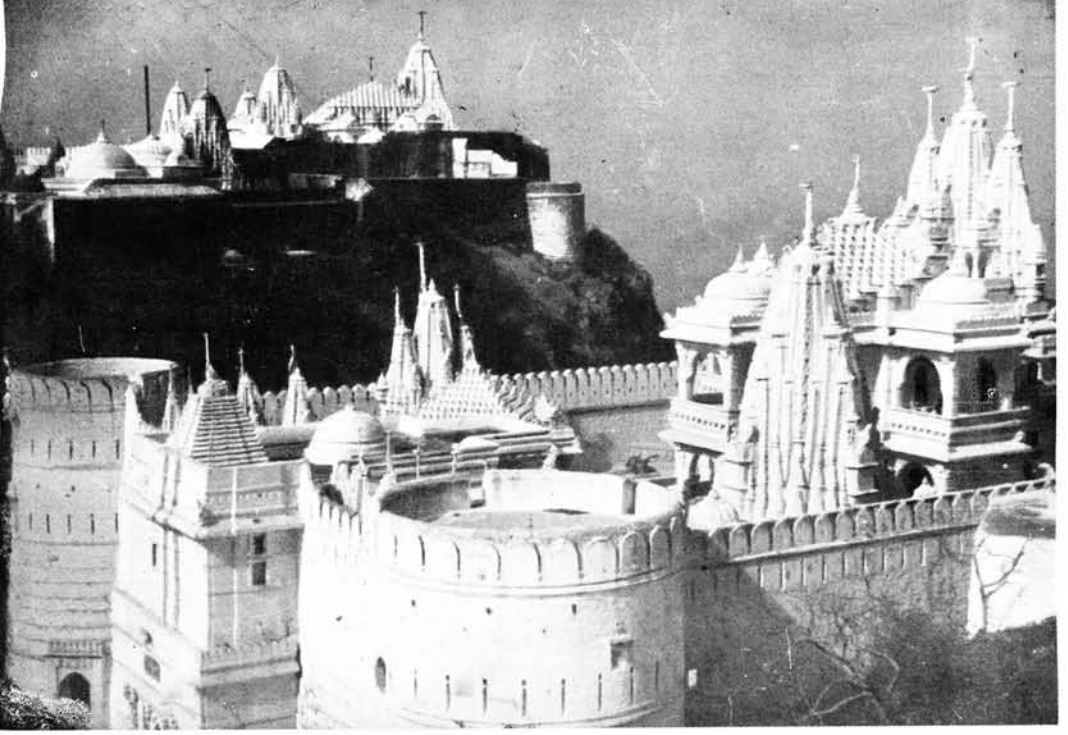
મુનિશ્રીના ઉદાત્ત વિચારો જાણી તે તેમના પર વારી જાય છે, અને રામકુમાર મુનિશ્રીને પોતે દીક્ષા લેવા માંગે છે એની જાણ કરે છે.

મુનિશ્રી પણ આ મુમુક્ષુની તીવ્ર ઝંખના જોઈ ખૂશ થાય છે. રામકુમારનું જીવન અને ધ્યાન જાણી મુનિશ્રીને પોતાનો ભૂતકાળ યાદ આવે છે. આથી પોતાને આવો એક સમ-હૃદયી શિષ્ય મળ્યાથી તે આનંદ અનુભવે છે, અને તેને દીક્ષા આપી પોતાનો ‘ઋદ્ધિમુનિ’ બનાવે છે.

કહેવાય છે કે માનવી મરે છે, પણ એનાં કાર્ય તો સદાય જીવે છે. અને ક્યારેક માનવી એવાં કાર્ય કરી જાય છે કે એ કાર્ય યાદ કરતાં જ એ માનવીનું નામ પણ સાંભરી આવે છે. મુનિશ્રી આજ તો આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ જ્યારે જ્યારે એ ધનવસહિ-જયતળેટીની ટૂંક જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે એ પુણ્યાત્મા પુણ્યશ્લોકી સંતની યાદ આવી જાય છે. ત્યારે સહેજે કહેવાઈ જાય છે:—

“અહીં એક એવા પાવન પગલાં થયાં છે કે જેની રજની સુવાસ હજી પણ મહેંક્યા કરે છે....”

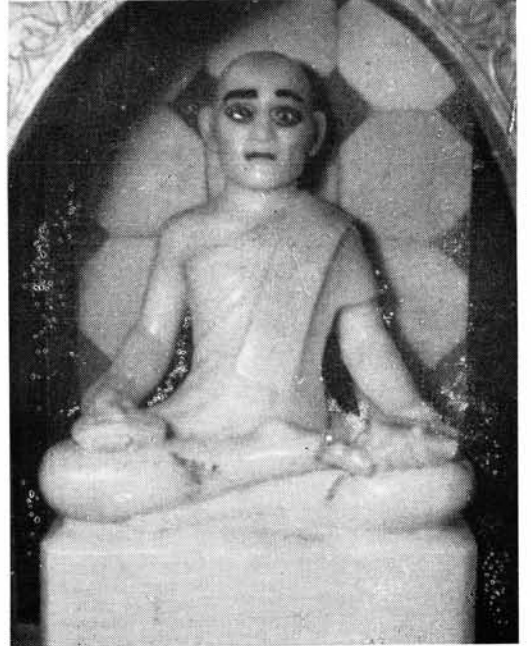

શત્રુજયના ભવ્ય મંદિરો

પાર્શ્વનાથના ધનવશી દ્વંકના મૂળ નાયક આદિશ્વર ભગવાન

ગુરૂમૂર્તિ ધનવસિદ્ધંક, પાર્શ્વનાથ (સં. ૧૯૬૬)

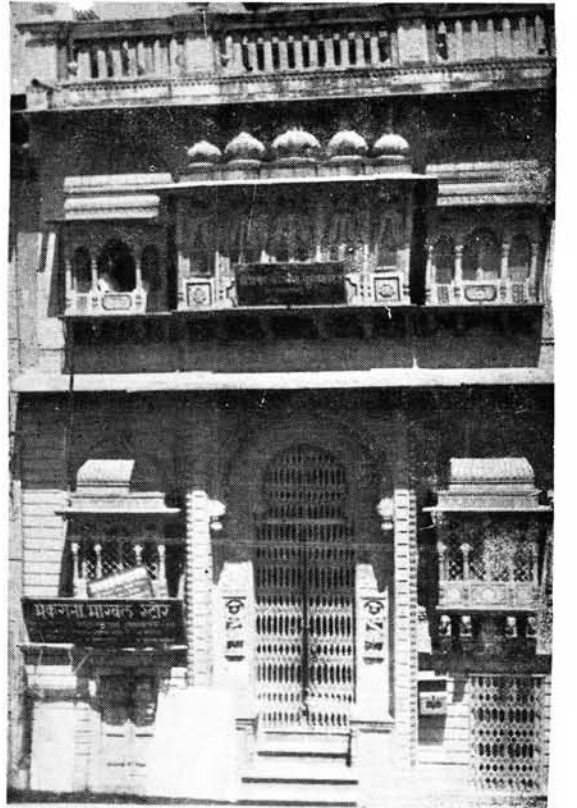

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

ભુરાનપુર-જૈન દહેરાસર
શિક્ષણશાસ્ત્ર નિષ્ણાત આચાર્ય શ્રી જયસિંહસૂરિના ઉપદે
← વિ. સં. ૧૯૭૬માં તૈયાર થયું.

શ્રી મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડાર તથા-શ્રીપ્રતાપ સાર્વજનિક લાયબ્રેરી
પોપલી બજાર, ઇન્દોર. (મ. પ્ર.) →

[૧૫]

મીનવી ધારે છે કંઈક અને થાય છે કંઈક. ખરેખર દેવની આ રચના અકળ જ રહી છે. મુનિશ્રીએ મુંબઈ પહોંચવું છે એમ 'મનમાં ધારી મુંબઈ તરફ વિહાર કર્યો, પરંતુ વચમાં સુરત આવતાં ત્યાં જ રોકાઈ જવું પડ્યું. મુનિશ્રી સુરતના સંઘને અવગણી ન શક્યા. અને સં. ૧૯૫૦નું ચોમાસું તેમણે સુરતમાં જ કર્યું.

સુરત હવે તેમના માટે અજબથું ન હતું. સુરતને પણ મુનિશ્રીનો કંઈ નવીન પરિચય ન હતો. બંને એકબીજાને સારી રીતે જાણતા થઈ ગયા હતા. મુનિશ્રીએ સુરતમાં જોયું કે કેળવણીનો પ્રચાર અહીં બહુજ સામાન્ય છે. તેમાં સ્ત્રીકેળવણી તરફ તો સુરતના જૈનોએ ઉપેક્ષા જ બતાવી હતી. સ્ત્રીઓને માત્ર અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવતું. તેમનું વિશેષ મહત્ત્વ કંઈ જ ન હતું. ઘર પૂરતી જ તેમની જિંદગી હતી. તેમાંય સાધારણ-મધ્યમ વર્ગના કુટુંબની બેનોની હાલત તો ખૂબ જ ચિંતાજનક હતી. મુનિશ્રી ઈચ્છતા હતા કે જૈન બેનો સંસ્કારી માતાઓ બને. આ માટે તેમણે આધ્યાત્મિક કેળવણીની જરૂર જોઈ. આમ મુનિશ્રી યુગના એંધાણ વર્તી રહ્યા હતા. સમય જે તેજ ગતિથી આવી રહ્યો હતો, તેનો તે પગરવ સાંભળી રહ્યા હતા.

પણ એ સાંભળીને બેસી જ ન રહ્યા. એ દિશામાં તેમણે સક્રિય કાર્ય પણ શરૂ કરી દીધું. વ્યાખ્યાનની પાટ પરથી સ્ત્રીકેળવણીની તેમણે વાતો શરૂ કરી અને એ માટે એક કન્યાશાળા ઊભી કરવાની જરૂર છે, તે વાત પર ભાર મૂક્યો.

કામ તો નવું હતું. દિશા પણ નવી નવી જ હતી. આવતા જમાનાની તો હજી એ પા પા પગલી જ હતી. પરંતુ મુનિશ્રીનું વચન મિથ્યા જાય તો એ વચનસિદ્ધ સંત શેના?

એમના બોલને-કન્યાશાળાની માંગને સુરતના શેઠશ્રી હીરાચંદ મોતીચંદ ઝવેરીએ ઝીલી ઝીલી. શાળાના મકાન માટે તેમણે રૂપિયા પચ્ચીસ હજારની રકમ દાન કરી અને એ કન્યાશાળા સાથે પોતાની ધર્મપત્ની સુશ્રાવિકા જયકુંવરબેનનું નામ જોડી દીધું. ઈ.સ. ૧૯૦૭માં ગોપીપુરા ખાતે “શ્રી જયકુંવર જૈન જ્ઞાન ઉદ્યોગશાળા”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. પાંચે તો એવા પુણ્યાત્માના હાથે નાંખાયો હતો કે આજ તે જ્ઞાન ઉદ્યોગશાળાની નવાપુરા, વડાચૌટા વગેરે સ્થળોએ જુદી જુદી શાખાઓ પણ કામ કરતી બની છે.^૧

૧. આ સંસ્થાનો સુવર્ણ મહોત્સવ તા. ૩-૧૦-૫૭ ના રોજ સુરતમાં ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

પણ મુનિશ્રીએ માત્ર કેળવણીના કાર્યારંભથી જ સંતોષ ન માન્યો. મહારાજશ્રી કંઈ એવા અદ્વિતીયો ન હતા. તેમણે તે પણ જોયું કે માનવીને સસ્તું ને પૌષ્ટિક ખાવા પણ જોઈએ છે. માનવી જો ભૂખ્યો હશે તો એ ધર્મ ખરાબર નહિ કરી શકે. અને તેમની પ્રેરણા થાય ન થાય તે પહેલાં તો એક જૈન લોજનાલય ઊભું પણ થઈ ગયું. આજે પણ અનેક સાધર્મિક બંધુઓને લાલ આપતું એ લોજનાલય આપણને મુનિશ્રીની યાદ આપતું ત્યાં સુરતમાં ઊભું છે.

આમ યુગપ્રવર્તક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી, ત્યાં ચાતુર્માસ પૂરું થયું. ત્યાં મુંબઈથી શેઠશ્રી દેવકરણુ મુળજીભાઈ આદિ ગૃહસ્થો મુંબઈ માટે વિનંતિ લઈને આવ્યા, અને સંવત ૧૯૫૧-૫૨ નું ચાતુર્માસ મુંબઈમાં થયું.

લાલબાગ ઉપાશ્રયમાં તેઓ સ્થિર થયા અને અત્રે તેમના શુભ અને પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં ઉપધાનતપ કરાવવામાં આવ્યો. આ ઉત્સવમાં દાનવીર શ્રી દેવકરણુ મુળજી, શ્રી ફકીરચંદ હેમચંદ, શ્રી કસ્તૂરચંદ કલ્યાણચંદ આદિ સદ્ગૃહસ્થોએ ખૂબજ ઉત્સાહથી આગેવાનીલયો સક્રિય ભાગ લીધો. આ નિમિત્તે ભવ્ય એવી અનેક રચનાઓ કરવામાં આવી.

ચાતુર્માસની સતત ઉપદેશધારાથી ત્રણ વ્યક્તિઓના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું. અને એ ત્રિપુટીએ ચોમાસા પછી મુનિશ્રીને પોતાની સારી જિંદગી સમર્પણ કરી દીધી. ઘણીજ ધામધૂમથી તેમનો દીક્ષા મહોત્સવ ઉજવાયો. અને તેમનાં નામ શ્રી જયમુનિજી, શ્રી નયમુનિજી, તથા શ્રી લક્ષ્મીમુનિજી રાખવામાં આવ્યાં. તેમાંના શ્રી જયમુનિજીને તો પાછળથી આચાર્યપદવી એનાયત કરવામાં આવી હતી. ત્યારે તેઓ શ્રી જયમુનિજી મટી શ્રી જયસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.^૧

એ જ અરસામાં મુનિશ્રીની શુભનિશ્રામાં શ્રી ગોડીજી દહેરાસર અને ગુલાલવાડીના શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દહેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો.

બહારથી આવનાર જૈન ગૃહસ્થોને ઉતરવા માટે મુંબઈ ખાતે કોઈ સ્થલ ન હતું. એને લઈ ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી. આ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા મુનિશ્રીએ પ્રેરણા કરી અને સુરતનિવાસી ઝવેરી શ્રી ભાઈચંદ તલકચંદે રૂા. ૭૫૦૦૦) ની બાદશાહી રકમ જૈન ધર્મશાળાનું નવું મકાન બંધાવવા માટે શ્રી સંઘને અર્પણ કરી.

અને ધાર્મિક વાતાવરણથી મધમધતું લાલબાગનું સ્થલ આજે જોઈએ છીએ ત્યારે તો તેનો અંધકારભર્યો ભૂતકાળ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

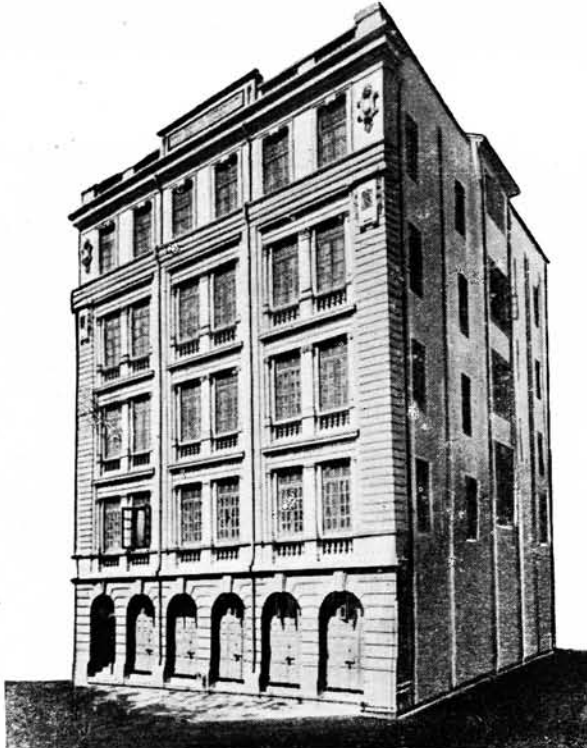
મુનિશ્રી માણેક લખે છે કે—“આ વખતે લાલબાગ એક નાની તબેલા સરખી છાપરાં-વાળી જગા હતી.” અને એ જ લાલબાગ ઉપર રૂા. નવ હજારનું દેવું હતું.

૧. તેઓ શિષ્યશાસ્ત્રના સમર્થ વિદ્વાન હતા. અને શિરપુર (ખાનદેશ) પુરાનપુર (મ. પ્ર.) આદિ સ્થલે તેમના ઉપદેશથી અને પોતાની દેખરેખ નીચે દહેરાસરો તૈયાર થયાં છે.

મલાડ (મુંબઈ)-જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ દહેરાસરની પ્રાંતિકા પણ સં. ૧૯૭૬માં તેમણે કરાવી છે.

શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ડલ લાઇબ્રેરી, માધવબાગ-ભૂલેશ્વર, સુ.અઈ. (સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૧૦)

શ્રી બાલુ પનાલાલ પુરજીયાજી જૈન હાઈસ્કૂલ, (લાંબાકાટા, સુ.અઈ)

શેઠ રાજકુમાર ભગવંદ જૈન હોસ્પિટલ, એન્ડ્રીનસ્ટન રોડ

શ્રી ઝવેરી નગીનભાઈ ચેલાભાઈ જૈન હાઈસ્કૂલ, સુરત : સ્થાપના સને ૧૯૨૬
(સ્થાપના મુનિશ્રી માણેક મુનિના ઉપદેશથી)

સં. ૧૯૪૭ માં આપણા ચરિત્રનાયકના અહિં પ્રથમ પુનિત ચરણ પડ્યા અને તે પછી મુંબઈએ તેની ધાર્મિકતામાં કદીયે ઓટ આવતી નથી જોઈ.

સં. ૧૯૫૧-૫૨ ની સાલ તો તેનાં અનેક ધર્મકાર્યોથી અમર બની ગઈ.

લાલબાગ ઉપાશ્રયની ખખડી ગયેલી ઇમારત પુનઃ નવજીવન માંગતી હતી. આ અંગે ચરિત્રનાયક મુનિશ્રીનો ઉપદેશ થતાં મુશિદાબાદનિવાસી રાયબહાદુર શ્રી બુદ્ધિસિંહજી દુધેડિયા તરફથી રૂ. ૨૦,૦૦૦) ના ખર્ચે લાલબાગ ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો અને તેનું રૂ. ૬૦૦૦) નું દેવું પણ સરપાઈ કરવામાં આવ્યું.

ધર્મશાળા થઈ, ઉપાશ્રય થયો. પણ હજી એક વસ્તુ ખૂટતી હતી. ભૂલેશ્વરના એટલા વિસ્તૃત એરિયામાં નજીકમાં કોઈ દહેરાસર નહિ. મુનિશ્રીનો આદેશ શું? ભાવના થઈ કે કાર્ય થયું જ સમજો. અને એ જ લાલબાગ ઉપાશ્રયના નીચેના ભાગમાં એક સવ્ય ગૃહ-જિનાલય તૈયાર થયું.

આજે તો લાલબાગ પાસે બે-બે જિનમંદિરો છે, ઉપાશ્રય છે, ધર્મશાળા છે, લાઈબ્રેરી છે. આમ બધું જ છે, બધી રીતે સમૃદ્ધ છે, અને થતું બધું છે.^૧

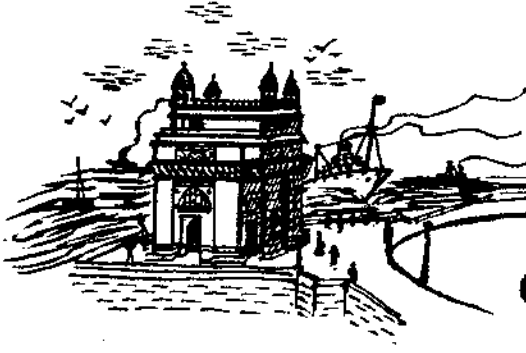
ધર્મકાર્યો ત્યારે એટલાં બધાં ને એવી શાનદાર રીતે થતાં હતાં કે મુંબઈ માટેના જુના ખ્યાલો હવે જુના થવા લાગ્યા. મુનિશ્રીએ પણ પોતાના અણીશુદ્ધ, વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યથી સાબિત કરી બતાવ્યું કે ના, મુંબઈમાં ધર્મ રસાતળ નથી જતો, સાધુતા ત્યાં નષ્ટબ્રષ્ટ નથી થતી.

ખરેખર, મુનિશ્રીના પાવનપગલાં મુંબઈમાં થયાં ને મુંબઈના ભાગ્ય ઉઘડી ગયાં. સં. ૧૯૪૭ માં મુંબઈનાં દ્વાર ખૂલ્યાં તે ખૂલ્યાં. અને આજે તો અનેક મુનિપુંગવો મુંબઈ પધારી ધર્મ-ઉદ્યોત કરી રહ્યા છે. તેનું શ્રેય આમ એ ચરિત્રનાયકના ફાળે જ બધું છે.

સાથે જ સંતનો એક જ સ્પર્શ શલ્યાને અહલ્યા બનાવી દે છે. પારસનો થોડોક જ સંસર્ગ પોલાદને સુવર્ણમાં ફેરવી દે છે. મુંબઈ પણ એક વખતનું શલ્ય જ હતું ને? સંત મુનિ મોહનનો પાદ-સ્પર્શ થયો ને એ જ મુંબઈ અલબેલી મટી ધર્મનગરી બની ગઈ !....

૧. ગતવર્ષમાં પૂ. આ. ધર્મસૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી ધર્મશાળાનું ખાતમૂહૂર્ત થયું. અને તેની સાથે ‘શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી’નું નવું મકાન પણ તૈયાર થનાર છે.

સંઘર્ષ અને સમાધાન

[૧૬]

આજથી લગભગ અરધા સૈકા ઉપર મુંબઈનું લોકમાનસ આજના જેવું ઉદાર ને વિશાળ ન હતું. ત્યારે તો મુંબઈ વિચારોમાં ઘણું જ પછાત હતું. આજના પ્રગતિવાદી વિચારો ને આચારો તો હજી ત્યારે નહિવત્ હતા. તેમાં જ જૈનત્વ વિષે તો મુંબઈને ઘણા જ ઉંધા ને ખોટા ખ્યાલ હતા. જૈનેતરો જૈનોને જનુસ કે જન્નસના વારસદાર માનતા હતા. જૈનોની મહાન ને પવિત્ર એવી તીર્થભૂમિ પાલીતાણુને તેઓ પેલેસ્ટાઈન સમજતા હતા. કોઈ વળી જૈનધર્મને ઔદ્ધર્મની જ શાખા સમજતું હતું. આમ અનેક બ્રામક અને ભુટ્ટી માન્યતાઓ જૈનેતરોમાં ફેલાયેલી હતી, આ અંગે વ્યવસ્થિત પ્રચાર-કાર્યની જરૂરીયાત સૌને સમજતી હતી, છતાંય તે અંગે કશું નહોતું થતું.

સન ૧૮૮૩ માં ચિકાગો (અમેરિકા) વિશ્વધર્મ પરિષદ Parliament of Religious આકાર લઈ રહી હતી. દુનિયાના દરેક ધર્મના અગ્રણીઓ ત્યાં ભેગા મળવાના હતા. અને પોતાના ધર્મની વાત કરવાના હતા. ભારતમાંથી તે માટે વેદાંત ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વામિ વિવેકાનંદ ગયા હતા. જૈનધર્મને પણ તે પરિષદમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ મળ્યું હતું, અને એ પરિષદના કાર્યવાહકોએ પૂ. આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પર પત્ર પણ લખ્યો હતો. આચાર્યશ્રીએ તેના પર ખૂબ જ ગંભીર ને પુખ્ત વિચાર કર્યો અને તેમ કરવું ઘણું જરૂરી પણ હતું.

કારણ સન ૧૮૫૭ ની સ્વાતંત્ર્ય ક્રાંતિ પછી ભારતીય રાજપદ્ધતિ પદ્ધતો લઈ રહી હતી, અને તેને લઈને ધર્મ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. આચાર્યશ્રીએ જમાનાની હાકલ ઝીલી લીધી, અને પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી (બાર-એટ-લો) ને જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલી આપ્યા.

અને શ્રી ગાંધીએ ત્યાં એટલું સુંદર કામ કરી બતાવ્યું કે પશ્ચિમના લોકોની આંખ

ખુદી ગઈ, તેઓને તે પછી ભૂલ સમજાઈ ગઈ કે જૈનધર્મ એ કોઈપણ ધર્મની શાખા નથી. એ એક સ્વતંત્ર જ ધર્મ છે, અને એનું તત્ત્વજ્ઞાન ઘણું સૂક્ષ્મ છે.

પશ્ચિમમાં જૈનધર્મને જન્મ આપી શ્રી ગાંધી મુંબઈ પાછા ફર્યા, ખરેખર તેઓ એક મહાન ને ઉદાત્ત કાર્ય કરીને પાછા આવ્યા હતા. આ માટે તેઓ જરૂર સન્માનને યોગ્ય હતા. પરંતુ મુંબઈના સંઘે તેમને સત્કારવાને બદલે ઉપેક્ષા કરી, તેમના એ કાર્યને નિંદ્રી નાંખ્યું. અરે ! તેટલાથી જ પરિતૃપ્ત ન બનતાં તેમને સમાજમાંથી હાંકી કાઢવાની વાતો કરી.

સંઘ આખું કરે તે સ્વાભાવિક હતું. કારણ સંઘ હજી રૂઢિનો પૂજારી હતો, તેનો તે ભક્ત હતો, તેની દૃઢ માન્યતા હતી કે ધર્મકાર્ય માટે પરદેશ ને તે પશ્ચિમના દેશોમાં તો જવાય જ નહિ. વેપાર, કે શિક્ષણ જેવા કાર્ય માટે ત્યાં જાય એ વાત અલગ છે. અને કદાચ એ હજી ક્ષમ્ય છે. વળી આ માન્યતાને અંથોનો ટેકો પણ મળતો હતો, અંથો કહેતા:— “ દ્વિકસ્યાઘૌ તુ નૈયાતુઃ શોષિતસ્યાવ્યસજ્જ્ઞઃ । ”—કોઈપણ સંજોગમાં કરેલું સમુદ્ર-બ્રમણ અસ્પૃશ્ય છે, ત્યાજ્ય છે. જળમાર્ગે ગયેલો ગમે તેટલો વિશુદ્ધ બની આવે તો પણ તે મલિન જ છે, ગંદો છે. એવા બ્રહ્મ માણસને તો સમાજમાં બેસાડાય જ નહિ. અને તેમાંય શ્રી ગાંધી તો ધર્મ માટે સમુદ્ર-બ્રમણ કરી આવ્યા હતા ! એમને તો સમાજમાં લેવાય જ કેમ ?

અને રૂઢિચુસ્ત લોકોએ એ માટે પોતાનાથી થાય તેટલો વિરોધ કર્યો. એકાઠ ઠેકાણે તેમને સત્કારવા સભા ભરવામાં આવી. ત્યાં પણ જઈ તેમણે ધાંધલ મચાવ્યું, પુરશીઓ ઊછાળી, મોટા અવાજ કર્યા અને ‘ ગાંધીને સંઘ બહાર મૂકો ’ એવાં સૂત્રો પોકાર્યા. એ સાથે સાથે તેમણે શ્રી ગાંધીની બહિષ્કાર પત્રિકા બહાર પાડી.

પત્રિકા આ પ્રમાણે હતી.

મુંબઈ,

તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૮૯૩

જાહેર ખબર

સર્વે ધર્માભિલાષી જૈનોને વિનયપૂર્વક સૂચવવામાં આવે છે કે અમેરિકા ખંડ મધ્યે ચિકાગોની પરિષદમાં સંઘના નામથી જૈન એસોશીએશને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા વિષે જૈનોની સંમતિ લીધા વિના ઠરાવ્યું છે. તેના વિરુદ્ધમાં જાણુવા જેવી બાબતો હાલમાં બહાર આવી છે અને તેથી ઘણા લોકો નાખૂશ છે. આ વાત હવે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે તેનું વધારે વિવેચન કરવા હવે દરકાર રહેતી નથી. અને અમે આ નીચે સહી કરનારાઓ ખુદી રીતે જણાવીએ છીએ કે જે જે પ્રતિનિધિઓ ચિકાગો મોકલવાનું ઠરાવ્યું છે તે અમેને તદ્દન પસંદ નથી. તેથી અમે તેને રદ કરીએ છીએ, અને એ બાબતમાં અમારા જૈની લોકોની સંમતિ નથી.”

આ પત્રિકાથી તો વાતાવરણ ખૂબ જ તંગ બન્યું. શ્રી ગાંધીની તરફેણ કરનારો વર્ગ નાનો હતો, જ્યારે તેમનો વિરોધીવર્ગ તો ઘણો જ મોટો હતો. છતાંય બંનેએ સામનો

૧. આ પત્રિકા નિચે ૧૩૭ સહીઓ કરવામાં આવી હતી ને નીચે લખ્યું હતું કે વધારે લ'ખાણુ થઈ જવાથી માત્ર જુજ જ સહીઓ છપાવી છે.

કર્યો. એથી તો તંગદીલી ખૂબ જ વધી જવા પામી. હવા એટલી બધી કલુષિત બની ગઈ કે પ્રસંગને જતો કરવામાં શાણપણ જણાતું હતું. છેવટ સંધે અંબાલા, પૂઠ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આ બધી વાતોથી વાકેફ કરતો પત્ર લખ્યો અને આ અંગે શું કરવું તેનું માર્ગદર્શન માંગ્યું.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજે તુરત જ વળતો જવાબ આપ્યો, અને જણાવ્યું કે—“શ્રી સંઘની આજ્ઞાથી શ્રી ગાંધી શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરી લે.” આ ઉપરાંત વધુ માર્ગદર્શન માટે તેમણે લખ્યું:—

વિશેષતઃ ભ્રમ્યઓમેં મુનિરાજ શ્રી મોહનલાલજી વિરાજમાન હૈ. વે મી મવમીરુ ઔર શ્રી જિનાજ્ઞા કે મંગ સે ઢરનેવાલે હૈં. ઇસ વાસ્તે ડનકી સંમતિ લેની ચાહિયે ઔર કોઈ અન્ય ગીતાર્થસે પૂછ લેના. અવ મેં બહુત નમ્રતા સે [શ્રી સંઘ સે] વિનતિ કરતા હું કિ જો કુછ જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ અયોગ્ય લખાણ કરા હોવે સો સર્વશ્રી સંઘ મુજકો માફ કરેં. ઇતિશ્રી કલ્યાણ હોવે સકલ સંઘકો.

દ: વલ્લભવિજય.

સહી. આત્મારામજી મહારાજ^૧

મુનિશ્રી તો આ બાણી દ્વિધામાં પડી ગયા. પૂઠ આત્મારામજી મહારાજે તેમને માર્ગદર્શન આપવા જણાવ્યું હતું. અને પોતે તો આ પ્રસંગમાં માધ્યસ્થ ભાવ રાખતા હતા. વળી શ્રી ગાંધી મુનિશ્રીના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત બનેલા હતા, અને અવરનંવર તેમની સાથે જ્ઞાનચર્યા પણ ગોઠવતા હતા. જ્યારે શ્રી સંઘ તો શ્રી ગાંધી જો ઉપાશ્રયમાં પગ મૂકે તો તેમને કોર્ટના આરણ્યાં બતાવવા સુધી ઉકળેલો હતો. સંઘ કોઈ પણ હિસાબે શ્રી ગાંધીને સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હતો.

મુનિશ્રીએ સમયની નાડ પારખી લીધી. સમાજના રોષનું માપ પણ તેમણે કાઢી લીધું. અને સમયને અદ્ય ભરી ખાનગીમાં શ્રી ગાંધીને કહેવડાવી દીધું કે “હમણાં અત્રે આવવું હિતાવહ નથી, કાળક્ષેપ કરવો.”

એક બાજુ ખાનગીમાં સંદેશો મોકલ્યો ને બહારે વ્યાખ્યાનમાં ખૂબ જ તટસ્થતા બજાવીને “સમય ઓળખો” વિષય પર સતત ઉપદેશધારા વહાવી. ઉત્સર્ગ ને અપવાદની તર્કબદ્ધ છણાવટ કરી. રાગ-દ્વેષના પ્રસંગોથી દૂર રહેવાની વાતો સમજાવી.

સમય સરતો ગયો. કાળના થર ભમતા ગયા. વિરોધનો ઉઠેલ વંટોળ પણ ધીમે ધીમે શમતો ગયો. કલુષિત હવા ધીરે ધીરે સ્વચ્છ બનતી ગઈ. અને એક દિવસ એવો આવીને જોલો રહ્યો કે બાણે કશું જ બન્યું નથી. એ પ્રકરણ તો મધરાતનું એક ભયાનક સ્વપ્ન જ બની ગયું !!

૧. “આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ” ના પૃ. ૩૬ થી ૪૦ પર આ પત્ર આપો પ્રગટ થયો છે. અમે તેમાંથી આપણા ચરિત્રનાયકના સંબંધની જ વિગત લીધી છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે પત્ર તે ગ્રંથમાંથી વાંચી લેવો.

પુણ્ય હુજૂ પરવાર્યુ જાણી

[૧૭]

મું ખંધ તો હજી ધર્મપ્રચારના શ્રી ગણેશ કરતું હતું, ત્યારે રાજનગર-અમદાવાદ તો જૈનધર્મનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ચૂક્યું હતું. જૈન-ધર્મની પ્રવૃત્તિ અને પવોથી એ ધમધમી રહ્યું હતું, અને અમદાવાદનું આંગણુ તો અનેક સમર્થ ને પ્રતિભાવંત શ્રમણ ભગવંતોએ પાવન કર્યું હતું. અનેક સંપ્રદાયના શ્રમણો ત્યાં આવતા અને જ્ઞાનધારા વહેવડાવતા. અમદાવાદના શ્રાવકોએ મુનિશ્રીની ખ્યાતિ સાંભળી. મુંખંધમાં તેમણે આણેલી ધર્મજગૃતિની વાતો સાંભળી, તેમના ત્યાંનાં કાર્યો અને તેમની આરિયસુવાસ જાણી. પછી અમદાવાદનો સંઘ બેસી રહે તો એ અમદાવાદનો સંઘ શેનો ? અને એ વિચાર ઘોળાતા હતા તે પહેલાં તો ત્યાંના સંઘના અગ્રીમો સર્વશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ, શેઠશ્રી જમનાભાઈ ભગુભાઈ, શેઠશ્રી મનસુખભાઈ ભગુભાઈ વગેરે મુંખંધ આવી પહોંચ્યા.

સૌએ મુનિશ્રીને વંદના કરી, અને સુખશાતા પૂછી.

“ સાહેબ ! આપ તો જાણે અમારા અમદાવાદને સાવ ભૂલી ગયા હાગે છે ? ” કો’કે વાતની શરૂઆત કરી.

“ ના, મહાતુલાવો ના. એ ધર્મનગરીને તો કેવી રીતે ભૂલી જવાય ? જ્યાં હુર’ધર આચાર્ય ભગવંતો વિરાજતા હોય અને જે ધરતીએ શ્રી શાંતિદાસ, શ્રી પ્રેમાભાઈ જેવા તેજસ્વી અને અણુમોલ એવા શ્રાદ્ધ શ્રાવકરત્નો આખ્યાં હોય, એ ધરતીને કયો માનવી ભૂલી શકે ? ખરેખર, મહાતુલાવો ! ત્યાંનો ભૂતકાળ તો ખૂબ જ ગૌરવવંતો છે....”

“ પણ સાહેબ ! એ ભૂતકાળને ઘડનાર તો વર્તમાનકાળ જ છે ને ? અમદાવાદની ભાવિ આબાહી અને સમૃદ્ધિ આપ જેવા નિઃસ્પૃહી, ત્યાગી સાધુ ભગવંતો પર તો સલામત છે....”

મુનિશ્રી શ્રાવકોનો ભાવ કળી ગયા. એથી તુરત જ તેમણે સીધો જ સવાલ હસતાં હસતાં કરી નાંખ્યો:—

“એટલે એમ કહોને કે તમે અમદાવાદ આવવાની વિનંતિ કરવા આવ્યા છો, કેમ ખરું ને ?”

“જી હા, સાહેબ ! અમે આપને અમદાવાદ પધારવાની વિનંતિ કરવા જ ખાસ આવ્યા છીએ, અને અમને શ્રદ્ધા છે કે આપ અમને નિરાશ નહિજ કરો.”

મુનિશ્રી શું બોલે ? ત્યાં તો થોડીજ વારમાં “મુનિ મોહનલાલજી મહારાજની જય” બધા બોલી બહ્યા.

સંવત ૧૯૩૫ નું આતુર્ભાસ અમદાવાદ થયું. ત્યારે મુનિશ્રી સાથે સત્તર ઠાણા હતા. તેમનું જ્યારે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું ત્યારે એવો તો ઠાઠ ને દમામ રાખવામાં આવ્યો હતો કે જોનારને સહેજે મુંબઈમાં થયેલ સ્વાગતની સરખામણી કરવાનું દિલ થઈ આવે !

અમદાવાદ પહેલેથી શ્રમણોનું પૂજારી છે. શ્રમણો પ્રત્યે તેમને ખૂબજ ભક્તિભાવ રહ્યો છે. અને શ્રમણોના કામ માટે તે સદાય ઉત્સાહી રહ્યું છે. આથી જ તો અનેક શ્રમણ ભગવંતો અહીં જ્ઞાનસાધના માટે, તપસાધના માટે, ધર્મકાર્યો માટે અહીં આવીને આતુર્ભાસ કરે છે. અને અહીંથી જો મેળવે છે, જેટલું પામે છે, તેનો બેવડો બદલો વાળી આપે છે. અનેક મુનિ-મહારાજો અહીં પંન્યાસ બન્યા છે, ઘણા પંન્યાસજી મહારાજો ઉપાધ્યાય થયા છે, અને અમદાવાદે ઘણાની આચાર્યપદવીઓ એનાયત થતી જોઈ છે. મુનિશ્રી ઘણા વખતથી વિચારતા હતા કે શ્રી જશમુનિજી ને શ્રી હર્ષમુનિજી યોગોદ્ધતન માટે યોગ્ય થયા છે અને તેમને તે કરાવવા જોઈએ. પણ ક્યાંય સુમેળ જામતો ન હતો, અને બધી બાબતો વિચાર કરતાં એ વિચાર અમલમાં આવતો જ ન હતો.

અહીં તેમણે જોયું કે સાધન છે, સગવડ છે, સમય છે, સાથ પણ છે. આથી એ વિચારને તેમણે અહીં મૂર્તસ્વરૂપ આપ્યું. પૂં પંં શ્રી આનંદવિજયજીની શુભનિશ્રામાં એ બે શિષ્યોને મૂક્યા, અને યોગોદ્ધતન કરાવ્યાં. આ પૂં પંં શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજ પૂજ્ય વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજના શિષ્ય હતા, તેમણે મન મૂકીને તેમને તે યોગ કરાવવા શરૂ પણ કર્યો.

શિષ્યોને આમ પ્રગતિનું એક સોપાન વધુ ચડાવ્યા. તેજ અરસામાં બીજી પણ એક યાદગાર ઘટના બની.

પૂં રવિસાગરજી મહારાજના સમુદાયના પૂં સાધ્વીજી મહારાજ શ્રી શિવશ્રીજી મુનિશ્રીના સમુદાયમાં આવવા ઇચ્છતા હતા. મુનિશ્રીની આજ્ઞામાં તેમને રહેવું હતું. મુનિશ્રીએ આ બાબતનો ગંભીર વિચાર કર્યો. શા માટે ફેરફાર કરવા માંગે છે એની સઘળી બાબત પણ કરી. પરંતુ એવું કંઈ જ અઘટિત ન હતું. માત્ર તેમની પ્રતિભાથી અંબઈને જ તે તેમની આજ્ઞામાં આવવા માંગતા હતા. મુનિશ્રીએ તેમને પોતાના સમુદાયમાં લઈ લીધા. આમ અમદાવાદમાં મુનિશ્રીના સાધ્વી પરિવારની ગંગોત્રી શરૂ થઈ.

આ ઉપરાંત શેઠશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈના માતૃશ્રી ગંગાબાઈએ મુનિશ્રી પાસે શ્રાવિકા-ધર્મના ખારવતનાં પરચક્રખાણ લીધાં.

આમ શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક કાર્ય થતાં થતાંમાં તો આતુર્માસ પૂરું થઈ ગયું. અને અમદાવાદમાં પોતાની પવિત્ર સુવાસ મૂકી તેઓ એક શુભ ચોઘડીએ વિહાર કરી ગયા.

અમદાવાદથી થોડે દૂર ભોંયણી એ જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થ છે. દર વરસે હજારો યાત્રા-ગુઓ ત્યાં આવી ભગવાન મહિનાથના દર્શન કરી પોતાના આત્માને પાવન કરે છે. અમદાવાદ સુધી તો મુનિશ્રી આવી ગયા હતા. હવે ભોંયણીની યાત્રા ન કરે તો તળાવે આવીને તરસ્યા જવા જેવું થાય. મુનિશ્રી તો પ્રભુપ્રેમના તૃપિત હતા. એ એવું શા માટે કરે ? અને તેઓ પરિવાર સહ પેથાપુર, રાંધેળ, કડી વગેરે થઈ ભોંયણી પધાર્યા. પ્રભુના દર્શન કર્યાં ને પાવન ખન્યા.

ત્યાં તેમને સમાચાર મળ્યાં કે પૂજ્યશ્રી રવિસાગરજી મહારાજ મહેસાણામાં બિરાજે છે. આ સમાચાર સાંભળી મુનિશ્રીનો ગુણાનુરાગ ઉછળી આવ્યો. તેમનું હૈયું એ પુણ્ય વિભૂતિને મળવા અધીર બની ઊઠ્યું. અને ત્યાંથી વિહાર કરી તેઓ સૌ મહેસાણા આવી પહોંચ્યા.

પૂર્વ રવિસાગરજી મહારાજનું નામ ગુજરાતમાં ત્યારે દરેકની જીભે લેવાતું હતું. અષ્ટિ-શુદ્ધ ક્રિયા અને વિશુદ્ધ તેમજ ઉત્કટ ચારિત્ર્યપાલન માટે સૌ તેમની એકજીભે પ્રશંસા કરતું હતું. તે સમયના શ્રમણવર્ગમાં તેમનું એક આગવું વ્યક્તિત્વ હતું. એક અનોખી જ પ્રતિભા તેમની હતી.

આ બે પરમ વિભૂતિઓના મિલનની નોંધ લખતાં કર્મચોગી, અધ્યાત્મજ્ઞાન દિવાકર શ્રીમદ્ આચાર્યદેવેશ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ મહારાજ લખે છે કે:—“ પૂ. મોહનલાલજી મહારાજની સંગતિ મને સં. ૧૯૫૭ ની સાલમાં સુરતમાં થઈ હતી. તેમના સંબંધમાં આવતાં તેમનાં ઉત્તમ ગુણોએ પૂજ્યતાનો ખ્યાલ કરાવ્યો હતો. આ મહાત્મા અમારા ગુરુના ગુરુશ્રી મહારાજનાં દર્શન કરવા મહેસાણા પધાર્યા હતા, અને દર્શન કરી પરમ આનંદ પામ્યા હતા. અને તેઓશ્રી કહેતા હતા કે—“ મહામુનિરાજશ્રી રવિસાગરજી જેવા કોઈ હાલના કાળમાં ચારિત્રક્રિયા પાળવામાં ઉત્તમ નથી. ” સુરતના સમાગમમાં પણ તેઓશ્રીએ પરમ-ગુરુશ્રી રવિસાગરજી મહારાજની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. ”

આ પ્રસંગની અહીં નોંધ લઈએ છીએ અને શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીનું નામ લીધું છે ત્યારે તેમની સાથે સંકળાયેલો અગાઉનો એક પ્રસંગ પણ યાદ આવી જાય છે. સંવત ૧૯૫૭ નું એ વરસ હતું. આપણા ચરિત્રનાયક મુનિશ્રી ત્યારે સુરતમાં હતા, તે જ વરસમાં અને તે જ સુરતમાં ત્યારે શ્રી સુખસાગરજી મહારાજ સાહેબ તેમના શિષ્ય પરિવાર સાથે શ્રી નગીનચંદ્ર મેળાપચંદની વાડીએ હતા. અહીં જ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી મહારાજને આપણા ચરિત્રનાયકનો પ્રથમ પરિચય થયેલો. ત્યારે તેઓ આચાર્ય ન હતા. મુનિરાજશ્રી બુદ્ધિસાગરજી જ હતા. પ્રથમ જ પરિચયે તેઓ મુનિશ્રીની મોહક ને સૌમ્ય પ્રતિભાથી પ્રભાવિત ખન્યા. તેમની નિઃસ્વૃહી દશા જોઈ તેમને તેમના તરફ આકર્ષણ થયું, આકર્ષણમાંથી પ્રેમ

૧ પૂર્વ શ્રી ચરિત્રનાયકના દેહોત્સર્ગ પ્રસંગે “ જૈન ” સાપ્તાહિકે પોતાના તા. ૩-૮-૧૯૦૭ ના અંકમાં તેમને આપેલી શ્રદ્ધાંજલિમાંથી સાબર ઉદ્ધૃત.

જન્મ્યો, અને પ્રેમમાંથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ અવરનવર મુનિશ્રી પાસે આવવા લાગ્યા. તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવા. લાગ્યા તેમની ભક્તિ અને સેવા પણ કરવા લાગ્યા, તેમજ મુનિશ્રીના અનેકવિધ કાર્યોમાં ભાગ પણ લેવા લાગ્યા.

એક સાગરગચ્છના સાધુ આમ એક અન્ય ગચ્છના સાધુના ઉપાશ્રયે અવરનવર બય, ત્યાં કલાકો સુધી બેસે, તેમના કાર્યોમાં ભાગ પણ લે, એ બધું જ બધાં કંઈ થોડું સહન કરી લે ? કારણ માનવીના મન કંઈ બધાનાં સરખાં થોડાં હોય છે ? સુરતમાં અમુક વર્ગ સંકુચિત માનસવાળો પણ હતો. તે વર્ગને આ બધું ન ગમ્યું. થોડા દિવસો સુધી તો અંદ-રોઅંદર ચડલડ કર્યા કરી, છેવટે તેની હદ તૂટતાં તેમણે શ્રી બુદ્ધિસાગરજીને પણ વાત કરી અને તેઓ જે કરી રહ્યા છે તે ખોટું કરી રહ્યા છે, તે સમજાવ્યું.

પરંતુ શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજે તેમને જે પ્રેમ અને હલીલોથી પોતાના કાર્યની સમજ આપી, તે સાંભળીને તો એ વર્ગ દંગ જ થઈ ગયો. તેમને પોતાની સંકુચિતતાની શરમ આવવા લાગી, તેઓ તેમને નમી પડ્યા.

એ પ્રસંગ પછી એક મહત્ત્વની ઘટના બની ગઈ, જે ઘટનાએ બંનેના સંબંધો વચ્ચે સારો એવો પ્રકાશ પાડ્યો, અને ભાવિના સંબંધોનો તેથી મજબૂત પાયો નાખાયો.

સુરતમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. અને આ પ્રચાર માટે તેઓ પત્રિકાઓ પ્રગટ કરતા હતા, અને ઠેકઠેકાણે પ્રવચનો કરતા હતા. મિશનરીઓમાં એક જયમલ પદ્મીંગ ખ્રિસ્તી પાદરી હતો. આ જયમલ અગાઉ જૈન હતો, જૈનકુળમાં તે જન્મ્યો હતો, જૈનત્વના સારા સંસ્કાર પણ ધરાવતો હતો. પાછળથી તેણે દીક્ષા પણ લીધી હતી, અને આપણા ચરિત્રનાયકનો તે શિષ્ય બન્યો હતો. ઘણા સમય સુધી તે મુનિશ્રી સાથે રહ્યો. એક દિવસ તે અધ્યાનક દીક્ષા છોડી ચાલ્યો ગયો, ત્યારપછી તે ખ્રિસ્તી મિશનમાં જોડાયો અને ત્યારથી તે ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો.

અહીં સુરતમાં પોતાના એક વખતના ગુરુને જોઈ તે જોશમાં આવી ગયો, અને ખ્રિસ્તી-ધર્મનો પ્રચાર જોરશોરથી કરવા લાગ્યો. પોતાના પ્રવચનોમાં એ જૈનધર્મને ઉતારી પાડવા લાગ્યો. ‘ ઇસુ કરતાં મહાવીરનું તત્ત્વજ્ઞાન મોણું છે ’ એવું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો.

બંને મુનિઓને આથી ઘણું જ દુઃખ થયું. આવી વ્યક્તિઓને તો મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાંખવી જોઈએ, અને આ તો ધર્મ સામે પડકાર હતો. ચૂપ કેમ બેસી રહેવાય ? શ્રી બુદ્ધિ-સાગરજી કાગળ અને કલમ લઈ બેસી ગયા. જયમલના આક્ષેપોનો સચોટ જવાબ આપતું એક સળંગ પુસ્તક જોતજોતામાં લખી નાંખ્યું, પુસ્તક પૂરું થતાં જ તેથી મૂળ પ્રત તેમણે મુનિશ્રીને વંચાવી, મુનિશ્રી એ પ્રત ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયા. પ્રતના એક એક શબ્દ અને હલીલ પર તે ખૂશ ખૂશ થઈ ગયા. અને વ્યાખ્યાન પાટ પરથી તેમણે શ્રી બુદ્ધિસાગરજી અને તેમના એ પુસ્તકની ભારોભાર અનુમોદના કરી, અને એ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે સૂચના કરી.

આ સૂચના થતાં જ જૈન ટ્રેન્ડલી સોસાયટીએ ‘ જૈનધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મનો

મુકાબલો' પુસ્તક પ્રગટ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. સાથે સાથે વ્યાખ્યાન બાદ તેમણે શ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ ઝવેરીને લલામણ કરી કે—“મુનિરાજશ્રી બુદ્ધિસાગરજીના પંડિતજીને પગાર તેઓ અલ્યાસ કરે ત્યાં સુધી ચાલુ જ રાખવો....”

આ પ્રસંગથી તો વિરોધીઓ છક જ થઈ ગયા. બંને વચ્ચેનો આવો નિર્મમ અને નિર્દોષ સ્નેહસંબંધ જોઈ બધા વિરોધીઓ તો મોંમાં આંગળા જ નાંખી ગયા, આજે પણ આ બે ગરજો વચ્ચે જે કંઈ સુમેળ ને સંપ છે તે આ પ્રસંગને જ આભારી છે.

મુનિશ્રીએ ૧૯૫૩ નું સુરતનું ચોમાસું પૂરું કરી પાટણ પધાર્યા. સંવત ૧૯૪૧ માં તેઓ પધાર્યા હતા. તે ફરી તેર વરસના ઘણા લાંબા સમય પછી ૧૯૫૪ માં પાટણ આવ્યા અને આ સાલનું ચોમાસું તેમણે અહીં પાટણમાં જ કર્યું.

આ ચાતુર્માસ દરમિયાન તેમણે ત્રણ કાર્ય મહત્વનાં કર્યાં, અને બીજા ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરાવ્યાં તે જુદાં....

સૌ પ્રથમ તેમણે પેથાપુરના રહીશ, મુમુક્ષુ શ્રી કેશવલાલને અહીં પાટણમાં દીક્ષા આપી અને તેમનું નામ કલ્યાણમુનિજી રાખ્યું.

બીજું કામ તેમણે જ્ઞાનોદ્ધારનું કર્યું. તેમણે કરાવેલું કામ તો યાદગાર રહેશે. પાટણના અંધલંકારોના સંરક્ષણની તેમણે જરૂરિયાત જોઈ અને આ માટે તેમણે પ્રેરણા કરી. અને આ પ્રેરણાથી તે કાર્ય માટે રૂ. ૨૨૦૦૦) ની રકમ ભેગી થઈ ગઈ.

ત્રીજું કરેલું કાર્ય તે જીર્ણોદ્ધારનું હતું. યુગપ્રધાન આચાર્યશ્રી જિનદત્તસૂરિજી તથા આચાર્ય ભગવંત શ્રી જિનકુશળસૂરિજી મહારાજની ચરણપાદુકાની દહેરી, સમારકામ અને યોગ્ય માવજત માંગતી હતી, તે એવી તો જીર્ણ અને લગભગ ખડેર જેવી બની ગઈ હતી કે, ત્યાં યુગ જ આશાતના થતી હતી. મુનિશ્રીએ આ કાર્યને પણ હાથ પર લીધું. શ્રી પન્નાલાલ પૂરણચંદને આ માટે વાત કરી અને તેમણે તે કાર્ય સહઈ વધાવી લીધું. આથી પીતાંબર તળાવ પરથી તે દહેરી ખસેડીને જોગીવાડાના શામળા પાર્શ્વનાથના બગીચામાં તે બંધાવી અને તેની પુનઃ સ્થાપના કરાવી. એ આજ દાદાવાડીના નામથી જોળખાય છે.

ચોમાસું પૂરું થયા પછી ૧૯૫૫ માં મુનિશ્રીની પુનિત છાયામાં શેઠશ્રી નગીનદાસ સાંકળચંદલાઈએ શ્રી શંખેશ્વર તીર્થનો છંદ્રી' પાળતો સંઘ કાઢ્યો. આ સંઘે માગશર વદ દસમના શુભ પ્રયાણ કર્યું. આ સંઘમાં ઘણા લાવિક યાત્રાળુઓએ ભાગ લીધો હતો.

ત્યારપછી તેઓ ચાતુર્માસ માટે સુરત પધાર્યા. આ સાલ તેઓ શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદની ધર્મશાળામાં બિરાજ્યા હતા. આ સાલ તેમણે કરાવેલી વિવિધ પ્રતિષ્ઠાઓ માટે યાદ રહેશે.

સૌ પ્રથમ તેમણે ગોપીપુરા, મેઈનરોડ પર આવેલાં શ્રી કુંથુનાથજીના દેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. બીજી પ્રતિષ્ઠા ઓસવાલ મહોદ્દામાં આવેલા શ્રી મનમોહન પાર્શ્વનાથ જિનાલયની કરાવી. તેમના વરહહસ્તે થયેલું ત્રીજું પ્રતિષ્ઠાપન હાથીવાળા જિનમંદિરમાં શ્રી સૂરજમંડન પાર્શ્વનાથનું છે.

આ પ્રતિષ્ઠાઓ ઉપરાંત તેમણે કતારગામના દહેરાસરના જીર્ણોદ્ધારનું પણ ભવ્ય કાર્ય કર્યું. કતારગામ આમ તો હિંદુઓની તીર્થભૂમિ છે. પરંતુ મુનિશ્રીના હાથે થયેલ જીર્ણોદ્ધાર પછી તે જૈનોનું પણ તીર્થધામ બન્યું છે. અહીં પાલીતાણાના કુંગર પરના દર્શ્યો તાદર્શ્ય કરવામાં આવ્યાં છે. પાલીતાણાની જેમ જ સામસામા જિનાલયો છે. એક બાજુ શ્રી આદીશ્વરનું દહેરાસર છે, અને તેની જ બરાબર સામે પુંડરીક ગણુધરનું દહેરાસર બાંધેલું છે. દાદાના દહેરાસર પાછળ રાયણના પગલાં પણ છે. મેદાનની અનુકૂળતા હોઈ દહેરાસરની બાજુમાં જ એક આદીશાન ધર્મશાળા બાંધવામાં આવી છે. દર વરસે કારતક સુદ પૂનમના રોજ સુરતનો સંઘ અહીં યાત્રાર્થે આવે છે ને તેની વરસગાંઠ નિમિત્તે પ્રતિવર્ષે સાધર્મિક વાતસલ્ય થાય છે.

આ શત્રુંજયાવતાર તીર્થની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૫ ના વૈશાખ સુદ તેરસ ને મંગળવારના રોજ મુનિશ્રીના વરહહસ્તે થઈ.^૧ શેકશ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ ઝવેરીએ મૂળનાયકને ગાદી પર બેસાડવાનો લાલ લીધો હતો. અને દેરાસરના ગોખમાં સામ સામી બાજુ પ્રભુ-પ્રતિમાઓની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ પ્રતિમાઓ શ્રી ઝવેરી તલકચંદ મેળાપચંદ તથા ઝવેરી મૂળચંદ માણેકચંદે બેસાડી હતી. કહેવાય છે કે આ પ્રસંગે

૧. સુરત-કતારગામના શત્રુંજયાવતાર દહેરાસરની પ્રશસ્તિ:—

॥ શ્રી પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

સૂરતવતનનિવાસી શ્રેષ્ઠોવરો મૂળનાડમિધઃ પૂર્વઃ ।

કતારગ્રામેઽસ્મિન્ નિર્માપયદ્ આદિજિનચૈત્યમ્ ॥૧॥

તારાચન્દ્રશ્રેષ્ઠી.....

શ્રી પુંડરિકચૈત્યં ઘરચયત્ સ્વાત્મશુદ્ધયર્થમ્ ॥૨॥

ચૈત્યયુગ્મં તત્ સમભૂત્...કાલેન મૂયસા જીર્ણમ્ ।

શ્રોમદ્ મોહનમુનયો વિહરન્તઃ તત્ર ચાઽઽજગમુઃ ॥૩॥

નત્વા જિનેન્દ્રબિમ્બં નિરીક્ષ્ય ચૈત્યં ચ જીર્ણમિતિ ।

સ્મૃત્વોદ્ધારફલં તે મનસીત્થં ભાવયામાસુઃ ॥૪॥

ધ્યાત્વેતિ સૂરતે તેઽધ્યાજગમુઃ સત્કૃતા શ્રાવકસંઘેન ।

જીર્ણોદ્ધારાર્થં તં સંઘં પ્રબોધયન્ બહુધા ॥૫॥

તદ્બોધી તતશ્ચ સંઘઃ સદાસ્તે ચૈત્યકાર્યપ્રગુણઃ ।

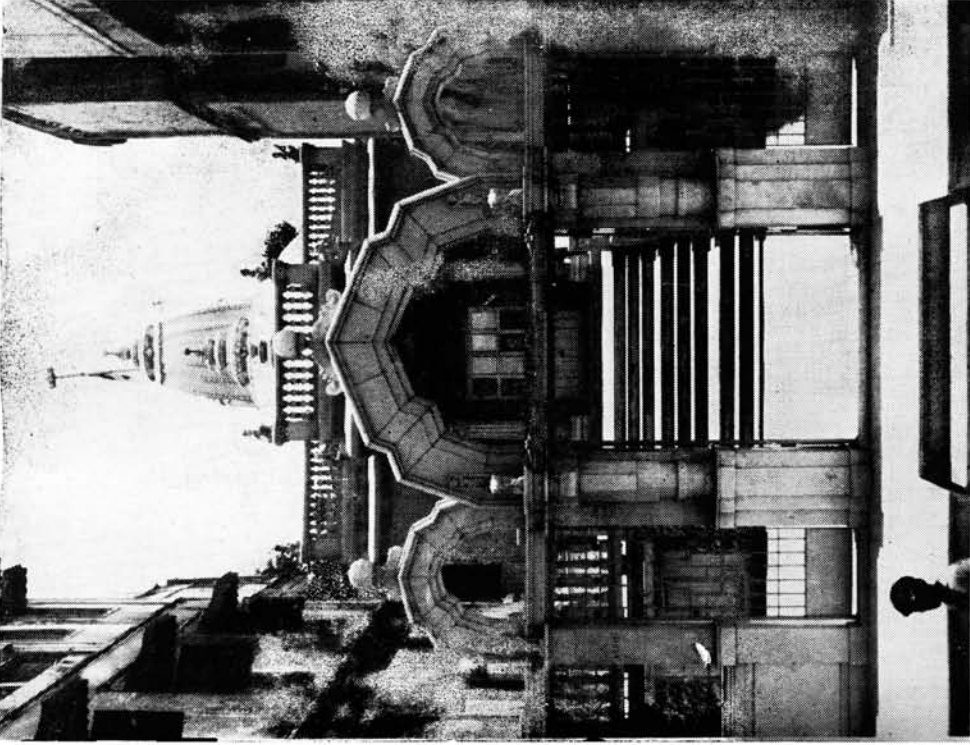
.....॥૬॥

મૂતેપુનંદમૂમિતઃ [૧૯૫૫] વર્ષે શ્રી વિક્રમાર્કસમયે ગતે ।

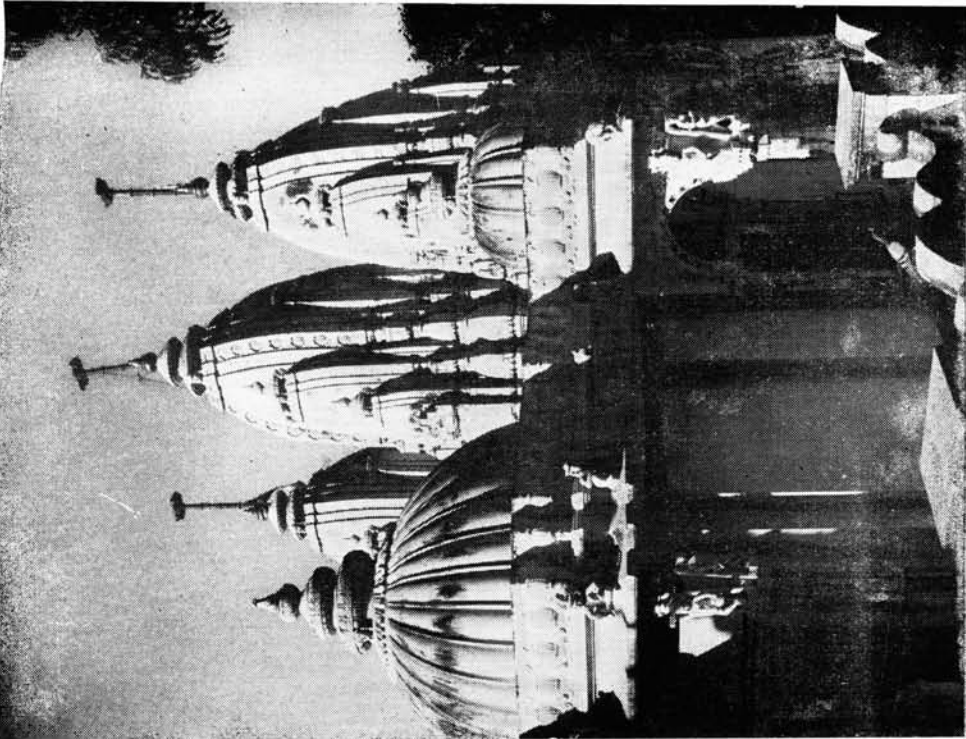
વૈશાખે સિતપક્ષે ત્રયોદશી મોમવાસરે ॥૭॥

તત્પ્રાસન્નોપવનેઽસ્મિન્ પ્રતિમાઃ શ્રી નામિનંદનાદીનામ્ ।

શ્રીમન્મોહનમુનિભિઃ જયન્તુ સંસ્થાપિતાઃ સતતમ્ ॥૮॥

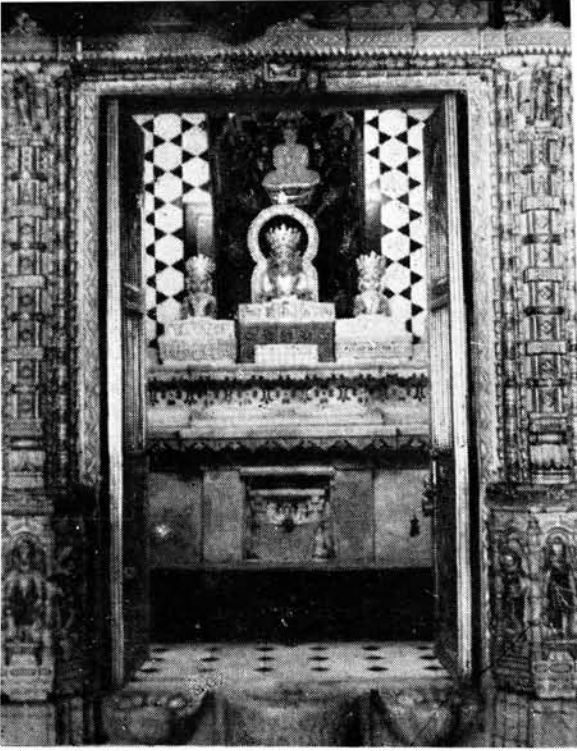

શ્રી કુંજીનાથજી દહોરાસર સુરત - ગાંધીપુરા મેડન રોડ ઉપર (સં. ૧૯૫૭)

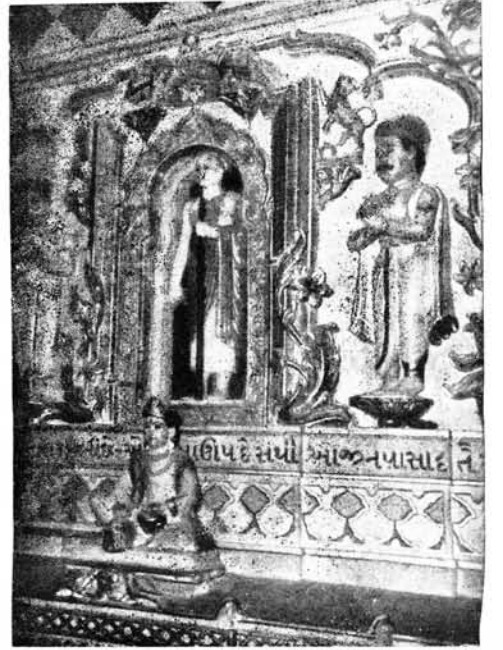

કનારગામ (સુરત) નું શકુન્ન્યાચતાર દહોરાસર - પ્રતિષ્ઠા. (સં. ૧૯૫૫)

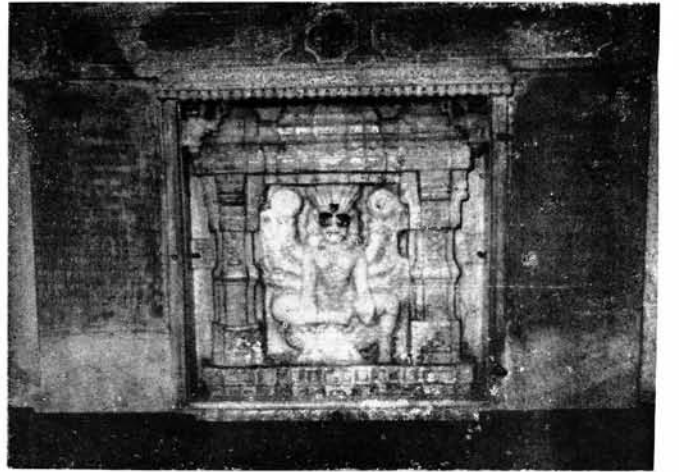
મૂળનાયક શ્રી આદિશ્વર ભગવાન, કતારગામ દહેરાસર

શુદ્ધભૂતિ - કતારગામ

જૈનધર્મશાળા, કતારગામ

દહેરાસરના શિલાલેખ, કતારગામ

એકલા દેવદ્રવ્યમાં જ રૂ. ૩૫૦૦૦ ની ઉપજ થવા પામી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ એવી અનેરી શાનથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો કે સુરતના ઇતિહાસમાં તે અભૂતપૂર્વ બની ગયો.

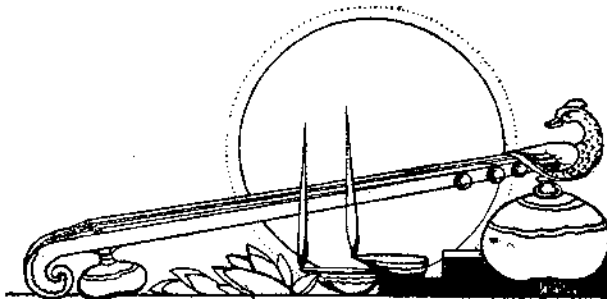
આ જ પ્રસંગે એક ચમત્કારિક ઘટના બની ગઈ.

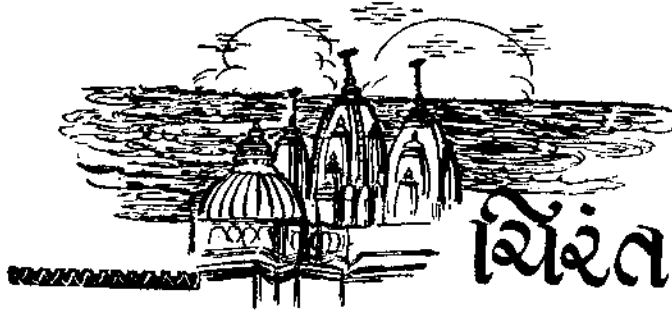
કોઈ વિદ્યસંતોષીએ ત્યાંના ગોરા કલેક્ટરને એવી વાત કરી કે આ પ્રસંગમાં માણુ-સોની ભરચક્ર લીડ રહે છે. કીડીયારાની જેમ રોજ માણુસો ઉભરાય છે. અને આખો દિવસ ધૂમ ગીર્દી રહે છે. જે તાત્કાલિક કોઈ યોગ્ય પગલાં ભરવામાં નહિ આવે તો ડર છે કે કોઈ મહારોગ ફાટી પણ નીકળે ! !....

કહે છે ને સારા કામમાં સો વિધન નડે. સંઘને આ વાતની જાણ થઈ. સંઘ તો ચિંતામાં પડી ગયો. હવે શું થશે ? શું મહારોગ ફાટી નીકળશે ? અને એવું બને તો ?? કલેક્ટર આવશે તો ? શું આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર નહિ જ પડે ? આ ને આવા અનેક સવાલો સંઘને ફેરી ખાવા લાગ્યા.

પણ સંતનું પુણ્ય તપતું હતું. મુનિશ્રીનાં નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યનું તેજ આવનાર આંધીના ઝોળા-ઝોળે છિન્નભિન્ન કરી રહ્યું હતું. કલેક્ટર આવ્યો તો ખરો. પણ મુનિશ્રીની પુણ્યપ્રભા બેઠને જ એ તો ઠરી ગયો. ચારિત્ર્યના શીતળ તેજકીરણ વેરતી એ સૌમ્ય મુખમુદ્રા બેઠ એ શું કરવા આવ્યો હતો તે પણ ઘડીભર ભૂલી ગયો. જે કે એ આવ્યો હતો તો બીજા વિચારથી, પરંતુ મુનિશ્રીના મોહક વ્યક્તિત્વથી અબંધ જતા એણે કહ્યું :— “આવા મહાપુરુષ જ્યાં હોય ત્યાં એવું બને જ નહિ. જાવ, તમે તમારું કામ ચાલુ રાખો.....”

સંઘના આનંદનો તો આથી પાર ન રહ્યો. બેવડા ઉમંગથી પછીનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો.

ચિંતન સ્મૃતિ-

[૧૮]

તે સમયની આ વાત છે. ત્યારે પદવી એ ભારે જવાબદારી મનાતી હતી. શ્રમણવર્ગ પોતે જ આ પદવી માટે ઘણો સજાગ રહેતો હતો, તે પદ મેળવવા માટે તે ભારે સાધના કરતો અને જ્યારે તેને ખૂદ લાગતું કે ના, હવે કંઈ વાંધો નથી; પોતે એ પદવીનું ગૌરવ સાચવી અને વધારી શકશે ત્યારે જ તે સંઘની વિનંતિ અને આગ્રહને માન આપી એ પદનો સ્વીકાર કરતો. આમ થવાથી સંઘ પણ એવા પદવીધારી સાધુઓને ઉંચા આદર અને સન્માનથી સત્કારતો હતો, અને તેમનો પડ્યો બોલ એક અવાજે ઝીલતો હતો.

સંવત ૧૯૫૬ માં મુનિશ્રી અમદાવાદમાં સ્થિર હતા, ત્યારે શ્રી હર્ષમુનિજીના વડીલ ગુરુબંધુ મુનિરાજ શ્રી જશમુનિજીએ તપાગચ્છની વિમલ શાખાના પંચાસ શ્રી દયાવિમલજી મહારાજની પુનિત છાયામાં શ્રી ભગવતીસૂત્રનાં યોગોદ્ધટન કર્યાં હતાં. આ પ્રસંગ અમદાવાદના સંઘે ઘણી જ ધામધુમથી ઉજવ્યો હતો. આ ઉત્સવમાં શેઠશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ, શેઠશ્રી મનમુખભાઈ ભગુભાઈ આદિ ગૃહસ્થોએ ખૂબજ સક્રિયરસ લઈ આ ઉત્સવને અનુપમ બનાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી પંચાસપ્રવર શ્રી જશમુનિજી, શ્રી હર્ષમુનિજી સપરિવાર સુરત પધાર્યા, ત્યારે ચરિત્રનાયક સુરતમાં જ ખિરાજમાન હતા. અહીં સુરતમાં મુનિશ્રી હર્ષમુનિજીએ, પં. પ્ર. શ્રી જશમુનિજીના શુભ સાન્નિધ્યમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના યોગોદ્ધટન શરૂ કર્યાં.

જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં કોઈપણ શ્રમણ ભગવંતને કોઈપણ પદવી એનાયત કરવામાં આવતી ત્યારે ત્યારે ત્યાં ત્યાં ઘણી જ ધામધુમથી કરવામાં આવતી. સંઘજમણો થતાં, અઢાઈમહોત્સવ થતો, પૂજાઓ ભણાવાતી, પ્રભાવનાઓ થતી, આકર્ષક અંગરચનાઓ થતી, સુરતમાં પણ જ્યારે શ્રી સિદ્ધિમુનિજીને પંચાસપદવી આપવામાં આવી હતી ત્યારે એ બધું જ કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી હર્ષમુનિજી હવે પંચાસ પદવી માટે યોગ્ય બન્યા હતા. સુરતનો સંઘ પણ હવે તેમને પંચાસ બેવાને ઉત્સુક હતો, અને પદવી આપવામાં આવે ત્યારે કંઈક ને કંઈક સમા-

રોડ તો કરવો જ બેઠો. સુરતનો સંઘ પણ એ માટે કંઈક કરવાનો વિચાર કરતો હતો, પરંતુ ત્યાંના સંઘને નવીનતાનો શોખ હતો. આ સમારોહમાં તેમને એક જુદી ભાત પાડવી હતી. માત્ર થોડાક જ દિવસ સમારંભની યાદ રહે તેમાં તેમને સંતોષ ન હતો. તેમને તો ચિરંતન સ્મૃતિ જળવાઈ રહે તેમ કરવું હતું.

સુરત સંઘના આગેવાન કાર્યકરો ભેગા થયા. તેમાં સર્વશ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ, તેમના સુપુત્ર શ્રી જીવણચંદ તથા શ્રી લલ્લુભાઈ, શ્રી નગીનચંદ કેપૂરચંદ ઝવેરી, શ્રી કુલચંદ કેસ્તુરચંદ અને બીજા પણ વિચારણા માટે બેઠા હતા. વાતની શરૂઆત કરતાં શ્રી ધરમચંદભાઈએ કહ્યું:—“જુઓ ભાઈઓ ! પ્રાચીન સ્થાપત્યના સંરક્ષણનો કાયદો હવે આવી રહ્યો છે. આપણે બધા બે સમયસર નહિ બગીએ તો કાયદો કહેશે તેમ આપણે કામ કરવું પડશે અને ત્યારે આપણે એટલા મોડા પડ્યા હોઈશું કે એ કામ આપણને ત્યારે એક વેઠ કરવા જેવું લાગશે. બીજું યુરોપીઅનો માઉન્ટ આબુના દેરાસરો ઉપર ગીધનજરે બેઠે રહ્યા છે. આ સાથે એ પણ મારા બાણવામાં આવ્યું છે કે લોર્ડ કર્ઝન પણ એ બેનમૂન કલાત્મક દેરાસરો બોવા માટે આવનાર છે. તો એ બધું બને તે અગાઉ જ એવું કંઈક નક્કર કરીને રાખીએ કે જેથી તેઓને લાગે કે અમે અમારા દેરાસરોની સંભાળ રાખી શકીએ છીએ. આ સિવાય આપણા સુરતમાં જ કેટલાક દેરાસરો જીર્ણોદ્ધારની રાહ બેતાં બેઠાં છે. મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજજીએ પણ મને આ અંગે એક વખત ટકોર કરેલી. આઠ વરસ ઉપર તેમણે મને કીધેલું:—“ભાઈ ! ધરમચંદ, આ જીર્ણ દેરાસરો માટે હવે કંઈક કરો અને તેમને પડતાં બચાવી લો....”

તો મારું તમને સૌને આ નમ્ર સૂચન છે કે “આપણે આ પદવીપ્રદાન સમારંભમાં, પૂજા પ્રભાવના અને રચનાઓ ઉપરાંત એક જીર્ણોદ્ધાર ફંડ કરીએ અને આ સમારોહને ચિરંતન કરીએ....”

સૂચન ઘણું જ સમયસરનું હતું. સૌએ તેને સહર્ષ વધાવી લીધું. અને તે જ સમયે શેઠશ્રી ધરમચંદભાઈએ એ ફંડમાં રૂ. ૨૫૦૦૦) ની રકમ લખાવી દીધી. બધાએ તેમની ઉદારતા અને હોંશ બેઠે એ ફંડ સાથે તેમનું નામ બેડી દીધું. ત્યારથી એ ફંડ “શેઠશ્રી ધરમચંદભાઈ ઉદયચંદ જીર્ણોદ્ધાર ફંડ”ના નામથી ઓળખાય છે. રકમ ભરાતાં તુરત પછીનો વિધિ કરવામાં આવ્યો. તે ફંડનું એક વ્યવસ્થિત ટ્રસ્ટ કરવામાં આવ્યું. તેના મેનેજર ટ્રસ્ટી નીમવામાં આવ્યા. એ જગા પર તેમના જ સુપુત્ર શ્રી જીવણચંદભાઈ (હાલમાં મુનિશ્રી જિનલદ્રવિજયજી મહારાજ)ની નિમણૂક કરવામાં આવી. કાર્ય એવી શુભ પળે શરૂ થયું હતું કે થોડા જ સમયમાં તે ફંડ સવા લાખ રૂપિયા સુધી પહોંચી ગયું. આ સાથે આબુના દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધાર માટે શ્રી જીવણચંદ તથા લલ્લુભાઈની કંપનીએ રૂ. ૧૫૦૦૦) ની ઉદાર સખાવત કરી. મળેલ વિગતો પ્રમાણે સં. ૧૯૮૨ સુધીમાં આ ફંડમાંથી સુરત અને તેની આસપાસના દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધાર માટે રૂ. ૪૦૦૦૦) ની જંગી રકમ અર્ચવામાં આવી હતી.

મુનિશ્રીએ આ ‘શ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ જીર્ણોદ્ધાર ફંડ’ને મંગલ આશીષ આપ્યાં અને જાહેરમાં તેની ભારે અનુમોદના પણ કરી. આ ફંડ સુરતમાં થયું, અને તેના ખર્ચનું મંગલાચરણ પણ સુરતમાં જ થયું. સુરતના જીર્ણ થયેલા દેરાસરોમાં આ ફંડની મદદ મળવાથી નવી જ ભલક ને ચમક આવી.

આ ફંડ તો શ્રી હર્ષમુનિજીની પંન્યાસ પદવી નિમિત્તે થયું હતું. પરંતુ એનો સમારોહ મુંબઈમાં ઉજવવામાં આવ્યો.

સં. ૧૯૫૮ માં મુનિશ્રી મુંબઈ હતા, અને આ સાલના આતુર્ભાસમાં જ, માધવબાગના વિશાળ યોગાનમાં અષાઠ સુદ છઠના રોજ શ્રી હર્ષમુનિજી મહારાજને પંન્યાસપદવી આપવામાં આવી. ત્યારપછીના ચાર ચોમાસા ૧૯૬૨ સુધી મુનિશ્રીએ મુંબઈમાં જ ગાળ્યાં.

સં. ૧૯૬૦ માં શ્રાવકોની જિજ્ઞાસાને માન્ય રાખી મહારાજશ્રીએ શ્રી ભગવતી સૂત્રનું વાંચન શરૂ કર્યું. આ સૂત્રના દર શતકે શ્રી દેવકરણુ મુળજી, શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદ આદિ ગૃહસ્થો સોનાની ગીની મૂકી તેનું પૂજન કરતા હતા. આ ત્રણ વરસના સમયમાં મુનિશ્રીએ સાત મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપી.

આ જ સાલમાં (૧૯૬૦) એક ચમત્કારિક પ્રતિષ્ઠા થવા પામી. બાળુ અમીચંદ પન્નાલાલ, વાલકેશ્વર ઉપર જિનમંદિર બંધાવી રહ્યા હતા. દેરાસર તૈયાર થઈ ગયું હતું. અને મૂળનાયક કચા ભગવાનને પધરાવવા તેની શેઠશ્રી તપાસ કરતા હતા. આ તપાસ ચાલતી હતી તેવામાં એક રાત્રે બાળુસાહેબના ધર્મપત્ની કુંવરબાઈને એક સ્વપ્ન આવ્યું. એ સ્વપ્નમાં એક અલૌકિક વીતરાગની પ્રતિમા દેખાઈ. શ્રીમંતી કુંવરબાઈ તો આ મૂર્તિ જોતાં જ ભાવથી “નમો જિણાણું” બોલી બિઠ્યા. પણ આંખ ઉઘડી ત્યારે તો કશું જ ન હતું. એ તો એક શુભ સ્વપ્ન જ હતું. પણ એ મૂર્તિ કયા ભગવાનની હતી ? કયા જિનાલયમાં હતી ? કયા ગામમાં હતી ? એનો કોણ જવાબ આપે ? એ તો માત્ર એક શુભ સ્વપ્ન જ હતું.

સવારે જાને, બાળુસાહેબ અને તેમના ધર્મપત્ની મુનિશ્રીને વંદન કરવા માટે આવ્યા. મુળશાતા પૂછી વંદના કરી અને આવેલ સ્વપ્નની વાત કરી. મુનિશ્રીએ એ વાત સાંભળી ઘડી આંખ મીચી કશાકનું ધ્યાન ધર્યું, અને પછી કીધું:—‘બાળુસાહેબ ! તમે આજે જ સીધા અહીંથી ખંભાત પ્રયાણ કરો....”

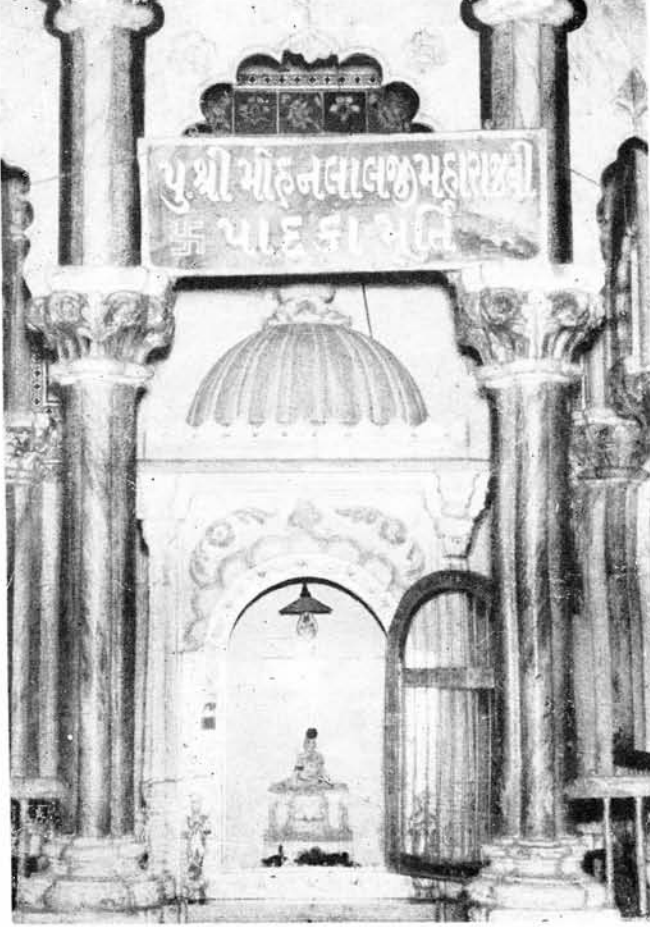
મહારાજશ્રીની આજ્ઞા માથે ચડાવીને તેઓ જાને ખંભાત તરફ જવા ઉપડી ગયા. ત્યાં જઈ ત્યાંના પ્રાચીન ભવ્ય દેરાસરોની જાત્રા શરૂ કરી. યાત્રા કરતાં કરતાં તેઓ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ દેરાસરના ભોંયરામાં ઉતર્યા. ત્યાંના આદીશ્વર ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. કુંવરબાઈએ એ પ્રતિમાને ધારી ધારીને જોઈ. તેમને લાગ્યું કે આ એ જ પ્રતિમા છે જે મેં સ્વપ્નમાં જોઈ હતી, તેમણે બાળુસાહેબને વાત કરી કે મારા સ્વપ્નની પ્રતિમા બરોબર આવી જ હતી. મને તો આ એ જ મૂર્તિ લાગે છે.

પાણી અમીચંદપનાલાલ શ્રીઆદિત્યજી જૈન મંદિર, વાલકેશ્વર, ગુંબઝ

લેખ :-

[સં. ૧૯૬૦ માગસર સુદિ ૬ દિને બુધવાસરે શ્રી મુખસૂરિશિષ્ય
મોહનમુનિના શ્રીગોમુખચક્ષુર્મૂર્તિ : પ્રતિષ્ઠિતા, જ્ઞવેરી અમીચંદ
પનાલાલજીને કારાપિતા ॥]

श्रीमोहनमुनीन्द्राणामिदं चरणयोर्युगम् ।
दद्यादभ्यर्च्यमानं सद्-आनन्दं भविनां सदा ॥१॥
ये पालयन्ति मुनि-भूमिमित प्रमेदं
यानं भवाद्वितरणेऽमलसंयमं ते ।
चारित्र्यवन्मुनिगणेन निषेवमानं
धर्मोन्नतिं विदधताममलां चिराय ॥२॥
नयनैन्द्रियनन्दोर्वी [१८५२] मिते वैक्रमवत्सरे ।
देवकर्णमूलचन्द्रश्रेष्ठिभ्यां स्थापितं हि अदः ॥३॥

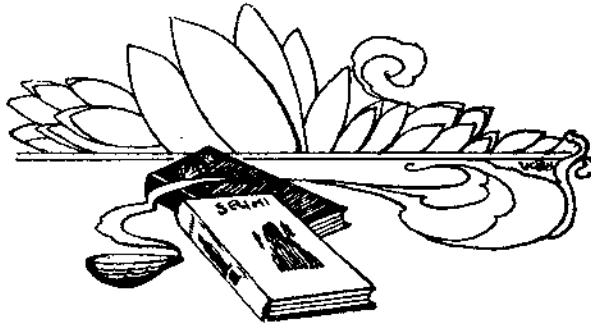
[शुभद्विरेनो देव, भायजशा(मु'अ'ए)]

બાબુસાહેબે તરત જ તે દેરાસરના દ્રશીઓને આ બધી વાત કરી. પોતે એ પ્રતિમા મુંબઈ લઈ જવા માંગે છે ને આ પ્રતિમા પાછળનો સ્વપ્ન ઇતિહાસ તેમજ મુનિશ્રીના આદેશની વાત કરી, દ્રશીઓએ બધી વાત સમજીને તે પ્રતિમા લઈ જવાની સંમતિ આપી.

અને ૧૯૬૦ ના માગશર સુદ છક ના રોજ મુનિશ્રીએ આદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા વાલકેશ્વરના દેરાસરમાં કરાવી. આ દેરાસર માટે બાબુસાહેબે રૂા. ૨૫૦૦૦) ની રકમ જીદી કાઢી. આ સાથે જ દેરાસરની બાબુમાં એક ઉપાશ્રય પણ બાંધવામાં આવ્યો.

૧૯૬૦ ની સાલ આમ મુનિશ્રીના વચનસિદ્ધિના પ્રસંગ માટે યાદ રહેશે. ૧૯૬૧નું ચાતુર્માસ પણ મુનિશ્રીએ મુંબઈમાં જ કર્યું હતું.

આ ચાતુર્માસમાં બબ્બે ઉપધાન સમારોહ ઉજવવામાં આવ્યા. પહેલાં ઉપધાન શ્રી દેવકરણ મૂળજીના સુપુત્રી શ્રી જીવીબેને (વિજયાબહેને) કરાવ્યાં, આ ઉપધાન સમારોહ માધવબાગ, ભૂલેશ્વરમાં ઉજવવામાં આવ્યો. ત્યારપછીના ઉપધાન વાલકેશ્વરમાં થયાં. આ સમારોહનું પુણ્યખર્ચ બાબુ પન્નાલાલ પૂરણચંદે ઉપાડી લીધું હતું. આમ સંવત ૧૯૬૧ની સાલ તપની પવિત્ર હવાથી પાવન બની ગઈ !!

[૧૯]

Death's stamp gives value to the Coin of life, Making it possible to buy with life what is truly precious.

મહારાજશ્રીએ જ્યારે પોણી સદી ઉપરાંત થોડાં વરસ પસાર કર્યા ત્યારે તેમની ઓગણાચોંશી (૭૯) મી વરસગાંઠ નિમિત્તે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં ‘જૈન’ સાપ્તાહિકે પોતાના તા. ૫ મી મે, ૧૯૦૭ ના અંકમાં લખ્યું:—

“ આપણા પવિત્ર મુનિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે મુંબઈમાં આવી સાધુ-મુનિ મહારાજે માટે મુંબઈ જેવા સ્થળોમાં વિચરવાનો મહાન માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો છે. તેઓશ્રીએ ગયા અઠવાડિયામાં પોતાના ૭૮ વરસ પૂરાં કરી ૭૯ મા વરસમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જેમણે આ મહાન મુનિરાજની મુખમુદ્રા નિહાળી છે તે જોતાં જ કહી શકે છે કે તેઓશ્રી કોઈ અલૌકિક પુરુષ છે. આમ હોવાનું કારણ તેમનું પવિત્ર ચારિત્ર અને અખંડ પ્રજ્ઞચારીપણું છે.

આ મુનિરાજે પોતાના લગભગ પંદર વરસના મુંબઈના વિહાર દરમિયાન જૈન કોમ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેમના પવિત્ર ઉપદેશથી અત્રે ઘણાં નવાં ખાતાં સ્થપાયાં છે. અનેક ધાર્મિક ઉત્સવો થયા છે, અને તેમના રૂડા નામથી અનેક સ્થળોએ જુદી જુદી સંસ્થાઓ આજે ચાલે છે.

આજ છેલ્લા કેટલાક માસ થયા, આપણા આ પવિત્ર મહાન ઉપકારી સાધુ-મુનિરાજની તબિયત લથડવા માંડી છે. કોઈ કોઈ વખત તેમની માંદગીના સમાચાર મળતાં અનેકોને તારથી ખબર મંગાવવા પડે છે અને આવો બનાવ ગત અઠવાડિયામાં બન્યો હતો. હાલમાં જાણીને સંતોષ થાય છે કે આ પવિત્ર મુનિરાજની તબિયત હવે સહજ સુધારા પર છે. અમો ઇચ્છીએ છીએ કે આ મુનિરાજ બીજા ૮૦ વરસ કાઢો. પણ દુઃખદ રીતે કહેવું પડે છે કે આ પવિત્ર મુનિરાજની તબિયત દિવસે દિવસે લથડતી જાય છે. તેઓશ્રીનું આખ્યાન સાંભળવું તે તો હવે તેમની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ય છે. માત્ર તેમની મુખમુદ્રાનાં દર્શ-

નનો લાલ લઈ શકાય. આ મહાન મુનિશ્રીના ઉપદેશથી સુરતમાં થોડા વખતમાં જ જ્ઞાન-મંદિર આવિકાશાળા વગેરેની શરૂઆત થવા લાગી છે.

હવે આ મુનિરાજના સંબંધમાં તેમનું કાયમી સ્મરણ કરવાની જરૂર છે, અને એ માટે મુંબઈ સ્થળ પસંદ કરવું જોઈએ. આવા સ્મરણ તરીકે જો આ સમયમાં કરવા જેવું હોય તો મુંબઈ ખાતે જૈન સેનેટોરિયમ, લાઈબ્રેરી કે જાહેર વ્યાખ્યાન હોલ કરવાની જરૂર છે. વળી બોલવાના આ યુગમાં મુંબઈ જેવા શહેરમાં હજારો જૈનો વસે છે પણ તેમને માટે જાહેર વ્યાખ્યાનો કે બીજા કેઈ સમારંભો માટે એવું એકે સ્થળ નથી અને તેટલા માટે આવો એકાદ હોલ જો ભૂલેશ્વર કે પાંચધૂની લત્તા પર હોય તો ઘણું જ લાભ થાય.

દૂકમાં આ પવિત્ર મુનિરાજ ઘણા વરસ દીર્ઘાયુષી રહ્યો ! અને જે કરવા જેવું છે તે કાલ ઉપર મુલતવી ન રાખતાં તુરત જ આ મહાત્માના સ્મરણ માટે કંઈક કરવું જોઈએ.

આ પવિત્ર મુનિરાજ પાસે ઘણું જ અમૂલ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. એ પુસ્તક લંડારના લખાણનો અર્થ લગભગ રૂ. ૭૫૦૦૦) આંકવામાં આવે છે, તે બધાં વ્યવસ્થિત સચવાઈ રહે તે માટે શેક શ્રી નગીનદાસ કપૂરચંદ ઝવેરીએ એક પથ્થરનું મકાન બંધાવી આપવા માથે લીધું છે. તે સ્તુત્ય પગલું છે. અને આ સાથે આ પુસ્તકો બીજાને ઉપયોગમાં આવે તે માટે તેની ખાસ સૂચી છપાવી મુનિરાજને આપવાની જરૂર છે. જે કાર્ય પણ અમારી સમજ પ્રમાણે જરૂર થશે.

અમો ન ભૂલતાં હોઈએ તો આ પવિત્ર મુનિરાજની ઇચ્છા એકવાર સિદ્ધગિરિ જવાની છે. અને તે ઇચ્છા પાર પડે તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા તેઓશ્રી તપોબળના પ્રભાવે શક્તિમાન થાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

છેવટે આજે આપણે તેમની ૭૬ મી સાલગીરી જોવા લાગ્યશાળી બન્યા છીએ તો આવતા વરસે આ પવિત્ર મુનિરાજની ૮૦ મી સાલગીરી જોવા પણ નસીબવંત થઈશું એમ અમે પ્રાર્થીએ છીએ....”

સં. ૧૯૬૨ નું ચોમાસું પૂરું થયું ત્યારે મુનિશ્રીનો જીવનદીપ અગારા મારી રહ્યો હતો. જીવનજ્યોત એવી તો અગમગી રહી હતી કે જોનારને ઘડી શંકા આવી બય કે શું બુઝાતા દીપની તો આ અકાઝમોળ નથી ને ?

દીપકમાં તેલ ખૂટ્યું હતું, અને જ્યોત છેલ્લા ચમકારા મારી રહી હતી. મુનિશ્રીની તબિયત વધુ ને વધુ નરમ બને જતી હતી, પણ એ તો દેહની નિર્બળતા હતી, આત્મ-જ્યોત તો એવી જ સ્થિર ને તેજસ્વી હતી. આત્માને તો બસ એક જ અંબના હતી કે આ દેહ પડે તે પહેલાં શત્રુજયની યાત્રા કરી લેવી.

ભાવના એવી પ્રબળ હતી કે મુંબઈના સંઘે મહામુશીબતે તેમને સ્વીકૃતિ આપી, અને મુનિશ્રી વિહાર કરી સં. ૧૯૬૩ માં સુરત પધાર્યા.

ત્યારે કોને ખબર હતી કે આ સુરત જ તેમનું છેવટનું વિરામસ્થાન બની જશે ? નાદુરસ્ત તબીયત છતાંય ઉપદેશ અને પ્રેરણા કાર્ય તો ચાલુ જ હતાં. મુનિશ્રીની પ્રેરણા થતાં શેક

રૂપચંદ લલ્લુભાઈએ સુરત પાસેના કતારગામમાં આવેલા દહેરાસરની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે સાધર્મિક વાત્સલ્ય માટે રૂ. ૨૧૦૦૦) ની સખાવત કરી. સુરતના સંઘે જોયું કે તબિયત હવે વધુ કામ આપે તેમ નથી. આથી મુનિશ્રીને હવાફેર માટે લાઈન્સમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં કંઈક ફેરફાર જણાયો. અહીં પણ તેઓ નિવૃત્ત તો ન જ બેસી રહ્યા. શ્રી નગીનદાસ ઝવેરચંદને શ્રી સમેતશિખરજી ઉપર કિલ્લો-ગંઢ ખંધાવવાની પ્રેરણા કરી. તબિયત થોડી કંઈક ઠીક થતાં પોતાની જ સ્મૃતિમાં ઊભા થયેલા ગોપીપુરાના “શ્રી મોહનલાલજી જૈન ઉપાશ્રય”માં તેઓ સ્થિર થયા.

પૂઠ મહારાજશ્રીનો આત્મોપયોગ અજબનો હતો. આવી બગડેલ હાલતમાં પણ આત્મ-બળુતિ તેઓ ચૂક્યા ન હતા. નવકારમંત્રનું રટણ સતત ચાલુ જ હતું. જીવનભર સમાધિ અને શાંતિની સાધના કરનારને આજ સમાધિ સહજ બની હતી.

ચૈત્ર સુદ અગિયારસનો એ દિવસ હતો. સ્વરોહયના પ્રખર અભ્યાસી એવા આ મુનિરાજે પોતાની ચિરવિદાય જોઈ લીધી. પાસે ઉભેલા અતેવાસી વર્ગ તરફ તેમણે એક સૌમ્ય નજર કરી. પોતાના શિષ્યોને ઇશારાથી બોલાવ્યા અને હિતશિક્ષાના બે શબ્દો કીધા. જીવનમાં સમતાભાવ કેળવવા માટે ખાસ ભાર મૂક્યો.

તે સમયે તેમની પાસે તેમના પૂર્વ પરિચિત એક યતિશ્રી હાજર હોય છે. તેમને તેઓશ્રી ઇશારાથી બોલાવે છે અને કહે છે:—

“જવ મારા અગ્નિદાહ માટે ભૂમિશુદ્ધ કરી આવો....”

મુનિશ્રી એવી સહજ અને સરળ રીતે લીલા સંકેલી રહ્યા હતા કે જાણે કોઈ મુસાફર સ્થળાંતર માટે આનંદથી પૂર્વ તૈયારી ન કરી રહ્યો હોય !!

આ ઘટનાની નોંધ લેતા સુરતનિવાસી શેઠ શ્રી જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી બુનાગઢ-દિલ્હીપુશથી તા. ૨૩-૪-૫૭ ના પત્રમાં લખે છે:—

“કાળધર્મના દિવસે હું સુરતમાં જ હતો. પૂ. ગુરુદેવને શારીરિક વ્યાધિ છતાં પણ જે કોઈ આવે જાય તેને ધર્મમાર્ગે દઢ કરવાનો ઉપદેશ અને સ્વની આત્મસાધનાનો ઉપયોગ ચાલુ જ હતો.

વિશેષ આત્મબળુતિ તો એ હતી કે પોતાનો દેહ મધ્યાહને પડશે એવી ખાત્રી પોતાને ચોક્કસ થતાં સવારના જ દેવસુરગચ્છના એક યતિશ્રીને (ધણું કરીને શ્રી નેમકુશળજીને) પાસે બોલાવીને કહ્યું કે—“દેહકા અગ્નિશહે લિયે બાહિર જા કે ભૂમિ દેખ કર શુદ્ધ કર આજો” આ પછી યતિશ્રી જરા ગ્લાન વઢને આનાકાની કરતાં મહારાજના વચનને માન્ય રાખી તાપી તટે નદીના પૂલ પાસેની જગ્યા પસંદ કરી મહારાજશ્રીની સેવામાં આવી ઉભા રહ્યા....”^૧

ચૈત્ર વદ બારસ !!!

૧. કેટલાંક આત્માઓ એવી ઉચ્ચ કોટીના હોય છે કે તેઓ પોતાના મૃત્યુને પહેલેથી આવતું જોઈ શકે છે. આ કંઈ કલ્પનાની વાત નથી. ઇતિહાસમાં એવા બનાવો જોવા મળે છે.

ઘડીઆળે બપોરના બારના ડંકા વગાડ્યા. મુનિશ્રીએ જોઈ લીધું કે હવે વિદાયની થોડી જ પળો બાકી છે. તેઓએ જીવનની શેષ એક એક પળનું ગણિત કરી લીધું અને સૌની ક્ષમાપના માંગી લીધી. પાસે બેઠેલા પંચાસજી શ્રી હર્ષમુનિજી તથા પં. શ્રી જશ-મુનિજીને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર કર્યા. તે વખતે પં. શ્રી જશમુનિજી જો કે તેમની પાસે ન હતો, પરંતુ તેમને પણ તે ભાર સોંપવાની વાત કરી અને આટલું કરી એ આત્મધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા.

કહે છે સાડા બારનો સમય એ વિજયનો સમય છે. વિજયમુહૂર્ત તરીકે એ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં જાણીતો સમય છે. આ સમયમાં કરેલું પ્રસ્થાન વિજયને અપાવે છે.

સાડા બારનો ટકોરો પડ્યો !!

અને મુનિશ્રીએ આ સંસારમાંથી પ્રસ્થાન કર્યું !!

બૂઝું બૂઝું થતો દીપક અંતે ખુઝાઈ ગયો. !!

સંઘ પરથી જાણે તેજનો એક અગનગોળો ગાયબ થઈ ગયો !! ઘડી તો ઘોર અંધ-કાર ફરી વળ્યો. અનેક હૈયાએ મુનિશ્રીના દેહગમનના સમાચાર ભારે વ્યથાથી સાંભળ્યાં. એ એક એવો આઘાત હતો કે તે દિવસે કલકત્તા, મુંબઈ, સુરત આદિ સ્થળોએ બજારો અંધ રહ્યા. સંસારની ધમાલ એક દિવસ માટે સ્થગિત થઈ ગઈ. મુંબઈ મોતીના ધરમના કાંટા તરફથી ગરીબોને મીઠાઈ વહેંચવામાં આવી. આ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થની અંતિમ અવ-સ્થામાં તેમની આંખ મીંચવાની તૈયારીમાં હતી તે ઘડીમાં બેથી અઢીલાખનું એક સ્મારક ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું. શ્રી નગીનદાસ ઝવેરચંદ તરફથી એક લાખ રૂપિયા, શેઠ શ્રી નગીનદાસ કપૂરચંદ ઝવેરીએ જીવદયા ફંડમાં એક લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું, તેમજ શેઠશ્રી દેવકરજી મૂળજીએ રૂ. ૧૧૦૦૧) શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાય-બ્રેરી માટે જાહેર કર્યા. અને બાકીની રકમ સુરતના સંઘ તરફથી મળતાં એ ફંડ લગભગ અઢી લાખ રૂપિયાનું થયું હતું, અને તે ફંડનું નામ “ શ્રી મોહનલાલજી સ્મારક ફંડ ” રાખવામાં આવ્યું.

મળતી નોંધો પ્રમાણે તેમની સ્મશાનયાત્રા ખૂબ જ દયદબાપૂર્વક નીકળી હતી. અહારે

ગુજરાતના નર્વાલકાનરેશ શ્રી ધૂમકેતુ એ અંજોતો પોતાનો અનુભવ ‘કલિકાવસવંશ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય’ પુસ્તકમાં લખે છે:...

“હું ‘હેમચંદ્ર’ નું પુરતક લખતો હતો. એ પૂરું થવા આવેલું ને એમાં હેમચંદ્રે પોતાના મૃત્યુનું બાવિ છ મહિના અગાઉ ભાખ્યાની વાત લખતાં મેં નીચે દીપ્પણ કરેલું કે -” મોટા પુરુષોનો મહિમા વધારવા આવી વાતો ચાલતી હશે...” તે પછી મારા પિતાશ્રીની માંદગીના ખબર મળ્યા. હું ગોંડલ ગયો. ત્યાં ખતર પડી કે એમણે પોતાનું મૃત્યુ બરાબર પંદર દિવસ પર ભાખ્યું હતું. દવા ઉપચારની ના કહી દીધી હતી. સૌને મળવા બોલાવી લીધા હતા. ને પછી ભાખેલા દિવસે એમણે મારા હાથનું પાણી પીધું. પીને પડખું ફેરવી ગયાં. ફરી એ જાગ્યા નહિ. મેં ગોંડલથી પાછા આવીને ‘હેમચંદ્ર’ નાં કંપોઝ થઈ ગયેલા પ્રકેશમાંથી પેલી મારી દીપ્પણ-ટીકા કાઢી નાંખી...”

આલમની પ્રજા આંસુભીની આંખે એ અંતિમયાત્રામાં જોડાઈ હતી. સુરતની સરકારી ફોજ પણ તેમાં સામેલ થઈ હતી. આ યાત્રા શહેરના દરેક મુખ્ય સ્થળે ફરી અશ્વીનીકુમારે પહોંચી. સ્મશાનવિધિની ઉછામણીમાં રૂા. ૮૦૦૦) ની ઉપજ થઈ હતી. એ સમાધિ પર એક સ્તૂપ પણ બંધાવવામાં આવ્યો છે.

દેહની છેલ્લી રજકણો બળીને રાખ થઈ ગઈ ત્યારે સકલ સંઘ પાછો ફર્યો, જતાં તેા જાણે જઈ નાંખ્યું હતું પણ પાછા ફરતાં સૌના પગ ભારે લાગવા માંડ્યા. જાણે એ સ્મશાનમાં સૌ કંઈક એવું મૂકીને આવ્યા હતા કે જીવન હવે સૂનું લાગતું હતું.

ચૈત્ર વદ ૧૨ નો એ દિવસ મુનિશ્રી મોહનલાલજીના જીવનનો પૂરો હિસાબ જોઈ સંતોષનો શ્વાસ ઘૂંટી આથમી ગયો.....ત્યારે રાત્રિ નિઃશ્વાસ અને દર્દભર્યા હૈયે આંસુ સારતી આંખે કહી રહી હતી....

“ આજ એક એવા મહાપુરૂષે જગતમાંથી-વિદાય લીધી કે-જેણે પોતાના જીવનનું અર્થ શાસનને ચરણે ધરી દીધું હતું. આજે એ આપણી વચ્ચે નથી પણ તેમનો યશો-દેહ આ સંસારમાંથી કદી નહિ ભૂંસાય. એ અજર અને અમર રહેવા સમર્થ્યેલો છે.”

સન્દર્ભ-ગ્રન્થોની સૂચિ

(સંસ્કૃત-પ્રાકૃત)

- (૧) મોહન ચરિત્રમ્. (પં. દામોદરશર્મા एवं रमापति शास्त्री)
 (૨) હર્ષહૃદય દર્પણ —બુદ્ધિસાગર મુનિ
 (૩) સ્વરતરંગચ્છ પટ્ટાવલી. —અપા० ક્ષમાકલ્યાણજી
 (૪) અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી—
 (૫) પ્રભાવક ચરિત્ર
 (૬) તત્ત્વાર્થસૂત્ર—હારિભદ્રીય ટીકા.

(ગુજરાતી)

- (૭) મુનિશ્રી મોહનલાલજી —માવજી દામજી શાહ.
 (૮) ચરિત્રમાળા —માણિકમુનિ
 (૯) “મુનિશ્રી મોહનલાલજી મં નું જીવનચરિત્ર” (લે. લલ્લુભાઈ કાલીદાસ રાણા)
 (૧૦) “૫૦ મોહનલાલજીનું મુંબઈમાં પધારતું તથા શત્રુજય માહાત્મ્ય આદિ સંગ્રહ”
 (પ્ર—અમરચંદ પરમાર)
 (૧૧) શ્રીમાન્ મુનિમહારાજ શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી તથા સંસ્કૃત પાઠશાળા
 (મુંબઈ)નો રીપોર્ટ (વિ. સં. ૧૯૬૮)
 (૧૨) શ્રીમન્ મોહનલાલજી જૈન પ્રવે. જ્ઞાનભંડાર. (સુસ્ત)ના ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર. (સૂર્યપુર
 ભાંડાગાર દર્શિકા સૂચિમાં ઉપર્યુક્ત હકિકત છે.)
 (૧૩) સૂર્યપુરનો સુવર્ણયુગ.
 (૧૪) સુસ્ત ચૈત્ય પરિપાટી.
 (૧૫) પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ. (લે. મણીલાલ ન્યાલચંદ)
 (૧૬) જૈનતીર્થ-સર્વ-સંગ્રહ ભાગ-૧-૨-૩. લે. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

- (૧૭) જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ. (ત્રિપુટી)
 (૧૮) શ્રી મહેતાબકુમારી જિનેન્દ્રપ્રાસાદ વર્ણન.
 (૧૯) આ. જિનરૂદ્ધિસૂરિની જીવનપ્રભા. લે. કુલચંદ હરિચંદ દોશી (મહુવાકર)
 (૨૦) મહાન્ કિયોદ્ધારક શ્રી આનંદવિમલસૂરિનું વિશિષ્ટ જીવન-ચરિત્ર (લે. કનકવિમળ)
 (૨૧) કર્મવીર શેઠ દેવકરજી મુળજી.
 (૨૨) શેઠ ધરમચંદ ઉદેચંદના જીવનચરિત્રની હસ્તલિખિત નોટ. (અપ્રકટ)
 (૨૩) બાળુ પનાલાલ પૂરણચંદ જૈન હાઇસ્કૂલ. (મુંબઈ) સુવર્ણમહોત્સવ અન્થ.
 (૨૪) યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમદ્ પુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી. (લે. જયભિજીબુ અને પાદરાકર)
 (૨૫) શ્રી આત્મારામજી જન્મ શતાબ્દી સ્મારક અન્થ.
 (૨૬) આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક અંથ
 (૨૭) જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. લે. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
 (૨૮) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય. લે. ધૂમકેતુ
 (૨૯) સ્વામિ વિવેકાનંદ.
 (૩૦) “જૈન” પત્રની કાંઈલ (સને ૧૯૦૭)
 (૩૧) મુંબઈ સમાચાર કાંઈલ. (સને ૧૮૯૧-૯૨-૯૩)

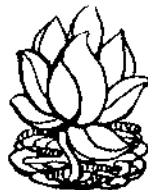
(હિન્દી)

(૩૨) મોહનસંજીવની.

—શ્રી રૂપચન્દ્ર મળશાલી.

(અંગ્રેજી)

- (૩૩) Correspondence re, permission for issuing permits to Jain priests for Crossing railway iron bridges on Bombay-Baroda and Central India railway (1921) By, Shah Narottamdas Bhawandas.
 (૩૪) Muni Maharaj Shri Mohanlalji Jain Central Library and Sanskrit Pathshala. (Bombay) Trust Deed.

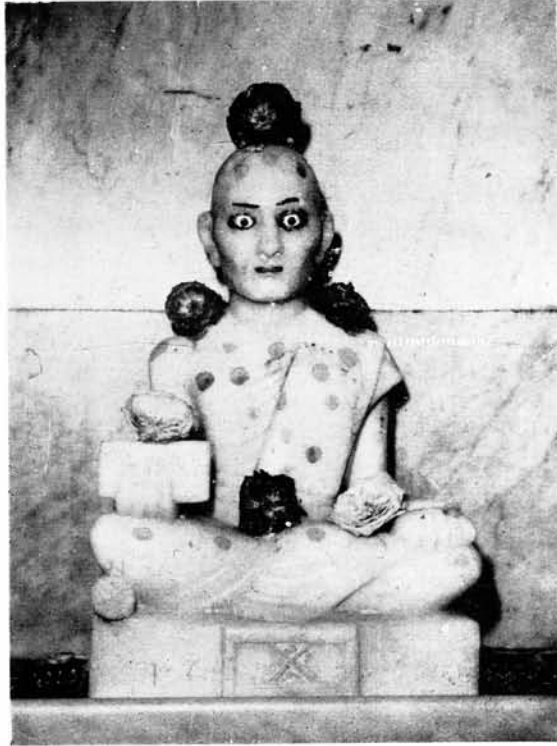
શેઠશ્રી દેવકરણ મૂળજી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિર, મકાડ, યુનઈ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

શેડ શ્રી દેવકરજી મુળજી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરના મુળનાયક, મલાલ (મુંબઈ)
(પ્રતિષ્ઠા - વિ. સં. ૧૯૭૬, શ્રી જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી દહેરાસર તૈયાર થયું)

ચુરમૂર્તિ
શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ
(મલાલ-દહેરાસર)

઒લતી તારીખ

[૧]

સૂરજ ડૂબે છે રોજ રોજ, ને ચંદ્ર પાણુ;
નહિ ડૂબે, નહિ ડૂબે, સ્મૃતિ સંત તારા સંન્યાસની.

[૫૦ મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજના જીવનમાં બનેલી મહત્વની ઘટનાઓની
ટૂંકે નોંધ, સાલવાર અત્રે રજૂ કરીએ છીએ. —સંપાદકો]

૧. વિ. સંવત ૧૮૮૭.

- ૦ મથુરા પાસે ચાંદપુર ગામમાં જન્મ.
(વૈશાખ સુદ છટ્ટ)
- ૦ મોહનકુમાર નામ.
- ૦ ચાંદપુરમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણ.

૨. વિ. સંવત ૧૮૯૫.

- ૦ યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીની પૂનિત છાયામાં
જીવન સમર્પણ.

૩. વિ. સંવત ૧૯૦૩

- ૦ મક્કીજી તીર્થમાં, આ. મ. શ્રીમહેન્દ્ર-
સૂરિજીના હાથે યતિદીક્ષા.
- ૦ યતિશ્રી મોહનલાલજી.

૪. વિ. સંવત ૧૯૧૦.

- ૦ ગુરુશ્રી યતિ રૂપચંદ્રજીની ચિરવિદાય.

૫. વિ. સંવત ૧૯૧૪.

- ૦ આ. મ. શ્રી મહેન્દ્રસૂરીશ્વરજી માનું
સ્વર્ગગમન.

૬. વિ. સંવત ૧૯૧૬.

- ૦ શ્રી બાળુ છુટ્ટનમલજીએ કાઢેલા શ્રી
સિદ્ધગિરિના સંઘમાં સહગમન.

૭. વિ. સંવત ૧૯૨૯.

- ૦ કલકત્તામાં સંવેગી દીક્ષાનો નિર્ણય.

૮. વિ. સંવત ૧૯૩૦.

- ૦ અજમેરમાં સંઘસમક્ષ શ્રમણત્વનો
સ્વીકાર.

૯. વિ. સંવત ૧૯૩૧.

- ૦ પાલી (રાજસ્થાન)માં પ્રથમ આતુર્માંસ.

૧૦. વિ. સંવત ૧૯૩૨.

- ૦ શીરોહીમાં આતુર્માંસ.
- ૦ શીરોહી નરેશને પ્રતિબોધ.
- ૦ રોહીડામાં જિનમંદિર બંધાવવાનો ઉપ-
દેશ ને પ્રેરણા (આજે ત્યાં ૩ દેરાસર છે.)
- ૦ બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચેના સંઘર્ષનું
સમાધાન અને જૈનમંદિરનો લીધેલો કબ્જો.

૧૧. વિ. સંવત ૧૯૩૬.

- ૦ ઓસિયા તીર્થનો પુનરુદ્ધાર.
- ૦ જોધપુરમાં આતુર્માંસ.

૧૨ વિ. સંવત ૧૯૩૮.

- ૦ આલમચંદજીની દીક્ષા. (આ તેમના સૌ
પ્રથમ શિષ્ય હતા.)
- ૦ લગલગ ૫૦૦ જેટલા સ્થાનકવાસીઓએ
સ્વીકારેલો પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક ધર્મ.

૧૩. વિ. સંવત ૧૯૪૦.

- ૦ જેઠમલજીની દીક્ષા જોધપુર. (શ્રી જશમુ-

નિજ. પાછળથી તેઓ આચાર્યશ્રી બન્યા હતા. શ્રી જિનયશઃસૂરિ.)

૧૪. વિ. સંવત ૧૯૪૪.

- ૦ આબુ-ખરેડીમાં શ્રી હર્ષમુનિજીની દીક્ષા (સ્વ. પં. પ્ર. શ્રી હર્ષમુનિજી.)

૧૫. વિ. સંવત ૧૯૪૬.

- ૦ સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- ૦ શેઠ નેમચંદ મેળાપચંદની વાડીનું ઉપાશ્રયમાં રૂપાંતર.

૧૬. વિ. સંવત ૧૯૪૭.

- ૦ સુરત, વડાચૌટા નગરશેઠની પોળમાં આવેલ શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાંના પિત્તળના સમવસરણની પ્રતિષ્ઠા. (આ સમવસરણ શેઠશ્રી મેળાપચંદ આણંદચંદ જેઓ શીરોહી (મારવાડ)ના દીવાન હતા તેઓ સીરોહી તાળેના અબ્બરી ગામના શ્રી મહાવીરસ્વામિના દેરાસરમાંથી નકરો ભરીને લાવેલા.)
- ૦ મુંબઈનો પ્રથમ વિહાર અને સૌ પ્રથમ સંવેગી સાધુનું મુંબઈએ કરેલું અભૂતપૂર્વ પ્રવેશ-સ્વાગત.
- ૦ મુંબઈમાં ચાતુર્માસ.

૧૭. વિ. સંવત ૧૯૪૮.

- ૦ સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- ૦ વડાચૌટા, શ્રી સીમંધર સ્વામિના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર તથા પ્રતિષ્ઠા.

૧૮. વિ. સંવત ૧૯૪૯.

- ૦ પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ.
- ૦ શ્રી ઋદ્ધિમુનિજીની દીક્ષા. (સ્વ. આ. મ. શ્રી જિનઋદ્ધિસૂરીશ્વરજી.)
- ૦ શેઠશ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ સુરતથી છ'રી' પાળતો પાલીતાણાનો સંઘ કાઢ્યો.

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી ગ્રંથઃ

૧૯. વિ. સંવત ૧૯૫૦

- ૦ પાલીતાણા જયતળેટીપર શ્રી ધનવસહિ દુ'કની પ્રતિષ્ઠા તથા અંજનશલાકા.
- ૦ સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- ૦ ગોપીપુરામાં, ઝવેરી શ્રી હીરાચંદ મોતી-ચંદ તરફથી શ્રી જયકુંવર જૈન જ્ઞાન ઉદ્યોગ શાળાની સ્થાપના.

૨૦. વિ. સંવત ૧૯૫૧-૫૨.

- ૦ મુંબઈમાં ચાતુર્માસ.
- ૦ રાવબહાદુર બાબુ બુદ્ધિસિંહજીએ રૂ. ૨૦,૦૦૦)ની સખાવત કરી લાલબાગ ઉપાશ્રયનો કરાવેલો જીર્ણોદ્ધાર.
- ૦ લાલબાગના ઉપાશ્રયમાં (નીચે) ગૃહ-દહેરાસર તૈયાર થયું.
- ૦ ભૂલેશ્વર, -મોતીશા શેઠની જગ્યામાં ઝવેરી ભાઈચંદ તલકચંદની રૂ. ૭૫,૦૦૦)ની ઉદાર સખાવતથી જૈન ધર્મશાળાનું નવું મકાન તૈયાર થયું.
- ૦ શ્રી જયમુનિજી (સ્વ. આ. શ્રી જયસિંહસૂરિ)ની દીક્ષા.
- ૦ શ્રી ચિંતામણિજી (ગુલાલવાડી.) તથા શ્રી ગોડીજી દહેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા.

૨૧. વિ. સંવત ૧૯૫૩.

- ૦ અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ.
- ૦ શ્રી જશમુનિજી (સ્વ. આ. મ. શ્રી જિનયશઃસૂરીશ્વરજી મ.)ની ગણિ તથા પંચાસપદવી સમારોહ.
- ૦ શેઠશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈના માતૃશ્રી ગંગા શેઠાણીએ ખારતના પચ્ચક્રબાણ લીધાં.

૨૨. વિ. સંવત ૧૯૫૪.

- ૦ પાટણમાં ચાતુર્માસ.

- પ્રાચીન હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારોનો જીર્ણોદ્ધાર.
- શ્રી બાપુ પન્નાલાલ પૂરણચંદ તરફથી દાદાવાડીનો જીર્ણોદ્ધાર.
- શ્રી કલ્યાણમુનિજી (સ્વ. પ્રવર્તક શ્રી કલ્યાણમુનિજી)ની દીક્ષા.
- શેઠશ્રી નગીનચંદ સાકરચંદ તરફથી શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થનો છ'રી' પાળતો સંઘ.
- મહેસાણામાં પૂ. પ્રભાવક શ્રી રવિસાગરજીનું મિલન.

૨૩. વિ. સંવત ૧૯૫૫.

- સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- કતારગામ-શત્રુજ્યાવતાર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર તથા પ્રતિષ્ઠા.
- શત્રુજ્યાવતારની બાબુમાં જ જૈનધર્મ શાળાનું આલીશાન મકાન તૈયાર થયું.
- ગોપીપુરા, માળી ફળીયા, શ્રી આદિનાથ જૈન દેરાસર (કાંકરીયા)ની પ્રતિષ્ઠા.
- ગોપીપુરા, ઓસવાલ મહોદ્ધામાં આવેલ શ્રી મનમોહન પાર્શ્વનાથ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા.

૨૪. વિ. સંવત ૧૯૫૬.

- સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- શ્રી પદ્મમુનિજીની દીક્ષા. (કા. સુ. ૫)
- હાથીવાડાના ખાંચામાં, સુરત શ્રી સૂરજ-મંડન પાર્શ્વનાથ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા.

૨૫ વિ. સંવત ૧૯૫૭.

- સુરતમાં ચાતુર્માસ.
- ગોપીપુરા, મેઈન રોડ, સુરતમાં શ્રી કુંથુનાથજી દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા.

૨૬. વિ. સંવત ૧૯૫૮.

- મુનિશ્રી હર્ષમુનિજી મ. ની ગણિપદ પદવી પ્રસંગ નિમિત્તે, સુરતમાં “શ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ જૈન જીર્ણોદ્ધાર ફંડ”ની સ્થાપના.

૨૭. વિ. સંવત ૧૯૬૦.

- મુંબઈ ચાતુર્માસ.
- રીજ રોડ, વાલકેશ્વર દહેરાસરની બાપુ અમીચંદ પન્નાલાલે મહારાજશ્રીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૮. વિ. સંવત ૧૯૬૧.

- મુંબઈ ચાતુર્માસ.
- શેઠશ્રી દેવકરણ મૂળજીની સુપુત્રી શ્રીમતી વિજયાકુમારી તથા બાપુ પન્નાલાલ પૂરણચંદ તરફથી થયેલ ઉપધાન તપ.

૨૯. વિ. સંવત ૧૯૬૨.

- મુંબઈમાં ચાતુર્માસ.
- શ્રી બાપુ પન્નાલાલ પૂરણચંદ જૈન હાઈસ્કુલનું વાસ્તુ (તા. ૧૦-૧-૧૯૦૬)
- શ્રી આદીશ્વર જૈન દેરાસર (થાણા)ની પ્રતિષ્ઠા.

૩૦. વિ. સંવત ૧૯૬૩.

- સિદ્ધાચલજીની યાત્રા માટે વિહાર.
- સુરતમાં તેમની જ સ્મૃતિમાં ઉભા કરાયેલ “શ્રી મોહનલાલજી જૈન ઉપાશ્રય” (નવી ધર્મશાળા)માં પુનિત-પ્રવેશ.
- ચૈત્ર વદ બારસના વિજય મુહૂર્તે (સ્ટા. ટા. ૧૨.-૩૦ ક.)

અં...તિ...મ...શ...ય...ન...

સ્મૃતિ-કાર્યો

સં. ૧૯૬૩

પૂઠ મહારાજશ્રીની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલું રૂ. અઢી લાખનું “ શ્રી મોહનલાલજી સ્મારક ફંડ. ”

૧૯૬૪

શેઠ શ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ ઝવેરી તરફથી રૂ. ૬૦૦૦૦) ના ખર્ચે સુરત-ગોપીપુરા ખાતે તૈયાર થયેલો “ શ્રી મોહનલાલજી જૈન પ્રવેતામ્બર જ્ઞાન-ભંડાર. ”

૧૯૬૬

શેઠ શ્રી દેવકરજી મૂળજી તથા શાહ જયચંદ કપૂરચંદ તરફથી રૂ. ૮૦૦૦૦) માં પૂઠ પંન્યાસ શ્રી હર્ષમુનિજી ગણિવરના ઉપદેશથી મુંબઈ-લાલબાગ, ભૂલેશ્વર ખાતે સ્થપાયેલી “ શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્દ્રલ લાઘણેરી અને સંસ્કૃત પાઠશાળા. ”

‘સંસ્થાપત્ય સમુપજાવને દે’

[૨]

પથથર પાણુ ગાશે,
જયગાથા મુનિ મોહનની...

[૫૦ મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજે જે જે ગામમાં જીર્ણોદ્ધાર તેમજ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી, તે તે ગામ અને દહેરાસર તેમજ એ પ્રતિષ્ઠા કેણે કરાવી તેની સ્થળ તેમજ સાલવાર નોંધ અમે અત્રે રજુ કરીએ છીએ. —સંપાદકો.]

સુરત

- ૧ વિ. સં. ૧૯૪૭ (માગશર સુદ ૩)
વડાચૌડા, નગરશેઠની પોળ, સુરત
શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં ધાતુનું
સમવસરણુ. શીરોહીના દીવાન શેઠશ્રી
મેળાપચંદ આણંદચંદ
- ૨ વિ. સં. ૧૯૪૮
શ્રી સીમંધરસ્વામિ. વડાચૌડા, તળાવ-
પોળ, સુરત.
શેઠશ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ.
- ૩ વિ. સં. ૧૯૫૪
શ્રી આદીશ્વરનું દેરાસર (કાંકરીયા) ગોપી-
પુરા, માળી ફળીયા, સુરત.
શેઠશ્રી ઘેલાભાઈ લાલભાઈના ધર્મપત્ની
શ્રીમતી કંકુબેન.
- ૪ વિ. સં. ૧૯૫૫ (વૈશાખ સુદ ૬)
શ્રી મનમોહન પાર્શ્વનાથ ગોપીપુરા,
ઓસવાલ મહોદ્દો. સુરત.
શેઠશ્રી રૂપચંદ લલ્લુભાઈ.

૫ વિ. સં. ૧૯૫૫ (વૈશાખ સુદ ૧૩)

- શ્રી શત્રુજયાવતાર આદીશ્વર જિન ચૈત્ય,
કતારગામ, સુરત.
શેઠશ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ બવેરી.
- ૬ વિ. સં. ૧૯૫૬ (માગશર સુદ ૬
શુક્રવાર)
શ્રી સીમંધરસ્વામી. નાનપુરા, સુરત.
શેઠશ્રી રાબભાઈ રતનચંદની ધર્મપત્ની
શ્રીમતી ઇચ્છાબેન.
- ૭ વિ. સં. ૧૯૫૬
શ્રી સૂરજ મંડન પાર્શ્વનાથ હાથીવાડાનો
ખાંચો, ગોપીપુરા, સુરત.
શેઠશ્રી જીવણચંદ ધરમચંદ તથા બાલુ-
ભાઈ મૂલચંદ.
- ૮ વિ. સં. ૧૯૫૭
શ્રી કુંથુનાથજી જૈન દેરાસર. ગોપીપુરા,
મેઈનરોડ. સુરત.
શેઠશ્રી રૂપચંદ લલ્લુભાઈ.
- ૯ વિ. સં. ૧૯૬૩
શ્રી સમવસરણુ દેરાસર. નાણાવટ સુરત.

મુંબઈ

૧૦ વિ. સં. ૧૯૫૨ (ફાગણ સુદ ૩)

શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની આસપાસની પ્રતિમાઓ. ગુલાલવાડી, મુંબઈ.

૧૧ વિ. સં. ૧૯૫૨ (ફાગણ સુદ ૪)

શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર, શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથ. પાયધુની, મુંબઈ.

૧૨ વિ. સં. ૧૯૬૦ (માગસર સુદ ૬)

શ્રી વાલકેશ્વર જૈન દેરાસર. વાલકેશ્વર, રીજરોડ, મુંબઈ. શ્રી બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ.

૧૩ વિ. સં. ૧૯૬૨ (વૈશાખ સુદ ૬)

શ્રી આદીશ્વર જૈન દેરાસર. થાણા, મુંબઈ.

ઓસિયા

૧૪ વિ. સં. ૧૯૩૬

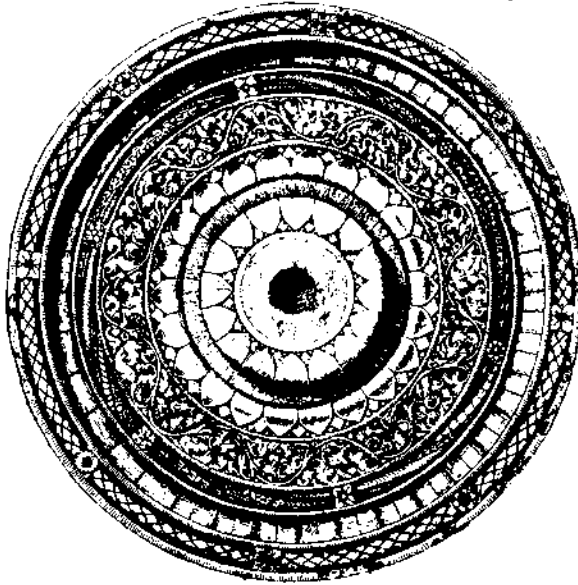
ઓસિયા (રાજસ્થાન) તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર.

પાલીતાણા

૧૫ વિ. સં. ૧૯૫૦ (મહા સુદ ૧૦)

જયતળેટી પર ધનવંસહિ દુર્ગ.

(બાબુનું દહેરાસર)

“.....ની પુણ્યસ્મૃતિમાં....”

[૩]

“ ગમન એના એવાં કે,
એ ધુળ પણ પૂજ્ય છે. ”

[પૂં મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં જ્યાં જ્યાં તેમનાં સ્મારકો (ગુરુમંદિર) બિલા કરવામાં આવ્યા છે, તેની સાલવારી નોંધ અહિં રજૂ કરીએ છીએ.—સંપાદક]

ક્રમાંક	સ્થાન	શું (?)	સ્થાપના સંવત	વિશેષ વિગત
૧	ભાયખાલા (મુંબઈ)	મૂર્તિ-પાદુકા	૧૮૫૨	શેઠ શ્રી દેવકરજી મુળજીએ ગુરુમંદિર અંધાવી મૂર્તિ પધરાવી.
૨	મલાડ (મુંબઈ)	મૂર્તિ	...	આ. શ્રી જયસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજના ઉપદેશથી.
૩	પાયધુની (મુંબઈ)	મૂર્તિ-પાદુકા	...	{ શ્રી મહાવીર સ્વામી જૈન દેરાસર. આ. શ્રી જિનરશ્મિસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી.
૪	ઓસિયા (રાજસ્થાન)	મૂર્તિ	૧૯૬૪	
૫	પાલીતાણા	મૂર્તિ	૧૯૬૯	તળેટી પર આવેલા ખાખુના દહેરાસરમાં આ મૂર્તિ પૂં પ્રવર્તક શ્રી કલ્યાણમુનિજીના ઉપદેશથી મહા વદ ૧૦ ના રોજ પધરાવી.
૬	પાલીતાણા	મૂર્તિ	...	રામપોળ. સુરતવાળું દહેરાસર, પૂં પદ્મમુનિજીના ઉપદેશથી.
૭	ફલોધી (રાજસ્થાન)	મૂર્તિ	૧૯૭૨	શ્રી શાંતિનાથજી દહેરાસર, પૂં શ્રી હર્ષમુનિજીના ઉપદેશથી.
૮	અમદાવાદ	મૂર્તિ	૧૯૮૦	દાદાવાડી, ખરતરની ખડકી. આંખલી પોળ, પૂં પદ્મમુનિજીના ઉપદેશથી.
૯	નલખેડા (મં ૩૦)	પાદુકા	૧૯૮૨	પૂં આં શ્રી જિનરત્નસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી.
૧૦	કઠોર (સુરત)	પાદુકા	૧૯૯૩	સાયણ નિવાસી શ્રી પાનાચંદ નાનચંદલાલજી પાદુકા પધરાવી.
૧૧	સુરત	મૂર્તિ-પાદુકા	...	ગોપીપુરા-અષ્ટાપદજી દહેરાસર. પૂં શ્રી પદ્મ-મુનિજી મના ઉપદેશથી.
૧૨	સુરત	પાદુકા	...	હરિપુરા-દાદાવાડી.
૧૩	મહીદપુર (મં ૩૦)	પાદુકા	૨૦૦૧	આ. શ્રી રત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના ઉપદેશથી.
૧૪	મીડવી (કચ્છ)	પાદુકા	૨૦૧૪	ઉપાં શ્રી લલિતમુનિજીના ઉપદેશથી.
૧૫	ખીવાણદી (મારવાડ)	મૂર્તિ	...	આદીશ્વરજી જૈન દહેરાસર. પૂં આં શ્રી ક્ષાંતિ-સૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી.
૧૬	વડોદરા	પાદુકા	...	દાદાવાડી.

પુણ્ય-ભૂમિ

[૪]

ચૂમ્યા છે ચરણ સંતોના

એ ધરતીના

કણેકણમાં એક મંદિર છે...

[મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજ સાહેબે જ્યાં જ્યાં ચાતુર્માસ કર્યા છે, તે તે ગામોની સ્થાનવાર નોંધ અમે અહીં આપીએ છીએ. —સંપાદકો.]

આનુક્રમ નંબર	સ્થળ	સંવત	કુલ ચાતુર્માસ કેટલા
૧	મુંબઈ	૧૯૪૭, '૫૧, '૫૨, '૫૮, '૫૯, '૬૦, '૬૧, '૬૨.	૮
૨	સુરત	૧૯૪૬, '૪૮, '૫૦, '૫૫, '૫૬, '૫૭.	૬
૩	પાલી	૧૯૩૧, '૩૩, '૩૭.	૩
૪	શીરોહી	૧૯૩૨, '૩૬.	૨
૫	જોધપુર	૧૯૩૫, '૩૮.	૨
૬	અજમેર	૧૯૩૬, '૪૦.	૨
૭	પાટણ	૧૯૪૧, '૫૪.	૨
૮	અમદાવાદ	૧૯૪૪, '૪૯.	૨
૯	પાલીતાણા	૧૯૪૫, '૫૩.	૨
૧૦	સાદડી	૧૯૩૪	૧
૧૧	પાલનપુર	૧૯૪૨	૧
૧૨	ફલોધી	૧૯૪૩	૧
			<u>૩૨</u>

श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारक ग्रंथ

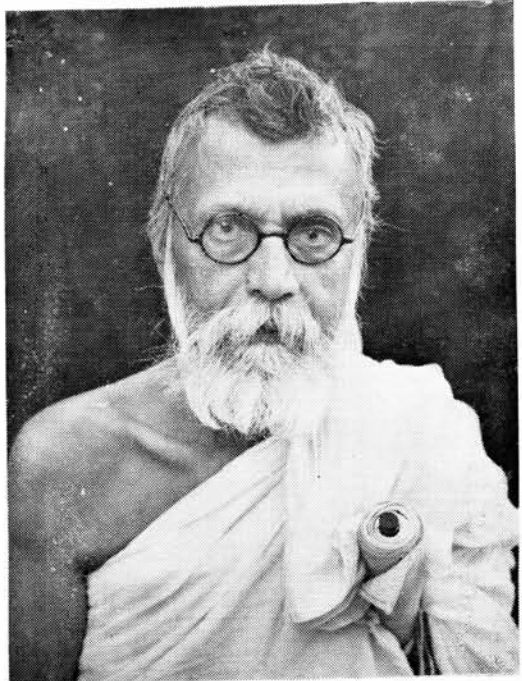
लेख विभाग

શ્રી મોહનલાલ અધિશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

આગમપ્રભાકર પૃ. મુનિ શ્રોતુદયવિજયભ મહારાજ

વચોત્તર પૃ. મુનિશ્રી જિનભદ્રવિજયભ મહારાજ

પૂ. મુનિશ્રી લોકેશમુનિજ મહારાજ

શાંતભૂતિ પૂ. પ. શ્રી નિપુલમુનિજ ગણેશ્વર

કવિરત્ન પૂ. મુનિ શ્રીલોકેશમુનિજ મહારાજ

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ

અને

શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ

લેખક : ૨૫૦ પંચાસપ્રવર શ્રી રિદ્ધિમુનિજી મહારાજ.

આજથી લગલગ અર્ધી સદી પૂર્વે જૈનશાસનમાં બે મહાપુરુષો પોતપોતાની લાક્ષણિક ઢબે શાસનની ઉત્તતિના ધ્વજને ઊંચે ને ઊંચે ફરકાવી રહ્યા હતા. બન્ને એક જ શાસનના સમકાલીન મહાપુરુષો હતા. તેમના પુણ્યપ્રલોક નામોથી જૈનસમાજમાં લાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. તે મહાપુરુષો તે અન્ય કોઈ નહીં પણ શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ સાહેબ અને શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ.

મહાન પુરુષોની મહત્તા તેમની સરળતામાં અને અન્યને મોટા બનાવવામાં હોય છે. તેઓ કદી પણ ગરજ-મતના ક્ષુદ્ર ઝગડાઓમાં ખેંચાતા નથી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વચ્ચે એવો જ સુંદર અને અસ્ખલિત પ્રેમ-ભાવ હતો, તે દર્શાવનારા અનેક પ્રસંગો બનેલા છે. પરંતુ અહીં તો જે પ્રસંગો નજરે જોવાયેલા છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. આશા છે કે જૈનસમાજ આ પુણ્યસંભારણું વાંચીને પોતાના યથાર્થ કર્તવ્યપથે પડે. અસ્તુ !

આત્મારામજી મહારાજ સુરતમાં ચોમાસું રહ્યા હતા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ મહારાજશ્રીએ વિહારની તૈયારી કરી ત્યારે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પૂછ્યું:—“સાહેબ ! આપ તો પધારો છો પરંતુ આપના જેવા બીજા કોઈ મહાન પુરુષ વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે ખરા કે જેને અમે અમારા આંગણે લાવીને શાસનની પ્રભાવના કરીએ....”

જવાબમાં મહારાજશ્રીએ કીધું:—“શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ નામના એક મહાપુરુષ અત્યારે મારવાડની ભૂમિમાં વિચરે છે, તેમને જોશો તો મને પણ ભૂલી જશો. અર્થાત્ તેઓ પણ મહાન વિદ્વાન્ અને જિનશાસનનો ઉદ્યોત કરનાર છે.”

આ પ્રમાણે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની ગેરહાજરીમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજે મોહનલાલજીની કીર્તિરૂપ સુગંધને ફેલાવી. ત્યારબાદ સુરતમાં જ સુરતના સંઘે શીરોહીના દીવાન શ્રી મેળાપચંદલાઈ કે જેઓ સુરતના વતની હતા, તેમને પૂછાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ હાલમાં ક્યાં છે ? જવાબમાં મહારાજશ્રી શીરોહીમાં છે એવા ખબર

મળતાં સુરતના આગેવાન ગૃહસ્થો ત્યાં ગયા અને મોહનલાલજી મહારાજને સુરત પધારવા વિનંતિ કરી. પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે કહ્યું કે:—મैं जब उस प्रदेश में आऊंगा तब देखूंगा ।

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ સાહેબ મારવાડ તરફ વિહાર કરતા ધોલેરામાં પધારેલા. તે જ અરસામાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ત્યાં આવવાના છે એવા સમાચાર બાણીને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ધોલેરાના સંઘને ખાસ પ્રેરણા કરીને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેમને લેવા માટે ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી, પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી તથા શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ આદિને સામા પણ મોકલ્યા. તેમજ અન્યાન્યનો વંદનવ્યવહાર પણ બાળવ્યો હતો.

અને વિષયાંતર કરીને પણ તે સમયે બની ગયેલ બીજી ઘટનાને જણાવવી યોગ્ય લાગે છે. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ધોલેરાથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજથી જુદા પડીને પાલીતાણે પધાર્યા અને ખૂબ હર્ષપૂર્વક સિદ્ધગિરિજીની યાત્રા કરી. તે અરસામાં તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ભાવનગરમાં અત્યારે શ્રીમાન્ વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ ખૂબ ખિમાર છે. તે ખબર બાણુતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે, શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળવાના ઇરાદાથી ભાવનગર તરફ વિહાર કર્યો. એ ખબર શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળતાં તેમણે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોને ખાસ સૂચના કરીને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેની સાથે પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયજી આદિ સુનિઓને લેવા માટે સામા મોકલ્યા. એ રીતે તે કાળના બન્ને મહાપુરુષો એક-બીજાને આનંદપૂર્વક કેઇપણ બતના સંકેત વિના મળ્યા. આ બધી ઘટનાઓમાંથી તે મહાપુરુષોની એક-બીજા પ્રત્યેની ઉદાર દષ્ટિ, ગચ્છના મમત્વથી રહિતપણું અને નિર્દોષ સરળતા તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં જણાઇ આવે છે. તેમની આવી મહત્તાથી જ આજે સમય જૈનસમાજને તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ માન છે. કેમકે તેમનામાં મારા-તારાપણા કરતાં શાસનની દાઝ અને સમાન મહાનપુરુષોની સાથે મળતાપણું-સૌજન્ય એ મુખ્યત્વે બેઠ શકાય છે.

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજની આજ્ઞાથી અમેરિકાની સર્વધર્મ પરિષદમાં હાજરી આપીને ત્યાં જૈનધર્મનો સુંદર પ્રચાર કરીને સ્વં શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી તુરતમાં જ પાછા ફરેલા. તે વખતના મુંબઈનું માનસ અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું હતું, અર્થાત્ ગમે તે કારણે પણ યૂરોપ જનાર ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ જ નય, એવી માન્યતાનાં મૂળ ઊંડાં ગયાં હતાં. અને તેથી શ્રી વીરચંદ્રભાઈના યુરોપગમન માટે લોકોમાં ખૂબ ઉહાપોહ થઈ રહ્યો હતો. સૌ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા. એકંદરે તે વખતનું મુંબઈનું વાતાવરણ ઉકળાટ ભરેલું હતું. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ મુંબઈમાં હતા.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ્યારે આવા ઉચ વાતાવરણની ખબર પડી ત્યારે તેમણે મુંબઈના સંઘના આગેવાનોને કહેવરાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ આ વિષે

જેમ કહે તેમ માર્ગ કાઢવો. આથી તે વખતના સંઘના આગેવાનો શેઠ વીરચંદ દીપચંદ તથા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ વગેરે સામાન્ય જનતાને કાબૂમાં રાખીને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને હવે આ સંઘમાં શું કરવું તે પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે ‘દરિયાપાર જવા માટે શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ જિનેન્દ્ર-પ્રભુની એક સ્નાત્રપૂજા લાણાવવી.’ સૌએ આ ફેંસલાને વધાવી લીધી અને એ રીતે ઉચ વાતાવરણ શાંત પડ્યું.

સંવત ૧૯૫૩ ના જેઠ વદી ૮ ના પ્રભાતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગ-ગમનના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા. આ દુઃખદ ખબરથી દરેક ગામોના શ્રીસંઘમાં શોક અને ગ્લાનિની કાલિમા છવાઈ ગઈ. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વાલકે-શ્વર (મુંબઈ) ઉપર શ્રી ચુનીલાલ સાંકળચંદના ખંડલામાં બિરાજતા હતા. તેમણે જ્યારે આ ખેદજનક સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે ગદગદિત કંઠે કહ્યું કે:—“જૈનશાસનનો એક મહાન સ્થંભ આજે આપણી વચ્ચેથી અદૃશ્યમાન થયો છે, મારી જમણી ભૂજા ગઈ હોય તેવું મને લાગે છે.” એ કહેતાંની સાથે જ તેમણે મંડળીને કહ્યું કે—“આહારપાણી પછી કરાશે પણ પહેલાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના દેવ વાંદીએ....” એ ક્રિયા સંમપ્ત થયા પછી તારથી ખબર મળ્યા કે ‘વિરોધીઓએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ માટે ખોટી અફવા ફેલાવી હતી અને તેના પરિણામે તપાસ કરવા માટે તેમના દેહની રથીને સરકારી અમલદારોએ અટકાવેલ છે.’ આ ખબર મળતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે આગેવાન ગૃહસ્થોને ભેગા કર્યા અને તત્કાળ તે કાર્યના નિવારણ અર્થે એક ફંડ કરાવ્યું. જેમાં તે જ વખતે ૫-૭ આગેવાનોમાંથી લગભગ રૂ. ૩૦૦૦૦) થઈ ગયા. તે ફંડ કરવાની સાથે મુંબઈમાંથી મોટા પ્રમાણમાં પંજાબના આગેવાન સરકારી અફસર ઉપર શ્રી આત્મારામજી મહારાજની નિર્દોષતા બહાર કરતા હજારો તારો કરાવ્યા. છેવટે વિરોધીઓનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહિ અને તે પ્રસંગ શાંતિથી ઉકલી ગયો.

આ મહાપુરુષોનું અરસપરસ આવું ઉચ્ચ વર્તન જો દષ્ટિ સન્મુખ રાખીને વર્તવામાં આવે તો આજે જૈનસમાજમાં ચાલી રહેલ અનેક ઝગડાઓ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે ખરા કે ?

[શ્રી આત્મારામજી જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાંથી ઉધૃત.]

સ્વર્ગસ્થ પુણ્યાત્મા શ્રીમાન્ મુનિ મહારાજ શ્રી મોહનલાલજી

લેખક : શ્રી મોહનલાલ દત્તીચંદ દેસાઈ. (બી. એ. એલ. એલ. બી.)

રાગ—સોહણી.

અંતર ભરે છે ઉભરા, ક્યાં આપ, ને ક્યાં જઈ શમું !
દેહાભિમાનીને થતા, ક્યાં આપ, ને ક્યાં જઈ શમું ?
શુભ ને અબાધિત ધામમાં, શાન્તિ અનુપમ ભોગવો,
સંસાર છોળો મારતા તોફાની દરિયામાં ભમું. અંતર૦
યમ દમ અને ઉપશમનો ઉપદેશ સાધુ ક્યાં સુણું ?
દુઃખસુક્રિસાધન એ વિના દુઃખમાંથી ક્યાંથી વિરમું ? અંતર૦

[૧]

જીવનભૂમિકા:—શ્રીમાન્નો જન્મ બ્રાહ્મણના કુલમાં મોરવાડના ગામમાં ચાંદપોરમાં સંવત ૧૮૮૫ ના ચૈત્ર વદ ૬ ને દિને થયો. પિતાનું નામ બાદરમલજી હતું અને માતાનું નામ સુંદરી હતું. તેમણે યતિદીક્ષા સંવત ૧૯૦૩ માં લીધી. ૨૪ વર્ષ યતિ તરીકે રહી સંવત ૧૯૨૭ માં સંવેગી સાધુની દીક્ષા કલકત્તાના દેરાસરમાં લીધી. યતિ-ત્વને પરિત્યજી સાધુત્વ સ્વીકાર્યું. ત્યારપછી કેટલાએક સ્થાનોમાં વિહાર કર્યો. મુંબઈ અનાય દેશ કહેવાતો, તેથી ઘણા લાંબા કાલ સુધી મુંબઈ નગરી પવિત્ર મુનિશ્રીના પૂજ્ય પગલાંથી પાવન થવાથી અભાગી રહી; મુંબઈની પ્રજા કેવળ ધનસંચય કરવામાં તત્પર રહેતી તેથી ઉદરભરીનું નામ અન્યજનોએ પાડ્યું. આનો પ્રતિકાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત કરવાને તે પ્રયત્નવતી બનતી ગઈ. આ પ્રયત્ને પ્રાપ્તે પ્રતિફલિત થયા. શ્રીમાન્ મોહનલાલજીનું આવાગમન સંવત ૧૯૪૭ માં થયું. અત્યારસુધી સાધુઓ દક્ષિણમાં દમણ સુધી વિહાર કરી વિરમી જતા. દમણ પછી રહેલો કોટ કોઈપણ ભેદી શકવાને સમર્થ થયા ન હતા. પરંતુ મુંબઈના સહભાગ્યે શ્રીમાન્ મોહનલાલજી દમણ કોટ ચીરીને એટલે મુંબઈનો માર્ગ ખુલ્લો કરી મોહમયીની મોહધનવૃણા નિવારવા પધાર્યા. મુંબઈની ઉત્કંઠા નૈન પ્રજાએ મહારાજશ્રીને વધાવી લીધા અને જિનશાસનની ઉન્નતિનો પ્રસાર ધીરે ધીરે અને દહ-પણે થતો ગયો. તે વર્ષ પછી મુંબઈમાં શ્રીમાને સંવત ૧૯૫૪ માં બીજી વખત અને સંવત ૧૯૫૮ માં ત્રીજી વખત પોતાનાં પતેતાં પગલાં કર્યાં. છેલ્લી વખતે તો પોતે કેટલાક

શ્રી મોહનલાલજી અધઃશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

મુનિશ્રી ચિદાનંદમુનિજી

આદ્યમુનિરાજ શ્રી કીર્તિસેનમુનિજી

શાળી બાલુશી પ્રથમ ચંદ્રસેનમુનિ, યશોભદ્રમુનિ, વિદ્યાનંદમુનિ, મુગેન્દ્રમુનિ, કીર્તિસેનમુનિ
(સં. ૨૦૧૮ના ભાદ્રપાદમાં ચાતુર્માસ પ્રસંગે)

વર્ષ લગોલગ રહ્યા. આ વખતે તેમની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી શાંતિ અને એકાંતનિવાસની જરૂર હતી. છતાં પોતાનો વાણીરૂપી અમૃતપ્રવાહ સતત ચાલુ હતો, કંઠ પૂર્વ જેવો વેગવાન્ નહોતો, છતાં ધ્વનિ એવો ઉઠતો કે દરેક શ્રોતાના મર્મભાગમાં પહોંચી વળતો. મુંબઈમાં ગાળેલા વર્ષોમાં તેમણે સમગ્ર જૈન પ્રજાપર અતીવ સ્થાયી ઉપકારો કરેલા છે; સખાવત અને ઉદારતાનો ઝરો વહેવરાવ્યો છે. શ્રીમંતોથી તે રંક સુધી, વિદ્વાનથી તે અનક્ષર સુધી કોઈપણ તેમના અક્ષરોને, આજ્ઞાને શિરપર ચડાવતા. આ જ પ્રકટ રીતે દર્શાવે છે કે તેઓ મહાન્ વીર હોઈ પોતાની અદ્ભુત અસર ઉપજાવી શક્યા હતા.

તેમના જીવનકાલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં જ તેમના વીરત્વનું પ્રાકટ્ય થયું હતું. આ છેલ્લા વર્ષની શરૂઆતમાં તેમનું મુંબઈમાં પહેલું આગમન-એટલે સંવત્ ૧૯૪૭ છે; સંવત્ ૧૯૪૭ થી તે સંવત્ ૧૯૬૩ સુધી એટલે ૧૬ વર્ષની વહેંચણી કરીશું તો સ્પષ્ટ જણાશે છે કે તેના ત્રણ યુગો પાડી શકાશે. પહેલો મુંબઈનિવાસ, બીજો અન્ય સ્થલે વિહાર અને ત્રીજો-સુરતનિવાસ. પહેલો અને ત્રીજો મુખ્ય યુગો હતા. કારણ કે તે અરસામાં તેઓશ્રી સારું અને યશસ્વી કાર્ય બજાવી શક્યા છે અને બીજો યુગ તે બે વચ્ચેનો-આંતરિક યુગ હતો. આમાં પણ તેઓશ્રીએ ઠીક કાર્યો કર્યાં છે. મુખ્ય યુગો દરમ્યાન લાખોની સખાવતનો પ્રવાહ ચાલુ કર્યો છે. ઉત્સવ, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાનાદિ ક્રિયા વગેરે અનેક કરી અતિશય પુણ્ય ઉપાર્જન કરી પુણ્યલાલ આપ્યો છે. આંતરિક યુગમાં અમદાવાદ આદિ સ્થલોએ વિહાર કરી અનેક જિન-શાસન પ્રભાવક વીરોને ઉત્સાહિત કર્યાં છે. તે જૈનપુરીની શ્રદ્ધા પણ પોતાનામાં જગાવી છે. સુરતનિવાસથી પોતાના જિન:સીમ ભક્તો અને અચલ આજ્ઞાનુસારી લગલગ સર્વ સુરતવાસીઓને બનાવ્યા છે. શ્રીમાન્નો એક શબ્દ રાજ્યથી તંત્રિત થયેલા ધારા-કાયદા (Law) સમાન હતો. સુરતમાં મુંબઈ આવ્યા પછી બીજા જ વર્ષમાં એટલે સં. ૧૯૪૮ પહેલીવાર ગયા. બીજીવાર સંવત્ ૧૯૫૧ માં અને, ત્રીજી વખત સંવત્ ૧૯૫૫ માં ગયા હતા. ત્રીજી વખત તેઓ ત્રણ વર્ષ (સં. ૧૯૫૫, ૧૯૫૬, અને ૧૯૫૭ સુધી) રહ્યા. અહીં ભવ્ય દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા, એચ્છવ (ઉત્સવ) વગેરે પાછળ લાખો રૂપીઆ ખર્ચાયા, ને તે શ્રીમાન્શ્રીના સુપસાયને લઈને જ. ૧૯૫૭ પછી તેઓશ્રીએ મુંબઈ ઘણા વર્ષ સુધી રહેવા વિહાર કર્યો પણ અંતિમ ઇચ્છા એ થઈ હતી કે સુરતમાં મારો અંતકાળ ગાળવો. આયુષ્યની મર્યાદા મપાઈ ગઈ હતી. તેથી પોતાના મૃત્યુ પહેલાં તેઓ ત્યાંજ (ચોથીવાર) વિહાર કરી ગયા; અને ત્યાંજ મૃત્યુ થયું.

આંતરિક યુગ ફક્ત બે વર્ષનો હતો. સુરતથી સંવત્ ૧૯૪૫ માં સંઘ સાથે પાઠી-તાણા ગયા ત્યાંથી સંવત્ ૧૯૪૬ માં અહમદાવાદ (જૈનપુરીમાં) વિહાર કર્યો.

શ્રીમાન્ના પ્રથમ આગમનથી સાધુઓ માટે મુંબઈ માર્ગ ખુલ્લો થયો એ ઉપર કહ્યું. આથી અત્યાર સુધીમાં અનેક મુનિ મહારાજો આવ્યા. આ સર્વના સુપ્રભાવથી મુંબઈના વિવિધ લતાઓમાં જૈનપુરીનું ચિત્ર ખડું થતું હોય એમ લાગે છે. વિધવિધ વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ પ્રમદાઓ મદ તણ, પુરુષો પ્રમાદ તણ, તરૂણ કુમારો ઉચ્છૃંખલતાનો

ત્યાગ કરી અને કુમારિકાઓ બાલિશભાવ છોડી એકજ સમયે ગુરુ મહારાજશ્રીની ઉપદેશ-વાણી શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવા સમુદાયમાં એકઠા થયેલા જોઈએ, ત્યારે કેના હૃદયમાં આલ્હાદ પ્રાપ્ત અને વ્યાસ ન થાય ! આ તે જૈનસમાજની શ્રદ્ધાબું કે મુનિમહારાજના આકર્ષણનું ફલ ? જે માનો તે. પરંતુ એ તો નિશ્ચિત છે કે અપૂર્વ ચિત્ર દૃષ્ટિગોચર થતું અને તે નયનમનોહર અને હૃદયસંતોષક હોવાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરાવતું.

વિશેષ શ્રીમાનના છેલ્લા વર્ષો દરમિયાન જૈનોના વર્તમાન ઇતિહાસ પર ખીજ અનેક પ્રબલ સુધારણાની અસર થઈ. જૈન પત્રની ઉત્પત્તિ રા. ભગુભાઈના હસ્તથી થઈ. જૈન શ્વેતાંબર કેન્દ્ર-સ દેવી પ્રગટ પામી પોતાના અનેક પૂજારી એટલે ઉપાસક પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈ; અર્વાચીન વર્તમાન પત્રોએ પણ જૈન વિચાર, સાહિત્ય, અને સમુદાય ચર્ચાનાં તત્ત્વો આમેજ કરી નવુંજ શુભ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું; વિચાર વધ્યા, વિચારાનુસાર કૃતિઓ ફલિત થઈ, તેથી અનેક જૈન સંસ્થાઓ જેવી કે પુસ્તકાલયો, કન્યાશાળા, જૈન શાળા, વાંચનાલયો, ઔષધાલયો, હાઈસ્કુલ વગેરે જન્મ પામી. આથી જૈન સમુદાય પર શુભ સંસ્કારી રેખાઓ અંકિત થઈ. આ સંસ્કાર અને સંયોગ સાથે શ્રીમાનશ્રીનો ઉપદેશ તેમના લાવો અને પ્રયત્નોનાં ફલ મલે તો પછી શું પૂછવાનું ? સુવર્ણ અને સુગન્ધ સાથે.

સ્વર્ગસ્થ મુનિ મહારાજ શ્રી મોહનલાલજીનું સમગ્ર જીવનવૃત્તાંત હું આપવાનું ઉચિત ધારતો નથી. કારણ કે તે વૃત્તાંત વધારે પરિચિત વિદ્વાનને હસ્તેથી લખાશે એમ મનો-વાંછના છે. ઉક્ત મુનિશ્રીના જીવનમાંથી ઘણું ઘણું જાણવા મળે છે, તે ક્રમે ક્રમે યથાશક્તિ તપાસીશું.

આવા પ્રતાપી વીર, સંમાનનીય સદ્ગુરુના પુણ્યપીયૂષભરિત આત્માની કાલવશતા સુરતમાં-નિઃસીમભક્ત સુરતવાસીઓમાં સંવત્ ૧૯૬૩ ના ચૈત્ર વદિ દ્વાદશી દિને ૭૮ વર્ષની વયે થઈ. આથી સમગ્ર જૈનપ્રજા ખેદ-પૂર્ણ છે.

શ્રીમાનનો મુનિ-શિષ્ય-વર્ગ મોટો છે, તેમના શિષ્યો ૩૫ અને ગુરુણીજી ૬૫ છે. બાકી તેમના ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તો અનેક છે.

મુખમુદ્રા:—શ્રીમાનની મુખમુદ્રા શાંતિજન્ય તેજથી જગદ્ગીત અને દેહીપ્યમાન હતી. આકૃતિ ભવ્ય, નયન મનોહર, અને સાથે ક્ષયોપશમથી સુચિન્હિત હોવાથી દ્રષ્ટા કે શ્રોતા ઉપર અપૂર્વ ભાવ અને છાપ પાડતી હતી. હું તેમના દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. એક વખત તેમને જોયા ત્યારે અપૂર્વ ભાવના હૃદયમાં પ્રગટ થઈ હતી અને સાથે ‘કલાપી’ ની નીચેની કડીઓ સ્મરણમાં આવી હતી.

“ આ ત્યાગીના નયન ફરીથી જોઈ લે એકવાર,
શું તેમાં ના સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર ?
હા ! તૈયારી સહુ અરપવા ત્યાગમાં એ નથી શું ?
બીજાના કેં દુઃખથી ગળી એ નેત્ર જાશે નહીં શું ? ”

આ પ્રમાણે આપણે વીચિ કે વીચિસમૂહથી અબાધિત અબિધના બાહ્યભાવમાં અપૂર્વ ગંભીરતા પ્રકટપણે થએલી બેઠ.

[૨]

ગુણપ્રદેશ:—ઉપરોક્ત ગંભીરતામાં સંસારી શ્રોતાજનોનાં કલહ, વૈર, લોભ વગેરે અશુભવૃત્તિ અને પરિણામો રૂબી જતાં બેઠશું અને તે માટે ગુણપ્રદેશના વિસ્તારમાં જરા ચંચુપાત કરીશું તો હંસ જેમ ચંચુથી શુદ્ધ મોતી ચરે છે તેમ શુદ્ધ મોતી જ પ્રાપ્ત કરીશું.

શ્રીમાનું વિચારગંભીર્ય પૂણેપણે પ્રકટ હતું; વચન વિચારાનુસાર હતાં; વચનમાં તામસ ગુણ કદીપણ અપ્રકટપણે પણ બહાર ન આવતો. તેમ શ્રીમાન્ વાક્યતુર હોઈ સામાને લોભાવી પોતાના પક્ષમાં સહેલાઈથી લઈ શકતા. તદનુસાર વિચાર પણ તામસ ગુણથી નિરાળા જ પ્રતીત થાય છે. તેમ વચનાનુસાર તેમની કૃતિ (ચારિત્ર્ય-આચાર) હતી.

આચારમાં સંયમ, દમ, અને શમમાં પ્રવૃત્ત હતા. આપણા સાધુના આચાર અતિ-શય કડિન, અને શરીરની પૂર્ણ કસોટી કરાવનાર છે. આત્મનિશ્ચલ વગર ઈન્દ્રિયદમન નથી, ઈન્દ્રિયદમન વગર શાન્તિ નથી. ચિત્તના રોધથી થએલી શાન્તિ પાસે મનના પછાડા બીલકુલ કાર્યસાધક નથી. મનની સંપૂર્ણ છૂત કરનાર મહાત્મા કહેવાય છે. આવી રીતે મોક્ષસાધનત્રયમાંનું એક સાધન સમ્યગ્ આચાર ઉક્ત મહાત્મામાં મૂર્તિમાન્ થયું.

હવે જ્ઞાન વિષયે વહતાં કહેવું પડશે કે જ્ઞાનપ્રદેશ મર્યાદિત હતો, જ્ઞાનમાં એકા-સર્વ પ્રવીણ કદી શકાય નહિ, છતાં મર્યાદિત જ્ઞાન એવું ઓપતું હતું કે તે કેટલાક પ્રસંગો પર પ્રબલ પ્રકાશ પાડ્યા વગર રહેતું નહીં. શ્રીમાન્ને વાંચન પર બહુ જ પ્રેમ હતો; અવકાશ સમયે પુસ્તક વાંચવામાં મગ્ન માલૂમ પડતા અને તેથી પુસ્તકોનો ભંડાર પુષ્કળ રાખતા.

દર્શનમાં આસ્તિક્યતા, નિર્વેદ, અનુકંપા આદિનો હૃદયમાં વાસ રાખી તેમણે અનેકને જૈનધર્મમાં શ્રદ્ધાવંત કર્યા છે; અન્ય દર્શનીઓને પણ જૈનધર્મના અભિવંદનીય આચાર-નિયમોનું પાલન કરાવ્યું છે. મતાદિ લેવશ્યાં છે. જિનશાસનનો ઉદ્યોત થાય તેમ કરવામાં કશી ખામી રાખી નથી. જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી અનેક ઉત્સવાદિમાં સહાય-ભૂત બદકે નિમિત્તભૂત થયા છે. અખુઝ-અજ્ઞાનીનાં નયનપડળ જ્ઞાનાંજનશલાકાથી દૂર કર્યાં છે. શહેરવાસી જૈનો કે જે બહુધા વ્યવસાયી અને વેપારીવર્ગ છે તેમને લક્ષિત-માર્ગનો ઉત્તમ પરિચય કરાવી આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં મશગૂલ કર્યાં છે. વિશેષ અને મહાન્ ઉપયોગી કાર્યો કરવામાં ધન એ મુખ્ય સાધન છે, તેથી ધનવાન્ જનોને ઉપદેશ આપી તે કાર્યો તરફ તેમણે પ્રબળ પ્રેરણા કરી છે તેથી તેઓ અનેક સખાવતના કારણભૂત થયા છે. તેવાં ધર્મકાર્યોની નોંધ લઈશું તો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

અ—મુંબઈમાં બાળુ પનાલાલ પુનમચંદના ખાતાંઓ જૈન હાઈસ્કૂલ અને જૈન ડિસ્પેન્સરી આ કાર્યમાં આવી ગયાં છે.

આ—મુંબઈમાં શેઠ લાઈચંદલાઈએ લાલબાગમાં ધર્મશાળા કરાવવાનું શરૂ કર્યું છે, જે હજી ચાલુ છે.

ઈ—મુંબઈમાં માંગરોલ જૈન કન્યાશાળા.

ઈ—મુંબઈમાં શેઠ ધરમચંદ ઉદયચંદ હસ્તક ચાલતું જીર્ણોદ્ધાર ફંડ.

ઉ—શેઠ નગીનચંદ કપૂરચંદ હસ્તક ચાલતું જીવદયા ફંડ.

જી—અમદાવાદમાં શ્રી મોહનલાલજી જૈન લાઈબ્રેરી.

એ—પાલીતાણામાં શ્રી મોહનલાલજી જૈન પાઠશાળા.

એ—પાલીતાણામાં શ્રી મોહનલાલજી જૈન લાઈબ્રેરી.

ઓ—સુરતમાં રાં ૨૦ સાં હીરાચંદ મોતીચંદ જૈન ઉદ્યોગશાળા ઉઘાડવાની છે. વગેરે વગેરે.

આ સિવાય બીજી કેટલીક સંખ્યાવતો, કેટલાંક ધર્મકાર્યો તેમના જીવનપર્યંત અને જીવન બાદ થયાં છે. સુરતમાં સમેતશિખર પર કોટ બાંધવાને રાં ૫૦ નગીનચંદ ઝવેરચંદ એક લાખની સંખ્યાવત કરી છે.

આવી અનેક સંખ્યાવતો જેના ઉપદેશથી થાય તે કેવા મહાત્મા હોવા જોઈએ, તેનો ખ્યાલ થશે.

આ મહાત્મા વળી જૈન સંઘકાર્યમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ લેતા. સંઘની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું પૂર્ણ નિરીક્ષણ કરી વિચારપૂર્વક સલાહ આપતા તે સર્વને પસંદ પડતી અને સમાધાન આપોઆપ થઈ જતું.

આવા પુણ્યપ્રાપ્તો સ્વર્ગવાસ થતાં તેની ખબર ચોમેર પથરાઈ. મુંબઈમાં ખબર પડતાં બજારો, મોતીના કાંટા, માર્કીટો વગેરે બંધ થઈ હતી. ગરીબોને જમણુ આપવામાં આવ્યું હતું, અને મુંબઈ સિવાય અન્ય સ્થળે પણ ઘણાં ધર્મકાર્યો થયાં હતાં.

[૩]

અનુકરણીય ચરિત્ર પરથી બોધ—

(૧) તેમના અવિરલગુણોની સ્મૃતિ હૃદયમાં ચિરસ્થાયી રાખી નિરંતર તે ગુણો ધ્યાવવા જોઈએ. તેથી ઉન્નવલતાનો આવિર્ભાવ થતાં ઉન્નવલતાનું પ્રકટીકરણ થશે. દરેક જન-વ્યક્તિ દોષહીન નથી. સંસાર અત્યંત દોષથી પૂર્ણ છે, તેમાં ષટ્કપાયાદિ મહારિપુઓ ચક્રવર્તિના જેવું સામ્રાજ્ય ભોગવે છે; અને અશુભ કાર્યોમાં પણ હંમેશા પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે, તે તે સંસારમાં રચીપચી રહેનાર સંસારીઓમાં એવું ઘણું થોડે અંશે હોય તે સ્વાભાવિક છે. સર્વ, ગુણોમાં સમાન નથી. એક-એકથી ચડે છે યા ઉતરે છે. ત્યારે દરેક મનુષ્યે ઉત્તરોત્તર પદ પ્રાપ્ત કરવાને કરવું જોઈતું આલંબન પોતાથી ઉત્તમ પ્રકારનું હોવું જોઈએ. સ્વમાન ભૂલી જવું જોઈએ. જેમ દુઃખી મનુષ્યો દુઃખને

માની, દુઃખનું જ હંમેશા ધ્યાન કરી અત્યંત દુઃખમાં પોતાને હાથે જ સપડાયેલા રહે છે, પણ જો તેઓ ‘દુઃખે દુઃસ્વાધિકં વચ્ચ’ એ સૂત્રાન્વયે ચાલે તો તુર્ત જ મનનું સમાધાન થાય છે. પોતાનું દુઃખ હળવું થાય છે, તેથી દુઃખાભાસ દૂર થતાં મનમાં આનંદ-વૃત્તિ આવે છે એટલે સુખનાં કિરણો સ્વતઃ ફૂટે છે. તેમ પોતે ગુણવાન્ છે એવું મનમાં રાખવાથી પોતે શીખી શકતો નથી પરંતુ માનને લઈ પોતાનામાં રહેલું છે તે પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું જાય છે. શ્રીમાન્ મુનિશ્રી મોહનલાલજીમાં અનુકરણીય, ઉત્કૃષ્ટ, અને ઉજ્જવલ ગુણો જાળવલ્યમાન હતા. દેહાભિમાન ત્યજી તપશ્ચર્યાથી તેમણે શરીર કૃશ કર્યું હતું, પરંતુ શરીર અને સુખની કાન્તિ આછી ત્વચામાંથી મનોવેધક રીતે પ્રકાશતી દષ્ટિગોચર થયા વગર રહેતી નહિ.

(૨) ઉપદેશની અસર કેવી હતી, તે આપણે ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ. ભક્તિ અને ભાવ જૈનપ્રજામાં પ્રગટાવ્યાં. સખાવત-ઝરાનું વહન કરાવ્યું અને જૈનશાસનની પ્રભાવના કરાવી વિખ્યાતિ મેળવી, આવા ઉપદેશકોની જરૂર છે અને આવા ઉપદેશકોને પૂર્ણ માન, આદરભાવ, અને પ્રેમ અર્પવાની જરૂર છે. વિનયથી ઉપદેશ લેવાનું કહ્યું છે. આમ થતાં અનેક પુણ્યનું ઉપાર્જન કરીશું અને સાથે અનેક કર્મનો ક્ષય કરવાનું પણ સાધી શકીશું. વર્તમાન સાધુઓએ શ્રીમાર્ગનો દાખલો ઉપદેશક્રિયામાં લેવા યોગ્ય છે.

(૩) કર્તવ્ય—આવા પુણ્યવાન્ પુરુષોનો ઉપકાર વિસ્મરણીય નથી. આપણે મુંબઈ-સુરત-અમદાવાદવાસીઓ વગેરે જે કોઈ તેમના સમાગમમાં આવ્યા હોય या તેમના કાર્યનું ફલ ભોગવતા હોય, તે સૌ તેમના ઋણમાં દબાયેલા છીએ. આ ઋણમાંથી કિંચિદંશે પણ મુક્ત થવાને ઉમંગભેર પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. A country does not know its great men એટલે ‘દરેક દેશ પોતાના મહાન્ નરોને જાણતો નથી’ એ કહેતી અનુસાર ન થવું જોઈએ. દેશના મહાન નરોમાં કેટલાક પ્રચ્છન્ન છે, કેટલાક પ્રકટ ભાવે છે, જે આપણે દષ્ટિથી જોઈએ છીએ, જેની મહત્તા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, તેમના પ્રતિનાં કર્તવ્યો આપણે શા માટે ભૂલી જવા જોઈએ? તેમ થશે તો ‘નગુણ’ એ પદને શબ્દશઃ યોગ્ય થશું. ઉક્ત ઋણમાંથી મુક્ત થવાના માર્ગો અનેક છે. અનેક પ્રકારે રહેશે. ને ‘કરીએ તેટલું ઓછું’ એ વાક્યની શ્રીમંત શેઠીઆઓએ અગત્યતા સ્વીકારી નિરક્ષરોને જ્ઞાન અર્પવું જોઈએ. અને જૈન પ્રજામાંનાં અક્રિયન અને અનાથોને સહાય આપવી જોઈએ. ‘કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી’ એમ ધારી દરેકે યથાશક્તિ કંઈક કરવું જોઈએ. ‘ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય’ એ અનુસાર સર્વેએ એકત્ર થઈ ચિરકાલ સુધી નબી શકે તેવી સંસ્થા અગર સંસ્થાઓ સુવ્યવસ્થાપૂર્વક કાઢવી જોઈએ, આ સંસ્થાઓનું સૂચન સૌ યથામતિ નીચે પ્રમાણે કરશે. જૈન અનાથાલય, જૈન બાલરક્ષક વિદ્યાલય, જૈન પુસ્તકાલય, જૈન આરોગ્યલવન (Sanitarium) વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપનીય છે. પરંતુ મારા અધીન મત પ્રમાણે તો ઉત્તમ માર્ગ સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનું નામ ચિરસ્થાયી રહે તેવું એક જખરૂં વિશાળ જ્ઞાનાલય એટલે પુસ્તકાલય કરવું. આ પુસ્તકાલયમાં જૂના અપ્રકટ સર્વજૈનસાહિત્ય ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવો. એક ઉત્તમ પુસ્તક બીજો મળે અને અહીં ન મળે એમ ન થતાં આથી

બીજે ન મળે અને અહીં મળે એમ થવું જોઈએ. સાધુઓ અને શ્રાવકોને પુસ્તક મેળવતાં પડતી અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર થશે, જ્ઞાનમાર્ગ સહેલો થશે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર જશે. વર્તમાન યુગમાં સુશિક્ષિત જૈનોની સંખ્યા ધીમે ધીમે સુભાગ્યે વધતી જાય છે. પરંતુ અફસોસ એ છે કે બદકે આપણા દોષથી એમ થાય છે કે તેઓએ જ્યારે ઇંગ્લિશ વિદ્યામાં ઉત્તમ ડિપ્લોમા મેળવ્યા હશે તો પણ જૈનધર્મનું જ્ઞાન યથાસ્થિત હોતું નથી. કારણ જોઈશું તો ડિપ્લોમા મેળવી વ્યવસાયમાં પડે છે, આ વ્યવસાયમાં કટકે કટકે થોડો થોડો અવકાશ મળતો જાય છે, અને તે અવકાશમાં પુસ્તકોની સહાયતા વગર ધર્મજ્ઞાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? ગુરુશ્રી પાસે જતાં સમજતાં કેટલોક વખત જોઈએ. વળી આથી જડવાદનો પ્રસાર થતો મૂળથી અટકશે. જડવાદ એ ભયંકર શસ્ત્ર છે તો તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈતી નથી. આ મારો મત છે. તે જણાવી સૌને યથામતિ વિચારવાનું સોંપું છું. કારણ કે મુંઢે મુંઢે માતિમિત્રા.

આ વિષયે આટલું કહી શ્રી ‘કલાપી’નું કથન વિચારવા વિનંતિ કરું છું.

“રે સંસારી ! નિમિષભર તું ફેંકજે દષ્ટિ આંહી,
આ દષ્ટિનું અનુકરણ કે’ રાખ સંસાર માંહી;
ભોળા ! ત્હારી ઘડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કે’,
સ્થિતિની તું ઉપર ચડી જો ત્યાગની દષ્ટિ આંહી.”

[૪]

સંક્ષિપ્ત અવલોકન—શ્રીમાન્ મોહનલાલજીના નામની માહિતી ન ધરાવનાર જૈન પ્રવેતાંબર ભાગ્યે જ કોઈ નીકળશે. તે મહાત્માને ગત થયાં હજી ત્રણ માસ પૂરા નથી થયા, તેથી તેમની સ્મૃતિ કાયમ રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ કહેવું પડશે કે કેટલાંક વર્ષો વીતી જશે તો પણ તેમની વિમલ કીર્તિ સ્મૃતિહારક કાલના સપાટામાંથી અખાદિત અચલ રહેશે. ગત મહાત્માઓનાં ચરિત્ર અને ગુણો પર કેટલાક કથાકાર કથા કરશે, પુરાણિક પુરાણો લખશે, કવિ કાવ્ય રચશે, સ્ત્રીઓ ગાણું ગાશે અને ચિતારા તેમનું ચિત્ર કાઢશે તથા પટ પર રંગશે. આખાલવૃદ્ધ જૈન સ્ત્રી-પુરુષ તેમની વાર્તા પ્રેમપૂર્વક એકમેકને કહેશે.

આ પુણ્યપુરુષનું મંગલ ચરિત્ર બોધપ્રદ છે, પણ તેનું જેટલું ગૌરવ કરવું જોઈએ તેટલું કરવાનું છે, અને તે ચરિત્ર પરથી મળતો બોધ લેવાનો છે.

આમની દષ્ટિ પર અહંકારનું પડલ આવ્યું ન હતું, અંતઃકરણ કાંઈ બન્યું નહોતું. આણું સદય અંતઃકરણ ઉત્તમ, મધ્યમ વા કનિષ્ઠ એટલે કોઈ પણ સ્થિતિમાંના લોક પર નૈસર્ગિક તેજ પાડ્યા વગર કદી રહેતું નથી.

આપણા આચાર્યો-સંતો અને પાશ્ચિમાત્ય સંતોમાં અંતર છે, તે દર્શાવીએ. આપણા સંતો જિનભક્તિમાં સંપૂર્ણ રહી અન્યને તેમ રાખી જિનશાસનનો ઉદ્યોત કરવા અહિંસા-

ધર્મને હૃદયમાં વજ્રલેપ સમાન સ્થાપી ઉપદેશપીયૂષનું પાન કરાવે છે. આપણા પૂર્વાચાર્યો તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય આદિ અફભૂત ગ્રંથો રચી પરમબોધદાતા થઈ મંગલ અને પરભવ અર્થે કલ્યાણકારી નીવડ્યા છે, પરંતુ તે સર્વ જિનપ્રવચન વાણીને સંગત, એકમત રહીને જ. આપણી સંતમાલિકામાં પાશ્ચિમાત્ય સંતોમાં દષ્ટિગોચર થતું વિલક્ષણ વચિત્ર્ય નથી. પાશ્ચિમાત્ય દેશના ઉદારધી મહાન્ સંતોએ આત્મા સમર્પણ કરી સ્વજનોના તેમજ ઇતર લોકોનાં દુઃખ વિહારવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા છે.

તુરંગમાંના કેદીઓની સ્થિતિ સુધારનાર, મહારોગગ્રસ્ત લોકોમાં વસી આશ્વાસન આપી ઔષધ આપનાર અને તેથી કદાચ પોતે પણ મહારોગી થનાર, પોપમહારાજના ઢોંગનું પરિસ્ક્રેટન કરનાર, સમરભૂમિ પર જખમી સનિકોની શુશ્રૂષા કરનાર અનાથ અર્લકોને સહાય મેળવી આપનાર, આવા અનેક પ્રકારના સંતોની માલિકા પશ્ચિમમાં બનાવી શકીશું. આપણા સાધુઓએ સંસાર કે વ્યવહારમાં કંઈ પણ અંશે પડવાનું નથી તેથી તેઓ ઉપદેશરૂપે ભક્તિ, જ્ઞાન અને સદાચારનો બોધ આપી હૃદયમાં સન્નિષ્ઠા અને ધર્મ ધારી એક જ ચીલે ચાલ્યા બચ છે. વળી પાશ્ચિમાત્ય સંતોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઐહિક છે, જ્યારે આપણા સંતોનો ઉદ્દેશ પારગામી પારલૌકિક છે કારણ કે પશ્ચિમ પ્રવૃત્તિમય છે, પૂર્વ નિવૃત્તિમય છે. પ્રવૃત્તિમાં રહી ઐહિક કલ્યાણ શોધવું તેના કરતાં નિવૃત્તિમાં રહી બીજાઓને પણ નિવૃત્તિ શીખવી અને નિવૃત્તિમય બનાવી પારલૌકિક પરમકલ્યાણ શોધવું એ કેાલ્યવધિ ઉચ્ચતર છે.

[૫]

મનોવાંછા:—આપણે સૌ એક હૃદયથી એવું ઇચ્છી વિરમીશું કે ઉક્ત મહાત્માની અમૃતકણિકા (આત્મા) અક્ષયધામમાં વાસ કરી શાન્તિ સર્વકાળ ભોગવે.

સ્મારક:—તેની સાથે સૌ સાહિત્યપ્રેમી અંતઃકરણો ઇચ્છશે કે ઉક્ત મહાત્માના સ્મરણાર્થે વિશાલ જૈનસાહિત્ય ગ્રંથાલય સ્થાપવા તેમના અનુયાયી અને પ્રશંસકો બદકે સૌ જૈનો શ્રદ્ધાવાન્ પ્રયત્નવાન્ અને કાર્યવાહી બનો કે જેથી એટલું તો સ્મરણમાં રહે કે—

“ But it is in all tender hearts
That this good sage, who was all feeling
Has raised eternal monument of his soul ”

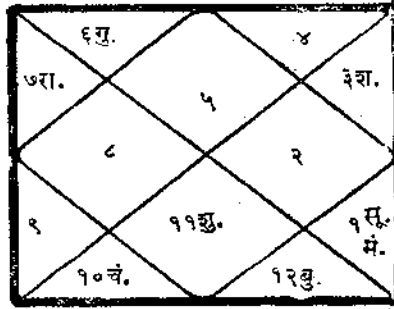
મુંબઈ
આષાઢ શુદ્ધિ દ્વિતીયા સંવત્ ૧૯૬૩
જૈન પતાકા ફ્રે. માર્ચ ૧૯૦૮

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
બી. એ.

“ અર્ધશતાબ્દીનાયકની જન્મકુંડલી. ”

લેખક : શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા-મુંબઈ.

સફળતા પ્રાપ્તિ:સ્મરણીય મોહનલાલજી મહારાજનો જન્મ સંવત ૧૮૮૭ ના વૈશાખ શુદ્ધ છઠ્ઠના દિવસે સિંહ રાશિમાં થયો હતો.

સિંહ રાશિમાં જન્મેલાં માણસોના શરીર મોટે ભાગે મજબૂત, લવ્ય અને પ્રતિભા-શાળી હોય છે. પ્રકૃતિએ તેઓ વિશ્વાસુ અને ઊંડી લાગણી ધરાવતા હોય છે. ધર્મગ્રંથો અને યોગમાર્ગના તેઓ અભ્યાસી હોય છે. સ્વભાવના માયાળુ પણ જરા અતડા હોય છે. બીજાઓની સાથે તેઓ જલદીથી લગી શકતા નથી, પરંતુ એક વખત વિશ્વાસ બેઠા પછી, તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરી આપવામાં પાછા પડતા નથી. પ્રપંચ, ખટપટ અને દગાનાં કાર્યો પ્રત્યે તેઓ ભારે તિરસ્કાર ધરાવતા હોય છે. પરિણામની દરકાર કર્યા વિના જ્યાં આવો અનુભવ તેમને થાય છે ત્યાંથી તે દૂર હટી જાય છે. તેઓના વિચારો શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય છે, અને હલકા કાર્યને તેઓ ધિક્કારે છે.

આ રાશિમાં જન્મ લેનારી વ્યક્તિઓ કોઈની શેઠ કે શરમમાં કદી પણ દબાતી નથી. ભારતના એક સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્રી આ રાશિમાં જન્મ લેનાર સ્ત્રીઓને લગ્નથી દૂર રહી કોઈ સામાજિક સેવાના કાર્યને અપનાવવાની સલાહ આપે છે. આવી સ્ત્રીઓના મોટે તેના યોગ્ય પાત્ર મેળવવું ભારે કઠિન છે, કારણ કે અસત્ય અને બૂઠાણાં પ્રત્યે તેઓ ભારે તિરસ્કાર ધરાવે છે અને પોતાના પતિદેવોને પણ સાચી વાત કરી દેવામાં શરમ અનુભવતી નથી. સિંહ રાશિમાં જન્મ લેનાર વ્યક્તિ હાજરજવાબી અને કેટલીક ગૂઢ અલૌકિક શક્તિ ધરાવનાર હોય છે. માણસને પારખવાની તેનામાં કુદરતી રીતે જ શક્તિ હોય છે, અને તેના અનુમાન ભાગ્યે જ ખોટાં પડે છે. મોટા ભાગે તેઓ ગંભીર અને

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

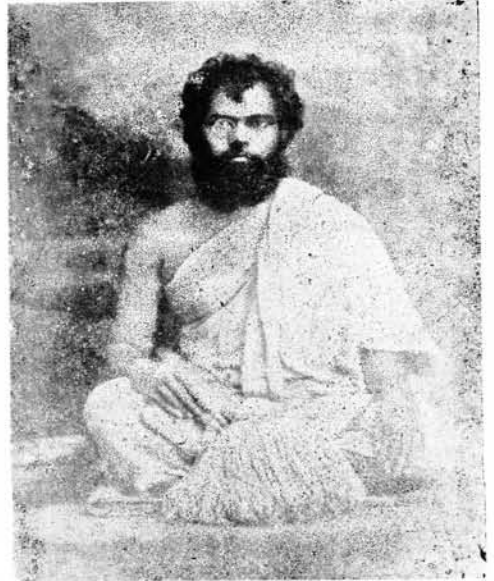
મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનિજી મહારાજ

આચાર્ય શ્રી ક્ષાંતિસૂરિજી મહારાજ

પં. શ્રી શ્રીહરિમુનિજી મહારાજ

ન્યા. વ્યા. કાવ્યતીર્થ પ્રતાપમુનિજી મહારાજ

શ્રી મોહનલાલ અવશિષ્ટાઝ્ઞા સ્મારકગ્રંથ

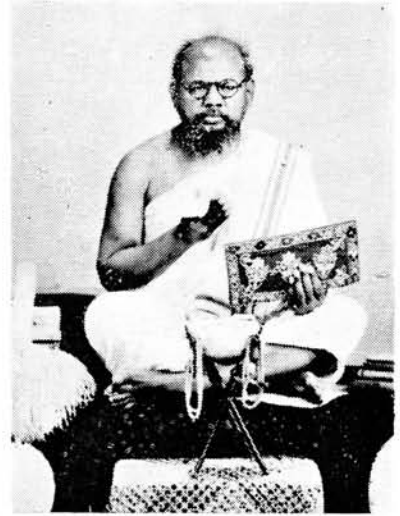
પૂ. પં. શ્રી પદ્મમુનિજી મહારાજ

સ્વ. વચોગ્રુ શ્રી દેવમુનિજી મહારાજ

સ્વ. આચાર્ય શ્રી કનકચંદ્રસૂરિજી મહારાજ

સ્વ. પં. શ્રી હીરમુનિજી મહારાજ

સંયમયુક્ત હોય છે, અને ભાગ્યે જ માંદા પડે છે. તેમને જરા પણ છ'છેડવામાં આવે તો એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે, પરંતુ તેમનો ગુસ્સો ક્ષણિક હોય છે; તેઓ જલદીથી શાંત બની જાય છે અને સામેની વ્યક્તિનો દોષ પણ ભૂલી જાય છે.

આપણે ત્યાં નામરાશિ એટલે કે જન્મ વખતે ચંદ્ર જે રાશિમાં હોય તે રાશિને આધારે ભવિષ્યકથન કહેવાય છે, જ્યારે અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ જન્મ વખતના સૂર્યની રાશિના આધારે ભવિષ્યકથન કહેવામાં આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે મહત્તા તો જન્મરાશિ અર્થાત્ લગ્નની રાશિ એટલે કે પ્રથમભાવમાં જે રાશિ હોય છે તેની જ ગણાવી જોઈએ.

પ્રથમભાવ અર્થાત્ લગ્નની રાશિના આધારે જાતકનું રૂપ, પ્રકૃતિ, સુખ-દુઃખ, પ્રતિભા, પ્રતિષ્ઠા, દેખાવ, સ્વભાવ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તંદુરસ્તી, તેમજ કચ્ચા અને કેવા સંજોગોમાં તેણે જન્મ લીધો છે, તે બધું બતાવે છે. મનુષ્યની કાર્યશક્તિ, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, અને આયુષ્યનો સમય પણ લગ્નની રાશિ પરથી નક્કી થઈ શકે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જન્મલગ્ન એ કુંડળીનો પાયો છે. ઇમારત મોટી હોય પણ પાયો નબળો હોય તો ઇમારતનું જેમ બહુ મૂલ્ય નથી, તેમ કુંડળીમાં બધા ગ્રહો મજબૂત હોય પણ જન્મ-લગ્ન-પ્રથમભાવ જો નબળું હોય તો કુંડળી છવ વિનાની ગણાય છે.

સ્વર્ગસ્થ મોહનલાલજી મહારાજની કુંડળીમાં લગ્નેશ અર્થાત્ લગ્નરાશિનો અધિપતિ સૂર્ય ઉચ્ચનો છે. પરંતુ માત્ર સૂર્ય ઉચ્ચ હોવાના કારણે લગ્નેશ મજબૂત છે, એમ કહેવું તે વાજબી નથી. સૂર્યના બળનો આધાર તેની દેખાટી રાશિના આધારે નહીં, પરંતુ તે જે રાશિમાં હોય છે તેના સ્વામીના બળ ઉપર રહે છે. આ કુંડળીમાં સૂર્ય ભાગ્યસ્થાનમાં મેષ રાશિનો છે, અને તેનો સ્વામી એટલે ભાગ્યાધિપતિ મંગળ પણ તેની સાથે જ પડેલો છે. આ એક મહાન રાજયોગ છે. કેન્દ્ર અને ત્રિકોણના સ્વામીની સુતિ થઈ છે એટલું જ નથી, પણ લગ્નેશ ઉચ્ચનાની સામે સ્વચ્છાદી ભાગ્યેશની સુતિ થઈ છે, જે યોગ ભાગ્યે જ લાખમાંથી એકાદ કુંડળીમાં જોવાનો મળે.

ન્યોતિષશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જે કુંડળીમાં સૂર્ય બળવાન હોય તેને પ્રતાપી કુંડળી કહેવાય છે, કારણ કે સૂર્ય એ તો કુંડળીનો આત્મા છે. સદ્ગત સર પ્રભાશંકર પદ્મણીની કુંડળીમાં મેષનો સૂર્ય બીજા સ્થાને છે, અને તેનો સ્વામી મંગળ લાભસ્થાનમાં ઉચ્ચનો છે. સર પદ્મણીએ ભાવનગરના દીવાનપદ્મને કેવું શોભાવ્યું તે તો બધાં જ જાણે છે. જગ-વિખ્યાત અને ભારતની એક મહાન વિભૂતિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જન્મકુંડળીમાં મેષનો સૂર્ય બીજા સ્થાને છે, અને મેષનો સ્વામી મંગળ વૃષભ રાશિમાં છે, અને વૃષભનો સ્વામી શુક્ર સૂર્યની સાથે છે. આ રીતે, મંગળ અને શુક્રના પરિવર્તનના કારણે શુક્રની સાથે સૂર્ય પણ અત્યંત ઉચ્ચનું બળ પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા દેશના સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાની કુંડળીમાં પણ મેષનો સૂર્ય છે, અને મેષનો સ્વામી મંગળ મકર રાશિનો એટલે કે ઉચ્ચનો છે. જગતભરમાં એક મહાન ઉદ્યોગપતિ અને મહાન વેપારી તરીકે જેનું નામ મશહૂર છે, તે ઘનશ્યામદાસની પ્રખ્યાતિ તે બિરલા કુટુંબના

નખીરા છે એટલા માત્રથી નથી, પરન્તુ તેનું કારણ તો તેની જન્મકુંડળીમાં સૂર્યના સ્થાનને આભારી છે. ગૌતમબુદ્ધની જન્મકુંડળીમાં પણ મેષ રાશિમાં જ સૂર્ય અને મંગળની યુતિ છે.^૧

લગ્નેશ પર મંગળની દૃષ્ટિ કે યુતિ જાતકને નીડર, મદ્દમ, સાહસી અને ઉત્સાહી બનાવે છે. સ્વ. મોહનલાલજી મહારાજે સંયમ-ત્યાગ-તપનો માર્ગ ગ્રહણ કરી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગે જનતાને જે પ્રકાશ આપ્યો છે, અને વિધવિધ ધાર્મિક કાર્યો કર્યા છે તે બધે પ્રતાપ ઉચ્ચના સૂર્યને તેમજ તે સાથેના મંગળને આભારી છે.

લગ્નની રાશિ પછી, મહત્ત્વની રાશિ એ ભાગ્યની રાશિ છે. ‘પ્રારબ્ધ પાસે પુરુષાર્થ પાણી ભરે છે’ એમ જે કહેવાય છે, તે તદ્દન સાચું છે. હિટલર, મુસોલિની, અને નેપોલીયનની જીવન કારકિર્દી પરથી આ વસ્તુ સમજી શકાય છે. આ ત્રણે વ્યક્તિઓ, પોતપોતાના જમાનાની મહાન શક્તિશાળી અને બહાદૂર વ્યક્તિઓ હોવા છતાં તેઓને કરુણ રીતે મરણને શરણ થવું પડ્યું હતું. આ બધું ભાગ્યને આધીન છે, અને તેથી જ દરેકે દરેક કુંડળીમાં ભાગ્યસ્થાનનું ભારે મહત્ત્વ છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રારબ્ધને મુખ્ય માની પુરુષાર્થને ગૌણ માને છે એમ કહેવું તે વ્યાજબી નથી. પરન્તુ સાચી હકીકત તો એ છે કે પુરુષાર્થમાં નિષ્ફળ જતી વ્યક્તિઓને જ્યોતિષશાસ્ત્ર આશ્વાસન આપી કહે છે કે-હે ભાઈ! તારા પુરુષાર્થમાં ખામી ન હોવા છતાં તને જે નિષ્ફળતા મળી છે, તેમાં તારો દોષ નથી, પરન્તુ તારા પ્રારબ્ધ-પૂર્વે સંચિત કરેલા કર્મના કારણે આમ બન્યું છે, માટે નિરાશ ન થા. નહીં જેવો પુરુષાર્થ કરવા છતાં એક વ્યક્તિ કરોડો રૂપિયા મેળવે છે, અને બીજો દિવસ-રાત મજુરી કરવા છતાં પેટપુરતું પણ કમાતો નથી, આ પરિસ્થિતિને આપણે પ્રારબ્ધ નહીં કહીએ તો શું કહેશું?

મનુષ્યના પ્રારબ્ધના પાસા સમજવા માટે આપણે જન્મકુંડળીના નવમા સ્થાન પર નજર નાંખવી પડે છે. નવનો આંક જેટલો મહત્ત્વનો છે, તેટલો જ જન્મકુંડળીમાં પણ તે કિંમતી છે. કુંડળીમાં નવમા સ્થાનને ભાગ્યસ્થાન કહેવામાં આવે છે. નવમા સ્થાનેથી ભાગ્ય ઉપરાંત ધર્મ-ધર્મરનિષ્ઠા-નૈતિક તત્ત્વો-ધર્મ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાન-દીવ્યદૃષ્ટિ-ભક્તિ-દયા-અનુકંપા-મંત્ર-તાંત્રિક વિદ્યા-તીર્થયાત્રા-મનની વૃત્તિઓ-સદાચરણ-ચારિત્ર-યોગ ઇ. સંબંધમાં જોવાય છે. નવમું સ્થાન મજબુત, સારાગ્રહોની દૃષ્ટિવાળું હોય તો જ માનવજીવનમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જગતની મહાન વ્યક્તિઓની કુંડળીઓમાંથી પણ આજ વસ્તુ પૂરવાર થાય છે. મહારાજ સાહેબની કુંડળીમાં લગ્નનો અધિપતિ ઉચ્ચનો થઈ, ભાગ્યાધિપતિ મંગળ સાથે ભાગ્યમાં જ જોવામાં આવે છે. આવા જાતકના ભાગ્યમાં અનેક તીર્થયાત્રાઓ-મંદિરપ્રતિષ્ઠાઓ અને ધાર્મિક ઉત્સવો સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે.

ત્રીજા ભાવમાં, પરાક્રમસ્થાને રાહુ રહેલો છે, આવો જાતક મહાન કાર્યો આરંભે છે, અને અહીં રહેલો રાહુ તે કાર્યોને સફળ બનાવે છે. આવા જાતકના કાર્યો કદી અધૂરા ન રહે,

તે તો તેના જીવન દરમિયાન પૂર્ણ થવા સંજ્ઞાઓ હોય છે. શનિ એ લાલસ્થાનમાં તત્ત્વ-જ્ઞાનનો લાલ આપે છે. સાતમે શુક્ર કુંભનો છે એટલે મિત્રના ઘરનો છે. પંચમસ્થાનનો માલિક ગુરુ ધનસ્થાનમાં છે. ગુરુ નાનકની કુંડળીમાં પણ તેનો જન્મ સિંહરાશિમાં થયેલો જોઈ શકાય છે, અને તે કુંડળીમાં પણ મહારાજ સાહેબની માફક ધનસ્થાનમાં કન્યાનો ગુરુ છે. શિવાજી મહારાજનો જન્મ પણ સિંહરાશિમાં થયો હતો.

આ કુંડલીની ખાસ મહત્તા તો એટલા માટે છે કે-તેમાં સૂર્ય ઉચ્ચનો છે અને વળી તે જ લગ્નેશ છે, આ સિવાય સુખસ્થાન અને લાગ્યસ્થાનનો માલીક મંગળ, લાગ્યસ્થાનમાં સ્વગૃહી છે, કન્યારાશિમાં ગુરુ છે, ન્યારે ગુરુની રાશિ મીનમાં ખુબ છે. ખુબ એ કન્યારાશિનો માલિક છે, એટલે આ બંને ગ્રહો વચ્ચે પરિવર્તન થતું હોવાના કારણે આ બંને ગ્રહો પણ પરમ ઉચ્ચનું બળ પ્રાપ્ત કરે છે. ગ્રહોના સ્પષ્ટ અંશો વિ. ની માહિતી મારી પાસે નથી, પણ મને લાગે છે કે ચલિત કુંડળીમાં શુક્ર કુંભરાશિમાંથી મીનરાશિમાં જતો હોવો જોઈએ, અને એ રીતે શુક્ર પણ ઉચ્ચનો થતો હશે. આ દષ્ટિએ આ કુંડળીમાં સૂર્ય-શુક્ર ઉચ્ચના, મંગળ સ્વગૃહી અને ખુબ-ગુરુ પરિવર્તનના કારણે પરમ ઉચ્ચનું બળ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કુંડળીનો અભ્યાસ કરતાં તે એક જીવનમુક્ત વ્યક્તિની કુંડળી હોય એવી સમગ્ર રીતે છાપ પડે છે.

વચનસિદ્ધ વિભૂતિ

લેખક : શા ફતેહચંદ ઝવેરભાઈ-મુંબઈ.

[૪]

આ વિશ્વમાં કેઈક એવા ઉત્તમ કોટિના માનવો જન્મે છે કે તેના જન્મથી માનવ-સમાજ આનંદવિભોર બને છે. ત્યારે એવા કેઈક કમનસીબ માનવો હોય છે કે જેના મૃત્યુ પછી બે આંસું સારવામાં દુનિયા લઘુતા અનુભવે છે, છતાં વિશ્વનો એ અનિવાર્ય ક્રમ છે કે—ભૌતિક પરિબળોનું નિવારણ કરવા, અને અધ્યાત્મવાદનો પવિત્ર પ્રકાશ પાથરવા યુગે યુગે જગતને મહાપુરુષોની દેવી ભેટ મળતી રહી છે.

ભગવાન મહાવીરપ્રભુનું શાસન એકવીશ હજાર વર્ષ પર્યન્ત રહેવાનું છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ જૈનશાસનના રક્ષણ માટે તથા સંઘની ઉન્નતિ માટે મહાન પુરુષો પ્રકટવા જોઈએ.

વિશ્વના ઉત્થાનમાં મહાપુરુષોનો અસાધારણ (Extra Ordinary) કાળો છે. સૌ જન્મે છે, જીવે છે અને મૃત્યુ પામે છે; પણ મહાપુરુષોની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમના જીવનની દરેકે દરેક ક્ષણનો ઉપયોગ, વિશ્વના ઉદ્ધાર કાળે થયેલો હોય છે. જેથી તેમના જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ ત્રણે આશ્ચર્યજનક હોય છે.

સ્વ. પ્રશાંતમૂર્તિ શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મં જેઓ એક મહાન વિભૂતિરૂપ હતા. મુંબઈમાં જ્યારે કોઈપણ સંપ્રદાયના જૈન મુનિનું નામ-નિશાન ન હતું ત્યારે અનેક પ્રતિ-ફૂળતાઓનો સામનો કરી મુંબઈમાં સંવેગી સાધુ તરીકે પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર અધનાયક ‘મુનિશ્રી મોહનલાલજી’ હતા. તેઓશ્રીનો જન્મ મથુરા પાસેના ચાંદપુરગામમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબને ત્યાં સં. ૧૮૮૭ વૈ. સુ. ૬ ના રોજ થયો હતો.

સ્વપ્નના સંકેત અનુસાર તેમના માતા-પિતા પોતાના પુત્ર ‘મોહન’ને ચતિશ્રી રૂપચંદ્રજીને ભેટ ધરે છે. અને સં. ૧૯૦૩ માં મક્ષીજી મુકામે મોહનની ચતિ-દીક્ષા થાય છે. તે પછી તેમના જીવનમાં સંવેગી જીવન માટે તાલાવેલી જાગે છે અને સં. ૧૯૩૦ માં અજમેરમાં શ્રી સંભવનાથજીપ્રભુની પ્રતિમા સમક્ષ, સંઘ સાક્ષીએ સંવેગીપણું ધારણ કરી ક્રિયોદ્ધારની કાંતિ કરે છે. સંયમી જીવનમાં પાલીતાણા, ઓસિયા, સુરત, મુંબઈ આદિ અનેક સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠાઓ, જીર્ણોદ્ધારોનાં કાર્યો તેમના પુણ્ય હસ્તે થાય છે.

સં. ૧૯૪૭, ચૈત્ર સુદ ૭ મુંબઈમાં સંવેગીમુનિ તરીકે શ્રી મોહનલાલજી પધારેલા. અને ફરી જ્યારે સં. ૧૯૫૮ માં મુંબઈ પધાર્યા ત્યારે શ્રી ભગવતી સૂત્રના વ્યાખ્યાન સાથે લાલબાગમાં પાંચ આતુર્માંસો થયાં. તા. ૧૦-૧-૧૯૦૬ “બાળુ પનાલાલ પૂરણચંદ જૈન હાઈસ્કૂલ” ના વાસ્તુ પ્રસંગે મહારાજશ્રીએ ત્યાં પધારી ધાર્મિક શિક્ષણ માટે ઉપદેશ કર્યો હતો. અને આ પ્રસંગે અઠ્યાઈ મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો. આ પછી સં. ૧૯૬૦ માં મા. સુ. ૬ ના રોજ વાલકેશ્વરના બાળુ અમીચંદ પનાલાલ જૈન દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા પૂર્વ મહારાજશ્રીના વરહહસ્તે થઈ.

પૂર્વ મહારાજશ્રીના શિષ્યરત્ન પં. શ્રી હર્ષમુનિજીના સદુપદેશથી સન ૧૯૧૦ માં પૂર્વ મહારાજશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં મુંબઈ-ભૂલેશ્વર ખાતે “શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી તથા સંસ્કૃત પાઠશાળા” ની સ્થાપના થઈ. તેનો લાલ જૈન-જૈનેતર સમાજને આજ સુધી મળતો આવ્યો છે.

સુરત ખાતે પણ મહારાજશ્રીના પ્રશિષ્ય શ્રી માણેકમુનિજીના સદુપદેશથી ત્રણ લાખના ખર્ચથી શેઠ નગીનચંદ ઘેલાભાઈ જૈન હાઈસ્કૂલ સ્થપાયેલ છે, તેમજ જૈન બોર્ડીંગ પણ ચાલુ થયેલી છે.

આ ઉપરાંત ગોપીપુરા ખાતે આવેલ “શ્રીમોહનલાલજી શ્રવે. જૈન જ્ઞાન-ભંડાર, શ્રી મોહનલાલજી જૈન ઉપાશ્રય તથા શ્રી રત્નસાગરજી જૈન સ્કૂલ તથા ‘કેતારગામનું’ ગગનચુંબી શત્રુંજયાવતાર દહેરાસર, ભોજનશાળા, જયકોર કન્યાશાળા આદિ આજે પણ એમની યાદ આપી રહ્યા છે.

આ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને કેળવણીનાં અનેક ઉત્તમ કાર્યો પૂજ્યશ્રીના હાથે થયા છે. તેઓશ્રી સરળ પ્રકૃતિના હતા. સંયમ અને જ્ઞાનનો પરિપાક તેમનામાં સહજરૂપે જોવા મળતો હતો. તેઓશ્રી એક વચનસિદ્ધ પુરુષ હતા, એમ તેમના માટે આપણે સાંભળીએ છીએ.

સ્વ. ચિદાનંદજી અને આનંદધનજી પણ ચમત્કારિક પુરુષો થઈ ગયા પણ દરેક મહાપુરુષોમાં ચમત્કાર કરતાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ વધુ હોય છે, અને ચમત્કારનું મૂલ્ય આપણને જોટલું હોય છે, તેમ તેઓ માટે હોતું નથી. એમને માટે એ સહજ હોય છે. એમાં કશું આશ્ચર્ય જેવું નથી.

સ્વરોહયના બાળકાર ઘણે ભાગે વચનસિદ્ધ હોય છે. આપણા ગ્રન્થનાયક શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ કે જેઓ એક યોગાણીસમી સદીની વચનસિદ્ધ વિભૂતિ હતી. અહિં આપણે કેટલીક ઘટનાઓ પ્રસંગો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

૧. આ દહેરાસરમાં શા. લક્ષ્મીભાઈ હરખચંદભાઈ પહાડીએ પોતાની જાતિ દેખરેખ નીચે સુંદર સેવા આપી હતી. એ વિગત પાછળથી જાણવા મળી છે.

—સંપાદક

(૧) સુરતના ઝવેરી શેઠ નગીનદાસ કપુરચંદ માટે કહેવાય છે કે તેઓ જ્યારે સુરતથી મુંબઈ જવાના હતા, તે અગાઉ શેઠશ્રી ઉપાશ્રયમાં મહારાજશ્રીને વંદન માટે ગયા, પૂજનાં કપડાં પહેરેલાં હતાં. મહારાજશ્રીને કહ્યું કે—હું મુંબઈ જઈ છું, કંઈ કાચ હોય તો ફરમાવો. સ્વર-નિમિત્તથી ગુરુદેવે ભાવિ લાભ જાણી ઝવેરીને કહ્યું:—“મુંબઈ જાતા હૈ તો ફરસે હી ચલે જાઓ. ઘર પર હોટના નહીં.” બસ, પછી તો શેઠ સીધા સ્ટેશને ગયા અને અન્ય સામગ્રી શેઠે ઘરેથી મંગાવી લીધી. મુંબઈમાં તે પછી શેઠ લાખો રૂપીઆ કમાયા. તેમણે મહારાજશ્રી પાસે નિયમ લીધેલો કે દર માસે એક હજાર રૂપીઆ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વાપરવા. સં. ૧૯૬૪ માં ઝવેરી નગીનચંદ કપુરચંદ તરફથી રૂ. ૬૦૦૦૦) સાઠ હજારના ખર્ચે “શ્રી મોહનલાલજી જૈન પ્રવે. જ્ઞાનભંડાર” નું ભવ્ય બીલ્ડીંગ તૈયાર થયું. તેમાં મહારાજશ્રીનો અનેક પ્રકારનો અંથ-સંગ્રહ સચવાઈ રહ્યો.

(૨) સુરતના વતની ઝવેરી પાનાચંદ તારાચંદ અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રાવિકા હીરાકોરબેન મહારાજશ્રીના નિકટના ભક્ત હતા. સં. ૧૯૪૭ માં મહારાજશ્રી પ્રથમ મુંબઈ પધાર્યા. એ જ વર્ષમાં શ્રી દેવકરણુ મુળજીનો મહારાજશ્રી સાથે પરિચય થયો. દેવકરણુભાઈ ત્યારે ટોપીની ફેરી કરે. તદ્દન સામાન્ય સ્થિતિના પણ દરરોજ રાત્રે, સાંજે કે સમય મળે ત્યારે મહારાજશ્રી પાસે આવી ભક્તિ કરે. એકંદર પૂઠ શ્રી તરફ દેવકરણુની ખૂબ જ અથાગ ભક્તિ હતી. શેઠ પાનાચંદ તારાચંદ ઝવેરી તે વખતે કાંઈક વ્યાપારની ખોટમાં હતા. શ્રાવિકા હરકોરબેનનું વર્ચસ્વ શ્રાવિકા સમાજમાં ખૂબ જ હતું. સ્ત્રીસમાજમાં તેઓ એક લીડર ગણાતાં. એક સમયે મહારાજશ્રીએ પાનાચંદને મુકરર દિવસે સમયસર આવવા સૂચવ્યું. કહેવાય છે કે મહારાજશ્રી તેમને કંઈક આપવાના હતા. પણ કારણવશાત્ પાનાચંદ આવી શક્યા નહીં, અને રાખેતા મુજબ દેવકરણુભાઈ એ વખતે આવી પહોંચ્યા. રાત્રિના અંધકારમાં મહારાજશ્રીને ઓળખાણ ન પડી. તેમ વિશેષ ધૂણપરછ પણ ન થઈ. મહારાજશ્રી સમજ્યા કે આવનાર ભાઈ પાનાચંદ જ છે. એટલે જે આશીર્વાચન આપવાનાં હતાં તે આપી દીધાં. બીજે દિવસે આ વાતનો સ્ફોટ થયો ત્યારે જણાયું કે રાત્રે દેવકરણુભાઈ હતા. પછી તો પરિણામે દેવકરણુભાઈ ખૂબ ખૂબ કમાયા, અને એમનો જીવનદરજો ઉંચો આવ્યો. શેઠ દેવકરણુ મુળજી તરફથી જીવ્યા ત્યાં સુધી પાનાચંદભાઈને માસિક રૂ. બસો મહારાજશ્રીના કહેવાથી મળતા રહ્યા.

(૩) “કર્મવીર શેઠ દેવકરણુ મુળજી” નામના પુસ્તકના પાંચમા પાને જણાવેલ છે કે શેઠ દેવકરણુભાઈની પૂજ્ય મહારાજશ્રી તરફ ખૂબ અનન્ય સેવા હતી. તેથી આનંદ પામી મહારાજશ્રીએ આશીર્વાદ આપેલાં “વચ્ચા તેરા કલ્યાણ હોગા.” આ આશીર્વાદના રણકાર પછી શેઠ દેવકરણુ મુળજી આદર્શ શ્રાવક બની ગયા. આર્થિક સંપત્તિમાં પણ અનેકઘણો વધારો થયો. ઉપરાંત દાનવીર પણ બન્યા. કહેવાય છે કે—“સાગર તરફથી મળતો પાણીનો જથ્થો જે મીઠાશ આપી શકતો નથી, તે મેઘ તરફથી મળેલ એક ઝિંદુમાત્ર આપી શકે છે.”

(૪) હાલમાં “ધ્યાની” તરીકે જાણીતા મુનિશ્રી હર્ષવિમળજીએ પોતાની યુવાનવયમાં જ્યારે પૂં મહારાજશ્રી મોહનલાલજીના દર્શન કરેલાં, ત્યારે તેમણે આપેલા આશીર્વાદનો સાક્ષાત્કાર આજે તેઓ કરી રહ્યા છે, અને પોતાનો અનુભવ મુનિશ્રીએ પોતાના પત્રમાં જે રીતે રજુ કર્યો છે, તે તેમનો પત્ર અક્ષરશઃ અહિં રજુ કર્યો છે:—

“સંવત ૧૯૬૨ માં હું સંસારીપણામાં કચ્છ-ભૂજથી વર્ધા જવા નીકળેલ, વચમાં મુંબઈ લાલબાગમાં પૂજ્યશ્રીના દર્શને અપોરના બે વાગે હું ગયેલ. મેડા ઉપર મુનિરાજશ્રી ખિરાજમાન હતા. મેં વંદના કરી. પૂં મુનિરાજશ્રી અંદરના ભાગમાં માળા ફેરવી રહ્યા હતા. મેં દર્શન માટે માગણી કરી, ત્યારે જવાબમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું કે—“બચ્ચા થોડી દેર હૈ.” લગભગ એક કલાક થવા આવ્યો છતાં મહારાજશ્રીની રજા ન મળી એથી હું કંટાળ્યો, મારી ધીરજ ખૂટી, મેં તો જવાની તૈયારી કરી. ત્યાં પૂં શ્રી બહાર પધાર્યા, અને મને કહ્યું—“બચ્ચા હમી તુમ बहुत झंझट में पड़ा हय, हमी झंझट छूटेगा नहीं, लेकिन पीछली अवस्था में कुछ जैनधर्म का काम करेगा.” ત્યારે મારી ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી. કુટુંબમાં સ્ત્રી-પુત્ર હતાં. હમણાં આજે બધી ઉપરની વાત યાદ આવે છે અને તેમનાં ચરણે મસ્તક ઝૂકી પડે છે.”

આમ મહારાજશ્રીનું જીવન અનેક મનુષ્યો માટે ઉત્તતિકારક અને પ્રેરક નીવડ્યું હતું. એમના મનમાં સૌ માટે વાત્સલ્યનો ઝરો વહેતો હતો. અહિંસાની આદર્શ માનવ હૃદય ઉપરની અવિચલ આસ્થા છે. એ આસ્થા કેવલ પ્રેમ, વાત્સલ્ય કે કરુણારૂપે જ અભિવ્યક્ત થાય છે. મહારાજશ્રીનું જીવન આવી આસ્થામાં નમુનારૂપ હતું. એમની જન્મ-સિદ્ધ સંસ્કાર સમૃદ્ધિ હતી.

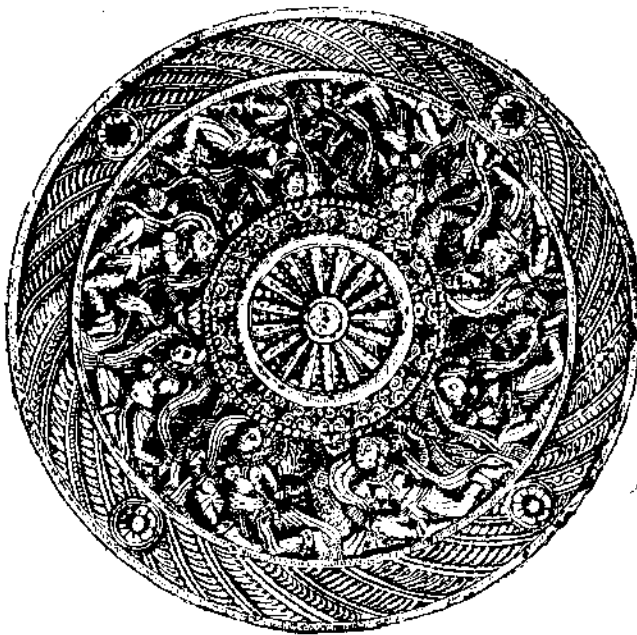
સરળતા, મધ્યસ્થતા, નિર્હંસતા, જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ અનેક ગુણોના વિરલ સુયોગ-વાળા શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ તેમની અમૂલ્ય પ્રતિભાશક્તિવડે ભવ્યજનોને જીવન પર્યાંત ઉપદેશ આપી સાતક્ષેત્રમાં અનેક શુભ કાર્યો કરાવી સંયમી જીવન જીવી સ્વપર આત્માનો ઉદ્ધાર કરી સુસ્તમાં સં. ૧૯૬૩ માં ચૈત્ર વદ ૧૨ સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના જવાથી સમાજને એક ઉત્તમ સાધુસ્તનની ખોટ પડી. તેમની અંતિમ અવસ્થા વખતે સ્વર્ગવાસના આગલા દિવસે રા. અઢી લાખનું ફંડ થયું. આ રકમ મુનિશ્રીની સ્મૃતિમાં પાઠશાળા, જ્ઞાનભંડાર તથા જીવદયાના ક્ષેત્રમાં વપરાઈ હતી.

કવિ ભવભૂતિ કહે છે તેમ “જયન્તિ તેડધિકં જન્મના જગત્” મહાપુરુષોનાં જન્મથી જગત્ જયવંત વર્તે છે.

૧. તા. ૩૧-૧૨-૬૦ નો લખેલો આ પત્ર સં. ૨૦૧૬ માં પૂં મુનિરાજ શ્રી ચિદાનંદમુનિજી મહારાજ ઉપર ખંભાત આતુર્ભાસ પ્રસંગે આવેલ. તેનો ઉતારો અહિં આપેલ છે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રીનાં આવા એક સ્મારકગ્રંથની વર્ષોથી જરૂર હતી અને એની પૂર્તિ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનાં પ્ર-પ્રશિષ્ય પૂં પં નિપુણમુનિજી ગણિવર્ય, પૂં શ્રી લક્ષ્મિમુનિજી, પૂં શ્રી લલિતમુનિજી, પૂં શ્રી ચિદાનંદમુનિજી, અને તેમના શિષ્યસ્તન પૂં શ્રી મૃગેન્દ્ર-મુનિજી મહારાજના પ્રયત્નથી થઈ તે પ્રશંસનીય છે. અને એ રીતે તેઓશ્રીએ પોતાની જે ગુરુભક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે ખરેખર અનુમોદનીય છે.

તા. ૨૮-૧૧-૬૨

અલૌકિક જીવન

લેખક : વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ બી. એ.

અલૌકિક જીવન તે શ્રેષ્ઠ સાધુજીવન છે, જે સમાજમાં સાત્ત્વિક બળનો સંચાર કરનાર એક અખૂટ પુણ્ય ઝરણું છે. જેનાં જળબિંદુનો સ્પર્શ થતાં કાળમીઠં પત્થર પણ મીઠું અને માખણ શા મુલાયમ બની જાય છે. પ્રતિસ્પર્ધી કે વિરોધી વ્યક્તિ પણ તેની બની રહે છે.

મહાન પુરુષોના અંતરના સેઈફ્ટીપોઝીટ વોલ્ટમાં એક અનુપમ કિંમતી સુખ પડેલું હોય છે. જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. કારણ ? સ્વરૂપરમણતાની અનંત સમૃદ્ધિથી તેઓ સભયેલા હોય છે. ‘પ્રશમરતિ’ માં વાચક ઉમાસ્વાતિ ભગવાને કહ્યું છે કે— “ ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તીની તમામ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિને અનંત કોટિવડે ગુણીએ તો પણ તે સાધુના સુખની સિદ્ધિના હબરમા ભાગે પણ ન આવે ” “ પ્રશમસુખં નિત્યમમયમાત્મસ્થ ”— “ નિત્ય, અભય અને આત્મસ્થ પ્રશમ-સુખમાં તેઓ ગળાડૂબ ખુડેલાં હોય છે.” આથી મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ પણ કહ્યું—

તેજોલેશ્યાવિવૃદ્ધિર્યા સાધોઃ પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ।

માષિતા મગવત્પાદૌ, સેત્થમ્મૂતસ્ય યુજ્યતે ॥

(જ્ઞાનસાર)

જૈનદર્શનમાં પ્રતિપાદિત આત્મ અદ્વિત્ય મુનિપદ જેમને વર્ણ છે તેઓ ધન્ય છે.

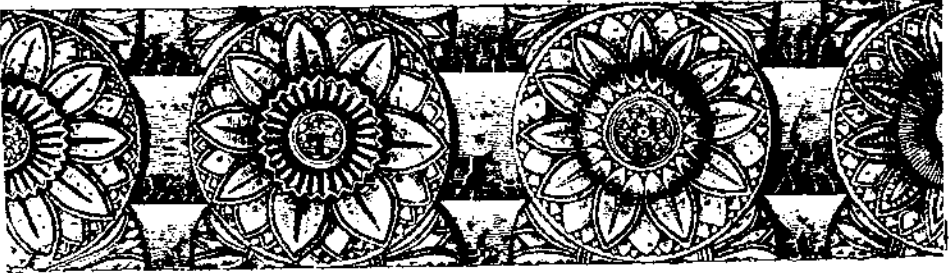
પૂર્વ પ્રશાંતમૂર્તિ અને વચનસિદ્ધ વિભૂતિ શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજ જેમની સ્મૃતિ મુંબઈ ખાતે ચિરંજીવ રહેશે.

વાલકેશ્વર પર બાળુ અમીચંદ પનાલાલના દેરાસરની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૦ માં મહારાજશ્રીના પુણ્ય હસ્તે થઈ. તે પછી આજ સુધી તેનો અનેક ભાવુકોએ દર્શનનો લાભ મેળવ્યો છે. મુંબઈના દર્શનીય સ્થલોની યાદિમાં આ દેરાસરની નોંધ લેવાઈ છે. માત્ર જોવા આવનાર યુરોપીઅનો પ્રભુની પ્રશાંતવાહી મુદ્રા નીરખી બોધિલાલ નહિ મેળવતાં હોય તેમ કેમ કહી શકાય ?

ધર્મશાળા, જીર્ણોદ્ધારો અને શૈક્ષણિક ધામો પણ તેમના ઉપદેશથી થયાં. સમાજમાં ન્યાયે શુભ અને સાત્ત્વિક આંદોલન જાગે છે ત્યારે સમજવું કે આનું સમગ્ર શ્રેય આવા આત્મભલી મહાપુરુષો પર નિર્ભર છે.

જીવન તો ઝપાટાભેર વહી જાય છે. પાણી કે પવનના વેગથી પણ જલ્દી ! પણ માનવીનું મૂલ્ય તે પાછળ શું મૂકી જાય છે ? તે ઉપર છે.

પૂં મહારાજશ્રી આજે આપણી વચ્ચે ક્યાં છે ? પણ તેથી શું ? આજે એમને જીવન-વૈભવ આપણી સહામે છે. દેરાસરો, જ્ઞાનભંડારો, અને શ્રી ગોકળદાસ મૂળચંદ જૈન હોસ્ટેલ કે શ્રી બાબુ પનાલાલ જૈન હાઈસ્કૂલ જેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓ એ એમનાં જીવંત સ્મારકો છે. અને એમની ચારિત્ર્યસુવાસ આજે પણ મહેંકી રહી છે. ચારિત્ર્ય એ વિશ્વનું તારક બળ છે, દુનિયાનો સૌથી કિંમતી પદાર્થ છે, દુનિયાની દરિદ્રતા અને ક્ષુધાને ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓ જ ભાંગી શકે ! આવા આવા પુરુષોના ચરણમાં દુનિયા હરહંમેશ નતમસ્તક બની રહે છે. પૂં મોહનલાલજી મહારાજના જીવનમાં આવે છે તેમ સુરત-કતારગામમાં એક અંગ્રેજ કલેક્ટર અને સીરાહીનરેશ જેઓ મહારાજશ્રીના વ્યક્તિત્વથી અજબ રીતે પ્રભાવિત બન્યા, એનું એ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ગણી શકાય.

आदर्श जीवन का अपूर्व प्रभाव

लेखक : धर्मानुरागी श्री ऋषभदासजी जैन (मद्रास).

शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो न हि सर्वत्र, चन्दनं न वने वने ॥ १ ॥

बचपनसे ही परमपूज्य मुनिवर्य श्री मोहनलालजी महाराज साहिब के आदर्श जीवन की यशोगाथा मैं सुनता आया हूं । लोगों का कथन है कि उन्हीं का सबसे पहिले बम्बई में आगमन हुआ और उस समय शहर की समस्त जैन-जैनेतर जनता पर उन्होंने अपने चारित्र्यबल से जो प्रभाव डाला था वह लेखिनी द्वारा व्यक्त करना अशक्य है ।

जिन के जीवन में संयमशक्ति का साक्षात्कार हो जाता है उन के लिये ऐसा होना स्वाभाविक है । शास्त्रों में लिखा है कि साधुओं को तीन महिने के संयम में स्वर्ग के सुखों को स्वानुभाव होने लगता है और वर्ष पर्याय का संयम तो उस पवित्र आत्मा को उत्तरोत्तर अनुत्तर विमान के सुख का अनुभव कराने लगता है । ‘क्रिया कमी निष्फल नहीं जाती’ ऐसा अकाट्य सिद्धान्त है ।

एक अभ्यासी हारमोनियम वादक ‘सा रे ग म’ करते करते कुछ दिनों में गाना उतारने लगता है । टाइपराईटर अभ्यास (Practice) करते करते अपने आंखों पर पट्टी बांधकर झडप से अक्षर छापता है तो दिन-रात की संयमसाधना अपना अपूर्व प्रभाव बताये बिना कैसे रह सकती है । संयमसाधना का परिमल तो इतना विपुल है कि मानवसंसारका ही नहीं, परन्तु प्राणीमात्र को भी अपनी पवित्र सुगन्ध का स्वाद चखाये बिना नहीं रह सकता है । तात्पर्य यह है कि प्रत्येक प्राणी को अपने अपने पुण्यानुसार लाभ मिलता है । सम-वसरण में पशु-पक्षि भी आकर्षित होकर उपस्थित होता है यह श्री तीर्थंकर महाप्रभु के जन्म जन्मान्तर के संयम की अनुपम शक्ति का परिचायक है ।

पूज्यवर मुनिवर्य श्री मोहनलालजी महाराज के पवित्र जीवन के प्रभाव के बारे में सुना जाता है कि जो कोई उन के उपदेशामृत का पानकर, उन के पास किसी प्रकार का व्रत-नियम लेता था और उस का विधि विधान अनुसार परिपालन करता था तो वह थोड़े ही समय में अपने अभ्युदय का अनुभव किये बिना नहीं रहता था । ऐसे तो अनेक दृष्टान्त शास्त्रों में पढ़ने व सुनने में आये हैं कि किसी भी मूढ़, अज्ञानी और अनाचारी आत्मा भी सद्गुरु के समागम में आ जाता है तो पाषाण पल्लव का रूप धारण किये बिना नहीं रहता ।

पारस के संग से लोहा कंचन का रूप धारण करता है । उसी प्रकार अपवित्र आत्मा पवित्र बने बिना नहीं रह सकता है । स्वामी विवेकानंद का प्रवचन है कि मैं ब्राह्मण कुलोत्पन्न और ॐकार आदि के संस्कारों से संस्कारित था परंतु जब से सद्गुरु स्वामी रामकृष्ण परमहंस के संसर्ग में आया तब से ॐ के रहस्य का कुछ ओर ही अनुभव हुआ । वैसे ही हमारे आदरणीय शासन-सेवक बेरीस्टर श्री वीरचंद राघवजी का है । सिर्फ वे छ महिने तक परम पूज्य आचार्य भगवन्त श्री विजयानन्दसूरीश्वरजी अपरनाम श्री आत्मारामजी महाराज के सम्पर्क में रहने से ऐसा तत्त्वज्ञान प्राप्त किया कि उन की कृपा से अमेरिका में जाकर जैनधर्म की धूम मचा दी । उस समय के वहां के स्थानीय पत्र (Local Paper) से पता लगता है कि अमेरिका में जैन धर्म की धूम सी मच गई थी । स्वयं स्वामी विवेकानंद ने लिखा है कि 'शिकागो सर्वधर्म परिषद्' (Chicago Parliament of religion) में संसार भर के सभी धर्मों के प्रतिनिधि उपस्थित थे, परन्तु अमेरिका की प्रजा पर प्रवचन का विशेष प्रभाव पड़ा था तो वह मेरा और बेरीष्टर वीरचंद गांधी का, अन्य का नहीं ।

तात्पर्य यह है कि महानुभावों के तप, जप, संयम का ऐसा अनोखा प्रभाव पड़ता है कि उनके भक्तों का उत्थान हुए बिना रहता नहीं । वैसे ही पूज्यवर श्री मोहनलालजी महाराज साहेब के बारेमें मी मेरे एक वयोवृद्ध धर्मनिष्ठ बन्धु के मुखसे उनके स्वानुभव का हाल सुना है जिससे संयमी पुरुषों के प्रति मेरी श्रद्धा एवं भक्ति को बड़ा ही प्रोत्साहन मिला है । उक्त बन्धुका कथन है की जिस समय करीबन संवत् १९५० में मैं पूज्यवर महाराज साहिब बम्बईमें उपस्थित थे और उनके दर्शनार्थ आये हुए लोगोंकी दिनभर इतनी भीड़ लगी रहती थी कि उनसे मिलना अति कठीन था । अर्थात् महाराज साहिबको प्रत्येक व्यक्तिसे मिलना अशक्य था । ऐसे ही समय में मेरे मनमें तीव्र उत्कंठा हुई कि ऐसे परमपुनित महापुरुष के चरणों के स्पर्श करके मैं अपनी जीवन यात्रा को सफल बनाऊं । साथ में मेरे मित्र थे । हम दोनों धर्मशाला के बाहर पूज्य महाराज साहिब के साथ वार्ता-लाप भी करने की आतुरता के साथ इधर उधर घूम रहे थे कि थोड़ी ही देरमें सद्भाग्यसे महाराजजी की मेरे पर दृष्टि पड़ी और उन्होंने पूछा कि—'कहो क्या कुछ कहना चाहते हो ? मैं ने आनंद विभोर होकर विनयपूर्वक कहा कि आप के दर्शनसे मैं कृतकृत्य हो गया हूं और आप की कृपा हो तो श्रोमुख से व्रत धारण करना चाहता हूं ! ।

पूज्य गुरुदेव ने कहा कि क्या व्रत लेना चाहते हो ? प्रत्युत्तर में उन भाई ने कहा कि—मैं स्वद्वारा संतोष व्रत लेना चाहता हूं । यह सुनकर गुरुदेव फिर बोले कि क्या खूब सोच समझ कर बात कर रहे हो ? तुमको मालुम है कि कथनी और करणी में जमीन और आसमान का अन्तर है । 'तीरना' शब्द मात्र बोलने से नदी पार नहीं कि जा सकती परन्तु दम घोटकर साहस के साथ गहरे पानी में गोता लगाकर बड़े परिश्रम से और धैर्य से तैर-नेका प्रयोग करने से नदी पार होती है । इसी भांती व्रत लेने से व्रतका पालन करने में प्रबल पुरुषार्थ की आवश्यकता है । तरुणावस्थाके आवेश में व्रत लेनेकी आतुरता बताते हो परन्तु साथ में परिपालन का खूब विचार करके व्रत लेना चाहिये ।

व्रतपालनकी यह कठिन्ता सुनकर उक्त बन्धु ने नम्र भावसे कहा कि मैं इस विषय में खूब गहराई से सोच समझ कर दृढ निश्चय कर के आप के पास व्रत ग्रहण करनेकी उत्कंठा से आया हूँ। आप पूज्यवर विश्वास रखें कि मैं यथाशक्ति मन-वचन-काया से व्रतपालन में तत्पर रहूंगा। इस से महाराज साहिब ने फरमाया कि मैं तुम को कुछ वर्षों के लिये ही प्रतिज्ञा कराता हूँ तथापि मेरे मित्र ने मनसे ही जीवनभर के लिये प्रतिज्ञा धारण कर ली। वे भाई व्रत लेकर घर आये और दिन-प्रतिदिन बड़े समभाव से एवं सावधानी पूर्वक व्रत पालन करने लगे। और उसका उत्तरोत्तर निरतिचार रूपसे व्रत कैसे पाला जावे तथा उस का साधक, बाधक तथा शोषक, पोषक कारणों पर खूब मंथन, परिशीलन करते रहे और परिशुद्धि के साथ अपनी प्रतिज्ञा निभाने में सावधानी पूर्वक शक्य प्रयत्न करते रहे। परिणाम यह आया कि जीवन में बहुमुखी उन्नति होती गई अर्थात् दिन दुगुनी और रात चौगुनी उत्तरोत्तर वृद्धि को प्राप्त होते गये।

सर्व प्रथम तो उनको अपने आरोग्यवृद्धि में अनूठा लाभ अनुभव हुआ और छोटी बड़ी जो कोई भी आधि-व्याधि उपाधियां थी वह स्वाभाविक ही पलायन हो गई। इसके अतिरिक्त व्यावहारिक एवं व्यावसायिक जीवन में भी विशेष अन्तर दृष्टिगोचर हुआ। हजारों से लाखों और लाखों से करोड़ों तक धन प्राप्त हुआ। आज वे करोड़ाधीश हैं तथा जीवनभर के लिये औषधि तथा वैद्य आदि से मुक्ति पा चुके हैं। तात्पर्य यह है कि ७५ वर्ष की आयु में भी उनका अनुकूल स्वास्थ्य है। चरित्रनायक श्री मोहनलालजी महाराज साहिब के मुखारविन्द से लिए हुए व्रत नियम का प्रत्यक्ष प्रभाव है यह इन भाईश्री के दृष्टान्त से स्पष्ट और प्रभावित होता है।

वैसे तो गुरुवर के प्रभाव के बारे में कई पुरुषों के मुख से आश्चर्यजनक बातें सुनी हैं। उदाहरणार्थ सूरत जैसा शहर एक समय में जो जैनसमाज के धनाढ्यों का केन्द्राधाम माना जाता था। वह नगर इतना समृद्धि सम्पन्न होने का मुख्य कारण पूज्यपाद गुरु महाराज श्री मोहनलालजी के प्रति अटल श्रद्धा और भक्ति ही था। जिनपूजा, व्रत, नियम आदि पालने में उन को महाराजश्री से प्रबल प्रेरणा प्राप्त हुई थी। और विधिवत् धर्मानुष्ठान में वहां के श्रावक बड़े प्रगतिशील नजर आते थे इसलिये इस नगर में सदा आनंद मंगल और वैभव की वर्षा होती थी।

संयम की दिव्य शक्ति के बारे में जैसे दशवैकालिक आदि सूत्र-सिद्धान्तों में दर्शाया है कि संयमी पुरुष रंक से राव बनता है। ऐसी शास्त्रीय मान्यता में अपूर्व विश्वास उत्पन्न करानेवाला प्रत्यक्ष उदाहरणरूप श्री गुरुमहाराज का आदर्श जीवन था। जो स्व-पर कल्याण के लिये उपयोगी बना। साथ ही साथ गुरुपद की महिमा और उस की उपासना का प्रत्यक्ष प्रभाव तथा गुरुपद पर समर्पणभाव करने वाले आत्मा को अनुभवसिद्ध उत्थान कैसे भास होता है ऐसे अनेक उपासक एवं आराधकों के जीवन में से मेरे वयोवृद्ध मित्र जिन का जिक्र उपर्युक्त किया जा चुका है उन का उदाहरण भी अवलम्बनभूत है।

आर्य संस्कृति के इतिहास का अवलोकन करने से पता लगता है कि सदा के लिये इस आर्यवर्त की प्रजा के महारथी एवं सूत्रधार ऋषि, मुनि महात्मा ही माने गये हैं और यह ऋषि, कृषि प्रधान भूमि इसलिये (Motherland of religion and Philosophy) धर्म और दर्शन की जन्मभूमि मानी गई है, सारांश यह है कि तत्त्वज्ञान की उत्पत्ति का श्रेय भारतवर्ष को ही है। इस देश की समाजव्यवस्था कहिये चाहें राजतंत्र निर्माण कहें सभी जीवन विकास के विषयों में मार्गदर्शन महात्माओं से ही होता था और इसी कारण से प्रजा का जीवन संतोषी, सदाचारी और निरोगी था एवं चहुं दिशि शान्ति का साम्राज्य छाया हुआ था।

आज के भौतिक विज्ञान के युग में (external) बाह्य सुख सामग्री के साधन में बड़ी प्रगति नजर आती हो परन्तु प्रजा के अन्तःकरण में तो अशान्ति की अग्नि ही प्रज्वलित है। पूर्वकाल में वास्तविक शान्ति का हराभरा मैदान दृष्टिगोचर होता था तथापि आज मैदान के स्थान पर बंजर भूमि का भी अभाव है। एक अनुभवी पुरुष का कथन याद आता है कि पूर्वकाल में जो भ्रांति भरे मायावी सुख की सामग्री नरेन्द्र सम्राटों को उपलब्ध नहीं थी वह सुख सामग्री आज के युग के सामान्य से सामान्य व्यक्ति को प्राप्त है परन्तु पूर्वकाल के सामान्य से सामान्य व्यक्ति के घट में जो शान्ति थी वह आज के युग के सम्राट और समृद्धिसम्पन्न को भी स्वप्न में भी प्राप्त नहीं है। विश्लेषण करने से मूल कारण पर पहुंचते हैं तो मालूम होता है कि उस काल में अहिंसा, संयम और तप के निधानरूप वास्तविक पूज्य पुरुषों की पूजा का प्रजा के हृदयों में जो स्थान था उस स्थान को आज अपूज्यों की पूजाने ले रक्खा है।

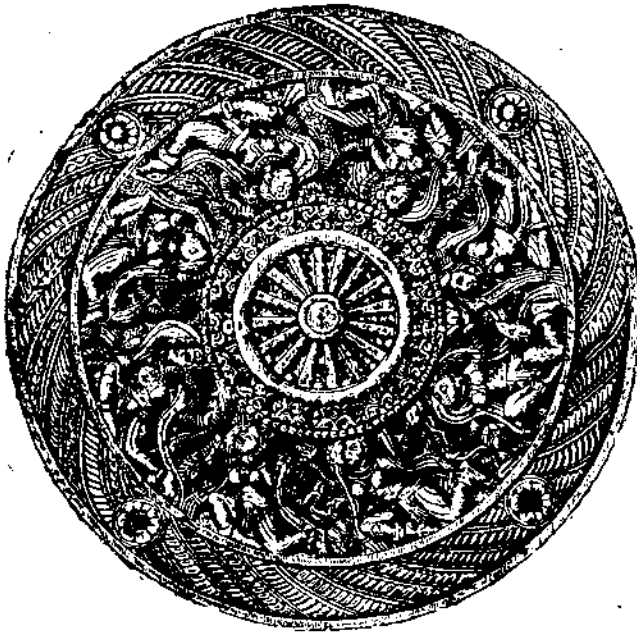
तत्फल स्वरूप समस्त भारत में ही नहीं परन्तु अखिल विश्व में सर्वत्र अशान्ति के बादल दृष्टिगत होते हैं। किसी भी समस्या को हल करने के लिये उस के मूल कारण के संशोधन किये बिना अन्य जितने भी उपाय किये जाते हैं वे केवल व्यर्थ ही नहीं जाते हैं परन्तु उन उपायों से कभी २ अग्नि को शान्त करने के लिये घृत डालने जैसा उलटा परिणाम आता है। वास्तविक शान्ति का उपाय चाहें आज या कल एक ही है कि अहिंसा, संयम और तप के अवतार रूप पवित्र एवं पूज्य पुरुषों की पूजा का प्रधान स्थान देना ही पड़ेगा। इस लिये ऐसे पवित्र आन्दोलन का अखिल भूमण्डल में व्यापक बनाने के अमूल्य और अनिवार्य अवसर पर पृथ्वीवर पवित्रता के स्रोत समान श्री मोहनलालजी जैसे मुनि भगवन्तो का आदर्श जीवन प्रजा को स्मरण एक सुन्दर से सुन्दर कार्य समझा जाता है। ऐसे प्रसंग पर मैं अपना कर्त्तव्य समझता हूं कि उन महापुरुष के पवित्र जीवन की स्मृति में श्रद्धांजली स्वरूप उन के चरित्र बल के प्रत्यक्ष प्रभाव का एक आघ घटना का वर्णन कहं इस भावना से मेरे वयोवृद्ध मित्र के स्वानुभव को इस स्थान पर उद्धृत किया है।

આજ કા યુગ પરોક્ષ દૃષ્ટાન્તો સે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત કો વિશેષ માનતા હૈં હસ લિયે મૈંને પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત હી દિયા હૈં । જિસ સે કિસી કો સન્દેહ ન રહે ઓર અગર કિસી કો મૂલ-ભૂત સન્દેહ હો તો મુઝે લિખે તા કિ મૈં ડન મેરે મિત્ર મહોદય કે સાથ ડન કા સંપર્ક સધાકર હર પ્રકાર સે સમાધાન કરા સકતા હૂં । કહા હૈં કિ—

અતિ લિખિત ઝુટી ભવત, ગુરુવર કે વિચાર ।

અપને મેં હી ભાવતા, સાર સાર નિજ સાર ॥

ધર્માનુરાગી “ઋષભ”

मुनिश्री मोहनलालजी.

लेखक : महता श्री शिखरचन्द्र कोचर.

(बी. ए. एल. एल. बी., आर. एच. जे. एस., सिविल एन्ड ऐड्मिनिस्ट्रेशनल साइन्स जज.)

परम पूज्य प्रातःस्मरणीय श्रीमद् मोहनलालजी महाराज जैनधर्मरूपी प्रासाद के एक सुदृढ़ स्तंभ, जैन-समाजरूपी आकाश के एक जाज्वल्यमान नक्षत्र, उच्च कोटि के संत, महान् व्यक्तित्व के धारक, अप्रतिम धर्मोपदेशक, बाल-ब्रह्मचारी महात्मा थे, जो अपने अमर सन्देश एवं आदर्श जीवन की अमिट छाप जन-जन के मन-मानस पर छोड़ गए हैं । आचार्य अमिषगति द्वारा उल्लिखित निम्नोक्त गुणों का चरमोत्कर्ष उन में दृष्टिगोचर होता था:—

चित्ताह्लादि, व्यसनविमुखं, शोकतापापनोदि,
यज्ञोत्पादि, श्रवणसुखदं, न्यायमार्गानुयायि ।
तथ्यं, पथ्यं, व्यपगतमदं, सार्थकं मुक्तवादं,
यो निर्दोषं रचयति वचस्तं बुधाः सन्तमाहुः ॥

अर्थात् जो चित्त को प्रसन्न करनेवाला, व्यसन से विमुख, शोक और ताप को शान्त करनेवाला, पूज्यभाव बढ़ाने वाला, कर्णसुखद, न्यायानुकूल, सत्य, हितकर, मानरहित, अर्थ-गर्भित, विवाद-रहित और निर्दोष वचन बोलते हैं, उन्हें ही बुध-जन सन्त कहते हैं ।

वे समस्त साधु-समाज में भूषण-स्वरूप थे, क्योंकि उन में अधोलिखित गुणों का पूर्ण समावेश था:—

तितिक्षवः कारुणिकाः, सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः, साधवः साधु-भूषणाः ॥

अर्थात्—जो साधु-जन तितिक्षु, दयालु, समस्त प्राणियों के हितैषी, शत्रुहीन एवं शान्त स्वभाव होते हैं, वे साधुओं में भूषण-रूप हैं ।

केवल जैन-समाज में ही नहीं, अपि तु अन्यान्य समाजों में भी उन के प्रति महान् सम्मान था । उन्होंने पारस्परिक मनोमालिन्य को दूर कर समाज में एकता स्थापित करने, समाज में चिर-काल से व्याप्त कुरुद्वियों का निकरारण करने, धार्मिक कृत्यों के अवसर पर की जाने वाली क्रियाओं का शास्त्रोक्त विधि से उद्धार करने, विभिन्न मतों में सामंजस्य-साधन करने, व्यसनियों के दुर्व्यसन छुड़ाने, कुमार्गगामियों को सन्मार्ग पर लगाने, मोह-निद्रा में

सुप्त समाज के कर्ण-विवर में नव-जागरण का मन्त्र फूंकने, अज्ञान-तिमिराच्छन्न दृष्टि को प्रकाश-दान कर सम्यग्दृष्टि बनाने, लोकोपकारी अनेकानेक संस्थाओं का निर्माण एवं पुनर्जीवन करने, जिन-चैत्यों के जीर्णोद्धार, निर्माण आदि नाना सत्कार्यों में जो अपूर्व योग-दान किया है, वह स्वर्णाक्षरों में अंकित किए जाने योग्य हैं। यद्यपि उन्हें स्वर्गमन किए ५६ वर्ष व्यतीत हो चुके हैं, परन्तु फिर भी उन का यशःकाय विद्यमान है, उन का अमर सन्देश हमारे मार्ग-दर्शन के लिए सदैव पथ-प्रदर्शक का कार्य करता रहेगा। उच्च-कोटि के विद्वान् एवं लब्ध-प्रतिष्ठ महात्मा होते हुए भी उन का जीवन अत्यंत सरल एवं निःस्पृह था, जिस के कारण उन के संपर्क में आए हुए आबाल-वृद्ध पर उन के आदर्श गुणों की अमिट छाप पड़े बिना नहीं रहती थी। भक्त-व्याधियों से परितप्त जनों को उन का सत्संग ऋतुराज वसंत के समान सुखद प्रतीत होता था। कहा भी है कि:—

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरंतः ।

तीर्णाः स्वयं भीमभचार्ष्यं जनानहेतुनान्यान्पि तारयंतः ॥

अर्थात् इस भयंकर संसार-सागर से तरे हुए शान्त और महान् संतजन निःस्वार्थ बुद्धि से दूसरे लोगों को भी तारते हुए वसंत के समान लोक-हित करते हुए निवास करते हैं।

उनके स्वर्गमन के पश्चात् उनकी पवित्र स्मृति को स्थिर रखने के लिए नाना स्मारक बने, किन्तु वास्तविक स्मारक तो तभी बनेगा, जब हम उन के अधूरे छोड़े हुए कार्य को पूर्ण करने के लिए सन्नद्ध हो जायेंगे, और उन के उत्तमोत्तम सदुपदेशों तथा उनकी आदर्श जीवनी से प्रेरणा ग्रहण कर स्वयं को जैनधर्म का सच्चा अनुयायी तथा राष्ट्र का सच्चा नागरिक सिद्ध करेंगे। गुरुदेव की दिवंगत आत्मा से प्रार्थना है कि वह हमें ऐसा करने की शक्ति प्रदान करें।

धन्यास्ते खलु तपोधनाः

लेखक : पं. रुद्रदेव त्रिपाठी एम. ए.

सौम्या रम्या कनकरुचिरा तेजसां सारभूता,
मूर्तिर्दिव्या विगतकलुषा शासनोद्धारकर्त्री ।
सिद्धा शुद्धा जिनपतिपदाम्भोजलीना विहीना,
रागद्वेषैर्जगति जयतात् सर्वदा मोहनस्य ॥१॥

अहो तपसां प्रभावः ! अपारा च करुणावरुणालयस्यानुकम्पा भगवतः श्री जिनपतेः । यस्य शासने यथाकालं धर्मधुराधारणैकदक्षा भववीजाङ्कुरभर्जनसपक्षा मोहप्ररोहतर्जनार्जितमहर्षिकक्षाः समवतीर्यार्यमर्यादापरित्राणं विदधति साधवः । जिनपतिवचनपीयूषपरिपानाय च समुद्बोधयन्ति भविकनिवहम् । अस्यामेव महर्षिपरम्परायामस्माकं चरित्रनायकः श्रीमन्मोहनलालजीतिनामा मुनिवराग्रगण्यो वरेण्यो जनिमलभत ।

धन्या सा मथुरातो वायव्यकोणमास्थिता चन्द्रपुरधरणी यत्र धरित्रीत्रिदशस्य सनाढ्यकुलावतंसस्य श्रीबहादुरमल्लस्य परमसदाचारविचारसम्पन्नायां सुन्दरीदेव्यां धर्मपत्न्यां पूर्णचन्द्रमिषेण प्रविष्टो मर्यादारिरक्षिपुर्जिनधर्ममर्मज्ञः सत्कर्मवर्मधरो भुवनमोहनो मोहनः सप्ताशीत्युत्तराष्टादशशततमे वैक्रमे वत्सरे वैशाखशुक्लषष्ठ्यामुत्तरायणे रवौ मध्येऽह्नि सिंहलग्ने भूतलमुज्ज्वलयाञ्चकार । सोऽयं लाल्यं बाल्यं विविधलीलालापैरलमतिवाह्यं वयसः सप्तमे वसन्ते स्वीयां कौशलशेमुषी प्रास्फोरयत् प्रासादयन्वाध्यापकवृन्दम् । अस्मिन्नेव शुभेऽवसरे योधपुरीयराज्यस्य नागोरनाम्नि नगरे खरत्तरगच्छपरम्परायाः परमाराधकाः प्रसिद्धाः सिद्धाः श्री रूपचन्द्रयतयो न्यवसन् । भगवतो महावीरस्य सप्ततितमं पट्टकमलं कुर्वद्भिरेभिः स्वप्ने 'दुग्धान्नपूरितं कार्तस्वरकलशमूरीकुर्वन्तिवति प्रार्थयन्' कश्चन पुरुषो दृष्टः । शयनादुत्थाय च स्वप्नफलमालोचतोऽस्य मनसि निश्चिकाय यदल्पेनैव कालेन कस्याप्युत्तमस्य शिष्यस्य सम्प्राप्तिर्भवित्रीति । परतश्च चन्द्रपुरे सौख्येन कालमतिवाहयता बहादुरमलेनापि स्वप्न आलोकितो यस्मिन् स्वस्य पुरः समर्पितायां स्थाल्यां पुरस्कृतं दुग्धपक्वं केनापि हृतमिति फलं विविच्यास्य च ज्ञातं यदात्मनः सूनुश्चारित्रं स्वीकरिष्यतीति ।

'भवितव्यं को नाम विपरिणमयितुमीष्टे' इति सञ्चिन्त्य कमपि गुणप्रकर्षकं यतिवरमेव शरणीकरिष्याव एनमात्मनः कुलकमलमिति विनिश्चितमतिकौ पितरौ बालेन सह नागौरं यतिवरश्रीरूपचन्द्राणां समासत्तावुपागतौ । ऊचतुश्च—

सम्मान्या यतयो ! भवच्चरणयोरेतं सुतं निश्चितं,
भक्त्या चाशु समर्प्य सान्द्रविनयादभ्यर्थयामश्चिरम् ।

बालोऽयं भवतां पदाम्बुजरजोभूषकमात्रस्पृहः
सज्ज्ञानामृतपानमानमतिकः स्यात् सर्वथा सुकृती ॥२॥

इत्येवं संश्रुत्योचुर्यतिवराः—

न चिन्तनीयं किमपि मानसे, सुवस्त्वयं वां नृपमञ्चकं स्थितः ।
गरीयसीं ज्ञानगिरं गुरोर्गृहे, निपीय संस्थास्यति सौख्यसंयुतः ॥३॥

समाकर्ण्य चैतादृशीं पीयूषतुल्यां भारतीं पितरावस्थानन्दतुन्दिलतामनुभवन्तौ स्वं सदनं
प्रस्थितवन्तौ । मोहनोऽयं यतिवराज्जीवविचार-नवतत्त्व-दण्डकप्रभृतीनि प्रकरणानि अधीते स्म ।
विचारितमभृणोच्च यत् ‘बोडशे वसन्तेऽस्य (मोहनस्य) जन्मनो यतिदीक्षा दीयेतेति’ ।

शुभे मुहूर्ते यतिभिः सहायं, विहारमाशां प्रति दक्षिणां वै ।
चकार मार्गे च जिनालयेषु, व्यधात् सपर्यां भवतर्जनीयाम् ॥४॥

कमशक्ष पालनपुर-राजनगर-भृगुकच्छ-सूर्यपुर-मोहमयीभ्यो विहृत्य मालवेषु समायाताः ।
वर्षचतुष्कं मालवेषु मालवीयान् स्वोपदेशवचोऽभृतैरासिच्य भूयो मोहमयीमुपेताः । एवं पञ्च-
दशवार्षिकं वयो मोहनस्य व्यत्यगात् । सोऽयं नेदीयान् काल आसीदस्य यतिदीक्षाया अपि, परं
श्रोपूज्या एव तत्राधिकुर्वन्ति दीक्षादाने तदिति शास्त्रादेशं परिपालयिषुः इन्दौरनगरस्थानां श्रोपूज्य-
महेन्द्रसूरीणां चरणयोरायातः । ततश्च ते मक्षीनगरीं प्रति प्रस्थिताः पावनीं दीक्षां चास्मै ददुः ।

दीक्षां गृहीत्वा स्वगुरोरनुज्ञया, यतिः प्रयातः स्वयतीश्वराणाम् ।
पदाब्जयोः पातुमलं मरन्दं, स मोहमय्यां पुनरेव शीघ्रम् ॥५॥

तत्रैनमालोक्य चानितरसाधारणं यतिदीक्षाभिषिक्तिसम्प्राप्ततेजस्कं मोहनं श्रीरूपचन्द्रयतयः परां
मुदं भेजिरे । यथानियमं च मालवादिप्रदेशेषु विहारं विहारं दशोत्तरैकोनविंशे वत्सरे सहसाऽस्वा-
स्थ्यमापन्न चैत्रशुक्लैकादश्यां श्रीरूपचन्द्रयतयो दिवं गताः ।

याते दिवं गुरुवरे यतिवर्य एषः खेदान्यवाप्यापि महेन्द्रसूरेः ।
दिष्ट्या स्थिरः सन्नपि देवलोकं, महेन्द्रसूरेर्गमनाच्चित्तेदं ॥६॥

खिन्नखिन्नस्यास्य मनसि परिग्रहत्यागभावना समुदिता । सिद्धाचलयात्रायै पादलिप्तपुरं प्रैति
प्रस्थाय लुट्टनमहोदयस्य सङ्घेन साकं सिद्धगिरेर्यात्रा सम्पादिता । वर्षद्वादशकं यावद् लक्ष्मणपुरे
(लाहोर) वासं विधाय कालिकातां प्रयातास्तत्र चैकदा ध्यानस्थावस्थाया समक्षमागतवन्तं कृष्णं
भुजगराजमवालोकयत् । चिन्तयित्वा चास्य कलं भगवतः श्री पार्श्वनाथस्य साक्षात् धरणेन्द्रेणैव
दर्शनानि प्रदत्तानि, कालस्य हूसिमानं चावबुध्य भगवतः श्री सम्भवनाथस्य पुरः सर्वपरिमहं विस्तृत्य
क्रियोद्धारभावनाशीलतामङ्गीचकार ।

मुनिश्रीमोहनलालाभिधाः कालिकातातो विहरन्तो नादियाप्रभृतिग्रामेषु देशनादानपूर्वकं काशी-

मुपेताः । चतुरो मासान् गमयित्वा च ततः श्रावस्त्ययोध्ययोः सविधि यात्रे कृते । परतश्च हस्तिनापुरसुव्रपुरयोर्विहरन्तो जयपुरराज्यमुवं प्रविष्टाः ।

एकदा विहारकाले मार्ग एव गमस्तिमालिनोऽस्तं गमनादेकत्रोद्यान् एव निशावास आचरितः । निर्जने तस्मिन् वने कश्चन व्याघ्रः पुच्छमुच्छालयन्मुपेतस्तमवलोक्य च मुनिवरैर्जिनादेशानुसारं कायोत्सर्गं कृत्वा शरीरं प्रति सर्वथा ममत्वमपाकृतम् । तादृशीमचलां ध्याननिष्ठां विलोक्य व्याघ्रोऽपि वैयाघ्रीं वृत्तिं परित्यज्य पृष्ठपादं बभूव ।

त्रिंशदुत्तरैकोनविंशतितमे संवत्सरे जयपुरे वर्षावासं विधायाजयमेरु (अजमेर) मुपेतास्तत्र च श्री सम्भवनाथभगवतः समक्षं संवेगित्वं प्रधार्य क्रियोद्धार आचरितः । ततो मरुभुवि पालीनगरे श्रावकानामाग्रहेण वर्षावासं विधाय सिरोहीनगर्यामुपेता यत्रोपदेशाश्रितं पातुं तत्रत्या भूपाला अपि समागताः । पुनः परावृत्त्य पाली-कटपुर (सादही) योधपुराजयमेरुषु विहृत्याजयमेरुर्योधपुरं चक्षुःस्फुरणमभूत् । फलं च तस्य “ कश्चन आलमचन्द्रनाम्नो जनस्य चारित्रोदयं नैकटिकं सम्भाव्य शुभे मुहूर्ते तस्मै दीक्षा प्रदत्ता ” इत्यभूत् । पश्चाद् योधपुरादिषु विहृत्य वर्षत्रितयानन्तरं भूयोऽप्यजयमेरुपत्तने ज्येष्ठनामकः श्रावको दीक्षितः । अतः परं यात्राकर्तुंकामैरेतैः सिद्धाचलं प्रति प्रस्थितम् । पथि समागतानां तीर्थवराणां स्पर्शनाः सम्पाद्य पट्टणादिषु श्रीसङ्गानामाग्रहाद् यथाकालं चातुर्मासान् व्यत्यापयन्तो डीसानगरीं बहादुरमल्लाय दीक्षामदुः । क्रमशश्चातुर्दतीर्थ-पञ्चतीर्थदीनां यात्रां सम्पादयन्तो योधपुर-फलोधि-जेसलमेर-पञ्चतीर्थबुंदाचल-सिद्धाचलादितीर्थस्पर्शना विधाय स्वसङ्कल्पितो नवनवति यात्राणां मनोरथः पूरितः । अस्याभ्यन्तरिके काल एव मुनिवेषधारिणे मुमुक्षवे खराडीग्रामे एकस्मै जनाय दीक्षाऽदायि हर्षमुनेर्नाम्ना च स व्यवहृतः । ततश्च-

यज्ञो व्याप्तं श्रुत्वा दिशि दिशि जना मोहनमुनेः,

सुधावाचः पातुं सुरतनगरस्था उपगताः ।

विलोक्यालं भक्तिं तदनु समुपेता रविपुरं,

प्रदत्ता दीक्षाऽत्राऽघहरणदक्षा सुविधिना ॥

इतः परं मोहमय्याः श्रीसङ्कस्याभ्यर्थनामूरीकृत्य तत्र गताः । भूयसीं शासनोन्नतिश्चात्र सम्पाद्य नानाविधानि धर्मकृत्यानि समाचर्य च देशनाप्रभावितान् मुमुक्षून् दीक्षितान् विधाय ‘षड्गी’ पालनपूर्वकं चतुर्विधसंघेन सह सिद्धाचलयात्रायै प्रतिज्ञातम् । यत्र तत्र जीर्णोद्धार-दीक्षादान-चातुर्मासयापनाञ्जनशलाकामहोत्सवविधिप्रभृतिधर्मकृत्यैर्जनधर्मध्वजमुन्नमयन्तो लक्षशो मुद्रा विविध-भक्तार्पितास्तत्तत्कर्मसु सम्प्रयोजयन्तो गुर्जरप्रदेशे मरुप्रदेशे च विहारा अभवन् । अनेके शिष्याः पंन्यासपदवीं गणपदं च प्रापिताः । एवं शिष्यप्रशिष्यैरतितरामाराधिताः अनेकत्र देवालयादिनिर्मापकाः श्रीमोहनलालमहाराजा भरतभूतलं पावयन्तः कदाचिन्मोहमय्यां कदाचन सूर्यपुरे मध्ये मध्ये धर्मप्रधानेषु नगरेषु च नानाविधानि धर्मकर्माणि कारयामासुः । प्रान्ते जराजर्जरमिदं कलेवरं जिहासव इव श्रीमुनिराजा सूर्यपुरमभ्युपेताः । अत्र चान्तिमं कालं विचार्य गुरुणां प्रायः सार्धद्विलक्षमुद्राणां धर्मकृत्यं प्रतिज्ञातम् । दुर्दैववशाच्च द्वाषष्ट्युत्तरैकोनविंशतितमे वत्सरे चैत्रकृष्णद्वादश्यां जैनधर्मस्य प्रतिभाभासुरोऽयमपूर्वो भास्करः सहसास्तमगात् ।

धन्यास्ते ऽप्यु तपोधनाः ।

अद्य नश्वरेण कलेधरेण विरहिता अपि तेऽस्माकं पुरो लक्षशो रूप्यकाणां व्ययेन सम्प्र-
वृत्तानां धर्मधाम्नां कर्मणां च पशोभिश्चिरं विराजन्त एवेति मत्वा तेषां स्मृतिमहोत्सवमाकलयाम
इत्यहो नः सौभाग्यम् ।

स्थाने स्थाने जिनेशालय-पठनगृहच्छात्रसंवासशालाः,
साधवावासांश्चिकित्सालय-भवनचरान् संघयात्राः सुदीक्षाः ।
शिक्षा-ग्रन्थालय-भविकहिता भूरिसंस्थाः प्रयुज्य,
भूलोकं पावयित्वा जिनमुनितिलको मोहनः स्वर्गतोऽभूत् ॥८॥

चकार यो वै जिनशासनस्य,
समुन्नतिं भूरिपरिश्रमेण ।
भवन्तु तस्मै नतयोऽस्मदीयाः,
सुभक्तियुक्ता मुनिमोहनाय ॥९॥

શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ અને ક્રિયોદ્ધાર

ઉપાધ્યાય પૂ. શ્રી લલિતમુનિજી મહારાજ

ક્રિયોદ્ધાર તો સમયે સમયે થતા રહ્યા છે. આવા ક્રિયોદ્ધારના અનેક દાખલાઓ શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. કેટલાંક સંવિદ્ધ પદ્ધતિ (વ્યવસ્થા પત્રકો) પણ જોવામાં આવે છે. જે એક પ્રકારના ક્રિયો-ધ્ધારનું જ રૂપ ગણી શકાય.

થોડા સમય પહેલાં વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજે પોતાના સમુદાયની એકતા માટે જે અગિયાર નિયમો બહાર ધૂક્યાં છે તેને પણ એક જાતનો ક્રિયોદ્ધાર જ કહી શકાય. આવાં નિયમો-ક્રિયોદ્ધારો સાધુઓને સાધુત્વમાં વધુ દૃઢતર બનાવવા માટે જ હોય છે. તેમજ સમુદાયમાં પ્રવર્તતી નાની મોટી શિથિલતાને દૂર કરવા જે નિયમો ઘડાય છે, તે એટલા માટે કે-સાધુ સમુદાય જિનાસાનુસાર પ્રવર્તી શકે. પૂ. શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજે તે સમયે સાધુ સમુદાયમાં પ્રવર્તતી શિથિલતાને દૂર કરવા ક્રિયોદ્ધાર કર્યો, અને સાધુ તથા યતિ વચ્ચેના ભેદને જાતતા પારખી શકે તે માટે તેઓએ વિધિ પુરસ્સર સંવેગી જીવન સ્વીકાર્યું.

સૌ પ્રથમ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે સં. ૧૯૩૦ માં અજમેર ખાતે સ્વયં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ૧ અને શ્રી સુખસાગરજી મહારાજનો સમાગમ થતાં તેમની નિશ્રામાં યોગે દૃઢન કરી તેમના હાથે

૧ ચરિત્ર નામકનો આ ક્રિયોદ્ધાર બ્રાપ્તકલ્પ (અપવાદ માગ) ના આશ્રયરૂપ હતો. એમ “મોહન-ચરિત્ર”-સંસ્કૃત કાવ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. કારણ કે બ્યારે સુત્રીશ્રીએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો વિચાર કર્યો ત્યારે ક્રિયોદ્ધાર માટે દેશ-ક્ષેત્ર અનુકૂળ ન જણાયું. તેમ છતાં ચારિત્ર-પરિણતિની મહત્તા સ્વીકારી અજમેરમાં બગવાન સંભવનાથ પ્રભુની શાક્ષિએ પ્રથમ સ્વયં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. એ વિગત આપણને નિમ્ન-શ્લોકોમાં જોવા મળે છે:—

ક્રિયોદ્ધારં વિધાતું સ, દેશકાલાચિન્તયત્ ।

સર્વં દદર્શ સદૃશ દેશમેકં વિના તદા ॥

સર્ગ. ૪૧૫૧

શુભોસ્ત્વધ્યવસાયો ડયં, તદિવાનીમનાતુર : ।

ક્રિયોદ્ધારં કરિષ્યેથા ડડપત્કલ્પ : શરણં મમ ॥

૪૧૫૭

ઇતિ મનસિ વિચિન્ત્ય પ્રાજ્યસંવેગલાભાત્

વિમલપરિણતિઃ શ્રીમોહનઃ કર્મસ્ય ॥

વિદ્યુત્તપકલકામઃ સંભવેશસ્ય પાશ્વે.

વ્યધીત સપદિ દક્ષઃ સ ક્રિયોદ્ધારમેવમ્ ॥

૪૧૫૦

ક્રિયોદ્ધારં વિધિત્સન્તિ સ્મ તે પુનઃ ॥ સર્ગ ૫૧૨૬

—વ્યધાયિ જિનસાધિકમ્ ૫૧૨૭

મહાવ્રતઘરાસ્તે ડય, સંવિન્ના મોહનર્ષયઃ ।

હેદોપસ્થાપનં તન્ન વિધાયાય પ્રતસ્થિરે ॥

૫૧૨૮

(મોહનચરિત્ર સંસ્કૃત કાવ્ય.)

ક્રિયોદ્ધારનો વાસક્ષેપ લીધો. તેમ ફલોધી (રાજસ્થાન) માં શ્રી સુખસાગરજી મહારાજ સાથે શ્રી મોહનલાલજીએ પ્રથમ ચાતુર્માસ કર્યું. ત્યારે તેમની પાસે માંડલીઆ જોગ કર્યા અને તે જ વર્ષે ઉપધાન તપની આરાધના પણ તેમણે કરાવી.

શ્રી સુખસાગરજી કે જેઓ ૨૦ મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં ઉપાધ્યાય શ્રી ક્ષમા કલ્યાણજીની પરંપરામાં આવનાર ચારિત્રપાત્ર મહાપુરુષ હતા. યોગી ચિદાનંદજીના વડી દીક્ષાના ગુરુ પણ શ્રી સુખસાગરજી જ હતા જેમને ઉલ્લેખ “સ્વાદ્વાદાતુલ્ય રત્નાકર”માં ચિદાનંદજીએ પોતે કર્યો છે. સં. ૧૯૪૦ લગભગ સુખસાગરજી દેવલોક થયા. (૧)

અહિં એક વાતનો ખુલાસો કરી દેવો જોઈએ કે— ચરિત્ર નાયકે શ્રી સુખસાગરજીના હાથનો વાસક્ષેપ લીધો ખરો પણ તે પોતાના દીક્ષાગુરુ શ્રી રૂપચંદજીના નામનોજ લીધો. આજે પણ ઘણા પદવીધર મુનિરાજો અન્ય સમુદાયના નવા દીક્ષાર્થીઓને દીક્ષા આપે છે પરંતુ તે દીક્ષાર્થીઓના ગુરુનો બીજા હોય છે. આમ દીક્ષા આપવા છતાં તે તેમના ગુરુ બનતા નથી. એજ હકીકત આપણા ચરિત્ર નાયક વિશે સમજવાતી છે. હકીકતમાં તેમણે ગુરુને ગુરુસ્થાને કાયમ રાખ્યા. છતાં શ્રી સુખસાગરજીને શ્રી મોહનલાલજીના ઉપકારી અને વડીદીક્ષાના ગુરુ તરીકે કહી શકાય.

બન્યું એવું કે આપણા ચરિત્ર નાયકની ઇચ્છા તો એમના કાકાગુરુ શ્રી સાહેબચંદજી પાસેથી વાસક્ષેપ લઈ ક્રિયોદ્ધાર કરવાની હતી. સાહેબચંદજી પોતે વિદ્વાન અને ક્રિયાપાત્ર હતા. તેમની સાધુમર્્યાદા ઘણી અત્યુકટ હતી પણ તેઓ અલ્પાયુષી હોઈ તેમનો ટૂંકા ગાળામાં જ સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની ઇચ્છા મનમાં જ રહી ગઈ. સાહેબચંદજી પણ સ્વર્ગે શ્રી મોહનલાલજીની આ ભાવના સંપૂર્ણ પણે જાણુતા હતા. સાહેબચંદજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની ઇચ્છાને યોગ્ય શ્રી સુખસાગરજી તેમને જણાયા, અને સુખસાગરજીના હાથે વાસક્ષેપ લેવાનો ચરિત્ર નાયકે નિશ્ચય કર્યો.

સાહેબચંદજીનો શિષ્ય પરિવાર તેમના સ્વર્ગવાસ પછી લાંબો ન ચાલ્યો. પરંતુ સાધ્વી સમુદાયમાં શ્રી રંભાશ્રી, શીરદારશ્રી આદિ હતાં. તેઓને સાહેબચંદજીએ પોતે પોતાની વિદ્યમાન અવસ્થામાં કહી દીધું કે તમે સૌ મારા પછી શ્રી મોહનલાલજીની આરાધનામાં રહેજો. શ્રી મોહનલાલજી માટે સાહેબચંદજીને કેટલું માન હતું તે આ હકીકતથી જણાઈ આવે છે.

૫. શ્રી જશમુનિજી તથા શ્રી હર્ષ મુનિજી વગેરે ક્યારેક અંદર અંદર વાતો કરતા તે સમયે હું નવ દિક્ષિત હતો અને તેઓ ન્યારે ગુરુ, દાદા ગુરુની, તેમના ઉચ્ચ ચારિત્રની, તેમના ક્રિયોદ્ધારની અને તેઓશ્રીના શાસનના સમુદ્ધાર માટેની વાતો કરતાં હતાં—એ આજે પણ મને યાદ છે. અને એ યાદ તેમના પ્રતિ વિશેષ પૂજ્ય ભાવ જગાડે છે. તેઓ અમને કહેતાં કે—“શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ કે જેઓ ગીતાર્થ, ભવભીર, અને ઉચ્ચ કેટીના હતા. તેમનું દરેક આચરણ શાસ્ત્રસંમત હતું. આજના સાધુ સમુદાયની દૈનિક ક્રિયાઓ જોતાં તો તેઓ ખરેખર ઉદાત્ત અને ઉચ્ચ ચારિત્રને વહન કરનારાં હતા. આજે પણ એમના ચારિત્ર જીવનની સુવાસ ભૂંસાઈ નથી. તેથીજ સુરત, મુંબઈ જેવાં ક્ષેત્રોમાં એમને ઉપકાર દષ્ટિ ગોચર થઈ રહ્યો છે.”

(૧) વિશેષ વિગત માટે જુઓ આ ગ્રંથના હિન્દી વિકાસમાં “જેન મોગી શ્રી ચિદાનંદજી વાંચનારે અને તેને—સંપાદક

ક્રિયોદ્ધારનો વ્યાપક અર્થ અને તેનો પ્રચાર

છટી ગયેલી—અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલી સાધુ જીવનની મર્યાદાને પુનઃ ગ્રહણ સ્વીકાર કરીને આસેવના સમ્યક પ્રકારે પાલન કરતી તેનું નામ ક્રિયોદ્ધાર.

આધુનિક મુનિવર્ગમાં જેમ ઉગ્રવિહારી, ક્રિયાધારી ત્યાગી, સ્વમર્યાદામાં રહેનારા, અને પાસત્યાદિક પણ હોય છે. તેજ રીતે તે સમયમાં યતિવર્ગમાં ત્યાગી, તપસ્વી, વૈરાગી, ક્રિયાપાત્ર, અને સાધુમર્યાદામાં રહી જીવનયાપન કરનારાં આત્માઓ પણ હતાં. શ્રીમદ્ દેવચન્દ્રજી, શ્રી સાહેબ ચંદ્રજી તથા ઉપાઠ ક્ષમા કલ્યાણજી વગેરે સંવેગ રસના ગ્રીહનાર એવો ત્યાગી વર્ગ યતિઓમાં પણ હતોજ. તેમજ એ વર્ગમાં પાસત્યાદિક પણ હતા. ત્યાગી વર્ગ તે સંવેગપક્ષ જાણુવો. તેઓ પાસત્યાપણાનો ત્યાગ કરીને સંવેગપક્ષમાં પ્રવેશ કરનારા હતા. એટલેકે સાધુમર્યાદામાં રહી તેઓ આત્મકલ્યાણમાં સતત સાવધાન રહેતા હતા. પરિણામે આવો વર્ગ સંવેગપક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. અને ખીજો વર્ગ યતિવર્ગ તરીકે રહ્યો. લગભગ બધા ગરુડોમાં આવો ત્યાગીવર્ગ તેમ યતિવર્ગ બને હતા. આ ભેદને જાહેર કરવા તપગરુડ અને અરતરગરુડના ત્યાગી વર્ગે પીળા વસ્ત્રનું પરિધાન પ્રચલિત કર્યું.

પ્રાચીનકાળમાં ચૈત્યવાસી તરીકે ઓળખાતા સં. ૧૬૫૦ સુધી બધાજ ગરુડોમાં ક્રિયોદ્ધાર કરી, કરીને સંવેગ પક્ષમાં પ્રવેશ કર્યાના દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. દા. અરતરગરુડમાં જિનકૃપાચન્દ્રસુરિ, તપગરુડમાં નાયકવિજયજી, રત્નવિજયજી આદિ યતિઓ. પાર્શ્વચંદ્રીયગરુડમાં જ્ઞાતૃચંદ્રજી તેમજ અંચલગરુડમાં ગૌતમસાગરજી આદિ—ક્રિયોદ્ધારકોએ પોતાની જે ગુરૂ પરંપરા હતી. તેજ ચાલુ રાખી. પોતે જેમના શિષ્ય હોય—જેમના સંતાન હોય, કે જે પરંપરામાં જન્મ્યા તે પ્રધાને તેઓએ ટકાવી રાખી છે—તે તે ગુરૂ પરંપરાને ખડિત થવા દીધી નહિ.

આગમમાં ક્રિયોદ્ધાર

ક્રિયોદ્ધારની હકીકતને રૌદ્રાંતિક દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે કરેલો ક્રિયોદ્ધાર શાસ્ત્રાનુસાર જ હતો—એમ કહી શકાય.

શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના ‘સત્ત્વ ગુરુપરંપરાકુસીલે ઇગ-દુ-તિગુરુપરંપરા કુસીલે ય’ પાઠનો ખુલાસો કરતાં શ્રી હીરપ્રશ્નોત્તરકારે જણાવ્યું છે કે—

૧ “એક એ કે ત્રણ પાટપરંપરાથી કુશીલપણું ચાલ્યું આવતું હોય છતાં ય સાધુ સામાન્યારી સર્વથા નષ્ટ થતી નથી. તેથી જો કોઈ ક્રિયોદ્ધાર કરે તો સાંભોગિક સાધુઓ એટલે કે પરંપરા માંડલી વ્યવહારવાળા સાધુઓ પાસેથી ચારિત્રની ઉપસંપદાપૂર્વક (વાસ્તુલેપ લઇ) ક્રિયોદ્ધાર કરી શકે. અન્યથા નહિ.” (ઉપસંપદાનો અર્થ છે—જ્ઞાનાદિ નિમિત્તે સુવિદિત ત્યાગી આચાર્યાદિક પાસે જઇ તેમની નિશ્રા સ્વીકારવી.)

પ્રશ્ન—“સત્ત્વ ગુરુપરંપરાકુસીલે ઇગ-દુ-ગુરુપરંપરાકુસીલે ય” इति श्रीमहानिशीथसूत्रा-
ध्ययनप्रारम्भप्रस्तावेऽस्य कोऽर्थः ?

જ—“સત્ત્વ ગુરુપરંપરાકુસીલે “ इत्यत्र विकल्पद्वयप्रतिपादनादेवमवसीयते यत् एक-द्वि-त्रि-गुरु परंपरायावत् कुशीलत्वेपि तत्र साधुसामान्यारी सर्वथोच्छिन्ना न भवति, तेन यदि कश्चित् क्रियोद्धारं करोति तदा ऽन्य सांभोगिकादिभ्यश्चारित्रोपसम्पदग्रहणं विनापि सरति, चतुरादिगुरुपरम्परा कुशीलत्वे तु सांभोगिकादिभ्यश्चारित्रोपसम्पदं गृहीत्वंव क्रियोद्धारं करोति नान्यथेति ॥ सं.पा.६८.

આચાર્ય શ્રી જિનસુખસૂરિ (સુખપ્રીતિ) લ. મહાત્મા પ્રભુથી ખરતર ગચ્છની સંવેગી પરંપરામાં ૬૬ મી પાટ આવનાર પ્રભાવશાલી આચાર્ય હતા અને તેમની ૭૦ મી પાટ શ્રી જિનહર્ષ સૂરિ થયાં, અને રૂપચન્દ્રજીએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી. આમ આપણા ચરિત્રનામક આ ૧૦ જિનસુખ સૂરિની પરંપરામાં આવનાર પ્રભાવક પુરુષ હતા એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. પણ જિનસુખસૂરિથી એક યતિ-પરંપરાની શરૂઆત થયેલી. અને રૂપચન્દ્રજી કે જેઓ તેમનાથી પાંચમી પેઢીએ આવ્યા હતાં. અને આ વંશાવલિ મુજબ આપણા ચરિત્રનામક, રૂપચન્દ્રજી પછી આવતાં હતાં.

શ્રી મહાનિર્ણય સૂત્રના પાઠાનુસાર વિચારીએ તો- ત્રણ પાટથી વધુ સમયથી ચાલી આવતી શિથિલતાને દૂર કરવા ક્રિયાઉપ્ધાર કરનાર વ્યક્તિએ ઉપસંપદા લેવી જોઈએ એમ ફલિત થાય છે. તો આમ પાટ પરંપરાની ગણતરીની દૃષ્ટિએ શ્રી મોહનલાલજીએ તેમના સમકાલીન શ્રી સુખસાગરજી પાસે ઉપસંપદાહસ્તપૂર્વક વાસક્ષેપ લઈ ક્રિયા-ઉપ્ધાર કર્યો તે મંજુર વિધાનને અનુરૂપ ગણાવું જોઈએ.

ચરિત્રનાયકના જીવન વિશે ફેટલીક જે બ્રામક માન્યતાઓ, અફવાઓ ફેલાયેલી છે. તેનું સમાધાન આટલી સ્પષ્ટતા પછી લગભગ થઈ જાય છે એમ મારે કહી દેવું જોઈએ. x

૧ ‘સુખસૂરિ’ ના નામોદ્દેશવાળો એક શિલાલેખ મુંબઈ-વાલકેશ્વરના બાણુ અમીચંદ પનાલાલના દેરાસરમાં જોવા મળે છે. લેખ આ પ્રમાણે છે :-

“ સં ૧૧૬૦ માગસર સુદિ ૬ દિને સુધવાસરે શ્રી સુખસૂરિશિષ્યમોહનમુનિના શ્રીગોમુખયક્ષ મૂર્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા । ક્ષત્રેરી ઝમોચંદ પનાલાલેન કારાપિતા ॥ ”

આ શિલા લેખ મુજબ વિચારીએ તો તેમાં ઉલ્લિખિત સુખસૂરિ તે જિનસુખસૂરિજ સમ-જવાં અને ‘શિષ્ય મોહનમુનિના’ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે-શ્રી મોહનલાલજી શ્રી જિનસુખસૂરિના પાસે શિષ્ય નહિ-પણ તેમની પરંપરામાં આવનાર વ્યક્તિ, તેમના ધર્મ સંતાન કે દૂરના એક શિષ્ય હતાં. ‘શિષ્ય’ શબ્દથી સમુદાયગત, પરંપરાગત, કે સંતાનીયા એવો અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે. એ દૃષ્ટિએ શ્રી મોહનલાલજી મ. પોતાને શ્રી જિનસુખસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે તેમાં કશું અનુચિત જેવું જણાવું નથી —સંપાદક.

પૂ. ઉપા ૧૦ શ્રી લખ્મિમુનિજી મ. નો પત્ર કચ્છ-મંડવીથી અમારી ઉપર આવેલ. તે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડતો હોઈ તેમની સંમતિથી અહિં લેખ રૂપે ઉષ્કૃત કર્યો છે. તેમાં લખાણનો સળંગ ક્રમ, ભાષાશુદ્ધિ, ફેટલોક જરૂરી ઉમેરો, ટિપ્પણ આદિ સુધારો-વધારો મેં તેમની અનુમતિ મળતાં કર્યો છે.

—સંપાદક.

સ્મૃતિગ્રંથના ઘડવૈયા

લેખક: પૂ. ભક્તિસુનિજ મહારાજ.

પ્રાતઃસ્મરણીય, પૂજ્યપાદ ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજનો સ્મૃતિગ્રંથ જૈન સમાજ સમક્ષ મુકતાં અમને અનેરો આનંદ થાય છે.

“કારણ જોગે કારજ નીપજે”—આ નિયમાનુસાર આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં કયા કયા કારણોએ ભાગ ભજવ્યો છે. અને ‘ઝાઝા હાથ રળિયામણા’ એ ન્યાયે આ સ્મૃતિગ્રંથના ઘડવૈયા કોણ કોણ છે! તેની ટૂંકી નોંધ અને તેનો પૂર્વ ઇતિહાસ આપવાનું અહિં અરથાને નહિજ ગણાય.

જે પુણ્ય-પુરુષનો સ્વર્ગવાસ આજથી ૫૦ થી વધારે વર્ષો પહેલાં થયો હતો. છતાં તેઓશ્રીનો પુણ્ય-પ્રતાપ આજે પણ તેટલો જ જીવંત છે. સુરત, મુંબઈ અને તેવા અનેક સ્થળોએ તેમના ઉપદેશથી થયેલાં શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યો અને તેમના સ્મારકો આજે પણ જૈન જગતમાં પ્રેરણા અર્પતાં શોભી રહ્યાં છે.

આજથી અર્ધ સૈકા પહેલાં તો ભોગ વિલાસથી ભરપૂર મોહમયી—મુંબઈ નગરીમાં કોઈ પણ જૈન સંવેગી સાધુ-પુરુષના દર્શન પણ દુર્લભ હતાં. ત્યારે પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરી, ભોગના ભયંકર તોફાન રહામે ત્યાગતું તેજસ્વી શસ્ત્ર ધરણુ કરી, દીર્ઘદ્રષ્ટા, ગીતાર્થી, માની શ્રીમાન મોહનલાલજી મહારાજ મુંબઈની ધરતી ઉપર—વિ. સં. ૧૯૪૭ માં પધારે છે સત-ત્યાગીના દર્શન ઝંખતી મુંબઈની જૈન પ્રજા ત્યાગ ભાવના, દાનતા તેજસ્વી રંગે રંગાય છે. અને આ રીતે જૈન જગતને લાગેલો ધર્મ ભાવનાનો રંગ આજ દિન અવિરત વધતો રહ્યો છે. એ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. આજે મુંબઈમાં જૈન સમાજમાં સમયે સમયે ધર્મ પ્રભાવનાના સમારંભો થાય છે. સમાજ ઉત્થાન માટે નવનવી સંસ્થાઓ સ્થપાય છે, ધાર્મિક શિક્ષણ પણ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. અને આમ જૈન-જૈનેતર સમાજના હૈયાને હયમચાલે તેવી ધર્મભાવના પ્રજ્વલિત બનતી જાય છે એ ખરેખર આનંદપ્રેરક વસ્તુ છે અને આવા સુંદર વાતાવરણના સર્જનારા આપણા ચરિત્રનાયકના ચરણે આપણું મસ્તક ઝુકી પડે છે.

વિ. સં. ૨૦૦૮ ના જોડ માસમાં અમારું મુંબઈ આગમન થયું અને સ્વ. પૂ. ચરિત્ર નાયકના ચરણરૂપશી પાવન બનેલી ભૂમિમાં ઘણો આલ્હાદ અનુભવ્યો. તેમાંયે કુદરતે પાંચ ચાતુર્માસ કરવાનો અમને પ્રસંગ સાંપડ્યો. પ્રથમ ચોમાસું પાંચધુની શ્રી નમિનાથજી જૈન લિપાશ્રયમાં આ. વિજયામૃતસુરિજી સાથે થતાં અમને શ્રી ભગવતી સૂત્ર આદિના યોગોદ્ઘનનો લાભ મળ્યો તેમજ ‘શ્રી દર્શન-રત્ન રત્નાકર’ ગ્રંથનું મુદ્રણ કાર્ય ‘જૈન સાહિત્ય વર્ધક સભા’ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું. તે પછી સં. ૨૦૧૦ ના ગોડવાડ-ઓસવાલ ભવનના ચોમાસા પછી ખુડાલાવાળા શા પુખરાજ રીખવદાસ

સંઘનીની ઉપધાન કરાવવાની ભાવના જાગી અને પરિણામે ઘાટકોપર ખાતે ધર્મનિષ્ઠ શ્રી વાડીલાલ ચત્રજીજ્ઞાના વિશાળ પ્લોટમાં ભવ્ય મંડપ બાંધી ઉપધાન તપ શરૂ થયાં. એજ સમયમાં સુરતમાં આચાર્ય વિશ્વ સમુદ્રચરિત્ર તથા આચાર્ય શ્રી કનકચંદ્રચરિત્રની નિશ્ચિત વડા ચૌદા ખાતે ડા. વ. ૩ ના રોજ શ્રી નિપુણમુનિજીનો પંચાસ-પદાર્પણ મહોત્સવ ઉજવાયો, અને પંચાસશ્રી નિપુણમુનિજી ગણિવર, મુનિશ્રી ચિદાનંદ મુનિજી, મુનિશ્રી મૃગેન્દ્ર મુનિજી આદિ ડા. ૩ સુરતથી વિહાર કરી મુંબઈ-ઘાટકોપર ઉપધાન પ્રસંગે પધાર્યા.

સં. ૨૦૧૩ ના ચૈત્ર વદ-૧૨ ના શુભ દિને શ્રીમાન મોહનલાલજી મહારાજનો ૫૦ મો સ્વર્ગારોહણ દિન આવતો હોય ભવ્ય સમારોહપૂર્વક એ સ્વર્ગ-તિથિ ઉજવવાની ભાવના જાગી. અને પરિણામે સ્વર્ગારોહણઅર્ધશતાબ્દી મહોત્સવ મુંબઈના કેન્દ્ર ગણાતાં જૂલેશ્વર-લાલબાગના ઉપાશ્રયમાં ઉજવવાનું નક્કી થયું. આ ઉત્સવને યશસ્વી બનાવવા માટે એક વગદાર વ્યવસ્થાપક સમિતિની નીમણૂક કરવામાં આવી. જેમાં નીચે મુજબ સુશ્રાવક સદ્ગૃહસ્થોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ શ્રી ભાઈચંદ નગીનચંદ ઝવેરી	૮ શ્રી તલકચંદ કાનજી કપાસી
૨ શ્રી રતનચંદ સુનીલાલ દાલીયા	૯ શ્રી કાલીદાસ સુંદરજી કપાસી
૩ શ્રી ઝવેરચંદ કેશરીચંદ ઝવેરી	૧૦ શ્રી જે. એસ. કોઠારી
૪ શ્રી અમીચંદ નગીનચંદ ઝવેરી	૧૧ શ્રી હીરાલાલ મંછાલાલ સોલીસીટર
૫ શ્રી મગનભાઈ મળચંદ	(શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના
૬ શ્રી કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી	ટ્રસ્ટી તેમજ સેક્રેટરી).
૭ શ્રી માણેકલાલ હરખચંદ મારતર	૧૨ શ્રી બાબુભાઈ સાકરચંદ

આ સમિતિએ ઉત્સવના કામકાજ અંગેની દરેક જવાબદારી ઉપાડી લીધી. ખાસ કરીને શ્રી કાલીદાસ સુંદરજી કપાસી, શા. માણેકલાલ હરખચંદ, જે. એસ. કોઠારી તથા કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરીએ ઉત્સવની તકામાર તૈયારીઓ શરૂ કરી લીધી. જૈન જનતાના અમાપ ઉત્સાહ વચ્ચે પૂ. ગુરુદેવશ્રીનો ૫૦ મો સ્વર્ગારોહણ દિન આવી પહોંચ્યો. લાલબાગ ઉપાશ્રયના વિશાળ હોલમાં જાહેર ગુણાનુવાદ સભા ભરવામાં આવી. મુંબઈ અને પરાંત ભાઈ-બહેનોએ એ પ્રસંગે હાજરી આપી. મુંબઈના ઉપાશ્રયનો શ્રમણ વર્ગ અને સાધ્વીજીઓ પણ ત્યાં પધાર્યા પૂ. શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજના મુંબઈ ક્ષેત્ર ઉપરના ઉપકારના અનેક વિદ્વાનો અને મુનિરાજોએ ગુણગાન ગાયાં. આ પ્રસંગે શાંતિરનાત્ર સાથે અઘાઈ મહોત્સવ પણ ઉજવાયો. જેમાં શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપશી, શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ, શેઠ ભોમીલાલ બહેરચંદ, શેઠ રમણલાલ દલસુખભાઈ, તથા શેઠ મણીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી વિગેરે સદ્ગૃહસ્થોએ લાભ લીધો હતો. આમ અર્ધ શતાબ્દી મહોત્સવ ખુબ જ વાદગ્ય રીતે ઉજવાઈ ગયો. પણ એ સ્મૃતિને ચિરસ્મરણીય અને ચિરંતન બનાવવા માટે પૂ. શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજનું નાતું સરખું પણ એકાદ સાંગોપાંગ જીવન-ચરિત્ર તૈયાર કરી તેને પ્રકાશિત કરાવ-એવું ભાવનાત્મક સુચન ન્યારે સુશ્રાવક જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી તરફથી મળ્યું ત્યારે એ વાત પણ અમને સમયેચિત જણાઈ અને તેનો આરંભ પણ પૂ. પં. શ્રી નિપુણ મુનિજી મ. તરફથી કરવામાં આવ્યો. આ દરમિયાન પંચાસશ્રીના શિષ્ય મુનિશ્રી મૃગેન્દ્ર મુનિજી તરફથી અમને એક નવી સ્વચ્છ મળી. આ પ્રકાશનની યોજનાને માત્ર જીવન-ચરિત્ર સુધીજ સીમિત ન રાખતાં તેને એક સ્મૃતિચંદનું રૂપ અપાય અને અદ્યતન દૃષ્ટિએ આ પ્રકાશન લોકભોગ્ય બનવા સાથે વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ બને તે જરૂરનું છે. અને ચરિત્રનું આગેબન પણ

સુંદર, હૃદયંગમ અને રોચક શૈલીમાં થયું જેવું છે. એ પછી અમે પણ એ વિચારમાં સહમત બન્યા અને ચરિત્રાલેખનથી માંડી સ્મારકોપયોગી તમામ જરૂરી સામગ્રી મેળવવાનું કાર્ય મુનિશ્રી શ્રુતેન્દ્રમુનિજીને સોંપવામાં આવ્યું અને તેમણે યુર-ભક્તિની ભાવનાથી પ્રેરાઈને અને સાહિત્યોપાસનાની દૃષ્ટિથી સહર્ષ સ્વીકારી લીધું.

અને તે પછી તેમણે ચરિત્રનું રોચક શૈલીમાં આલેખન લેખ-સામગ્રી, કલાત્મક ફોટાઓ, અને ચરિત્ર નાયક સંબંધી માહિતી એકત્રિત કરવી વિગેરે કાર્ય જે ખતથી તેમણે કયું છે-તે ખરેખર અનુમોદનીય છે. અને તેના પરિણામેજ આવે દળદાર સુંદર સ્મૃતિગ્રંથ બહાર થકી શક્યા છીએ.

સં. ૨૦૧૭નું ચોમાસું ભાવખલા કરી સં. ૨૦૧૮ નું પં. શ્રી નિપુણમુનિજી આદિ ઠા. ૬ નું ચાતુર્માસ લાલગામ-(બુલેટર)માં થયું ત્યારે સ્મારક ગ્રંથના પ્રકાશનની કાર્યવાહી અંગે 'શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ પ્રકાશન સમિતિ' ની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેના સભ્યો નીચે પ્રમાણે છે-

માતાઈ મંત્રી - શા. જયતિલાલ રતનચંદ બી. કેમ

„ શા. મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

શા. કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ

શા. માણેકલાલ હરખચંદ

શા. કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી

ગ્રંથના ગ્રાહકોની આવેલી રકમ સમિતિને સુપરત કરવામાં આવી. તેમજ ગ્રંથમાં થનારા ખર્ચનો હિસાબ સમિતિ હસ્તકારી રાખવામાં આવ્યો. અલબત્ત, ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ઘણી ઢીલ થઈ છે. તે પછી આજે ગ્રંથ આપ સૌની સમક્ષ થકાઈ રહ્યો છે તેથી તેના દરેક ઘડવૈયાઓની મહેનત સફળ થઈ છે એમ હું માનું છું.

અંતમાં ઉપકારી યુરદેવશ્રીની સ્મૃતિમાં બહાર પડેલો આ ગ્રંથ લોકો વાંચે અને તે દ્વારા જીવનને બિંદુગામી બનાવે એજ શુભેચ્છા.

ક્ર

મોહમયીના ભાગ્ય જાગ્યા

લે. શ્રી ભાદ્રચંદભાઈ નગીનદાસ ઝવેરી

જૈન શાસનના શિરોમણી, જગતના સાધુ સમાજમાં મુપ્રસિદ્ધ, તપ, ત્યાગ અને સંવમની શ્રુતિ સમા જૈન મુનિ મહારાજઓ ભારતભરના વિષવિધ પ્રદેશોમાં પદયાત્રા કરી નિચરી રહ્યા છે. પંજાબ-મારવાડ-મેવાડ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ આદિ પ્રદેશોમાં ગ્રામાનુગ્રામ વિહારો કરતા કરતા ધર્મની પ્રભાવના કરી રહ્યા છે. મુંબઈ શહેર નાનકડા ખેડમાંથી વધતાં વધતાં મુલક મશહૂર સમૃદ્ધ શહેર બની ગયું. હજારો-લાખો લોકો માંભોમ ને કુટુંબીજનોને છોડીને રોજી-રોટીને ધંધાથે આવવા લાગ્યા. માળાઓ-હવેલીઓ-મહેલો-ખજરો-દુકાનો-ખંદેરો-ફેકટરીઓ-ટ્રેનો અને જોદાઓ બંધાવા લાગ્યા.

જૈન સમાજના ગૃહસ્થો પણ જૂલો જૂલેથી આવી રહ્યા અને વ્યાપાર-ઉદ્યોગ રોજગાર નોકરી કરીને પોતાનું સ્થાન જમાવતા ગયા. કેટલાક બજારો તો જૈન સમાજના સાહસીઓએ હાથ કર્યા.

જૈન સમાજમાં ધર્મની ભાવનાઓ ગળથુથીમાં હોય છે. પુણ, દેવદર્શન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ ધૌધ આદિ માટે દહેરાસર અને ઉપાશ્રયોની જરૂર લાગી અને મુંબઈના દાનવીરોએ અને જૈન સમાજના નાના મોટા ભાઈઓએ જગ્યાએ જગ્યાએ દહેરાસર અને ઉપાશ્રયો ઉભા કર્યા. ધર્મની પ્રભાવના થવા લાગી. પણ આ મોહમયી મુંબઈમાં સાધુ મુનિરાજોના દર્શન દુર્લભ હતાં. પહુંપણ પર્વમાં પણ મુનિ મહારાજો વિના ચલાવવું પડતું. સાધુના આચારો બહુજ આકરા. ખુલ્લા પુત્રો ઓળંગીને ચાલવાની બંધી. દરિયા પાર સાધુઓને આવી શકાય ખરું!

પણ ધર્મભાવનાને પ્રદીપ્ત રાખવા, પહુંપણ પર્વમાં ધર્મક્રિયાઓ કરવા, તપશ્રયો આદિમાં પ્રેરણા આપવા અને કલ્પસુત્ર જેવા મહામૂલા ગ્રંથ રત્નને સાંભળવા મુનિ મહારાજઓની ખોટ સાલતી હતી. હજારો કુટુંબો આ ધર્મભાવનાથી વંચિત રહી જતા હતા. મુંબઈના ધર્મનિષ્ઠ આગેવાનોએ ઘણા ઘણા મુનિવરોને મુંબઈ પધારવા વિનંતીઓ કરી જોઈ પણ આ મોહમયીમાં આવવા કોઈ મુનિરાજ સાહસ કરતા નહોતા. સ્વનામ ધન્યશ્રીમોહનલાલજી મહારાજ પુણ્યરાશિ હતા. તેઓશ્રી સુરતમાં બિરાજતા હતા. મુંબઈના આગેવાનોએ વારંવાર વિનંતીઓ કરી. મુંબઈના વિહાર માટે તમામ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા નિષ્ણેષ દર્શાવ્યો. પૂત્રો ઓળંગવા માટેની સરકારી પરવાનગી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પૂજ્ય શ્રી મોહનલાલજી મહારાજશ્રીએ આજથી ૭૨ વર્ષ પહેલાં મુંબઈ નગરીમાં પોતાના પુનિત પગલાં કર્યા અને મુંબઈના ભાગ્ય જાગ્યા. હજારો કુટુંબોમાં ધર્મની જાગૃતિ આવી. ધર્મના ઉદ્યોત માટે દાનના ઝરણાઓ વહેવા લાગ્યાં. દહેરાસરો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનમંદિરો, શાળા-પાઠશાળાઓનાં આ મહામુનિવરના આશીર્વાદો ઉતર્યા અને આજે મુંબઈમાં ધર્મશ્રદ્ધા, ધર્મભાવના, ધર્મપ્રેમ અને ધર્મપ્રભાવના જેવામાં આવે છે તેના મૂળ પ્રાણપ્રેરક શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ હતા.

૧૩ દાયકા પહેલાં આજથી ૧૩૨ વર્ષ પહેલાં આ મહાપુરુષને જન્મ મથુરા પાસેના ચાંદપુરમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. માતા પિતાના આનંદનો પાર નહોતો. પણ એ ક્યાં જાણતા હતા કે આ

બાલ જૈન જગતનો એક મહાન તેજસ્વી સિતારો થશે. ને જૈન ધર્મનો જંડો મોહમયી મહા નગરી મુખ્યમાં ફરકાવશે.

પુણ્ય મોગે માતા પિતાએ એક ચતિને પોતાના બાળ મોહનને વિદ્વાન બનાવવા સોંપ્યો. ચતિશ્રીએ એ મોહનને એવો તો આકર્ષક લીધો કે મોહન તેનો શિષ્ય બની ગયો. માતા પિતાને મોહજીટી ગયો. માતા પિતા પણ પોતાના પ્યારા પુત્રને ગાદીપતિ અને વિદ્વાન બનતો જોઈને સંતોષ પામવા લાગ્યા.

ચતિએ મોહનની વિદ્વતા અને ગુરુભક્તિ જોઈને વિદ્વાનો ને ધનવૈભવનો વારસો આપ્યો.

યુવાન ચતિને આ વૈભવ વસમો થઈ પડ્યો. સાથ કાંચળી છોડે તેમ આ ગાદી અને વૈભવનો ત્યાગ કર્યો. પોતાની સમૃદ્ધિ જનતાના કલ્યાણ માટે આપી દીધી. સંવેગી સાધુ ધર્મ રચીકારી શ્રી મોહન લાલજી બન્યા. શિષ્ય પરંપરા વધવા લાગી. દેશભરના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિહારો કર્યા. જગ્યાએ જગ્યાએ જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી-તીર્થયાત્રાઓ પ્રતિષ્ઠાઓ, અંજનશલાકાઓ, ઉપધાનો, સંઘો, શાળા પાઠશાળાઓ અને જ્ઞાન મંદિરો માટે સુધાભર્યા પ્રવચનો આપ્યા. વચનસિદ્ધ પુરૂષ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયા મુખ્યમાં પગલાં કર્યા અને મુખ્યના ભાગ્ય જાગી ઉઠ્યાં. મુખ્યમાં ધેરધેર ને દુકાને દુકાને પુણ્યશ્રીના ફેટાઓના દર્શન થવા લાગ્યાં.

મુખ્ય અને સુરત આ બંને શહેરોને પૂણ્યશ્રીના પ્રવચનો ને ધર્મભાવનાનો ઘણો ઘણો લાભ મળ્યો છે.

પૂણ્યશ્રીની પ્રેરણાનો અમારા કુટુંબનો એક પ્રેરક પ્રસંગ પણ જાણુવા જોઈએ છે. સૂર્યપુર સુરત તો સોનાની સુરત ગણાય છે. આ સુરતમાં ચાર સ્ફટિકના પ્રતિમાજી હતા. એ કયાંથી આવ્યા હશે તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી પણ આ માટે પ્રતિમાજીઓની અંજનશલાકા શેઠ મંછુભાઈના વડવા શેઠ મુળચંદ વર્ધમાને વિ. સં. ૧૬૮૩ ના જેઠ મુદ ૩ ને દિવસે અમદાવાદમાં જગદ્ગુરુ શ્રીમદ વિજય હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્મધર પુણ્ય પ્રભાવક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ વિજય સેન સ્વરિશ્વરજીના હાથે કરાવી હતી અને સુરત ગોપીપુરા મોટા રસ્તા પર આવેલ પોતાના ઘર દહેરાસરમાં અલૌકિક બિંબોની સ્થાપના કરી હતી. શેઠ મુળચંદભાઈ, તેમના પુત્ર ભાઈચંદભાઈ તેમના પુત્ર તલકચંદભાઈ અને તેમના પુત્ર જવેરી મંછુભાઈએ પણ વંશપરંપરાએ વિ. સં. ૧૬૩૦ સુધી પોતાના ઘર દહેરાસરમાં આ બિંબોની પૂજા-ભક્તિ કરી હતી. સં. ૧૬૩૦ માં ઘર વેચવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આ ઘર દહેરાસરની ચાર પ્રતિમાઓને ગોપીપુરા આવેલ શ્રી ધર્મનાથજી ભગવાનના દહેરાસરજીમાં પરોણા દાખલ પધરાવ્યા હતા.

સં. ૧૬૪૭માં બાળ બ્રહ્મચારી મુનિરાજ શ્રી મોહન લાલજી મહારાજ સુરતમાં પધાર્યા. તેઓશ્રી આ અલૌકિક ચમત્કારી સ્ફટિક રત્નના પ્રતિમાજીના દર્શન કરી ઘણાજ આનંદ પામ્યા.

તેઓશ્રીની નિઆમાં ન્યારે ન્યારે દીક્ષા-વડી દીક્ષા વગેરે ક્રિયાઓ થતી ત્યારે નાણુ મંડાવી તેમાં આ ચૌમુખજી પધરાવતા.

મહારાજશ્રી શેઠશ્રી મંછુભાઈને વારંવાર ઉપદેશ આપતા કે આવા અલૌકિક ચમત્કારી સ્ફટિક રત્નના પ્રતિમાજીને માટે સુંદર દહેરાસર થયું જોઈએ અને આ પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા થાય તો તમારા સુરતના ભાગ્ય તો જાગી જાય પણ તમારા આત્માનું કલ્યાણ થઈ જાય. આ ઉપદેશની શેઠ મંછુભાઈને સારી અસર થઈ અને ગોપીપુરામાં મોટી પોળ (જુની સંઘવીની પોળ)ના નાકે પોતાના રહેવાના ઘરની સામેની મિલકતો ખરીદી લીધી. એ જગ્યાએ સુંદર દહેરાસર બંધાવવાનું નક્કી થયું. પણ દહેરાસર જોવાનું પોતાના ભાગ્યમાં નહિ હોય એટલે સં. ૧૬૬૧ના માગસર વદ ૧૧ના

દિવસે તેઓ મુંબઈમાં અવસાન પામ્યા. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ આ વખતે મુંબઈમાં બિરાજમાન હતા. તેઓશ્રીએ તેમને ઘેર જઈને શેઠશ્રીને અંત સમયે ધર્મ સંભળાવ્યો હતો. મહુર્મ શેઠશ્રી મંછુભાઈની બાવનાનુસાર તેમના ધર્મપત્ની શ્રી હીરાકુંવરબાઈ તથા છ સુપુત્રો ઝવેરીનગીતભાઈ, ચુનિભાઈ, બાબુભાઈ, છગનભાઈ, મગનભાઈ તથા હીરાભાઈ વગેરે કુટુંબીજનોએ દહેરાસર બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું અને એક રમણીય જિનાલય બે વર્ષમાં પૂર્ણ થઈ ગયું. સં. ૧૯૬૩ ના જેઠ સુદ ૨ ને ગુરવારના શુભ મુહૂર્તે પ્રાતઃ રમણીય શાંત મુર્તિ ખાલજીચારી પૂ. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના પદ્મધર પન્થાસશ્રી હર્ષમુનિજીના શુભ હરતે આ ચાર રતનની પ્રતિમાજીઓ તથા બીજા સાત આરસતા જિજ્ઞોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ અગીવાર પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા શેઠ મંછુભાઈના પુત્રો-પુત્ર વધુઓ ને આત્મજનોએ કરી. આ પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે અકાંક્ષ મહોત્સવ, શાંતિ સ્નાત્ર અતિ આનંદ-કેલાસપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રતિષ્ઠા શાંતિ સ્નાત્ર આદિ ક્રિયા કરાવવા માટે અમદાવાદ જૈન વિદ્યાશાળાવાળા સુશ્રાવક છોટાલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી આવ્યા હતા. પ્રતિષ્ઠાના દિવસે શ્રી શકલ સંઘનું સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરવામાં આવ્યું હતું.

હજુ દર વર્ષે વર્ષગાંઠ નિમિત્તે ઉત્સવ થાય છે. શેઠ શ્રી મંછુભાઈના પૌત્રો તથા કુટુંબ પરિવાર એકત્ર મળી ભક્તિ-પૂજા-પ્રભાવના કરે છે.

સં. ૧૯૬૩થી સં. ૧૯૯૮ સુધી આ દહેરાસરની વર્ષગાંઠ જેઠ સુદ ૨ના દિવસે સંઘ જમણ થતાં હતાં. સં. ૧૯૯૯ થી આજસુધી વરસાવરસ તે દિવસે શેઠશ્રી મંછુભાઈના કુટુંબીજનો તથા પૂજામાં આવનારાઓનું સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરવામાં આવે છે.

સં. ૧૯૯૯માં મૂળનાયક શ્રી સંભવનાથજી ભગવાનને હીરા તથા માણેકપાનાને ઝવેરાતને મુગટ કરવામાં આવ્યો છે જે શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈના સુપુત્રો જડેન રમણજીનેના પુત્ર ભાઈ રમણીકલાલ મુળચંદે નકરો આપીને ચઢાવ્યો હતો. આ ઝવેરાતને મુગટ સુરતના પ્રખ્યાત પરચીગર ભાઈ રતનલાલ પાસે બનાવવામાં આવ્યો હતો. તે સુંદર બનાવવા માટે ભાઈ રતનલાલને નગશેઠ શ્રી બાબુભાઈ શુભાવભાઈના હાથે માનપત્ર તથા ચાંદીનું કારકેટ આપવામાં આવ્યાં હતાં આગમોદ્ધારક પૂજ્યપાદ સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી આ દહેરાસરજી માટે એક બંધારણ ઘડાયું હતું અને તે મુજબ શેઠ મંછુભાઈ તલકચંદના કુટુંબના પાંચ સભ્યો તથા બીજા શ્રી વીસા ઓસવાલ શાંતિમાંથી ચાર વ્યક્તિ મળી કુલે નવ વહીવટદારો તેનો વહીવટ આજ દિન સુધી કરે છે.

સં. ૨૦૧૩ ના જેઠ સુદ ૨ ને ૩૧-૫-૫૭ ના દિને આ દહેરાસરજીને પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયાં તે નિમિત્તે ટૂરટીઓ તથા શેઠ મંછુભાઈ તલકચંદના કુટુંબીજનોએ સુવર્ણ મહોત્સવ-ઉજવ્યો હતો અને તે નિમિત્તે અકાંક્ષ મહોત્સવ, શાંતિ સ્નાત્ર આદિ થયાં હતાં. આપણા સ્વનામ ધન્ય ગુરુદેવ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની પ્રેરણાથી આ દહેરાસર થયું અને આ ચાર અતીક્રિ પ્રતિમાજી સુરત શહેરને સમૃદ્ધ બનાવી રહેલ છે. ૫૬ વર્ષ પહેલાં સુરતમાં પુજ્ય શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. જૈન જગતમાં મહા પ્રભાવશાળી, પુણ્યરશિ, વચન સિદ્ધ સાધુ પુરૂષની ખોટ પડી ગઈ.

એ મહા પુરૂષને પગલે પગલે આજે તો આચાર્ય પ્રવરો પદરથો, સાધુ મુનિરાજો તેમજ સાધીજી મહારાજો મુંબઈના આંગણે આવતા રહ્યા છે અને મુંબઈમાં જૈન ધર્મની જ્યોત જળહળતી રહી છે, તેનો વશ આપણા પુજ્યપાદ મુનિ રતન શ્રી મોહનલાલજી મહારાજને છે.

MUNI MAHARAJA SHRI MOHANLALJI

SHRI MOHANLAL BHAGWANDAS JHAVERY

B. A. (Hons) LL. B., Solicitor

Sri Mohanlalji was born at Chandpur in Marwad of Brahmana parents Badaramalji and Sunder on Caitra Vad 6th 1885 Vikrama era. He was initiated as Yati in 1963 by Sri Mahendrasuri and was made a pupil of Sri Rupacandji himself a pupil of Sri Mahendrasuri and became a Samvegi (Reformist) Sadhu in 1931. In those times Bombay was not considered sufficiently holy for visit or stay of Sadhus. Sadhus used to come only upto Daman and never proceeded southwards beyond Daman. Sri Mohanlalji considered it his duty to preach jain doctrines to the Bombayites also and make them follow the path of religion. As a Samvegi Sadhu he visited Bombay for the first time in 1947 then again in 1951, 1952 and 1957. When in Bombay he so much impressed Jains as well as non-Jains by his simple holi life that he earned great respect and regard of all Bombayites without distinction of caste and creed whether rich or poor whether literate or illiterate. What impressed the people most was his pure and simple ascetic life. His unassuming nature and his preaching founded on the basic principles of all religions appealed to the heart of every one of his hearers. His speech seemed more to be the speech of a saintly soul rather than of a mere scholar. His hearers were impressed and convinced because his discourse appeared to be specially meant for every one of his hearers and suit them inspite of their divergent tastes. It always appeared to be a heart-to-heart talk. His manners were charming by their very simplicity. He seemed always to be frankly disclosing whatever passed in his mind. Although religious-minded he had sympathy and love for the worldly-minded and used always to guide them to better ways and simpler but higher sphere of life. By his holy life and saintly thoughts directed towards the welfare of every creature and his concentration on the ideal of Ahimsa, he had so to say created a very holy and peaceful atomsphere around him and whosoever came in contact with his hallowed personality, enjoyed real peace of mind and many times such occasion became the

turning point of his life. The writer though then very young had the privilege of hearing his very impressive discourses and he still retains the highest regard for his simple unassuming but truly humane, holy and ideally ascetic life. Without his asking any one specially, people spent lacs of rupees for religious and charitable purposes. The richest used to wait upon him daily to learn even by mere word or hint of his pupils what would meet with his remotest desires and used to tie each other to carry out the same. The period of his life prior to 1947 was really the preparatory ground of his immense popularity in his later life which went on increasing till he died at Surat on Chaiter Vad 12th 1963 Vikrama era. During the period of 16 years from 1947 to 1963 he spent monsoon at Surat in 1948 and 1950 and at Bombay in 1951 and 1952 and stayed at Surat during the monsoons of 1955 and 1956 and again stayed in Bombay from 1957 to Magha 1963 and visited Surat last in 1963 when he departed this life. During the year 1947 he went with a sangha on pilgrimage to Satrunjaya in Palitana and stayed there during the monsoon of that year. The monsoon of 1953 he spent at Ahmedabad and that of 1954 at Patan. As a result of his preachings several Libraries and schools for religious secular education and charitable funds were started at Bombay, Surat, Palitana and Ahmedabad. An Industrial school also imparting religious education named Rao Saheb Hirachand Motichand Jhavery and A. S. Jayakore Udyogasala was started at Surat. There is a library and Sanskrits Pathasala established in his memory at Bombay which is even now rendering very useful services to the Jains as well as non-Jains.

We have already described the charming personality of Sri Mohanlalji. Advertising to his Mantric powers, we apprehend that to describe particular incidents would involve mention of names of contemporaries so we would say generally that he was believed to possess Vacanasiddhi-miraculous power by which whatever he said came to pass. In or about 1930 when he was on the outskirts of Jaipur city and had to pass a night in a Jungle near a Vav (a stepwell) a tiger approached him. He thereupon stood in meditation in Kayotsarga-pose. The tiger thereupon nodded his head and went away. In or about 1945 when he was at a place near Kaira, probably Matar about the month of Chaitra, a buffalo was about to be sacrificed during Navratra in the temple of a Hindu goddess. When pressed by the Jain Sangha

to do something to save the buffalo he got charmed powder (vasa) dropped on the buffalo and it immediately became wild and turbulent and escaped. Thenceforward the animal-sacrifice was discontinued there. He had much influence with the king of Sirohi and obtained permission from him for Jains to construct a temple with a turret at Rohida which was being objected to by local Brahmins and others.

Many have experienced what may be described in yaugic terms his Anugraha Sakti. Whosoever he blessed became prosperous in every respect. People of Surat held him, and even now hold his memory in high regard, all attributing there prosperity to the blessings of the Guru Maharaja Sri Mohanlalji¹. His photoes are to be seen in much greater number in the houses and shops, of the Jains than of any other Jain Sadhu. His name is remembered in the morning by Jains as they remember the name of Sri Gautama. Once when Sri Mohanlalji was in Bombay the rain was delayed for a very long time and people became very anxious and a Rathyatra i.e. Procession with the idol of Shri Jina installed in a chariot was taken out under his directions and the rain poured down immediately.

'Comparative and critical study of Mantrashastra'

सुरते आवका अस्य, धनिनो ऽ भवताशिषः ।
किंवदन्तो विवयं सत्या, कूर्चे कूर्चेऽपि लक्षणम् ॥

—मोहनचरितं, सर्ग १३।५०

પૂજ્યપાદ્શ્રીની પાંચ પદ્યકૃતિઓ

લે. સંપાદકીય.

કાવ્ય એ તો સંવેદનાનું આંસુ છે. દરેક દેશે, દરેક સંસ્કૃતિએ એની દૂધભાષામાં પોતાનાં આંસુ સાર્યાં છે.

શ્રમણસંસ્કૃતિએ તો એવાં ઘણાં આંસુ સાર્યાં છે. પરંતુ એનાં આંસુ વેદનાનાં નથી. એ આંસુ તો ઉમળકાનાં છે. ભક્તિના આવેગનાં એ તો હર્ષભિન્નુઓ છે.

જૈન સાહિત્યે ઘણા જ ભક્તિકાવ્યો આપ્યાં છે. સંપ્રદાય એને ‘સ્તવન’ના નામથી ઓળખે છે. પરંતુ સાહિત્ય તો એ ‘સ્તવન’ને ભક્તિકાવ્યથી જ ઓળખશે.

મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજે પણ એવાં કેટલાંક ભક્તિકાવ્યો (સ્તવન) લખ્યાં છે. તેમનું સમગ્ર જીવન જોતાં તો સાહિત્યની આ પ્રવૃત્તિ જૂજ જ જોવા મળે છે. તેમની માત્ર પાંચ જ કૃતિઓ આસ્વાદ માટે મળી શકી છે. તેમણે એ સિવાય બીજાં સ્તવનો લખ્યાં હશે કે આટલા જ લખ્યાં હશે એ એક સવાલ છે. અને એ સવાલ સંશોધન માંગી લે છે. પરંતુ એ સ્તવન ઉપરથી એટલું તો જરૂર ફલિત થાય છે કે મુનિશ્રીમાં કવિત્વ-શક્તિ પણ હતી. કાવ્યને યોગ્ય એવું ઊર્મિલ ને સંવેદનશીલ હૈયું પણ હતું.

શ્રીમદ્ આનંદધનજી કે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી જેવી કાવ્યપ્રતિભા ભલે તેમની રચનામાં જોવા ન મળે પણ જ્યારે તેમનો સ્મારક ગ્રંથ બહાર પડે છે અને તેમનું સળંગ વિસ્તૃત જીવન પણ તેમાં સામેલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમની આ એક પ્રવૃત્તિની નોંધ લેવી જરૂરી બની જાય છે. એ ઉદ્દેશથી અમે તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓનું આહુ વિશ્લેષણ કરીએ છીએ.

તેમની પાંચ કૃતિઓમાંથી ચાર ભક્તિકાવ્ય (સ્તવન) છે. અને એક રૂપક કાવ્ય (સજ્જાય) છે. એ ચાર સ્તવનોમાંથી બે સ્તવન શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પર રચાયેલાં છે. તેમાં એક રાજસ્થાનમાં આવેલ જોશાણો ગામના શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાન પર છે. જ્યારે બીજું સ્તવન દક્ષિણ ભારતના વરાડ પ્રાંતમાં આવેલ શીરપુરના શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ પર લખાયેલ છે. ત્રીજું સ્તવન છે તે ધુલેવા (કેશરીયાજી)ના શ્રી આદીશ્વર ભગવાન પર છે અને છેલ્લી કૃતિ નવપદજી પર સંકલિત થયેલી છે.

શુણક ને સાહિત્યના ગજથી એ કૃતિઓ તપાસીએ તો એ પાંચે કૃતિઓમાં ‘સજ્જાય’ એ તેમની કીર્તિદા બની રહે છે.

પહેલાં તેમના સ્તવનો પર વિશ્લેષણ કરીશું ને અંતમાં તેમની સજ્જાય જોઈશું....

સ્તવન ૧ હું.

સિરપુર નગરમાં શોભતાં રે, અંતરીક્ષ પ્રભુ પાસ;
 દક્ષિણ દેશ વરાડમાં રે, ખીચમેં લિયો તુમે વાસ.
 હો જિનજી ! ભક્તિ હૃદયમાં ધારજો રે,
 અંતર વૈરીને વારજો રે; તારજો દીન દયાલ.... હો ૧
 પહાડ પર્વત ઉલ્લંઘીયા રે, ઝાડી જંગી અતિ કૂર;
 તુજ દરશન કરવા ભણી રે, આવ્યો હું ઇતની દૂર. હો ૨
 વામાનંદન વંદીએ રે, અશ્વસેન કુલ અંદ્ર;
 સમદ્રણેં કરી શોભતાં રે, સેવે સુર નર ઇન્દ્ર. હો ૩
 શ્યામ વરણ સોહામણો રે, અદ્ભૂત બિંબ ઉદાર;
 તરણ તારણ જિનેશ્વર રે, આવાગમન નિવાર રે. હો ૪
 ધરણીથી ઉઠ્યા વસો રે, નયણે નિરખ્યા સો પ્રમાણ;
 બિરુદ બડો છે રાજનો રે, સાહિબ ચતુર સુખજી. હો ૫
 સંવત ઓગણીસ તિયાસીમેં (૧૯૦૩) રે, માધવ વદિ સુખકાર;
 તિથિ દશમી યાત્રા કરી રે, આનંદ હરખ અપાર રે. હો ૬
 પ્રભુ લેખ્યા ઘણા ભાવસું રે, સાથે સખલ પરિવાર;
 મોહન મુનિ કહે માહરી રે, કીજે તુમ પ્રતિપાલ. હો ૭

સ્તવન ૨ જી.

ધુલેવામેં રિખલ દેવ સુખકારી, મેં તો વારી જાઉં વાર હજારી.
 નાલિરાય મરૂદેવીકે નંદન, કુલ ઇક્વાકુ ઉજાલી;
 પાંચ ધનુષ શત કંચન કાયા, જુગલ ધર્મ નિવારી. ૧
 દેશ મેવાડી વિકટ પહાડી, અતિ હી સાગર ધન ભારી;
 ખાખર ભાખર બિચ બિરાજે, મંદિર બન્યો મનોહારી. ૨
 ચોસઠ ઇન્દ્ર કરે જાકી સેવા, હીલ મિલ બહુ નરનારી;
 જો ધ્યાવે સો હી ફલ પાવે, કો કહે મહેમ તિહારી. ૩
 ઓગણીસે સત્તરે (૧૯૧૭) શ્રાવણ સુદ દિન તિથિયા શુકરવારી;
 કારી, લખનઉ, પુરશાહ સંઘે, ભેટ ચરણ હિતકારી. ૪
 ચિંતા ચૂરણ, આશા પૂરણ, કલ્પવૃક્ષ અવતારી;
 મોહન મુનિ કહે મુજને હોજો, તુમ દરસ સેવાકારી. ૫

સ્તવન ૩ શુ.

ચિંતામણી સ્વામિ આપ બિરાજે, મરુધર દેશમેં.
 મરુધર દેશ સોહામણો સરે, જીહાં જેશાણો ધામ;
 અરિહંત દેહરાં દીપતાં સરે, કાંઈ ભવિક જીવ વિશ્રામ. ૧
 દ્વર દેશ હમ ઉપને સરે, વિકટ પંથ અતિ ભારી;
 મિથ્યાકુલ અજ્ઞાન બહોત હે, કહાં મિલે ઉપકારી. ૨
 ચૌરાશીમેં મેં સદ્દા સરે, દુઃખ અનંતાં કાલ;
 દેવલોકમેં ઉપનો સરે, કુલમાળ કરમાય. ૩
 દશ દષ્ટાંતે દોહલો સરે, પાયો નરભવ સાર;
 સુશુરે બાક્ય જબ સુણિયો, પાયો તુજ આધાર. ૪
 તુજ મુદ્રા મુજ મન વસી સરે, કાપ કરમકી ફાસ;
 કેવળજ્ઞાન કૃપા કરકે, દીજે મુક્તિ પુરીમેં વાસ. ૫
 ઉપાદાન ઓર નિમિત્ત હે સરે, તુજ આગમ અનુસાર;
 મોહન પ્રભુ અરજી સુણો સરે, મત મૂકો વિસાર. ૬

સ્તવન ૪ શુ.

નવપદ ધ્યાન સદા જયકારી,
 અરિહંત, સિદ્ધ, આચારજી પાકક;
 સાધુ દેખો ગુણ રૂપ ઉદારી....નવપદ....જયકારી
 સદા હિતકારી. ૧
 દરશન જ્ઞાન ચારિત્ર કે ઉત્તમ,
 તપ દોય ભેદે હૃદય વિચારી....નવપદ....જયકારી
 સદા હિતકારી. ૨
 મંત્ર જહી ઓર તંત્ર ઘણેરાં,
 ઉન સબકું હમ દ્વર વિસારી....નવપદ....જયકારી
 સદા હિતકારી. ૩
 બહોત જીવ ભવજલસે તારે,
 ગુણ ગાવત હે બહુ નરનારી....નવપદ....જયકારી
 સદા હિતકારી. ૪
 શ્રી જિનભક્ત મોહન મુનિ વંદન,
 દિન દિન ચડત હરખ અપારી....નવપદ....જયકારી
 સદા હિતકારી. ૫

આ ચાર સ્તવનોમાંથી બે સ્તવન ક્યારે લખાયાં તેની વિગત તો આપણને તે તે સ્તવનમાંથી જ મળી રહે છે. પહેલું સ્તવન તેમણે સં. ૧૯૦૩ ના મહા વદ ૧૦ ના લખ્યું છે. બીજું સ્તવન સં. ૧૯૧૭ ના શ્રાવણ સુદ પૂનમના શુક્રવારે લખ્યું છે. આ આ સ્તવનો તે તે ધામોની યાત્રા કરતાં લખાયાં હશે એમ સ્તવન વાંચવાથી સમજાઈ આવે છે.

આ ચારેય સ્તવનો એવા સરળ ને સુગમ શબ્દોમાં લખાયેલ છે કે તેનો ભાવ ને અર્થ સમજવામાં આપણને જરાય શ્રમ પડતો નથી.

કાવ્યને અનુરૂપ એ સ્તવનોમાં પ્રાસ કેઠ સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. અલંકારનો પણ થોડો ઉપયોગ કર્યો છે; ચિંતા-ચૂરણ, આશા-પૂરણ વ. તેમજ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવાનું પણ મુનિશ્રી ચૂક્યા નથી. હા. ત:—

“ પહાડ પર્વત ઉદ્ભવીયા રે, ઝાડી જંગી અતિ ફૂર. ” [સ્તવ ૧]

“ દેશ મેવાડી વિકટ પહાડી, અતિ હી સાગર ઘન ભારી. ” [સ્તવ ૨]

આ વર્ણનથી મુનિશ્રીએ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માનું સાચુજ્ઞ સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સ્તવનોમાં ઊર્મિઓના ઉછાળા કે લાગણીઓના ઘોષ નથી પરંતુ તે એક શાંત ને મંથર ગતિએ પોતાનામાં જ મસ્ત બની જેમ ઝરણું ધીમું ગુંજન કરતું સાગરમાં ભળી જાય છે તેવી જ રીતે આ સ્તવનઝરણાઓ પ્રભુના પ્રેમસાગરમાં ઝરઝર નાદ કરતાં ભળી જાય છે.

જૈન સાહિત્યમાં સ્તવન એક આગવું અંગ છે, ને તે પ્રકાર ઘણાએ ખેડીને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે, ને તેમાં જયતા એ તો જૈન સ્તવનોની વિશિષ્ટતા છે. કોઈપણ સ્તવન તમે ગાઈ શકો એવી રીતે તેની રચના થયેલી છે. શ્રીમદ્ આનંદધનજી, ઉ. યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી આદિની ચોવીશી વાંચતા આપણને એનો આલ આવે છે.

સરળ શબ્દો પ્રાસાનુપ્રાસ અને શાંત રસથી તેમજ તેમાંની કેટલીક તળપટ્ટી સૂરાવલીથી એ બધા જ સ્તવનો ગેય બન્યાં છે.

આ ઉપરાંત આ ચારેય સ્તવનોમાંથી છેલ્લા નવપદજીના સ્તવનમાં એક ધ્યાન ખેંચે તેવી વિગત આપી છે.

મુનિશ્રીએ એ સ્તવનમાં પોતાના જીવનની એક વાત કહી છે, અને એ તો સ્વાભાવિક છે કે સર્જક જ્યારે સર્જના કરે છે ત્યારે પોતાની સંવેદનાને પણ વણી લે છે અને જ્યારે એવી વણેલી સર્જના આપણા હાથમાં આવે છે ત્યારે એ ચોક્કસ આપણા હૈયાના તારને ઝણઝણાવી જાય છે.

મુનિશ્રીએ એ સ્તવનમાં વાચકના ઊર્મિ તંત્રને જગાડવાનો જરાય પ્રયત્ન નથી કર્યો પરંતુ હૈયાના ભાવનો જાણકાર તો જરૂર કહેશે કે મુનિશ્રીએ પોતાના સંવેદનને અહીં વણી લીધું છે.

૧૯૩૦ ની એ સંવત હતી. મુનિશ્રી ત્યારે કલકત્તામાં હતા, ઉપાશ્રયમાં એક ભાઈએ આવીને ‘ઈચ્છામિ ખમાસમણે’ કહી વંદન કર્યું. તે જ પળે તેમના હૈયામાં એક ભારે ગડમથલ શરૂ થઈ અને અંતે એ ગડમથલ એક સવાલ પર આવીને ઉભી રહી. યતિ રહું કે સંવેગી બનું? એક બાળુ ભૌતિક સંપત્તિ ચળકતી હતી, બીજી બાળુ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ હતી, એક બાળુ આભાસિક સુખ હતું જ્યારે બીજી બાળુ સ્વાભાવિક ને શાશ્વત સુખ હતું. મુનિશ્રી વિમાસણમાં હતા, ઘડી આ બાળુ મન જતું હતું ને ઘડી તે બાળુ જતું હતું. આમ પસંદગીનું ત્રાજવું હાલમટાલ હતું, પરંતુ આખર જીત તો સંવેગની જ થઈ. તેનું પદ્યું નમી ગયું. મુનિશ્રીએ યતિજીવનને હંમેશ માટે ફારગતિ આપી દીધી. એ જીવનના તમામ અવશેષોને નષ્ટ કરી નાંખ્યા.

એ પ્રસંગની યાદ આવતા મુનિશ્રી બોલી ઉઠે છે:—

મંત્ર જડી એર તંત્ર ઘણેરાં;
ઉન સખકું હમ દૂર વિસારી,
નવપદ ધ્યાન સદા જયકારી, સદા હિતકારી,

આ પંક્તિથી મુનિશ્રીના જીવનનું એક અભૂતપૂર્વ પાસુ જોઈ શકાય છે. કારણ યતિ-જીવનની સંપત્તિ, સાદ્યબી ને સન્નિવેષ ત્યાગીને જ તેમણે પરિતૃપ્તિ માણી નહિ; વાર-સાગત મળેલા અનેક મંત્ર, તંત્ર, વિદ્યા અને જડીબૂટ્ટીઓને પણ તેમણે ભુલાવી દીધી.

આમ આ કડી તેમના જીવન પર પ્રકાશ પાડવાને માટે નોંધપાત્ર બની રહી છે. હવે તેમની કીર્તિદા કૃતિ સન્નિવેષ જોઈએ.

સન્નિવેષ.

તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હૈ,
સૂત્ર રૂપસે ભરી પેટીયાં, મુનિવર બન્યા વ્યાપારી;
તરહ તરહ કા માલ બતાવે, અપના મન રાજી જી,
તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલા નંદનકી ખુલી દુકાન હૈ.
જિનવાણીકો ગજ હૈ ભારી, જરા ફરક નહીં બન;
નાપ નાપ કર દેવે, સદ્ગુરુ કરે મન અપના રાજી જી.
તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હૈ,
જીવદયાકી મલમલ ભારી, શુદ્ધ મન મિસરુ લીજે;
ડબલ ઝીણુ સમતા લધે, થાં રે ચાવે સો માલ લીજે જી.
તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હૈ.
તપસ્યા કા બન્દાગલ ભારી, સાડી લે સંતોષ;
ઐસા વ્યાપાર કરો જિનવરસે, ચેતન ! પાયો મોક્ષજી.
તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હૈ.

ખૂશી હોય તો સૌદા કરના, નહીં જખરીકા કામ;
 થારે ચાવે સો માલ લે જાઓ, મેં માંજૂં નહિ દામ.
 તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હે.
 માલ ખિકે હૈ થોડો જિણુશું, ખરચ પૂરે નહિ ચાલે;
 ભર્યા ખજાના કબહુ ન ખૂટે, સફુરુ દીયો હાથજી.
 તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હે.
 સંવત્ યોગણીસસો સાલ સાત-ચાલીશ મુંબઈ ચૌમાસો;
 મુનિ મોહન ઉપદેશ સુણાવે, મોક્ષ જાવણરી વારીજી.
 તુમ માલ ખરીદો, ત્રિશલાનંદનકી ખુલી દુકાન હે.

❧

‘સજ્જાય’ આ પણ જૈન કાવ્ય સાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. ‘સજ્જાય’ શબ્દ આમ તો સ્વાધ્યાયનો અર્થ સૂચવે છે. પરંતુ કાવ્યમાં જ્યારે એ આવે છે ત્યારે એ ‘સજ્જાય’ સ્વાધ્યાય ન બનતાં ક્યારેક એ કથાગીત બની જાય છે, તો ક્યારેક એ ઉપદેશકાવ્ય બની રહે છે.

સાહિત્યની પરિભાષામાં આ ‘સજ્જાય’ને ઓળખવી હોય તો એને આપણે ‘રૂપક-કાવ્ય’ (Allegory) ના નામથી ઓળખી શકીએ. કારણ ઘણી સજ્જાયો રૂપકનો આધાર લઈને કવિના આદર્શ, ભાવના અને સંદેશને વ્યક્ત કરે છે.

જૈન શ્રમણોએ એવા રૂપકોનો આધાર લઈને જૈન સિદ્ધાંતોનો ખૂબ જ પ્રચાર કર્યો છે, અને એ ઉપરાંત ‘સજ્જાય’ના માધ્યમ દ્વારા કંઈક પ્રભાવિક પુરુષોના જીવન પણ ગાયાં છે. દા. ત:—

‘અરણિક મુનિવર ચાલ્યા ગોચરી....’

‘નામ ઇલાપુત્ર જાણીએ, ધનદત્ત શેઠનો પુત્ર....’

લઘુ નવલિકાની જેમ એ થોડી જ કડીઓમાં એક આખા ય પાત્રનો અને તેના પ્રસંગનો ચિતાર આપણને કરાવી જાય છે. પરંતુ મુનિશ્રીએ તેમની ‘સજ્જાય’ વડે એવી કોઈ જીવનગાથા ગાઈ નથી.

આખી ય સજ્જાય વાંચતા એમ લાગે છે કે મુનિશ્રીને વાચકના દિલની સારી એવી સમજ હતી. કારણ વાચકને જ્યારે પોતાના જ અનુભવની વાત જાણવા ને વાંચવા મળે છે ત્યારે એ કાવ્ય કે કૃતિનો ભાવ જલ્દીથી સમજી જાય છે. અને તેમાંય રોજના સહવાસની વાતનો આધાર લઈને જ્યારે એ કૃતિ વાચકના હાથમાં આવે છે ત્યારે તો એ કૃતિ વાચકના દિલ પર ધારી અસર કરી જાય છે.

મુનિશ્રીએ આ સજ્જાયમાં સર્વવ્યાપક એવા વ્યાપાર ને વેચાણનું રૂપક લઈ પોતાના ચેતન (આત્મા) સાથે વાત કરી છે.

પોતાને એ કાપડના વેપારી માને છે ને પોતાને ત્યાં ક્યો માલ મળે છે ને એ માલની કીંમત શુ છે તે જણાવે છે.

૧-૨-૩-૪ કડીમાં આમ ભૂમિકા બાંધી ૫-૬ કડીમાં એ પોતાની વેદના કહે છે કે માલ એટલો બધો ઝોછો વેચાય છે ને ઘરાકી પણ એવી મંદ છે કે અરથ પણ પૂરો થતો નથી.

છતાંય મુનિશ્રી નિરાશ થતા નથી અને આશાભર્યા સૂરે કહે છે: કંઈ નહિ, ભલે અર્થ ખૂટે પણ આપવાથી એ (આધ્યાત્મિક) ખજાનો તો ખૂટવાનો નથી.

આમ આશાનો એક સરોદ છોડીને છેલ્લે એ સન્ન્યાય સં. ૧૯૪૭ માં મુંબઈમાં લખી છે એની નોંધ લઈ, પોતાની મુક્તિપુરીમાં જવાની અભિલાષા જણાવીને એ ‘સન્ન્યાય’નું પૂણું વિરામ મૂકે છે.

સન્ન્યાય’માં રૂપકો એવાં સ્પષ્ટ ને સુરેખ મૂક્યાં છે કે જેથી વાચકને એનો ભાવ ને હાઈ સમજતા વાર નથી લાગતી. એ સીધે સીધું જ એ કાવ્યને માણી શકે છે.

સન્ન્યાયની શરૂઆત એવી સરળ, સુગમ તેમજ નાટ્ય ઢબે થઈ છે કે ‘તુમ માલ ખરીદો ત્રિશલ્લાનંદનકી ખુલી દુકાન હૈ’ આ પંક્તિ વાંચતા જ બાણે એક વેપારી બજારમાં પોતાના માલના વેચાણ માટે મોટેથી ખૂમ પાડી રહ્યો હોય એવો અનુભવ થાય છે. નાટકનો એકાદ આડ પ્રસંગ હોય ને તેનું પાત્ર જે રીતે બોલતું હોય એવી જ ઢબથી બાણે બધા શબ્દો ગોઠવાઈ ગયા છે.

‘ખુશી હોય તો સોદા કરના નહીં જખરીકા કામ;
થારે આવે સો માલ લે જાઓ, મેં માંગૂં નહિ દામ.’

આ પંક્તિઓ વાંચતાં તો એ દશ્ય બાણે સજીવ જેવું બની જાય છે.

સન્ન્યાયનો પ્રારંભ જે શીઘ્ર ગતિથી થયો છે એ ગતિ અંત સુધી જળવાઈ રહે છે. અને પહેલા જ જણાવી ગયા છે કે આ રૂપક કાવ્ય છે. એ પ્રમાણે દરેક પંક્તિમાં રૂપકો બોવા મળે છે ને એ રૂપકો પણ ઘણા જ સુયોગ્ય રીતે સંકલિત થયા છે, દા. ત. :-
‘જિન વાણીકો ગજ હૈ’ આ ગજને બે અરિહંતની સ્યાદ્રાદ વાણીના બદલે બીજા સાથે સરખાવવામાં આવે તો મુનિશ્રી જે ભાવ એથી સ્પષ્ટ કરવા માંગે છે તે ભાવ જ મરી જવા સંભવે છે. આમ પાંચેય કૃતિઓમાંથી અલંકાર ને કથનની દૃષ્ટિએ આ સન્ન્યાય આગવી તરી આવે છે.

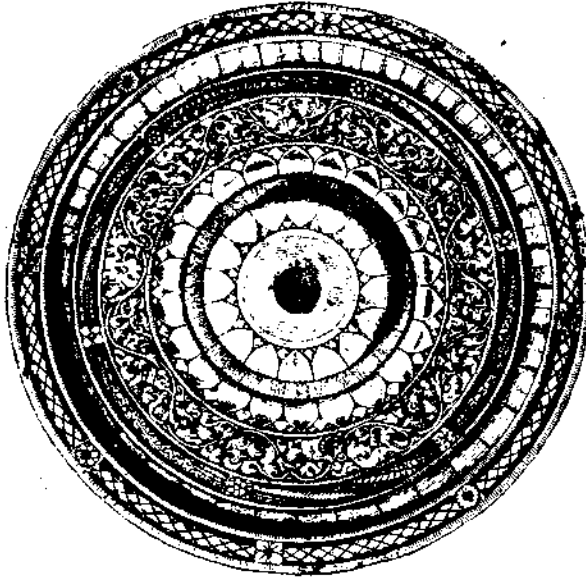
શબ્દોની સંકલના પણ ખૂબજ ચીવટાઈથી કરેલી હોય એમ લાગે છે. દરેક કડીના અંતમાં આવતાં ‘જી’ થી સન્ન્યાય જીવંત બની રહી છે તેમજ ‘તરહ તરહ’ ‘નાપ નાપ’ ના બેવડા સંયોજનથી ભાવને ખૂબ જ સુંદર રીતે અભિવ્યક્ત કર્યો છે. ને તેમાંય મારવાડની તળપદી ભાષાના ઉપયોગથી આ ‘સન્ન્યાય’ ફરી ફરીને ગાવી ગમે તેવી બને છે.

જ્યારે વેપારના રૂપકનો આશ્રય લઈને આ ‘સજ્જાય’ આવે છે ત્યારે શ્રીમદ્ આનંદધનજીનું તેવા જ રૂપકવાળું એક પદ યાદ આવે છે.

“મૂલડો થોડો લાઈ વ્યાજડો ઘણો રે,
કેમ કરી દીધો રે જાય;
તલપદ પૂંજ મેં આપી સઘળી રે,
તોયે વ્યાજ પૂરું નહિ થાય.”

આ સાથે સાથે નરસિંહ મહેતાની પણ યાદ આવી જાય છે. એ એક ઠેકાણે ગાય છે:—

“અમે તો વહેવારિયા રામનામના રે,
વેપારી આવે છે બધા ગામગામના રે....”

“ જ્ઞાન અને ભાવના ”

લેખક : પૂઠ પંચાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર

“ भावनानुगतस्य ज्ञानस्य तत्त्वतो ज्ञानत्वादिति ”

‘ધર્મ’-નિ-દુ’ અધ્ય. ૬-૩૦

જ્ઞાન એ વસ્તુતત્ત્વ છે, ભાવના એ પુરુષતત્ત્વ છે. જ્ઞાન જોયને અનુસરે છે, ભાવના પુરુષના આશયને અનુસરે છે. જે પુરુષ પોતાના આત્માને શિષ્યપણે કર્મથી મૂકાવવા ઇચ્છે છે, તે પુરુષ તેના ઉપાયરૂપ જ્ઞાનને માટે જેમ ઉદ્યમ કરે છે, તેમ તેના ઉપાયભૂત ભાવના માટે પણ સદા પરિશ્રમ કરે છે. જ્ઞાનથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણી શકાય છે. ભાવનાથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકાય છે. જ્ઞાન થયા પછી પણ આત્મસ્વરૂપને પામવા માટેની ભાવનાનો આશ્રય ન લેવાય તો જાણેલું જ્ઞાન ફળહીન બને છે.

જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. વિરતિ સમતાસ્વરૂપ છે. સમતા સકળ સત્ત્વના હિતાશયરૂપ છે. સકળ સત્ત્વહિતાશય ભાવનાથી લભ્ય છે. સર્વ જીવ પ્રત્યે આત્મતુલ્યભાવ આપ્યા વિના, આત્મતુલ્ય સ્નેહ જગાડ્યા વિના, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થભાવ લાવ્યા વિના હિતાશય ટકતો નથી. તે વિના સમતા ટકતી નથી. સમતા વિના વિરતિ ફળતી નથી. વિરતિ વિના જ્ઞાન વધ્ય બને છે.

જ્ઞાનનો વિષય એ જોય છે. ભાવનાનો વિષય એ ક્યેય છે. સર્વ જીવરાશિ અને તેમના સુખ-દુઃખ પણ છે, જે સુખ પોતાને અભીષ્ટ છે, તે સુખ સર્વને મળે અને જે દુઃખ પોતાને અનિષ્ટ છે, તે કોઈને ય ન મળે, એ જાતિનો ભાવ જાગ્યા વિના પુરુષની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? ઈર્ષ્યા-અસૂયાદિ ચિત્તના મળો કેવી રીતે નાશ પામે ? પરમાત્માની ભક્તિમાં નડતા વિક્ષોષો કેવી રીતે દૂર થાય ? સમસ્ત પ્રદેશે કર્મના ભારથી ભરેલો આત્મા હલકો કેવી રીતે બને ? વાસનાના જોરથી પરાભૂત થયેલો વાસનાનિર્મુક્ત કેવી રીતે થાય ? માટે જ્ઞાનના સ્થાને જ્ઞાનનું જેટલું માહાત્મ્ય છે, તેટલું જ ભાવનાના સ્થળે ભાવનાનું માહાત્મ્ય છે. અને તેટલું જ ચારિત્ર, વિરતિ કે સર્વ સાવધના ત્યાગના સ્થાને તેના પ્રત્યાખ્યાન અને પાલનનું માહાત્મ્ય છે. એક-બીજાના સ્થાને એક-બીજાની નિરૂપયોગિતા ભલે હો પણ પોતપોતાના સ્થાને એક-બીજાનું એકસરખું મહત્ત્વ છે. અજ્ઞાની ભવ કેવી રીતે તરશે ? એ જેમ પ્રશ્ન છે, તેમ ભાવનાહીન કે વિરતિશૂન્ય પણ કેવી રીતે ભવને તરશે ? એ પણ તેટલો જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. જ્ઞાન કે વિરતિ ક્વચિત્-કદાચિત્ સર્વસુલભ ન હોય તો પણ વિવેકયુક્ત માનવજન્મમાં ભાવના તો સર્વસુલભ છે.

શ્રી જિનાગમમાં નમસ્કાર મહામંત્રને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ પણ હવે સમજાશે. નમસ્કાર મહામંત્ર માત્ર જ્ઞાનનો વિષય નથી, પણ જ્ઞાનની સાથે ભાવનાનો વિષય છે. મહામંત્રને જાણી લીધો પણ મંત્ર મુજબ ભાવની વિશુદ્ધિ ન થઈ, પરમેષ્ઠિઓનો જેવો ભાવ છે, તેવો ભાવ પોતાને ન સ્પર્શ્યો, તો તે મંત્ર કેવી રીતે ફળે ! મંત્રમાં 'જ્ઞેય' અને 'ધ્યેય'ની યથાર્થતા ઉપરાંત 'જ્ઞાતા' અને 'ધ્યાતા'ની વિશુદ્ધિ પણ આવશ્યક છે. ધ્યાતાની વિશુદ્ધિ ભાવનાના બળ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાન ન મળવાથી જેમ અજ્ઞાનતાનો અધિકાર વ્યાપે છે, તેમ ભાવના ન વધતાં કર્તવ્યહીનતાનો, કર્તવ્યભ્રષ્ટતાનો દોષ આવે છે. ધર્મીમાત્રનું કર્તવ્ય છે કે તેની ભાવના સર્વ જીવના હિતવિષયક હોવી જોઈએ. તેમાં જેટલી કયાશ તેટલી તેના ધર્મપણામાં કયાશ. કર્તવ્યહીન થતાં બચવા માટે સર્વજીવવિષયક હિતની ભાવના અને એ ભાવના-પૂર્વક યથાશક્ત્ય વર્તનની અપેક્ષા છે. વર્તનમાં ઓછા-વધતાપણું આલોચનાદિથી શુદ્ધ થઈ શકે. ભાવનામાં ન્યૂનતા માટે ભાવનાની પૂર્ણતા સિવાય બીજી કોઈ આલોચના નથી. બીજું કોઈ પ્રાયશ્ચિત નથી. લૌકિકમાં જેમ કૃતમ્નીને કૃતરાતા સિવાય શુદ્ધિ માટે બીજું કોઈ પ્રાયશ્ચિત માન્યું નથી, તેમ લોકોત્તરમાં નમસ્કારભાવ વિના, સર્વ જીવોના હિતાશય વિના, સર્વ જીવો પ્રત્યે સ્નેહભાવ વિકસાવ્યા કે અનુમોદા વિના બીજું કોઈ પ્રાયશ્ચિત નથી, શુદ્ધિકરણનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

જ્ઞાન બીજને જાણવા માટે છે, ભાવના પોતાને સુધારવા માટે છે. જગત તમામને જાણ્યા પછી પણ પોતાને, પોતાની જાતને સુધારવાની ભાવના ન જાગે, તો તેવા જ્ઞાન વડે શું ? પોતાની જાતને સુધારવા માટે નમસ્કાર ભાવ, ક્ષમાપના ભાવ, સકળ સત્ત્વહિતનો કે તેના અનુમોદનનો ભાવ લાવ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. તેથી જ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રને સકળ આગમમાં પ્રથમ અને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. ચૂલિકા સહિત તેને મહાશ્વતસ્કંધ કહ્યો છે. પ્રથમ કે પ્રધાન સ્થાન એટલા માટે કે તેમાં ભવ્ય-ત્વપરિપાક કરવાના સઘળા સાધનો એક સાથે ગુંથી લેવામાં આવ્યાં છે. જીવને કર્મના સંબંધમાં આવવાની અનાદિ યોગ્યતારૂપ સહજભાવમળને ઘટાડવા માટે જરૂરી સઘળી સામગ્રીનું સેવન એક સાથે તેના વડે થઈ જાય છે.

પાપને પ્રશંસવાથી, ધર્મને નિંદવાથી અને પરમ શ્રદ્ધેય તથા અનન્યશરણુભૂત અરિહંતાદિ ચારને નહિ નમવાથી, અનન્યભાવે તેમના શરણે નહિ રહેવાથી અને તેમના સિવાય અશરણુભૂત એવા સમગ્ર સંસારને ભરોસે-શરણે રહેવાથી, જીવની અપાત્રતા, અયોગ્યતા, ભવભ્રમણશક્તિ વધે છે. તેનાથી વિરુદ્ધ પાપને નિંદવાથી, ધર્મને પ્રશંસવાથી અને અરિહંતાદિ ચારને અનન્યભાવે શરણે રહેવાથી મુક્તિગમનયોગ્યતા વધે છે. સફળ-વિકાસ અને સદાચારનિર્માણ આપોઆપ થવા લાગે છે. શ્રી નવકારમ 'નમો' પદ દુષ્કૃતગર્હા અર્થમાં, 'અરિહં' પદ સુકૃતાનુમોદન અર્થમાં અને 'તાણં' પદ શરણુગમન અર્થમાં છે. ચૂલિકાના પહેલા બે પદ દુષ્કૃતગર્હા અર્થમાં અને છેલ્લા બે પદ સુકૃતાનુમોદન અર્થમાં કહ્યા છે.

એ રીતે જ્ઞાનપૂર્વક (Consciously) અને ભાવપૂર્વક (Devotionally) નમસ્કારનું સ્મરણ તથા રટણ સતત થતું રહે તો જીવને ભાવધર્મની સિદ્ધિ થાય છે, ભાવધર્મની સિદ્ધિ માટેના ચાર અંગો આ પ્રકારે છે:—

રત્નત્રયધરેષ્વેકા ભક્તિસ્તત્કાર્યકર્મ ચ ।

શુભૈકચિન્તા સંસાર-જુગુપ્સા ચેતિ ભાવના ॥

ત્રિષ્ટિ શલાકાપુરુષ ચરિત્ર, પ્રથમ પર્વ સ્લો. ૧૫

- (૧) રત્નત્રયધરને વિષે અનન્ય ભક્તિ.
- (૨) તેમની સેવા-પરિચર્યા.
- (૩) સર્વના શુભ માટેની જ એક ચિન્તા. તથા
- (૪) ચતુર્ગતિ અથવા ચાર કષાયરૂપ સંસારની જુગુપ્સા.

ભાવધર્મના એ ચાર અંગો છે. ભાવધર્મના આ ચારે અંગો શ્રી નમસ્કાર મહા-મંત્રના આરાધન વડે વિકસે છે, તેથી ધર્મના અર્થો જીવમાત્ર માટે તેનું આરાધન-આલંબન અનિવાર્ય છે. ‘ શુભં ભવતુ સર્વેષામ્ । ’

જૈન શ્વેતામ્બર સંઘના ઇતિહાસનું

એક ભુલાયેલું પ્રકરણ

(અથવા, શત્રુજય પર્વત પરના એક લુપ્ત શિલાલેખની પ્રાચીન પ્રત)

લેખક : ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ (પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા)

મહામાત્ય વસ્તુપાલના-તેજપાલના સમયના એ પ્રાચીન શિલાલેખો આજે ઉપલબ્ધ નથી, છતાં જૈનભાષામાંથી તેમની નકલની પ્રતો મળવાથી આજે આપણે એ શિલાલેખો વિષે જાણી શક્યા છીએ. એ એ લેખો તે ઉદયપ્રભકૃત સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની અને જયસિંહસૂરિરચિત વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ.^૧ એવી જ રીતે આ જ યુગનો એક ત્રીજો શિલાલેખ તે જિનહર્ષરચિત વસ્તુપાલ-ચરિત્રમાં મળતી હોય પ્રશસ્તિ.^૨ આ ત્રણ લેખો જેમ નાશ પામ્યા હોવા છતાં પ્રાચીન પ્રતોમાંથી ઉદ્ધૃત કરી શકાયા તેમજ એક એથેર લેખ, અને તે આ જ યુગનો, આપણને પ્રાચીન પ્રતમાંથી મળી શકે છે. મૂળ લેખ શત્રુજય પર્વત પરના એક જૈનમંદિરના દરવાજે હતો, પણ આજે તે મળતો નથી. પણ, પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીના સંગ્રહમાંથી એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પાનું જડી આવ્યું છે, જેમાં એ લેખની નકલ છે, અને જેમાં એ વિષે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. આ પાનું મારા ધ્યાન ઉપર આણવા બદલ અને એ પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા આપવા બદલ હું આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રીનો ઘણો આભારી છું. સદર પ્રતની જેઠ બાબુના ફોટા આ સાથે ચિત્ર-૧ તથા ચિત્ર-૨ રૂપે રજૂ કર્યા છે. મૂળ લેખની કાગળ ઉપરની આ પ્રાચીન નકલ ઈ. સ. ૫૬૨માં સૈકાના અંતભાગમાં અથવા સોળમા સૈકાના પ્રારંભમાં કરવામાં આવી હોય એવું અનુમાન આપણે સદર પ્રતિ (પાનું) ની લિપિ વગેરેથી કરી શકીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ લેખોની માફક આ લેખ એ કોઈ વંશની કે કોઈ મહાપુરુષની પ્રશસ્તિરૂપે નથી પણ એ તો શ્વેતામ્બર જૈન સંઘના આગેવાન આચાર્યો અને શ્રાવકોની મળેલી એક અગત્યની કૉન્ફરન્સ અથવા સભાના પસાર કરેલા ઠરાવો અંગેનો એક અગત્યનો દસ્તાવેજ છે જે સકલ જૈન (શ્વેતાં) સંઘની જાણ માટે શિલા ઉપર ફોતરાવી શત્રુજયગિરિ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. એટલે આ એક લેખ અથવા દસ્તાવેજ

૧. આ ખેડ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ નં. ૧૦ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ હમ્મીરમદમદન-નાટકના પરિશિષ્ટ નં. ૧ અને ૩ રૂપે છપાયાં છે. ૨. જુઓ, બો. જ. સાંહેસરાકૃત, લિટરરી સર્કલ ઓફ વસ્તુપાલ, (સિધી જૈન સિરિઝ, ૧૯૫૩), પૃષ્ઠ ૨૧૮.

હતો અને એની નીચે આપેલી નકલ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે એને રાજ્યના દફતરમાં, મહામાત્ય તેજપાલની શાસન-પટ્ટિકામાં નોંધી સાચવવામાં આવ્યો હતો. આમ આ લેખ ગુજરાત અને શ્વેતામ્બર જૈન સંઘના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનો પ્રાચીન દસ્તાવેજ છે.

સદર લેખની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મહારાજાધિરાજ તિહુઅણપાલ (ત્રિભુવનપાલ) ના વિજયમાન રાજ્યમાં અણહિલપાટક નગરમાં મળેલી પરિષદે વિ. સં. ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) ના ફાગણ વદી ૧૪ ને રવિવારના રોજ સદર ઠરાવ પસાર કર્યો હતો, એ વખતે મહામાત્ય શ્રી તાતાના^૩ હાથમાં શ્રીકરણાદિમુદ્રાવ્યાપારનો^૪ અધિકાર હતો. અને પંચાલ,^૫ ખેટકાધાર, વાલાક, સુરાષ્ટ્ર, ધંધુક્ક, ધવલક્ક, આદિ દેશ રાણુક શ્રી લૂણપસાજ (શ્રી લવણપ્રસાદ) વડે પટ્ટલાથી ભૂજ્યમાન હતા (એટલે કે વિશિષ્ટ પટ્ટલા અથવા ફરમાન અથવા દસ્તાવેજથી એઓ આ વિભાગોનું શાસન ચલાવતા હતા.) શ્રી લૂણપસાજને ચૌલુક્ય કુલના અને મહામંડલેશ્વર કહ્યા છે. આ કાર્ય આ શાસન-પોતે પોતાના પુત્ર મહારાણુક શ્રી વીરમદેવ અને મહામંડલેશ્વર રાણુક શ્રી વીસલદેવ (મહારાણુક શ્રી વીરધવલદેવના પુત્ર) ની સાથે (સહાયથી) કરતા. વીરધવલને માટે દ્વિતીયજ્યેષ્ઠસુત^૬ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધપાત્ર છે.

સદર હસ્તાલિખિત પ્રતનું લખાણ નીચે મુજબ છે:—

(પ્રતના પાનાની પહેલી બાજુ)

(લીટી ૧) ॥૬૦॥ સંવત ૧૨૯૮ વર્ષે । ફાલ્ગુન વદિ ૧૪ રવૌ । અગ્રેહ શ્રીમદળહિલપાટકે ।
સમસ્તરાજાવલીસમલંકૃતમહારાજાધિરાજ શ્રીતિહુઅણપાલદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે ।
તન્નિયુક્તમહામાત્યદંડ ૦ બ્રીતાતે । શ્રો ॥

૩ પાટણના સંઘજીરની ‘ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ’ ની તાડપત્રીય પ્રતની પુષ્પિકા અનુસાર, વિ. સં. ૧૨૯૬ માં તાતે એ મહામાત્ય દંડનાયક હતા. જુઓ, જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ યો, ૧ પૃ. ૧૨૧

૪ ઉપર જણાવેલી ‘ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ’ માં તાત માટે શ્રી શ્રીકરણ પરિપન્થયતિ સતિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જેનો અર્થ અને આ લેખમાં જણાવેલ શ્રી શ્રીકરણાદિમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપન્થયતિ સતિ નો અર્થ એક લગભગ સમાન જ લાગે છે. શ્રી કરણમાં State-Seal, અને અર્થતંત્ર સમાર્પિત હતા. મુદ્રાવ્યાપાર એવો એકો પ્રયોગ રાજમુદ્રા વાપરવાનો અધિકાર, વાણિજ્ય, નાણાંના વિનિમય-વ્યવસ્થા આદિ અંગે થતો હશે. શ્રીકરણ એ ચીફ સેક્રેટરીઅટ અથવા રાજ્યની આવક અને નાણાંનું ખાતું હશે. મુદ્રાવ્યાપાર અંગેના જૈન સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખો અંગે જૈન સત્યપ્રકાશ યો, ૧૮ માં પં. શ્રી લાલચંદ લ. ગાંધીના લેખો આવ્યા હતા, તે નોંધપાત્ર છે.

૫ પંચાલ એ વીરમગામ અને ધ્રાંગધ્રા વચ્ચેનો પ્રદેશ, ખેટકાધાર-ખેટકમંડલ, વાલાક-રાધનપુર અને કચ્છ વચ્ચેનો વાગડ પ્રદેશ અથવા વળા-વલા (વલભીપુર) આજુબાજુનો પ્રદેશ, સુરાષ્ટ્ર એટલે કાઠિયાવાડનો સોરઠ પ્રદેશ.

૬ રાજઓના પટ્ટલા અથવા આદેશ માટે જુઓ લેખપદ્ધતિ (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ) પૃ. ૭.

૭ આ ઉલ્લેખ વિચારવા જેવો છે. અને અર્થ કંઈક સંદિગ્ધ રહે છે. છતાં આ અંગેની ચર્ચા આ લખાણમાં આગળ કરી છે.

- (लीटी २) श्रीकरणादिमुद्राव्यापारान् परिपंथयति सति । तत्प्रसादात् गूर्जरधरापाभारधौरेय-
चौलुक्यवंशोद्भवमहामंडलेश्वराधिपति राण० लूणपसाजदेव तथा सुत महाराणक
श्रीवीरमदेव तथा द्वितीय ज्येष्ठसुतम—
- (लीटी ३) हाराण० श्रीवीरधवलदेवायुसुतमहामंडलेश्वरराणक श्रीवीसलदेवः पंचालदेश खेटका-
धारदेश बालाकदेश सुराष्ट्रदेश धवलककदेश-लाटदेशप्रभृतिदेशेषु पत्तलया भुज्य-
मानेषु । श्रीमदण—
- (लीटी ४) हिलपत्तपत्तनमध्ये । श्री सांपावसहीचैत्ये धारापद्मगच्छीय आचार्यश्रीसर्वदेवसूरि
तथा द्वितीय श्रीपूर्णभद्रसूरि श्रीअरिष्टनेमिचैत्ये ब्रह्माणगच्छीय श्रीशीलगुणसूरि ।
बायडवसहीचैत्ये श्रीजीवदेवसूरि । पं—
- (लीटी ५) चासराचैत्ये श्रीदेवचंद्रसूरि । जालिहराचैत्ये श्रीविमलचंद्रसूरि द्यूतवसहिकाचैत्ये
श्रीआमदेवसूरि । लोलाडत्राचैत्ये श्रीनागेन्द्रसूरि । संडराचैत्ये श्रीशांतिसूरि । तथा
भृगुकच्छेत्य श्रीशकुनिकाविहारचैत्ये श्री—
- (लीटी ६) जयसिंहसूरि । ओसबालचैत्ये श्रीदेवगुप्तसूरि । तथा द्वितीय श्रीसिद्धसूरि ।
भावडाराचैत्ये श्रीजिणदेवसूरि । मोढवसहीचैत्ये श्रीचक्रेश्वरसूरि । भरुअच्छाचैत्ये
श्रीआणंदसूरि । खडायथा श्रीजिनेश्वरसूरि । लखणा—
- (लीटी ७) राचैत्ये श्रीदेवचंद्रसूरि । हैयडराचैत्ये श्रीपजूनसूरि । जालउराचैत्ये नाणाबाल
श्रीसिद्धसूरि । चडारलाचैत्ये कोरंटाबाल श्रीककसूरि । तथा आशापल्यां श्रीउदयन-
विहारचैत्ये श्रीदेवसूरि तथा श्री आ—
- (लीटी ८) मदेवसूरि । धवलकके जालउराचैत्ये श्रीसिंहदत्तसूरि । स्तम्भनकश्रीपार्श्वनाथचैत्ये
श्रीमलवादिशूरि । श्रीवटपद्रके कउडीवसहीचैत्ये श्रीगुणसेनसूरि । एवमेतैश्चैत्यवासि-
भिराचार्यैः । तथा वसतिवासि—
- (लीटी ९) आचार्य श्रीहरिभद्रसूरिशिष्य श्रीविजयसेनसूरि । मलधारि श्रीनरचन्द्रसूरिशिष्य
श्रीमाणिक्यचन्द्रसूरि । राजगुरु श्रीहेमसूरिसंताने श्रीमेरुप्रभसूरि । वादीश्रीदेवसूरि-
गच्छे श्रीदेवेन्द्रसूरिशिष्य हेमप्रभ—
- (लीटी १०) सूरि । तथा श्रीअभयदेवसूरिशिष्यश्रीमदनचंद्रसूरि । श्रीदेवभद्रसूरिसंताने श्रीअमर-
चन्द्रसूरि । काठवीठीय श्रीविजयसिंहसूरिशिष्य श्रीवर्द्धमानसूरि । श्रीधर्मघोषसूरि-
संताने श्रीआणंदसूरि । श्रीनेमिचंद्र—
- (लीटी ११) सूरिशिष्य श्रीमाणिक्यसूरि । चैत्राबाल श्रीशांतिसूरिसंताने श्रीयशोदेवसूरि । नवांग-
वृत्तिकारश्रीअभयदेवसूरिसंताने छत्राउला-श्रीदेवप्रभसूरिशिष्य श्रीपद्मप्रभसूरि ।
करडिहट्टिकामध्ये श्रीधर्मघो—
- (लीटी १२) वसूरिशिष्य श्रीचंद्रप्रभसूरि । तथा श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीमुनिचन्द्रसूरिशिष्य श्रीमुनि-
रत्नसूरि । तथा भालिजेत्य श्रीजिनेश्वरसूरिशिष्य श्रीरत्नप्रभसूरि । नडियाउद्गममे
श्रीगोविन्दसूरि । धवलककम—

- (लीटी १३) ध्वेत्य श्रोधर्मघोषसूरि श्रोधनेश्वरसूरिशिष्य श्रोपद्मचंद्रसूरि । श्रोधर्मसूरिशिष्य श्रो-
धनेश्वरसूरि । श्रीमुनिरत्नसूरिशिष्य श्रीकनकसूरि । श्रीपुरुषोत्तमसूरि । आशापल्यां
श्रोमलयस्वरिसंता—
- (लीटी १४) ने श्रीतिलकप्रभसूरि । श्रीवामनस्थल्यां श्रोनेमिसूरि तथा श्रोमाणदेवसूरि । श्रीदेवपत्तने
श्रोधर्मचंद्रसूरि । धंयुक्के श्रीचंद्रप्रभसूरि । श्रीवर्द्धमाने श्रीजयसिंहसूरि । श्रीहरि-
भद्रस्वरिमंडल्यां श्रो—
- (लीटी १५) बालचंद्रसूरि तथा यशोभद्रसूरिप्रभृतिवसतिवासिभिराचार्यैः एवं नागेन्द्रचन्द्रनिवृत्ति-
विद्याधरामिधानगच्छवतुष्ट्यप्रतिबद्धैः सर्वैरप्याचार्यैर्मिलित्वा समवायेन श्रोपत्तन-
कास्तव्य महं श्रोरत्नपा—
- (लीटी १६) लसुत ठ० श्रीलाषणपालण । महं श्रोधणपालसुत महं गुणपाल ठ० श्रीआस-
राजसुत महं श्रोवस्तुपालानुज महं तेजपाल श्रोवस्तुपालसुत महं श्रीजयतसिंह ।
श्रेष्ठि सोमेश्वरदेवसुत ठ० श्रो—
- (लीटी १७) आसपालदेवसा ठ० श्रीश्रीचंद्रसुत ठ० श्रीराजसाह (अथवा सीह) खडायथा
ज्ञातीय ठ० श्रीआल्हाणसत्क प्रपौत्र ठ० सामंतसीह । श्रे० वर्द्धमानसुत श्रे०
वीरपाल । देशमुख्य श्रे० सहदेवसुत साहु जिणचंद्र भांड—
- (लीटी १८) शालिक आसासुत भां० आभड धवलककेत्य श्रे० भोजासुत श्रे० खेतल श्रे०
महीपालसुत श्रे० रतन श्रे० वीजासुत श्रे० वीकल श्रे० लूणिगगोत्र श्रे० पद्मचंद्र ।
आशापल्यां श्रे० छाडाउत्र ठ० वीहसुत—
- (लीटी १९) भीम श्रे० राजसीहसुत श्रे० महं मदन । स्तंभतीर्थीय श्रे० रामदेउत्र । श्रे० मयधर
श्रे० वयरसीहउत्र श्रे० जयता श्रे० सं० धीरणसुत सामंत भां० बाहडपुत्रपातासुत
भां० आसपाल भां० जसवीरसुत भां० सोभित
- (लीटी २०) भां० धारप्रभृतिसनामसमस्तश्रावकाणां तथा साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणचतुर्विध-
श्रीसंघस्य च समक्षं जैनदर्शनाचारस्य औचित्येन विचारं विधाय कृतनिर्णयो यथा ।
यत् गूर्जरधरायां सुराष्ट्रा—
- (लीटी २१) कच्छमरुमंडललाटदेशादिदेशेषु च राजभुक्तौ वृद्धसामंतानां लघुसामंतानां च भुक्तौ
वर्तमानश्रोपत्तनपुरनगराधिष्ठानवेलाकूलग्रामाकरेषु । श्रीशत्रुंजयरैवतकार्जुदादिगि-
रिशिखरे ।

(अतना पाननी श्री७ आलु)

- (लीटी १) शु च संतिष्ठमानार्हचैत्येषु पूर्वक्रमेण चैत्यवासिनो वसतिवासिनश्च आचार्योपाध्याय-
पंडितादयो ये वर्तते तेषां मध्यात् ये केचिन्निजदुः कर्मदोषेण ब्रह्मचर्यव्रतं विलुप्य
कयापि रीत्या पुत्रपुत्रि—
- (लीटी २) कादीन्यपत्यानि जनयंति । तेषां जातापत्यानां तज्जनकैराचार्यपंडितादिभिश्चैत्यवा—

सिभिर्वसतिवासिभिश्च अतीत सं. ९४ वर्षपूर्व आचार्यपदस्थापना न कार्या न कारयितव्या च अन्यत् उप—

- (लीटी ३) रि आलापितसंवत्सरदिवसादारभ्य सर्वकालं स्वयं परेण वा कृत्वा तेषां विक्ल-
वजातापत्यानां कदापि दीक्षापि न दातव्या न दापनीया च । आचार्यपदस्थापना
न कार्या न कारयितव्या च । अन्यत् तैर्जा—
- (लीटी ४) तापत्यैः स्वयमेव जैनयतिवेषो न धरणीयः । एतां चैत्यवासिभिर्वसतिवासिभिश्च
गच्छाचार्यैर्जिनशासनस्य औचित्येन विहितव्यवस्थां यः कोपि अतिक्रामति स
व्यवस्थालोपकारी भणित्वा संघवा—
- (लीटी ५) ह्योऽपांक्तेयश्च सन् सर्वैरप्याचार्यैः श्रावकैश्च सर्वथा वर्जनीयः स्थानकाग्निर्वासनी-
यश्च । अन्यत् यो यत्र पत्तननगरप्रामादिस्थाने एतां विहितव्यवस्थां लुपति तस्य
स्थानस्य प्रतिष्ठित आचार्या—
- (लीटी ६) दिना श्रावकैश्च तस्य तस्य व्यवस्थालोपकारिणोऽन्यायिनः सपरिभवं स्थानका-
ग्निर्व्यास्यमानस्य अश्लाघात्य(व्य)तिकारशंका स्वमनसि न कार्या । अन्यायिनां
निष्काशयतां तेषां कोपि दो—
- (लीटी ७) यो जनापवादश्च न हि । अयमर्थश्चतुर्विधश्रीसंघेन मिलित्वा सर्वेषां संमतेन सम्य-
गुनिर्णीतः एवं संघेन विहितव्यवस्था-लोपकारी भणित्वा स्थानकाग्निर्व्यास्यमानः
सन् यः कोपि कायव्रतादिकां करोति स—
- (लीटी ८) श्रानगार्हभचांडालो भूत्वा म्रियते । इमा व्यवस्थां अनुपालयद्भिः सर्वैरपि जिन-
मतानुसारिभिरतथा प्रयतितव्यं । यथा श्रीसर्वज्ञशासनस्य महती तेजोवृद्धिः सुतरां
संपद्यते । श्रीवस्तुपालानुजतेजपा—
- (लीटी ९) लमंत्रोत्थरःशासनपट्टिकायां । इमां कृतिं संघकृतव्यवस्थामलेखयल्लेखगुरुप्रवीणः ॥ १
प्राग्वाटज्ञातीय महं उ० जयतासुत ठ० मदननेन प्रशस्तिपट्टिका लिखिता ॥ सूत्रधार
सहदेवउत्र० सूत्र० बल्हसु—
- (लीटी १०) त सूत्र० साल्हणेन प्रशस्तिरियमुत्कीर्णा ॥ मंगलं महाश्रोः देहि विद्यां ॥ इयं
चतुर्विधदर्शनकृता व्यवस्था श्रीशत्रुंजयमहातीर्थद्वाविंशतिलो(ले)प्य जिनानां प्रथम-
प्रदेशे लिखितास्ति । तन आनीय लिलिखे
- (लीटी ११) व्यवहारज्ञानार्थमिति ॥

॥ एगुणसट्ठइग्यार गच्छ पुन्नम वित्थरिउ ।

बारचडोतरवरसि गच्छ खरतर परिकरियउ ।

अंचल गच्छ बिसाल बारचडोतर जाणउं ।

(लीटी १२) बारछतीसइ गच्छ साधु पूनम्या वखाणउं ।

आगमिया संबत बारधुरिपंचासइ पुहबिई सरइ ।

तिम तपा बारपंचासियइ होराणंद समुच्चरइ ॥१॥

શત્રુજયગિરિ પરના એક કુપ્ત શિલાલેખનો પ્રાચીન ગ્રંથ
પેલેઝ — ૧.

[illegible]

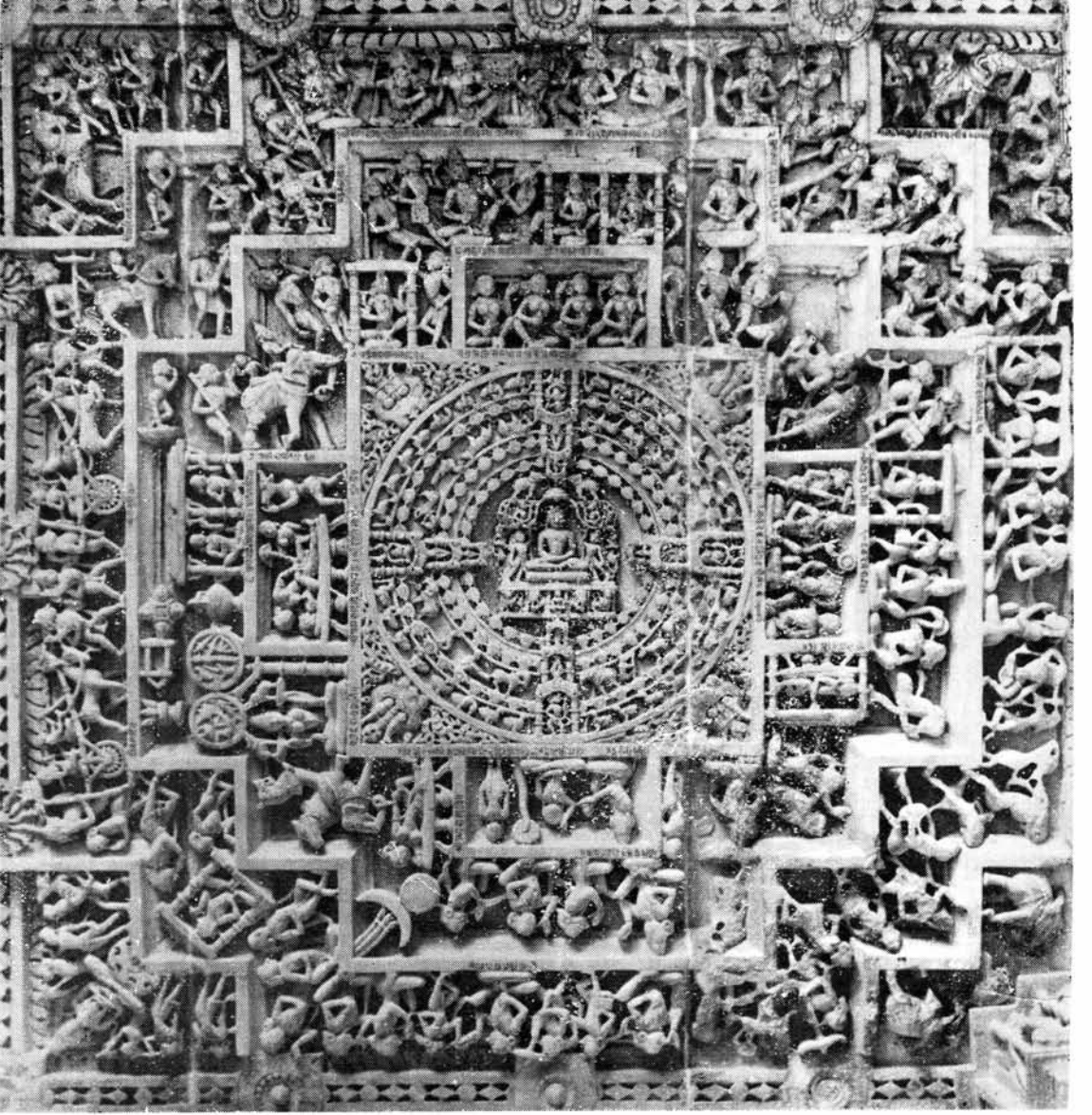
ସେ - ୨.

[illegible]

[ફોટો : ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહના સૌજન્યથી]

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

કુંભારીઆજી દહેરાસરની કલાત્મક છત

(ફોટો : ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહના સૌજન્યથી)

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનો ઉતારો વાંચતાં સમજાશે કે એ પરિષદમાં નીચે મુજબના ચૈત્યવાસી આચાર્યો હાજર હતા:—અણુહિક્ષપટન (પાટણ)માંથી શ્રી સાંપાવસહી ચૈત્યમાં રહેતા ચારાપત્રીય ગચ્છના શ્રી સર્વદેવસૂરિ અને શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ; અરિષ્ટ-નેમિચૈત્યમાંથી બ્રહ્માણગચ્છના શ્રી શીલગુણસૂરિ; વાયડવસહી ચૈં માંના શ્રી ભુવદેવ-સૂરિ; “પંચાસરાચૈત્યમાંના શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ; જાલિહરચૈત્યમાંના શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિ; છૂતવસહિકા ચૈત્યમાંથી શ્રી આમદેવસૂરિ; લોલાઉત્રા ચૈં(?)ના શ્રી નાગેન્દ્રસૂરિ (અને) સંડરા ચૈં ના શ્રી શાંતિસૂરિ, ભૂગુકચ્છ (ભરૂચ)માંથી, શ્રી શકુનિકાવિહાર ચૈં માંથી શ્રી જયસિંહસૂરિ ઓસવાલ ચૈં ના શ્રી દેવગુપ્તસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધસૂરિ; ભાવડારા ચૈં ના શ્રી જિનદેવસૂરિ, મોઢવસહી ચૈં ના શ્રી ચક્રેશ્વરસૂરિ, “ભરૂચમાં ચૈં ના શ્રી આનન્દસૂરિ, ખડાયથા” શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ, લખણુરા ચૈં ના શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ, હૈયઉરા ચૈં ના શ્રી પબ્જન (પ્રદ્યુમ્ન) સૂં, જાલઉરા ચૈં ના નાણુવાલ શ્રી સિદ્ધસૂરિ, ચડાઉલા ચૈં ના કોરંટાવાલ શ્રી કલ્કસૂરિ. આશાપહીમાંથી શ્રી ઉદયન-વિહાર ચૈં માંના શ્રી દેવસૂરિ અને શ્રી આમસૂરિ. ધવલકુકે (ધોળકા)માંથી, જાલઉરા ચૈં ના શ્રી સિંહદત્તસૂરિ. સ્તમ્ભનકે પાર્શ્વનાથ ચૈંના શ્રી મહાવાહીસૂરિ. “વટપદ્રકમાંથી કઉડીવસહી ચૈં ના શ્રી ગુણસેનસૂરિ.

આ સભામાં નીચેના વસતિવાસી આચાર્યો હાજર હતા:—શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, મલધારિ શ્રી નરચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી માણિક્યચંદ્રસૂરિ. શાજુરુ શ્રી હેમસૂરિ (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય) ની પરંપરામાં શ્રી મેરુપ્રભસૂરિ. વાહિ શ્રી દેવસૂરિગચ્છના શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી હેમપ્રભસૂરિ. શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રી

૮. વિ. સં. ૧૨૮૭ માં રચાયેલી ‘સ્વપ્રસન્નતિકા’ના કર્તા આ હોઈ શકે. જુઓ, મો. દ. દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ; પૃ. ૩૯૫. આ પરિષદમાં હાજર રહેલા ચૈત્યવાસી આચાર્યો અને સાધુઓ મોટા વિદ્વાન અને જૈનસંઘમાં આગેવાન વ્યક્તિઓ હશે.
૯. પાટણના પંચાસરામંદિરમાં શ્રી દેવચંદ્રસૂરિની એક પ્રતિમા મેં જોઈ હતી. હું ધારું છું સદર મંદિરનો પુનરુદ્ધાર થયા પછી અત્યારે પણ એ ત્યાં જ હશે.
૧૦. વિ. સં. ૧૩૨૧ માં ચૈત્રગચ્છના આમદેવસૂરિથી પ્રતિષ્ઠિત એક ધાતુપ્રતિમા મેવાડમાં કરહેડાના જૈનમંદિરમાં છે. એ જ આ આમદેવસૂરિ કે આગળ જણાવેલ આશાપહીમાંથી આવેલા આમદેવ-દેવસૂરિ કે બીજા કોઈ તે કહી શકાય નહિ.
૧૧. પાટણના સંઘવી ભંડારમાંથી વિ. સં. ૧૩૪૪ ની કલ્પસૂત્ર-કાલકકથાની તાડપત્રીય પ્રતની પ્રશ-સ્તિમાં આનન્દસૂરિના શિષ્ય અમરપ્રભસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, ‘જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ’ વૉ. ૧, પૃ. ૩૬, આ એ જ આનન્દસૂરિ કે બીજા તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.
૧૨. ખડાયથા શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ એટલે મૂળ ખડાયતા શાંતિમાં જન્મેલા શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અથવા ખડાયતા શાંતિના જૈનવણિકોના ગુરુ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ એવો અર્થ ઘટાવી શકાય. અથવા અહિં આ શબ્દપ્રયોગ સ્થળ-નામ સૂચક હશે?
૧૩. વટપદ્રક=હાલનું વડોદરા શહેર.

મહનચંદ્રસૂરિ. શ્રી ૧૪દેવભદ્રસૂરિની પરંપરામાં શ્રી અમરચંદ્રસૂરિ. કાઠવીડીય શ્રી વિજય-સિંહસૂરિના શિષ્ય શ્રી વર્દમાનસૂરિ. શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ સંતાનમાં શ્રી આણંદસૂરિ. શ્રી શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી માણિક્યસૂરિ. ચૈત્રાવાલ શ્રી શાંતિસૂરિની પરંપરામાં શ્રી યશોદેવસૂરિ. નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિની પરંપરામાં છત્રાઉલા શ્રી દેવપ્રભસૂરિ-શિષ્ય શ્રી પદ્મપ્રભસૂરિ. કરેડિહટ્ટિકામાંથી (કરહેડા ?) શ્રી ધર્મઘોષસૂરિશિષ્ય શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ. તથા શ્રી સ્તંભતીર્થમાંના શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી મુનિરત્નસૂરિ. તથા ભાલિજા (ભાલેજ) માંથી શ્રી જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ. નડિઆઉદ્ર (નડીઆદ) ગામમાંથી શ્રી ગોવિન્દસૂરિ. ધવલકક (ઘોળકા) માંથી આવેલા શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ (અને) શ્રી ધનેશ્વરસૂરિશિષ્ય શ્રી પદ્મચંદ્રસૂરિ, શ્રી ધર્મસૂરિશિષ્ય શ્રી ધનેશ્વરસૂરિ, શ્રી મુનિરત્નસૂરિશિષ્ય શ્રી કનકસૂરિ, શ્રી પુરુષોત્તમસૂરિ. આશાપહીમાંથી શ્રી મલયસૂરિસંતાન (પરંપરા) ના શ્રી તિલકપ્રભસૂરિ. શ્રી વામન-સ્થલી (વંથળી) માંથી શ્રી નેમિસૂરિ તથા શ્રી માણદેવસૂરિ. શ્રી દેવપત્તન (પ્રભાસ-પાટણ) ના શ્રી ધર્મચંદ્રસૂરિ. ધંધુકકના શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ. ૧૫શ્રી વર્દમાન (વઢવાણ) માંથી શ્રી જયસિંહસૂરિ (અને) શ્રી હરિભદ્રસૂરિ. મંડલી (કાઠિયાવાડમાં) માંથી શ્રી બાલચંદ્રસૂરિ તથા શ્રી યશોભદ્રસૂરિ^{૧૬} આદિ વસતિવાસી આચાર્યો-આમ નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર નામક ચારેય (પ્રાચીન) ગચ્છના આચાર્યોએ મળી સમવાયથી, અને નીચે જણાવેલા સમસ્ત શ્રાવકો તથા સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓના ચતુર્વિધ શ્રી સંઘની સમક્ષ જૈનદર્શન અને આચારનો ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે.

સહર પરિષદમાં હાજર રહેલા આગેવાન શ્રાવકોમાં-શ્રી પત્તન (પાટણ)ના રહેવાસી મહં (મહંતમ કે મહંતર) શ્રી રત્નપાલસુત ઠં (ઠક્કર) શ્રી લાખણ પાલણ, મહં શ્રી ધણુપાલના પુત્ર મહં ગુણપાલ, ઠં શ્રી આસરાજસુત મહં શ્રી વસ્તુપાલના અનુજ મહં તેજપાલ (મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલના ભાઈ મહામાત્ય તેજપાલ), શ્રી વસ્તુપાલના પુત્ર મહં શ્રી જયતસીહ, શેઠ (શ્રેષ્ઠિ) સોમેશ્વરદેવસુત ઠં શ્રી આસપાલદેવસા, ઠં શ્રી શ્રીચંદ્રપુત્ર ઠં શ્રી રાજસાહ (કે રાજસીહ), ખડાયથા જ્ઞાતિના ઠં શ્રી આલ્હણના પ્રપૌત્ર ઠં શ્રી સામંતસીહ, શેઠ વર્દમાનના પુત્ર શેઠ વીરપાલ, દેશમુખ્ય (દેશમુખ) શેઠ સહદેવ પુત્ર સાહુ જિણુચંદ્ર, ભાંડશાલિક આસાના પુત્ર ભાં (ભાંડશાલિક) આલડ, ધવલકકમાંથી આવેલા શેઠ ભોળના પુત્ર શેઠ ખેતલ, શેઠ મહીપાલસુત શેઠ રતન, શેઠ

૧૪. આ શ્રી દેવભદ્રસૂરિ તે કહારયણ કોશના કર્તા છે.

૧૫. એઓ, પ્રભાવક ચરિત્રના કર્તા, રાજગચ્છના પ્રભાચંદ્રના ગુરુ ચંદ્રપ્રભસૂરિ હોઈ શકે, જુઓ મો. દ. દેશાઈ, જૈ. સા. સં. ઇ. પૃ. ૪૧૫.

૧૬. ઘોઘાના મંદિરમાં બે ધાતુપ્રતિમાઓ છે, એક વિ. સં. ૧૩૦૦ ની અને બીજી વિ. સં. ૧૩૧૫ ની, એ બેઠેની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ચંદ્રગચ્છના યશોભદ્રસૂરિ છે. એજ આ યશોભદ્રસૂરિ હશે ? ઘોઘાની પ્રતિમાઓના લેખ માટે જુઓ પૂણેચંદ્ર નાહરકૃત જૈન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, વૉ. નં. ૧૭૭૮-૧૭૭૯.

વીજના પુત્ર શેઠ વીકલ, લૂણિગજોત્રના શેઠ પદ્મચંદ્ર, આશાપદ્મીમાંથી શેઠ છાડાઉત્ર (છાડાપુત્ર) ઠં વીહૂના પુત્ર ભીમ, શેઠ રાજસીહના પુત્ર શેઠ મહં મદન, સ્તંભતીર્થના શેઠ રામદેવઉત્ર (પુત્ર) શેઠ મયધર, શેઠ વયસીહઉત્ર શેઠ જયતા, શેઠ સં. (સંઘવી ?) ધીરણુના પુત્ર સામંત, ભાં વાહડના પુત્ર પાતાના પુત્ર ભાં આસપાલ, ભાં જસવીર પુત્ર ભાં સોભિત, અને ભાં ધાર આદિ શ્રાવકો—

કરાવ નીચે મુજબ છે—

ગુજર્ધરામાં, સુરાબ્દ, કચ્છ, મરુમંડલ, લાટદેશ આદિ દેશોમાં, રાજભુક્તિમાં તેમ જ વૃદ્ધ અને લઘુ સામંતો (મોટા તેમ જ નાના બગીરહાર સામંતો) ની ભુક્તિમાં હાલની રાજધાની શ્રીપત્તન (પાટણ) તેમ જ બીજા વેલાકૂલ (બંદરો) તેમ જ આમો આદિમાં (તેમ જ) શ્રી શત્રુજય, રૈવતક (ગિરનાર), અબુદ્દ આદિ પર્વતો ઉપરના હયાત અર્હત-ચત્યો (જિન-મંદિરો) માં, જે કોઈ ચૈત્યવાસી અથવા વસતિવાસી આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પંડિત આદિ હોય તેમાંથી જે કોઈ પોતાના દુષ્ટકર્મના દોષથી પ્રદ્વચ્ચને લોપ કરી, કોઈ રીતે પુત્ર-પુત્રી આદિ સંતાનો ઉત્પન્ન કરે તે (તેવા) જન્મેલા બાળકોની તેમના જનકો (પિતા) એ આચાર્ય કે પંડિત આદિ ચૈત્યવાસીએ અતીત સં. ૯૪ (સં. ૧૨૯૪) આગળ (એટલે સં. ૧૨૯૫ અને તે પછીના વર્ષોમાં) આચાર્યપદે સ્થાપના કરવી નહિ કે કરાવવી નહિ.

વળી ઉપર લખેલા સંવત્સરથી માંડીને કોઈએ આવા દોષથી (વિકલવ) ઉત્પન્ન થયેલા સંતાનોને સાધુ અથવા સાધ્વી તરીકેની દીક્ષા આપવી નહિ. તેમ જ એવાની આચાર્યપદે સ્થાપના કરવી કે કરાવવી નહિ, અથવા આવી રીતે જન્મેલા કોઈએ જાતે પણ જૈન સાધુ (કે સાધ્વી) નો વેષ ધારણ કરી લેવો નહિ.

ચૈત્યવાસી તેમ જ વસતિવાસી ગચ્છાચાર્યોએ જિનશાસનના ઔચિત્યના વિચારપૂર્વક કરેલી આ વ્યવસ્થાને જે ઉલ્લંઘે તેને વ્યવસ્થાલોપ કરનાર બહેર કરી એને જૈન સંઘ-માંથી બહિષ્કૃત કરવો અને એ અપાંકતેય (જેની સાથે પંક્તિલોજન ના કરી શકાય તેવો) હોવાથી એને સર્વે આચાર્યોએ સદા વર્ત્ય ગણવો અને સ્થાનકોમાંથી કહાડી મૂકવો.

વળી કોઈપણ પત્તન, નગર કે ગામમાં જ્યારે કોઈ આ કરેલી વ્યવસ્થાનો લોપ કરે ત્યારે તે સ્થાનના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય આદિએ તથા શ્રાવકોએ તે તે વ્યવસ્થા-લોપ કરનાર અન્યાયી વ્યક્તિઓને પરિભવપૂર્વક સ્થાનકમાંથી કાઢી મૂકતાં વ્યતિકર અથવા અપ્રલાધા આદિની શંકા મનમાં આણવી નહિ. (એવા) અન્યાયીઓને કાઢી મૂકવામાં તેઓને કોઈ દોષ નથી તેમ જ લોકાપવાદ પણ નથી. આ નિર્ણય ચતુર્વિધ સંઘે મળીને સર્વેની સંમતિથી સમ્યગ્ રીતે કરેલો છે.

આવી રીતે વ્યવસ્થાલોપ કરનાર છે એમ બહેર કરી સ્થાનકમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતી વ્યક્તિ જો કોઈ કાયમતાદિ (ઉપવાસ આદિ કોઈપણ પ્રકારનું શારીરિક ત્રાણ) કરે તો તે સ્થાન, ગર્દભ અથવા ચાંડાલ થઈ મરશે (મરીને કૂતરા, ગધેડો કે ચાંડાલ થશે.)

આ વ્યવસ્થાનું અનુપાલન કરનાર સર્વે જિનમતાનુયાયીઓએ એવી રીતે પ્રયત્ન કરવો કે જેથી શ્રી સર્વજ્ઞના શાસનની મોટી તેજોવૃદ્ધિ સારી રીતે થાય.

આ વ્યવસ્થાને, શ્રી વસ્તુપાલના નાના ભાઈ મંત્રીશ્વર અને લેખમાં સારી રીતે પ્રવીણ એવા તેજપાલે શાસનપટ્ટિકા (State record-રાજદફતર) માં નોંધાવી. પોરવાડ (પ્રાગવાટ) જ્ઞાતિના મહંત જયતાના પુત્ર ઠંઠ મહેને પ્રશસ્તિપટ્ટિકા લખી. સૂત્રધાર (સલાટ, શિદ્ધી) સહદેવના પુત્ર સૂત્રં વલ્હાના પુત્ર સૂત્રધાર સાલ્હણે આ પ્રશસ્તિને (પથ્થર ઉપર) કોતરી. મંગલ (હળે), મહા શ્રી વિદ્યા અર્પો.^{૧૭}

આ વ્યવસ્થા (નો લેખ), શ્રી શત્રુજય મહાતીર્થમાં, ખાવીસ લેખખિંઓના જિનાલયના પ્રથમ પ્રવેશદ્વાર ઉપર કોતરેલો. તે ઉપરથી વ્યવહારના જ્ઞાન માટે આ (નકલ) લખવામાં આવી છે.

ઉપર મુજબનો આ લેખ ઘણી રીતે અગત્યનો છે. પહેલાં તો, તેરમા સંકાના ગુજરાતની અને ખાસ કરીને જૈનોની સામાજિક સ્થિતિ વિષે ઘણું જાણવા માટે છે. બીજું; તે સમયના જૈનસંઘ વિષે જાણવા મળે છે. ગુજરાતમાં ચૈત્યવાસીઓ ઘણા હતા. નાગેન્દ્રગચ્છના શીલગુણસૂરિ જેમણે વનરાજને પાટણની સ્થાપનામાં સહાય કરેલી તેઓ ચૈત્યવાસી સાધુ હતા તે જાણીતું છે. એટલે વિ. સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) આસપાસથી ગુજરાતમાં ચૈત્યવાસીઓનું જોર કદબી શકાય છે. આરિત્ય ખાખતમાં આ સાધુઓમાં અવારનવાર દેખાતી ક્ષતિઓ સામે વખતોવખત જૈન આચાર્યોએ ખૂબ વિરોધ કરેલો. ખરતરગચ્છના જિનેશ્વરસૂરિ જેઓ અંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સોલકી રાજા દુર્લભરાજની રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓને હરાવ્યા ત્યારથી પાટણમાં અને ગુજરાતમાં ચૈત્યવાસીઓનું જોર ઘટવા માંડ્યું લાગે છે. કુમારપાલના સમયમાં ઉપકેશગચ્છના કછેસૂરિએ કેટલાક ચૈત્યવાસીઓને ગચ્છ ખંડાર કર્યાનું જાણવા મળે છે તેથી લાગે છે કે કુમારપાલના સમયમાં પણ ચૈત્યવાસી સાધુઓમાં કેટલાક દ્વંધુઓ ચાલુ હશે. ચૈત્યવાસીઓમાં કેટલાક સમર્થ આચાર્યો અને પંડિતો હતા અને એઓનું જૈનસમાજ પર સારું એવું પ્રભુત્વ હતું એમ સ્પષ્ટ છે. દાખલા તરીકે, ભીમદેવ પહેલાના મામા જેઓ પાછળથી દ્રોણાચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેઓ ચૈત્યવાસી હતા અને એ દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સુરાચાર્ય પોતે સારા વિદ્વાન અને કવિ હતા. તેમણે ધારાનગરીમાં ભોજની સભામાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

આ લેખની નકલ જડી તે પહેલાં સામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે હેમચંદ્રાચાર્યના સમય પછી તો પાટણ અને ગુજરાતમાં ચૈત્યવાસીઓનું જોર ઘટ્યું હતું પણ આ લેખનું હસ્તલિખિત પાનું જે વિશ્વસનીય છે તે જોતાં સ્પષ્ટ છે કે તેજપાલના સમયમાં પણ ચૈત્યવાસીઓનું ઠીકઠીક જોર હતું એટલું જ નહિ પણ કેટલાક જાણીતા આચાર્યો ચૈત્યવાસી

^{૧૭} આજ સુધી મારવાડમાં બાળકને પહેલું અક્ષરજ્ઞાન આપતી વખતે “મંગલ મહાત્રી દે વિદ્યા પરમેસરી” એવું બોલવામાં આવે છે.

હતા અને ઘણા જાણીતા ચૈત્યો પણ એમના કબજામાં હતા. ભરૂચના પ્રખ્યાત શકુનિકા-વિહારના સુવિખ્યાત આચાર્ય શ્રી જયસિંહસૂરિ જેમને વસ્તુપાલ-તેજપાળ પૂજતા તેઓ ચૈત્યવાસી હતા એ આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે. આશાપદલી (હાલના અમદાવાદમાં જમાલપુર અને કાંકરીઆ તથા આસ્ટોડીઆ આબુખાબુનો ભાગ ?) નું ઉદયનવિહાર ચૈત્ય શ્રી દેવસૂરિથી અધિષ્ઠિત હતું જે દેવસૂરિ ચૈત્યવાસી હતા. (આ લેખમાં કણીવતીનો ઉલ્લેખ નથી તે ધ્યાન ખેંચે છે.) વાયટીયગચ્છના જીવદેવસૂરિ ચૈત્યવાસી હતા (પાટણનું) પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તેજપાલના સમયમાં પણ ચૈત્યવાસીઓના કબજામાં હતું તે આપણને આ પ્રશસ્તિ લેખની જાણવા મળે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્તમ્ભન પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય પણ મદલવાદીના કબજામાં હતું. અને એ મદલવાદી પણ ચૈત્યવાસી હતા. જિનહર્ષના વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં આ મદલવાદીનો એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે:-એક વખત શ્રી મદલવાદીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા શ્રી વસ્તુપાલ ગયા ત્યારે દરવાજામાં પેસતાં જ એમણે શ્રી મદલવાદીને એવું કહેતાં સાંભળ્યા કે “અસ્મિન્નસારે સંસારે સારં સારજ્ઞલોચનાઃ” (આ અસાર સંસારમાં હરિણાક્ષીઓ (સ્ત્રીઓ) એ (જ)સાર છે) વસ્તુપાલને લાગ્યું કે આ આચાર્યશ્રીના મનમાં સ્ત્રીઓ રમ્યા કરે છે. એટલે એમણે આચાર્યશ્રીને અભિવાદન કર્યું નહિ. પણ ચતુર આચાર્ય ચેતી ગયા અને તુરંત એમણે બીજું થરણ બનાવી ઉમેર્યું કે “યત્કુક્ષિપ્રમત્ત્વા ઇતે વસ્તુપાલ ! મવાદ્દશાઃ” (કે જેવી સ્ત્રીઓની કૂખે વસ્તુપાલ ! આપના જેવાઓએ જન્મ લીધો છે). વસ્તુપાલે આ સાંભળી ચકિત થઈ યોગ્ય અભિવાદન કર્યું. આ જ પ્રસંગ, રત્નમંદિરગણિની ઉપદેશતરંગિણી મુજબ, મદલવાદીને બદલે અમરચંદ્રસૂરિ અને વસ્તુપાલ વચ્ચે બન્યો હતો. જ્યારે ‘પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ’ (પૃ. ૭૬) અનુસાર આ પ્રસંગમાં ભરૂચના શકુનિકાવિહારના બાહ્યસૂરિનું નામ આવે છે. પણ મદલવાદીવાળી વાત વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે કેમકે એ પુરાવો જૂનો છે. આપણે આ પ્રશસ્તિલેખ વાંચ્યા પછી ઉપરનો પ્રસંગ વધુ વિશ્વસનીય બને છે અને રસિક બને છે. ચૈત્યવાસી આચાર્યો આ રીતે સ્ત્રીઓ બાળત ઉલ્લેખ કરવાની હિંમત કરતા એ માની શકાય છે.

મેરુતુંગના ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં જણાવેલું છે કે કુમારદેવી નામની એક લાવણ્યવતી વિધવા હરિભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં ગએલી. ત્યાં વ્યાખ્યાન કરતાં કરતાં આચાર્યની દષ્ટિ વારંવાર કુમારદેવી પર ઢળતી. ચતુર અમાત્ય આસરાજ (વસ્તુપાલના પિતા) જેઓ વ્યાખ્યાનમાં હાજર હતા તેઓ આ જોઈ ગયા અને વ્યાખ્યાન પૂરું થયે એમણે આચાર્યશ્રીને આ વર્તણૂકનો ખૂલાસો પૂછ્યો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આ બાઈની કૂખે મહાન-પુરુષો અવતરશે, અને આ વાત પોતે સામુદ્રિક-લક્ષણશાસ્ત્રના જ્ઞાન વડે જાણી શક્યા છે. આસરાજે કુમારદેવીને ઉપાડી જઈ એની સાથે લગ્ન કર્યું અને કુમારદેવીની કૂખે વસ્તુપાલ તથા તેજપાલ જેવા મહાન પુરુષોએ જન્મ લીધો. હવે આ રીતે લક્ષણશાસ્ત્ર આદિની મદદથી લવિષ્યકથન કરવું એ જૈનસાધુ માટે નિષિદ્ધ ગણાય કેમકે એ પાપશ્રુત ગણાય. આ માટે સ્ત્રીના અંગપ્રત્યંગ પર નજર નાંખી અભ્યાસ કરવો એ પણ નિષિદ્ધ જ લેખાય. છતાં ચૈત્યવાસી સાધુઓ આવું ખુલ્લી રીતે કરતા એ આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપરના લખાણમાં પાટણના આઠ ચૈત્યવાસી આચાર્યો અને તેમનાં ચૈત્યોનાં નામ છે, ભરૂચના અગિઆર આચાર્યો અને દશ ચૈત્યોનાં નામ છે. તદુપરાંત આશાપદ્વી, ધવલકંક (ધોળકા), ખંભાત, વટપદ્રક (વડોદરા) આદિના ચૈત્યવાસી આચાર્યો અને ચૈત્યોનાં નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એ જ સમયના, પાટણના અગિઆર વસતિવાસી આચાર્યોનાં નામો નોંધપાત્ર છે. જેમાં વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ પણ છે. મંડળીના બાલચંદ્રસૂરિ તે વસંતવિલાસ મહાકાવ્યના કર્તા છે અને મંડલી તે હાલમાં સૌરાષ્ટ્રનું માંડલ છે.

આ લેખ બતાવે છે કે એ સમયમાં જૈનસંઘમાં ઠીક ઠીક સડો ખાસ કરીને ચૈત્યવાસી સાધુસમુદાયમાં—પેઠો હતો તે એટલે લગી કે ચૈત્યવાસી સાધુઓ સંતાન પેદા કરતા અને તેમને મોટા થયે આચાર્યપદવી પણ આપતા. પણ, ચૈત્યવાસીઓનું ગુજરાતમાં જોર હોવા છતાં અને એમનામાં વિદ્વાન અને સારા આચાર્યો પણ હોવા છતાં, વસતિવાસી આચાર્યોની સંખ્યા અને એમનું જોર વધુ હોય એમ લાગે છે. કેમકે તેઓ ચૈત્યવાસીઓને સમજાવી એમની પાસે આ ઠરાવમાં સંમતિ લઈ શક્યા છે, એ પણ કારણ હોય કે હાજર રહેલા ચૈત્યવાસી આચાર્યો અન્ય ચૈત્યવાસી સાધુસમુદાય જેટલા પતિત ના પણ હોય.

આ ઠરાવમાં એ જણાવાયું નથી છતાં, મહામાત્ય તેજપાલની હાજરી અને એમના પ્રભાવે આ પરિષદને આ રીતે સફળ કરવામાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હોય એમ આગે છે. આ વ્યવસ્થાએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચૈત્યવાસીઓનું જોર તોડવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો લાગે છે. આમ આ પરિષદમાં-હાજર રહેલા વસતિવાસી આચાર્યો, મહામાત્ય તેજપાલ તેમ જ અન્ય શ્રાવકોએ જૈનસંઘની એક કિંમતી સેવા બજાવી છે, જે આજ સુધી આપણને અજ્ઞાત હતી.

આ લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. આ પ્રતમાં અને એ લખાણમાં અવિશ્વાસ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ લેખથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિ. સં. ૧૨૬૮ માં ત્રિભુવનપાલનું રાજ્ય હતું. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભીમદેવ બીજાનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૨૬૮ માં થયું. ભીમદેવ બીજાના સં. ૧૨૬૬ ના દાનપત્ર (જુઓ ઇન્ડિઅન એન્ટિકવેરી વૉ. ૬, પૃ. ૨૦૫) પછીનો એમનો કેઈ લેખ મળ્યો નહોતો. અને વિ. સં. ૧૨૬૬ પહેલાંનો ત્રિભુવનપાલનો લેખ મળ્યો નહોતો. એટલે આમ વિ. સં. ૧૨૬૬ ના ફાગણ વદી ૧૪ ના રોજ ત્રિભુવનપાલ રાજ્ય કરતા હતા એ આ લેખથી આપણે હવે બાણી શક્યા છીએ અને આમ ત્રિભુવનપાલે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યોનો જે એક મત છે તે સાચો ઠરે છે.

આ લેખથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે બાણી શકીએ છીએ કે લણ્ણપસાજ (લવણપ્રસાદ) ને બે દીકરા હતા—એક વીરમદેવ અને બીજા વીરધવલ. આ વીરધવલને દ્વિતીય જ્યેષ્ઠસુત કહેવાનો મતલબ શો હોઈ શકે? વીરમદેવની મા અને વીરધવલની મા જુદી હોય અને આ બીજી પત્નીના સંતાનોમાં વીરધવલ જ્યેષ્ઠ એમ અર્થ લેવો? વીરમદેવને ફક્ત મહારાણક કહ્યા છે જ્યારે વીરધવલને મહામંડલેશ્વર કહ્યા છે અને આ લેખ વખતે એ

“દેવાયુ” એટલે કે મૃત્યુ પામેલા હતા એમ સૂચવ્યું છે. જેસલમેર કેટલોગ (ગા. ઓ. સિરિઝમાં પૃ. ૩૫) માં જણાવ્યા પ્રમાણે જેસલમેરની એક તાડપત્રીય પ્રતની પ્રશસ્તિમાં એક વીરમદેવનો ઉલ્લેખ છે. તે મુજબ વિ. સં. ૧૨૯૬ માં વિદ્યુત્પુર (વીજપુર) પર રાણક વીરમદેવનો અધિકાર હતો. આ વીરમદેવ તે લુણપસાજના પુત્ર રાણક વીરમદેવ હશે એમ આપણે હવે કહી શકીએ.

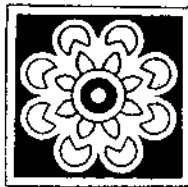
એમ લાગે છે કે વિ. સં. ૧૨૯૮ માં આ ઠરાવ વખતે વીરધવલ તેમ જ વસ્તુપાલ હયાત નહિ હોય.

આ લેખમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો, જેવાં કે, મહં, ઠં ઠંકુર, સાહુ, શ્રેષ્ઠિ, સાંકશાલિક વગેરે તે જાણીતા છે, પણ દેશમુખ્ય એ સંજ્ઞા ગુજરાતમાં સાહુ જિનચંદ્ર માટે વપરાતો જોઈ વિચાર થાય છે કે પાછળના સમયમાં, મરાઠા રાજ્યમાં જે અધિકાર માટે દેશમુખ શબ્દ વપરાયો તે જ અર્થમાં સોલંકી યુગમાં “દેશમુખ્ય” શબ્દ પ્રયોગ થયો હશે ?

આ હસ્તલિખિત પાનામાં આખા પ્રશસ્તિ લેખને અંતે, જુદા હસ્તાક્ષરમાં કોઈએ પાછળથી જે ઉમેરો કર્યો છે તેમાં જૈનસંઘમાં કેટલાક ગચ્છો ક્યારે શરૂ થયા તેની સાલ આપી છે. આ શ્લોકો હીરાણુંદે બનાવ્યા છે. જેમનો સમય ઈ. સ. પંદરમા સૈકા પહેલાનો નથી. આ હીરાણુંદે તે વસ્તુપાલરાસ (વિ. સં. ૧૪૮૪) અને વિદ્યા-વિલાસ (વિ. સં. ૧૪૮૫) ના કર્તા હોઈ શકે. સદર હસ્તલિખિત પાનું પણ ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધનું કે વિક્રમના સોળમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનું લખાયેલું લાગે છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્ણિમાગચ્છની ઉત્પત્તિ વિ. સં. ૧૧૫૯ માં ખરતરગચ્છની વિ. સં. ૧૨૦૪ માં, અચલગચ્છની વિ. સં. ૧૨૧૪ માં, સાધુપૂનમિયા ગચ્છની વિ. સં. ૧૨૩૬ માં આગમિયા ગચ્છની વિ. સં. ૧૨૮૫ માં અને તપાગચ્છની ઉત્પત્તિ વિ. સં. ૧૨૮૫ માં થઈ હતી.

આ લેખ આમ ગુજરાત તેમ જ શ્વેતામ્બર સંઘના ઇતિહાસ માટે અગત્યનો છે.

‘ઉવસગ્ગહર’ થોત્તઃ એક અધ્યયન

લેખક: પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા, એમ. એ.

(ભાષા, નામકરણ, પરિભાષ, મૂળ કૃતિ, પાંચથી વીસેક ગાથા, છંદ, ઉત્પત્તિ, પ્રણેતા, રચનાસમય, ૧૧ વિવરણો, પાઠાંતરો, અર્થવૈવિધ્ય, પંચપરમેષ્ટીના નામાક્ષર, કલ્પ, યંત્રો, મંત્રો, પાદપૂર્તિ અને પ્રભાવ.)

ભાષા—‘ઉવસગ્ગહરથોત્ત’ના નામથી અત્ર નિદેશાયેલી જૈન કૃતિની ભાષા ‘પાઠ્ય’ (પ્રાકૃત) અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ‘જઞ્ઞિ મરહટ્ટી’ (જૈન માહારાષ્ટ્રી) છે.

નામકરણ—અસ્તુત કૃતિનો પ્રારંભ “ઉવસગ્ગહર”થી થતો હોવાથી અને એનો વિષય ગુણગાન હોવાથી એનું “ઉવસગ્ગહરથોત્ત” નામ યોજાયું છે. આ નામનું સંસ્કૃત સમીકરણ “ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર” છે.^૧ આથી આ નામથી તેમ જ ^૨“ઉપસર્ગહરસ્તવ” અને ^૩“ઉપસર્ગહરસ્તવન” એ બે નામોથી પણ આ કૃતિને ઓળખાવાય છે. આ ઉપરાંત કોઈ કોઈ હાથપોથીમાં આનું નામ ^૪“ઉપસર્ગહરણસ્તોત્ર” જોવાય છે.

આ કૃતિ મુખ્યત્વે કરીને પાર્શ્વનાથની સ્તુતિરૂપ હોવાથી એને ‘પાર્શ્વજિન લઘુ-સ્તવન’ તેમજ ^૫‘પાર્શ્વનાથસ્તવન’ પણ કહે છે.

પરિભાષ—આ સ્તોત્રની ગાથાની સંખ્યા વિષે મતભેદ પ્રવર્તે છે.

સામાન્ય રીતે એની નીચે મુજબની પાંચ ગાથા છે:—

“ ઉવસગ્ગહરં પાસં પાસં વન્દામિ કમ્મવણમુકં ।

વિસહરવિસનિજાસં મજ્જલકલ્લાણભાવાસં ॥૧॥

૧. જુઓ ઉવસગ્ગહરથોત્તની પૂર્ણચન્દ્રાચાર્યકૃત લઘુવૃત્તિનું મંગલાચરણ.
૨. જુઓ, Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vol. XVII, pt. ૩. p. 192.) તેમજ પ્રિયંકરનૃપકથા. (પૃ. ૨).
૩. જુઓ પ્રિયંકરનૃપકથા. (પૃ. ૩૪).
૪. જુઓ D C G C M (Vol. XVII, pt. ૩. p. 182).
૫. એજન (પૃ. ૧૮૪).
૬. એજન (પૃ. ૧૮૩).

‘વિસહરફુલિન્ન’મન્તં કળ્લે ધારેહ જો સયા મણુઓ ।
 તસ્સ ગહરોગમારીદુદ્ધજરા જન્તિ ઉવસામં ॥૨॥
 ચિદ્ધુત દૂરે મંતો તુજ્જ પણામો વિ બહુફલો હોહ ।
 નરતિરિણ્ણુ વિ જીવા પાવન્તિ ન દુક્ખદોગચ્ચં ॥૩॥
 તુહ સમ્મત્તે લલ્લે ચિન્તામણિકલ્પપાયવબ્બહિણ્ણ ।
 પાવન્તિ અવિગ્ગેણં જીવા અયરામરં ઠાણં ॥૪॥
 હિય સંધુમો મહાયસ ! મત્તિબ્બરનિબ્બરેણ હિયણ્ણ ।
 તા દેવ ! દિજ્જં બોહિં મવે મવે પાસ ! જિણચન્દ ! ॥૫॥”

પાંચ ગાથા—દિવ પાશ્વદેવગણિએ આ સ્તોત્રમાં પાંચ ગાથા હોવાનું કહ્યું છે.

છ ગાથા—જિનસૂરે પ્રિયંકરનૃપકથા (પૃ. ૮૨)માં આ સ્તોત્રની પહેલાં છ ગાથા હતી એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં એમણે ઉમેર્યું છે કે આ છ ગાથાના સ્તવનનું સ્મરણ કરાતાં ધરણેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ જ આવીને કષ્ટ દૂર કરતો હતો. એને આમ ફરી ફરીને આવતું પડતું હોવાથી એણે ભદ્રબાહુસ્વામીને કહ્યું કે મારાથી મારા સ્થાને રહેવાતું નથી, વાસ્તે છઠ્ઠી ગાથા ભંડારમાં સ્થાપિત કરો. પાંચ ગાથા પૂરતા સ્તવનનું ધ્યાન કરનારનું હું અહીં રહીને સાંનિધ્ય કરીશ. એની એ વિશ્વસિ સ્વીકારાઈ. ત્યારથી આ કૃતિ-સ્તવનની પાંચ ગાથા છે.

સાત ગાથા—હર્ષકીર્તિસૂરિએ ઉવસગ્ગહરથોત્તની વૃત્તિ (પૃ. ૧૪)માં કહ્યું છે કે આ સ્મરણની પૂર્વે સાત ગાથા હતી, પરંતુ બે ગાથા ભદ્રબાહુસ્વામીએ ભંડારમાં સ્થાપિત કરી અને અત્યારે તો પાંચ જ ગાથા પ્રવર્તે છે.

વીસેક ગાથા—કોઈ કોઈ આધુનિક પ્રકાશનમાં આ સ્તોત્રની વીસ કે એકવીસ ગાથા પણ જોવાય છે. આ બંને પ્રકારની ગાથાઓ મેં સંપાદિત કરેલ પ્રિયંકરનૃપ-કથા (પૃ. ૪૧-૪૪)માં છે. આ વીસ ગાથા ચૈકી પહેલી ત્રણ, ૧૧ મી અને ૧૩ મી એ આજે પ્રચલિત પાંચ ગાથા છે, બ્યારે વીસમી ગાથા એ નભિઊણુથોત્તની અઠારમી ગાથારૂપે જોવાય છે.^૭

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ સ્તોત્રમાં બહુમાં બહુ સાત ગાથા હોય તો ના નહિ, બાકીની ‘ક્ષેપક’ જણાય છે. છઠ્ઠી તેમજ સાતમી ગાથા કઈ હશે તે વિષે કોઈ પ્રાચીન ગ્રામાણિક ઉલ્લેખ મારા જોવા-જાણવામાં નથી. અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૦)માં તેમજ

૭. ધૂલિયાથી પ્રકાશિત “શ્રીમહાવીરમયમાલા” માં પુષ્પાંક ૮ તરીકે જે ચત્રા અને મત્રા સહિત ઉવથોત્ત પ્રસિદ્ધ કરાયું છે તેમાં નવ ગાથા છે. જે ઉપર વીસ ગાથાની મેં નોંધ લીધી છે. તેમાંની પહેલી ત્રણ ગાથા અહીં શરૂઆતમાં અપાઈ છે, બ્યારે એ વીસ ગાથા ચૈકી ૧૧ મી, ૧૨ મી, પાંચમી, ચોથી અને છઠ્ઠી ગાથા તે અનુક્રમે ચોથાથી આઠમી છે. આઠમી ગાથામાં “પણવસહિયં” છે, બ્યારે મારા સંપાદનમાં “વિગ્ધનાસય” છે.

સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત આ સ્તોત્રની ટીકા (પૃ. ૧૨)માં આ સ્તોત્રમાં ૧૮૫ અક્ષરો હોવાનું-
પાંચ જ ગાથા હોવાનું કહ્યું છે.

છંદ—પાંચ ગાથા પૂરતી આ કૃતિનાં તમામ પદો ‘આર્યો’ છંદમાં છે.

ઉત્પત્તિ—આ સ્તોત્રની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અર્થકંઠપલતા (પૃ. ૭-૮)માં નીચે મુજબ કથન કરાયું છે:—

“ સંભૂતિવિજયે ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર નામના બે ભાઈએને—બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધ પમાડી દીક્ષા આપી. વરાહમિહિર જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમના અભાવને લઈને ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ વગેરે કંઈક શાસ્ત્ર ભણ્યા, જ્યારે ભદ્રબાહુ તો ‘શ્વેતકેવલી’ બન્યા. ‘આચાર્ય’ પદવી વરાહમિહિરને અપાઈ નહિ. એથી એ દીક્ષા છોડીને ફરીથી બ્રાહ્મણ બની ગયા. પહેલાં ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ વગેરે સિદ્ધાન્તોના અર્થ એઓ શીખ્યા હતા તે એમણે ફરી ફરીને ચાદ કરી સવા લાખ પ્રલોક જેવડું જ્યોતિઃશાસ્ત્ર રચ્યું. એ ‘વરાહમિહિર’ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એ સિદ્ધાન્તમાંથી ઉદ્ભૂત કરાયેલું હોવાથી પ્રાયઃ સત્ય અર્થવાળું બન્યું. ત્યાર બાદ વિપ્રાદિ વડે એનું પઠન કરાતાં પરંપરાથી તે આજે પણ છે.

વરાહમિહિર ગચ્છમાં બાર વર્ષ રહ્યા હતા. અંગ, ઉપાંગ, પૂર્વ વગેરે સિદ્ધાન્ત એઓ ભણ્યા હોવાથી સમસ્ત જ્યોતિઃશાસ્ત્રના તેમજ વિદ્યા, મન્ત્ર, યોગ, ચૂર્ણ વગેરેના પણ એઓ જ્ઞાતા બન્યા હતા. આ વાત એમનાથી છેતરાયેલા મિથ્યાદષ્ટિ વિપ્રો નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

હે લોકો ! આ વરાહમિહિર સકળ શાસ્ત્રોમાં પારંગત, ચૈદ વિદ્યાઓના નિધાનરૂપ તેમજ વશીકરણ, પરપુરપ્રવેશ, આકાશગામિની ઈત્યાદિ વિદ્યાઓના સ્થાનરૂપ છે. એઓ વિદ્યાના બળ વડે આકાશમાં જ્યોતિશ્ચક્રની સાથે બાર વર્ષ સુધી વિચર્યા અને સૂર્યાદિ ગ્રહોનો તથા અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોનો સંચાર એમણે યથાર્થ રીતે જોયો. પછી એ રૂડી રીતે મનમાં ધારણ કરી મત્યલોકમાં ઊતરી આવી લોકોના ઉપકારાર્થે એમણે આ જ્યોતિષ્ક રચ્યું. આ પ્રસિદ્ધિ હાલમાં પણ એ શાસ્ત્રના અધ્યયનાદિથી વસ્તુ સાચી પડતી હોવાથી મુગ્ધ જનો એમાં મહિમાનો આરોપ કરી ફેલાવે છે, પરંતુ એ જનો બાણતા નથી કે આ તો જૈન આગમનો જ પ્રભાવ છે કે જેથી વરાહમિહિરમાં કહેલું સાચું પડે છે.

વરાહમિહિર ફંલ વડે મિથ્યાદષ્ટિઓને છેતરતા અને તેમની પાસેથી દાનાદિ મેળવતા અને પોતાની ખોટી પ્રસિદ્ધિથી આનંદ પામતા. આમ એઓ વખત વીતાવવા લાગ્યા.

એક વેળા સંભૂતિવિજય પોતાના ગચ્છનો ભાર ભદ્રબાહુસ્વામીને સોંપી સ્વર્ગે સંચર્યા. કાલાંતરે વરાહમિહિરે અજ્ઞાન-તપ કરેલું હોવાથી એઓ વ્યંતર થયા. પછી વિભંગજ્ઞાન વડે એમણે પોતાનો પૂર્વ ભવ જોયો. સાધુઓ સદા અપ્રમત્ત રહેતા હોવાથી એઓ એમને હેરાન ન કરી શક્યા, એટલે એમણે પ્રમત્ત શ્રાવકોને હેરાન કરવા માંડ્યા. વ્યંતર પોતાને ઉપસર્ગો કરે છે એવી એમને બાણતા તેમણે ભદ્રબાહુસ્વામીનો આશ્રય

લીધો. એ ઉપરથી શ્રુતકેવલીએ ઉપસગ્ગહર-સ્તોત્ર રચી સર્વત્ર મોકલ્યું. અને એના પ્રભાવથી સંઘ ઉપદ્રવથી મુક્ત બન્યો.”

આ ઉપરથી નીચે મુજબની તારવણી થઈ શકે:—

- (૧) ઉવસગ્ગહરથોત્તના પ્રણેતા ‘શ્રુતકેવલી’ ભદ્રબાહુ છે.
- (૨) એઓ જન્મે પ્રાક્ષણ હતા.
- (૩) એમને વરાહમિહિર નામના ભાઈ હતા.
- (૪) એ વરાહમિહિરે દીક્ષા લઈ બાર વર્ષ પાળી એ છોડી દીધી હતી.
- (૫) એ પૂર્વે એમણે ચન્દ્રપ્રશ્નિ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો હતો.
- (૬) એમણે ‘વરાહમિહિર’ નામનું સવાલાખ શ્લોક જેવડું પુસ્તક એ અભ્યાસના આધારે યોજ્યું હતું.
- (૭) એ સાચું જ્ઞાન આજે પણ (વિ. સં. ૧૩૬૫ માં) પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે.
- (૮) વરાહમિહિર જૈનોના દ્વેષી બન્યા હતા.
- (૯) એનો વ્યન્તર તરીકે ઉત્પન્ન થયા પછી એમણે શ્રાવકોને હેરાન કરવા માંડ્યા.
- (૧૦) એઓ પ્રતિકારાર્થે ‘ઉવસગ્ગહર-સ્તોત્ર’નું નિર્માણ કરાવ્યું.

વરાહમિહિરનો વૃત્તાંત તેમજ પ્રસ્તુત સ્તોત્રની ઉત્પત્તિ એ બે બાબત ચતુર્વિંશતિ-પ્રબન્ધ યાને પ્રબન્ધકોશ (પૃ. ૨-૭)માં અપાઈ છે. હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૧૩-૧૪)માં પણ આ હકીકત છે.

પ્રણેતા—આ ઉપરથી તેમજ જૈન પારંપરિક માન્યતા અનુસાર કહી શકાય કે ઉવસગ્ગહરથોત્તના પ્રણેતા શ્રુતકેવલી અને નિર્ચુક્રિતકાર ભદ્રબાહુસ્વામી છે, અને વરાહમિહિર એમના ભાઈ થાય છે. કેટલાક આધુનિક વિકાનોના મતે ‘ભદ્રબાહુ’ નામના બે મુનિવર થયા છે:— (૧) વીરસંવત ૧૭૦ માં સ્વર્ગે સંચરનાર ‘શ્રુતકેવલી’ ભદ્રબાહુ અને (૨) નિર્ચુક્રિતકાર ભદ્રબાહુ કે જેઓ ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં થયા છે; આજ-કાલ જે વરાહમિહિરે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચ્યાનું મનાય છે તેઓ શ્રુતકેવલીના સમ-કાલીન સંભવી શકે તેમ નથી.

- (૧) પંચસિદ્ધાંતિકા, (૨) “બૃહજ્જાતક, (૩) “બૃહત્સંહિતા અને (૪) બૃહદ્-

૮. દિગમ્બર આચાર્ય જિનસેને રચેલા આદિપુરાણમાં ભદ્રબાહુ બીજને ‘મહાયશ્વ’ કહ્યા છે એમ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભા. ૧ પૃ. ૨૬૨) માં નોંધ છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રની પાંચમી ગાથામાં ‘મહાયશ્વ’ શબ્દ છે. તો શું એ ભદ્રબાહુ બીજનો વાચક ગણાય ખરો ?

૯. આના અંતમાં વરાહમિહિરે પોતાનો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે અવન્તીના નિવાસી અને આદિત્યદાસના પુત્રે પિતા પાસેથી જ્ઞાન મેળવી કાપિથનગરમાં સૂર્ય પાસે વરદાન મેળવી વરાહ-મિહિરે હોરા રચી.

૧૦. આ કૃતિ વારાહી (બૃહત્)સંહિતાના નામથી ૫૦ બલદેવપ્રસાદના હિન્દી અનુવાદ સહિત

યોગમાલા. પંચસિદ્ધાંતિકા શકસંવત ૪૨૭=વિ. સં. ૫૬૨ માં રચાયેલી હોવાનું મનાય છે. જે સવા લાખ શ્લોક જેવડું અને વરાહમિહિર નામનું પુસ્તક વરાહમિહિરે જૈન આગમને આધારે રચ્યાનું જિનપ્રભસૂરિ વગેરે કહે છે તે ઉપર્યુક્ત ચાર પુસ્તકો પૈકી કોઈ થોડેક અંશે પણ હોય તો તે બૃહત્સંહિતા છે. ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (પૃ. ૪) માં વારાહસંહિતાનો ઉલ્લેખ છે. તે શું ઉપર્યુક્ત બૃહત્સંહિતા ગણાય ખરી? એક વરાહમિહિર ઈ. સ. ૨૦૦માં થયાનું મનાય છે.

રચનાસમય—‘શ્રુતકેવલી’ ભદ્રબાહુએ ઉવસગ્ગહરથોત્ત પૂર્વમાંથી ઉદ્ભૂત કર્યાનું ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (પૃ. ૨) માં કહ્યું છે. એ કથન જો સાચું હોય તો આ સ્તોત્ર વીરસંવત ૧૭૦ જેટલું તો પ્રાચીન ગણાય જ.

બૃહત્સંહિતાના પ્રણેતા વરાહમિહિર તે જ પ્રસ્તુત વરાહમિહિર હોય તો આ સ્તોત્ર ઈ. સ. ની પાંચમી-છઠ્ઠી સદી જેટલું પ્રાચીન ગણાય. જો તેમ પણ આ સ્તોત્ર બૃહદ્વૃત્તિ જેટલું-કંઈ નહિ તો લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ.

વિવરણો—ઉવસગ્ગહરથોત્ત પાઠ્યમાં રચાયેલું છે, પરંતુ એના સ્પષ્ટીકરણરૂપ એક પણ વિવરણ આ ભાષામાં રચાયેલું જાણવાબેવામાં આવ્યું નથી. બાકી એનાં નીચે મુજબના સંસ્કૃત વિવરણો યોગ્ય છે:—

(૧) **બૃહદ્વૃત્તિ—**આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. એ વિક્રમની ખારમી સદી કરતાં પહેલાની હોવાનું કહેવાય છે. આ નામથી તો આ કૃતિ જિનરત્નકોશ (વિભાગ ૧) માં નોંધાયેલ નથી. અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૬) માં એક અવતરણ પૂર્વક બૃહદ્વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. તે આ જ હશે. સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ટીકાના અંતમાં (પૃ. ૨૪) માં જે બૃહદ્વૃત્તિની ધરણેન્દ્ર, પદ્માવતી અને પાર્શ્વ ચક્ષુને લગતા અર્થ માટે લલામણ કરાઈ છે તે અર્થકલ્પલતા ન જ હોય તો આ હશે. જો આ બૃહદ્વૃત્તિ મળતી હોય તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે. પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ લઘુવૃત્તિના અંતમાં (પૃ. ૭૫ માં) બૃહદ્વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરી એમાંથી ચારેક મંત્રો આપ્યા છે.

(૨) **લઘુવૃત્તિ—**“નમસ્કૃત્ય પરં બ્રહ્મ” થી શરૂ થતી આ વૃત્તિના પ્રણેતાનું નામ પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ છે એમ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં “શારદાવિજય ગ્રન્થમાલા” માં છપાયેલી આ વૃત્તિમાં દર્શાવાયું છે, જ્યારે જૈનસ્તોત્રસંદોહ (ભા. ૧, ગ-પરિશિષ્ટ) માં જે આ જ વૃત્તિ પ્રકાશિત કરાઈ છે ત્યાં વૃત્તિકારનું નામ ચન્દ્રસૂરિ અપાયું છે. અને એના અંતમાંના પદમાં કહ્યું છે કે ગુરુ પાસેથી આ સ્તોત્રનું સ્પષ્ટીકરણ જાણીને તેમજ વિદ્યાપ્રવાદનો

શ્રી ખેમરાજ કૃષ્ણદાસે મુંબઈથી વિ. સં. ૨૦૦૯ માં પ્રકાશિત કરી છે. એમાં ૧૦૬ અધ્યાય છે. આના ઉપર ઉત્પલે સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. અને કાણેને મૂળનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

ઉપયોગ કરી આ વૃત્તિ રચાઈ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ની આવૃત્તિમાં ^{૧૧}ચન્દ્રસેન ક્ષમાશ્રમણની સહાયતાથી આ વૃત્તિ રચાયાનો ઉલ્લેખ છે. ^{૧૨}આ લઘુવૃત્તિની એક હાથપોથી ભાં. પ્રા. સં. મં. માં છે. તેમાં તો પ્રારંભમાં ‘બ્રહ્મ’ ને બદલે ‘પાર્શ્વ’ છે. અને અંતમાં આ લઘુ-વૃત્તિના પ્રણેતા તરીકે પૂર્ણચન્દ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. જિનરત્નકોશ (વિ. ૧ પૃ. ૫૫) માં અમદાવાદની તેમજ સુરતની એકેક હાથપોથીની નોંધ છે તો તે તપાસતાં અંતિમ નિર્ણય થઈ શકે.

આ લઘુવૃત્તિ વિક્રમની બારમી સદીમાં રચાયાનું મનાય છે.

(૩) વૃત્તિ—“ધરણેન્દ્ર નમસ્કૃત્ય” થી શરૂ થતી આ ^{૧૩}વૃત્તિ દ્વિજ પાર્શ્વદેવ-ગણિએ રચી છે. આ પ્રિયંકરનૃપકથા ઇત્યાદિની મારી આવૃત્તિમાં અપાયેલી છે. એ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી અંક ૮૦ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રકાશિત કરાયેલી છે. આ વૃત્તિ વિક્રમની ૧૩ મી સદીમાં રચાયાનું મનાય છે.

(૪) અર્થકલ્પલતા—આ વૃત્તિ જિનપ્રભસૂરિએ સાકેતપુરમાં વિ. સં. ૧૩૬૫ માં લગભગ ૨૭૦ શ્લોક જેવડી રચી છે, અને તે મારે હાથે સંપાદિત અનેકાર્થરત્નમં-જૂષા (પૃ. ૭-૧૩) માં છપાવાઈ છે. આ પુસ્તક “દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

(૫) વૃત્તિ—આ જયસાગરગણિની રચના છે એમ જિ. ર. કો. (પૃ. ૫૫) જોતાં જણાય છે.^{૧૪} એમાં $\frac{૨૩૨}{A. 1882-83}$ ક્રમાંકવાળી અને ભાં. પ્રા. સં. મં. માં મૂકાયેલી હાથ-પોથીની નોંધ છે. એ D. C. G. C. M. (Vol XVII, pt. 3, pp 185-186) પ્રમાણે તો જિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતા છે તેનું કેમ ? પ્રબોધટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૩૭૬) માં જયસાગરકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ વિક્રમની ૧૫ મી સદીની હોવાનું પણ કહ્યું છે.

(૬) ટીકા—આ સાત સ્મરણોની ટીકા પૈકી ઉવ૦ થોત્તરૂપ સ્મરણની સિદ્ધિચન્દ્ર-ગણિએ રચેલી ટીકા છે અને એ અનેકાર્થરત્નમંજૂષા (પૃ. ૧૨-૨૪) માં છપાયેલી છે. એ વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીમાં રચાઈ છે. આ ટીકામાં મને ઉપલબ્ધ થયેલાં પાંચ વિવરણો કરતાં સમાસોના વિગ્રહની બાબતમાં અધિક સ્થાન અપાયું છે.

૧૧ જૈનસ્તોત્રસંદોહ (ભા. ૧, પૃ. ૭૧) માં પાંચમાં થોડુંક લખાણ આ ક્ષમાશ્રમણના કથનથી કરાયાનો ઉલ્લેખ છે.

૧૨. જુઓ જિનરત્નકોશ (વિભાગ ૧, પૃ. ૫૫).

૧૩. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૬૭ માં લખાયેલી છે.

૧૪. આ ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૨૭૪) ને આધારે કરાયો લાગે છે. ગમે તેમ એ ત્રિચારણીય જણાય છે.

(૭) વૃત્તિ—આ ઉવ૦ થોત્તરૂપ દ્વિતીય સ્મરણની હર્ષકીર્તિસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ છે. અને એ અનેકાર્થસ્તનમંજૂષા (પૃ. ૧૩-૨૪) માં છપાવાઈ છે. આ વિક્રમની સત્-રમી સદીની કૃતિ છે.

(૮) લઘુવૃત્તિ—જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૨૭૪) માં એક અજ્ઞાતકર્તૃક અને ૮૫૦ જેવડી કોઈ લઘુવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

(૯) ટીકા—આ અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાની ત્રણ હાથપોથીની નોંધ જિ. ૨. કો. (પૃ. ૫૫) માં છે.

(૧૦) વૃત્તિ—આ કોઈકે રચેલી અને “અથેતિ સ્મરણ” થી શરૂ થતી ૧૧વૃત્તિ છે. એ ભાં. ગ્રા. સં. મં. માં છે.

(૧૧) અવચૂરિ—૧૧આ અજ્ઞાતકર્તૃક છે. એનો અંતિમ ભાગ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૨૩)નું સ્મરણ કરાવે છે.

પાઠાંતરો—ઉવસગ્ગહરથોત્તની પહેલી બે ગાથાઓને અંગે કોઈ પાઠાંતર નથી, ત્રીજી ગાથામાં ‘દોગચ્ચં’ને બદલે ‘દોહમં’^{૧૭}, ચોથી ગાથામાં ‘લહે’ને બદલે ‘વત્તે’^{૧૮}, અને પાંચમી ગાથામાં ‘મત્તિન્મર’ને બદલે ‘મત્તમર’^{૧૯} તેમજ ‘વિજ્ઞ’ને બદલે ‘વેસુ’^{૨૦} પાઠ મળે છે.

અર્થવૈવિધ્ય—પ્રસ્તુત કૃતિના વિવિધ અર્થ કેવળ પાર્શ્વનાથને લક્ષીને જ ઉલ્લ-વતા નથી પરંતુ એમના તીર્થના શાસનદેવ પાર્શ્વ યક્ષ, ધરણેન્દ્ર અને એ ઇન્દ્રની પત્ની પદ્માવતી દેવીની પણ આ કૃતિ દ્વારા સ્તુતિ કરાયેલી હોવાથી એ ૨૨ત્રણને ઉદ્દેશીને પણ અર્થ ઉલ્લેખે છે એટલે અર્થકલ્પલતામાં એ રીતે અર્થો અપાયા છે. કોઈ કોઈ પ્રકાશિત વિવરણ પણ પાર્શ્વનાથને અંગે અન્ય અર્થ દર્શાવે છે. આમ જે આ સ્તોત્રનું

૧૫. આનો પરિચય D C G C M (Vol. XVII, pt. ૩, ૧૯૦-૧૯૧) માં મેં આપ્યો છે. આનો મૂળ (?) સહિતનો ગ્રંથાગ્ર ૧૨૭૫ દર્શાવાયો છે તે યોગ્ય હોય એમ લાગતું નથી.

૧૬. આનો પરિચય D C G C M (Vol. XVII, pt. ૩, pp. ૧૯૧-૧૯૨) માં મેં આપ્યો છે.

૧૭. જુઓ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૮).

૧૮. એજન (પૃ. ૧૯).

૧૯. જુઓ પ્રમોધટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૩૫૬).

૨૦. જુઓ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૨૧).

૨૧. પાર્શ્વચન્દ્રગણિકૃત લઘુવૃત્તિમાં ‘ઉવસગ્ગ’ હરનાર પાર્શ્વ યક્ષને અને પાર્શ્વનાથને એમ પ્રારંભમાં કહ્યું છે. કર્મધનસુક્ત, મંગલશ્રદ્ધાણાવાસ અને વિષધરવિષનિર્નાસ એ ત્રણને પાર્શ્વનાથના વિશેષણ ગણ્યાં છે. તેમ કરીને પાર્શ્વ યક્ષને અને પાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું એવો અક્ષરાર્થ અપાયો છે.

અર્થવૈવિધ્ય છે તેનો હું બે ભાગમાં વિચાર કરું છું. પ્રથમ ભાગ પાર્શ્વનાથ સાથે સંબંધ છે.

ઉવસગ્ગહર પાસ—‘ર’ ઉપરનું અનુસ્વાર પાર્શ્વને લઈને અલાક્ષણિક છે એમ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૦) માં કહ્યું છે. સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ પોતાની ટીકા (પૃ. ૧૨) માં કહ્યું છે કે અનુસ્વાર પ્રાકૃતત્વને લીધે છે. હર્ષકીર્તિસૂરિએ પોતાની વૃત્તિ (પૃ. ૧૪) માં બિન્દુ પ્રાકૃતત્વને લીધે અલાક્ષણિક હોવાનું કહ્યું છે. આમ ત્રણે વિવરણકારો ‘ર’ને અંગેના અનુસ્વારને અલાક્ષણિક માને છે અને એ રીતે ‘ઉવસગ્ગહરપાસ’ ના નીચે મુજબ અર્થ કરે છે:—

(૧) ઉપસર્ગોને હરનારો પાર્શ્વ (નામનો યક્ષ) છે જેમને એવા.

(૨) ઉપસર્ગોને દૂર કરનારા ધરણેન્દ્ર વગેરે જેમની પાસે-સમીપમાં છે એવા.

(૩) ઉપસર્ગનું નિવારણ કરે એવું જેનું પાર્શ્વ (નિકટપણું) છે એવા.

પહેલા બે અર્થ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૦-૧૧)માં, કેવળ પહેલો અર્થ સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ટીકા (પૃ. ૧૨)માં અને ત્રણે અર્થ હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૧૪) માં કરાયા છે.

‘ઉવસગ્ગહર’ અને ‘પાસ’ ને ભિન્ન ગણીને પાર્શ્વનાથને લક્ષીને ‘પાસ’ ના બે અર્થ નીચે મુજબ કરાયા છે:—

(૧) ત્રણે કાળના પદાર્થોના સમૂહને જે જુએ તે ‘પશ્ય’ તેને. પ્રાકૃત વ્યુત્પત્તિને લઈને ‘પાસ’ બને છે.

(૨) જેમની આશા-આકાંક્ષા ગયેલી છે તે ‘પાસ’.

અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૧) માં આ બે અર્થ અપાયા છે.

આ પૈકી પહેલો અર્થ સિદ્ધિચન્દ્રકૃત ટીકા (પૃ. ૧૨) માં છે ખરો, પણ ત્યાં પશ્ય ને બદલે ‘પાશ’ નો ઉલ્લેખ છે. બીજો અર્થ ઉપર મુજબ આ ટીકા (પૃ. ૧૨) માં છે.

હર્ષકીર્તિસૂરિએ તો પોતાની વૃત્તિ (પૃ. ૧૪) માં બીજો જ અર્થ આપ્યો છે. એમણે આશા એટલે ‘પ્રાર્થના-વાંછા’ એમ કહ્યું છે. દ્વિજ પાર્શ્વદેવગણિએ ‘ઉવસગ્ગહર’ અને ‘પાસ’ ને ભિન્ન ગણવા કે અભિન્ન એનો નિર્દેશ કર્યા વિના બન્નેનો અર્થ કયો છે અને ‘પાસ’ થી ‘પાર્શ્વયક્ષ’ અર્થ કયો છે.

પૂર્ણચન્દ્રસૂરિકૃત લઘુવૃત્તિ કેવળ અક્ષરાર્થ આપે છે. એમાં “ઉવસગ્ગહર પાસ પાસ” ના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત કથન છે:—

“ઉપસર્ગહરં પાર્શ્વ-પાર્શ્વયક્ષં પાર્શ્વનાથં ચ”

પ્રબોધટીકામાં ઉવસગ્ગહર અને ‘પાસ’ને અલગ અને એની પછીના ‘પાસ’ના વિશેષણરૂપ ગણી અર્થ કરાવ્યો છે.

પહેલા ‘પાસ’નો અર્થ ‘સમીપ’ કરાયો છે તેમાં વાંધો નથી, પરંતુ (પૃ. ૩૬૬ માં) નીચે મુજબનું જે કથન છે તે વિચારણીય છે:—

“ઉપસર્ગને દૂર કરનાર, ભક્તવત્સલ પાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું. ભક્તોને સમીપ હોવાનો વાસ્તવિક અર્થ ‘ભક્તવત્સલ’ થાય છે.”

પૃ. ૩૭૩ માં કહ્યું છે કે “પ્રથમ ગાથામાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુને દરેક જાતના ઉપસર્ગો દૂર કરનારા તથા ભક્તજનોની સમીપ રહેનારા દર્શાવવામાં આવ્યા છે.”

આમ અહીં ‘ઉપસર્ગહર’ અને ‘પાસ’ ને એની પછીના ‘પાસ’ નાં વિશેષણો ગણ્યાં છે. તેથી ‘ભક્તવત્સલ’ જેવો અર્થ ઉપજાવવો પડ્યો છે. વિષમ પરિસ્થિતિ ન હોવા છતાં ‘અધ્યાહુત’ નો આશ્રય લેવો પડ્યો^{૨૨} છે, વળી જૈન દંષ્ટિએ વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ તીર્થંકરને ‘ભક્તવત્સલ’ કહેવાય ખરા? શું ભક્તવત્સલતા વીતરાગતા સાથે સુસંગત ગણાય ખરી? એ જે ઔપચારિક રીતે જ સમુચિત ગણાય તેમ હોય તો અર્થકલ્પણતા વગેરેમાં આપેલ અર્થોને પ્રાધાન્ય નહિ આપવામાં શું સંભળ કારણ છે તે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી.

પાર્શ્વદેવગણિએ પૃ. ૬૮માં ‘ઉપસર્ગ’ અને ‘હર’ શબ્દની નિબ્પત્તિ દર્શાવી છે.

અર્થકલ્પણતા (પૃ. ૧૦) માં ઉપસર્ગો ચાર પ્રકારના ગણાવાયા છે: (૧) દિવ્ય (દેવકૃત), (૨) માનુષ (મનુષ્યકૃત), (૩) તૈરશ્ચ (તિર્થચકૃત) અને (૪) આત્મસંવેદનીય. હર્ષકીર્તિસૂરિએ પૃ. ૧૪ માં પહેલા ત્રણ જ પ્રકારના ઉપસર્ગો દર્શાવ્યા છે અને ઉત્તર-જાળણ (અં ૩૧, ગાં ૫) માં આ ત્રણનો જ ઉલ્લેખ છે.

‘કર્મમઘણુમુક્ત’—પાર્શ્વદેવગણિએ “કવચિત્ પરનિપાત પણ હોય છે” એમ કહી આનો અર્થ “નિખિડ-ગાઠ કર્મથી રહિત” એમ કર્યો છે. આ^{૨૩} અર્થ અર્થકલ્પણતા (પૃ. ૧૧) માં અપાયો છે. સાથે સાથે ત્યાં કહ્યું છે કે આર્ષત્વને લઈને ‘ઘન’ વિશેષણ હોવા છતાં પરનિપાત કરાયો છે. વિશેષમાં ‘ઘન’ એટલે દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળાં કે બહુ-પ્રદેશવાળાં, કર્મો તે ઘાતી કર્મો અને એનાથી મુક્ત એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે.

અર્થકલ્પણતા (પૃ. ૧૧) માં આ અર્થ આપવા પૂર્વે નીચે મુજબનો અર્થ કરાયો છે:—

“મેઘ જેવા કર્મોથી મુક્ત”

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો જીવરૂપ ચન્દ્રના જ્ઞાનરૂપ કિરણમંડળનું આચ્છાદન કરતાં હોવાથી ‘મેઘ’ જેવાં છે. કહ્યું છે કે પ્રકૃતિથી ભાવની શુદ્ધિને લઈને જીવ ‘ચન્દ્ર’ જેવો છે, વિજ્ઞાન ‘ચન્દ્રિકા’ જેવું છે અને એનું આવરણ ‘મેઘ’ જેવું છે.

૨૨. આવું કાલે મારી સામેની પાંચે ટીકામાંથી એકમાં કરાયું નથી. કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્રના ૩૬ માં પદમાં ‘દુઃખિજનવત્સલ’ તરીકે પાર્શ્વનાથનું સંબોધન છે પણ એથી કંઈ સરાગતા સૂચવાઈ નથી કેમકે સુખી જનો તરફ કંઈ અવત્સલતા નથી.

૨૩. પ્રબોધટીકામાં આ એક જ અર્થ અપાયો છે.

સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ તેમજ હર્ષકીર્તિસૂરિએ અર્થકલ્પલતાની જેમ જ બે અર્થ દર્શાવ્યા છે. વિશેષમાં એ ગણિએ પ્રાકૃતને લઈને વ્યત્યય છે એમ કહ્યું છે.

૨૪ ‘વિસહરવિસનિશાસ’—અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૧) માં આના નીચે પ્રમાણે ચાર અર્થ અપાયા છે:—

(૧) વિષધર એટલે અનન્ત, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટ, પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખપાલ, કુલિક, જ્ય અને વિજ્ય એમ દસ જાતનાં નાગકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો. તેના પાર્થિવાદિ પ્રકારના વિષનો-ઝેરનો નક્કી નાશ કરનાર. એનું કારણ એ છે કે ભગવાનના નામથી પવિત્ર થયેલા મંત્રના બળથી સર્વે વિષધરના વિષનો નાશ થાય છે, એ વાત માંત્રિકોને સુપ્રતીત છે.

(૨) વિષ એટલે જળ. અહીં ‘મણિકર્ણિકા’નું જળ સમજવું. તેમાં જેનું ધર છે, નિવાસ છે તે ‘વિષગૃહ’. વારાણસીના નિવાસીઓ મોટે ભાગે ‘પંચાગ્નિ’ તપ મણિકર્ણિકાના તીરે કરતા દેખાય છે. સામર્થ્યથી વિષધર એ કમઠ મુનિ છે. તેનો વૃષ અર્થાત્ ધર્મ જે પંચાગ્નિ-તપશ્ચર્યારૂપ છે, તેના વિનાશક. લૌકિકોએ એને ધર્મરૂપે ગ્રહણ કરેલો હોવાથી ‘ધર્મ’ કહ્યો છે. પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં બળતા લાકડાની અંદર (બળવાથી) મરતા સર્પના પ્રદર્શનથી માતાના અને લોકોના મનમાં એ (અજ્ઞાન) તપશ્ચર્યા અધર્મરૂપ હોવાનો નિશ્ચય કરાવાયો હોવાથી (તેના વિનાશક).

આથી (પાર્શ્વનાથના) ગૃહઆવસ્થાના વૃત્તાન્તનું સૂચન કરાયું છે, તેમજ કુમાર્ગના વિનાશ દ્વારા એમની પરમ કારુણિકતા (દર્શાવાઈ) છે.

(૩-૪) ‘વિષ’ એટલે મિથ્યાત્વ, કષાય ઇત્યાદિરૂપ ભાવવિષ. એને ધારણ કરનાર તે ‘વિષધર’ અથવા એ વિષના ગૃહના સમાન તે ‘વિષગૃહ’ કે જેઓ મિથ્યાત્વ અને કષાયાદિ દોષથી દૂષિત પ્રાણીઓ છે તેમના ઝેરનો પોતાના વચનામૃતના રસથી નાશ કરનાર.

આ પૈકી પહેલા ત્રણ અર્થ સિદ્ધિચન્દ્રકૃત ટીકા (પૃ. ૧૩) માં અપાયા છે, જ્યારે હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૧૪-૧૫) માં પહેલો અને ત્રીજો એમ બે જ અર્થ છે.

‘મંગલકલ્પાણુઆવાસ’—પાર્શ્વદેવગણિએ પૃ. ૬૬માં ‘મંગલ’ શબ્દની વિવિધ વ્યુત્પત્તિઓ દર્શાવી એ શબ્દ સિદ્ધ કર્યો છે. ત્યારબાદ એમણે ‘કલ્યાણ’ અને ‘આવાસ’ શબ્દની સિદ્ધિ કરી છે. અંતમાં ‘આવાસ’ એટલે ‘નિવાસ-રમણીય સ્થાન-શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય’ એમ કહ્યું છે. તેમાં ‘જિનાલય’ વાળું કથન વિચારણીય જણાય છે.

અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૧) માં મંગલો વિપત્તિના ઉપશમરૂપ છે અને કલ્યાણો સંપત્તિના ઉત્કર્ષરૂપ છે એમ કહ્યું છે. એ બન્નેના આવાસ અર્થાત્ કીડાસ્થાન જેવા એવાને. એમ ‘મંગલકલ્પાણુઆવાસ’ નો અર્થ કરાયો છે.

૨૪. આની ત્રણ રીતે ળાયા સમજવી: વિષધરવિષનિર્નાશમ્, વિષગૃહવિષનિર્નાશમ્ અને વિષગૃહવિષનિર્નાશમ્ ।

સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ પણ પૃ. ૧૩ માં આ જ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. એમણે “**મનસાં** જ્ઞેવાંસિ” એમ કહ્યું છે.

હર્ષકીર્તિસૂરિએ ‘મંગલ’ એટલે દુરિતાનું ઉપશમન અને કલ્યાણ એટલે નિરાશી-પણું અથવા સંપત્તિનો ઉત્કર્ષ એમ પૃ. ૧૫ માં કહ્યું છે. આમ એમણે કલ્યાણનો જોઈ નવો અર્થ દર્શાવ્યો છે.

‘ઉવસંગહારપાસ’ ના ત્રણ અર્થ અને ‘પાસ’ ને પૃથગ્ ગણતાં એના બે અર્થ એમ એકંદર પાંચ અર્થો, ‘કમ્મલમુક્ક’ ના બે અર્થ, ‘વિસહરવિસનિજાસ’ ના ચાર અર્થો અને ‘મંગલકલાણુઆવાસ’ ના બે અર્થો એ બધાનો સમગ્રપણે-સંયોજનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં $૫ \times ૨ \times ૪ \times ૨ = ૮૦$ લિખ લિખ અર્થ થાય.

એ તમામ અર્થ “પાસ” અર્થાત્ પાર્શ્વનાથના વિશેષણરૂપ છે. એવા વિશેષણોથી વિભૂષિત પાર્શ્વ(નાથ)ને હું વંદન કરું છું એમ પહેલી ગાથાના અર્થનું વૈવિધ્ય છે.

બીજી ગાથાની અર્થવિચારણા—પાર્શ્વદેવગણિએ બીજી ગાથાનો નીચે મુજબ અર્થ કર્યો છે:—

જે મનુષ્ય ‘વિષધરસ્કુલિંગ’ મંત્રને કંઠમાં સર્વદા ધારણ કરે છે તેનાં શ્વેદો, રોગો, મારી અને દુષ્ટ જ્વરો વિનાશ પામે છે.

આમ કહી શ્વેદો એટલે સૂર્ય વગેરે ૮૮ શ્વેદોની પીડા, રોગો એટલે વાતમય, પિત્તમય અને કફમય ઇત્યાદિ (બ્યાધિઓ), મારી એટલે ક્ષુદ્ર યંત્ર, મંત્ર અને યોગિની-કૃત (પીડા), અને દુષ્ટ જ્વરો એટલે દાહ-જ્વર, વાત-જ્વર, પિત્ત-જ્વર, વિષમ-જ્વર, નિત્ય-જ્વર, વેલા-જ્વર અને મુહૂર્ત-જ્વર વગેરે એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

‘વિષધર-સ્કુલિંગ’ મંત્રના ઉપલક્ષણથી ‘પંચ-નમસ્કાર ચક્ર’-આઠ આરાનું આઠ વલય-વાળું ચક્ર સમજવું એમ આ ગણિએ કહ્યું છે.

અર્થકદંબલતા (પૃ. ૧૫) માં બીજી ગાથાનો ઉપર મુજબ અર્થ કરાયો છે. વિશેષમાં એમાં મંત્રના ત્રણ અર્થ અને ‘મણુઓ’ ના મનુષ્ય અને ૧૭ માંત્રિક એમ બે અર્થ કર્યા છે. આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત મંત્ર એટલે લગવાનના નામથી ગર્ભિત ૧૮ અક્ષર-વાળો, શરૂઆતમાં ત્રેલોક્ય, લક્ષ્મી અને અહંતાના બીજ વડે અને અંતમાં તત્ત્વના અને પ્રણિપાતના બીજ વડે અઠ્ઠાવીસ (૨૮) અક્ષરવાળો મંત્ર એમ કહ્યું છે.

૨૫. આનો અર્થ દર્શાવતી વેળા પાર્શ્વદેવગણિએ તીર્થકરના કેટલાક અતિશયો અને સમવસરણ વિશે સંક્ષેપમાં કથન કર્યું છે.

૨૬. “મન્ત્રઘ્ન મનસાંજ્ઞાયાન્મન્ત્રણાદ વા ગુપ્તભાષણાદ વા”
અર્થાત્ મનના રક્ષણના યોગથી, મંત્રજ્ઞાથી તેમજ ગુપ્ત ભાષણથી મંત્ર. એમ અર્થકદંબલતા (પૃ. ૧૫) માં ઉલ્લેખ છે.

૨૭. હર્ષકીર્તિસૂરિએ માંત્રિકે એટલે પાર્શ્વનાથના માંત્રિકે એમ કહ્યું છે.

અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૫) માં ‘અહો’ એટલે ભૂત, પ્રેત, બ્રહ્મરાક્ષસ ઇત્યાદિ અથવા અશુભ ગોચરવર્તી સૂર્યાદિ, ‘મારિ’ એટલે સર્વવ્યાપક મૃત્યુરૂપ અશિવ, તેમજ કુષ્ટ જ્વરો એટલે એકાંતર, દ્વિતીયાંતર, તૃતીયાંતર, ચાતુર્થિક (ચોથિયો) વગેરે એમ કહ્યું છે.

દુઃખ અને જરા ને પૃથગ્ ગણીને પણ અહીં અર્થ કરાયો છે. તેમ કરતી વેળા કુષ્ટો એટલે કુર્જનો અથવા શુસ્કે થયેલા નૃપતિઓ અને જ્વરો એટલે શીતજ્વર વગેરે એમ કહ્યું છે.

‘ઉવસામ’ ના સંબંધમાં આર્ષત્વને લઈને હસ્તવનો અભાવ એમ કહ્યું છે અને એના સમર્થનાથે આવસ્તસયની નિબળુતિ (ગા. ૧૧૮) તું ઉદાહરણ અપાયું છે.

સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ બીજી ગાથાના અર્થ અર્થકલ્પલતા પ્રમાણે આપ્યા છે. એમણે અઢાર અક્ષરના મંત્ર તરીકે નિમ્નલિખિત મંત્ર દર્શાવ્યો છે:—

“નમિઝ્ઞપાસવિસહરવિ(વ)સહજિજ્ઞફલિંગ”

એમણે ૨૮ અક્ષરના મંત્ર તરીકે ઉલ્લેખ તો કર્યો છે, પણ તે સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો નથી. એમણે ‘રોગ’ તરીકે કાસ, શ્વાસ, લગ્નદર, કુષ્ટ ઇત્યાદિ એમ કહ્યું છે.

હર્ષકીર્તિસૂરિએ ૧૮ અક્ષરનો મંત્ર ઉપર મુજબનો આપ્યો છે, જ્યારે ૨૮ અક્ષરના મંત્ર તરીકે નીચે મુજબ આપ્યો છે.

“ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝ્ઞ પાસવિસહર વસહ જિજ્ઞફલિંગ ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમઃ”

આ મંત્રમાં તો ૨૮ નહિ પણ ૩૦ અક્ષરો છે તેનું કેમ એ વિચારવું ઘટે.

આ સૂરિએ ‘ગહ’ નો અર્થ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેનો આવેશ એમ કર્યો છે. સાથે સાથે ગોચરમાં અશુભ એવા સૂર્યાદિ એવો અર્થ પણ કર્યો છે.

વિશિષ્ટ અર્થો—૨૮ હર્ષકીર્તિસૂરિએ પૃ. ૧૭ માં “વિસહરફલિંગમંત્ર” ના નીચે મુજબ જે જે અર્થો કર્યા છે તે અન્યત્ર જણાતા નથી:—

(૧) વિષધર એટલે સર્પ અને સ્ફુલિંગ એટલે અગ્નિનો કણ. સર્પો અને અગ્નિના કણોના અને એના ઉપલક્ષણથી અન્ય કુદ્ર ઉપદ્રવોના નિવારકને.

(૨) ‘વિસહરસ્ફુલિંગ’ નામવાળાને.

આ શબ્દશુદ્ધના અર્થના સંબંધમાં અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૬) માં કહ્યું છે કે ‘વિષધરસ્ફુલિંગ’ મંત્ર ભગવાનના નામથી ગર્ભિત છે એટલે એ મંત્ર સ્તુતિરૂપ છે. તેમ છતાં ભગવદ્વાચક ‘યુગ્મદ્’ શબ્દાદિનો અભાવ છે તેનું શું એમ કોઈ કહે તો તેથી ઉપયુક્ત શબ્દશુદ્ધના બે વિશિષ્ટ અર્થો અને દર્શાવીએ છીએ:—

૨૮. એમણે કુષ્ટના કુર્જનો અને દુઃખનો એમ બે અર્થ કર્યા છે.

(૧) 'વિસહરકુલિંગ' મંત્રમાં સન્નિવિષ્ટ એવા તને. આ અર્થ 'વિસહરકુલિંગ ગમ' અને 'ત' ને પૃથક્ ગણીને કરાયો છે.

(૨) 'વિસહરકુલિંગ' નામના મંત્રગત એવા તને. આ અર્થ પણ 'ત' ને પૃથક્ ગણીને કરાયો છે ખરો, પરંતુ એની પૂર્વના 'વિસહરકુલિંગમ' ને વિષધરકુલિંગામ' ના સમીકરણ રૂપે ગણ્યો છે, કેમકે પ્રાકૃતમાં અકારનો લોપ થઈ શકે છે.

ભગવાનને કંઠમાં કેવી રીતે ધારણ કરાય એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો તેનો ઉત્તર એ અપાયો છે કે પરમેશ્વર પણ મંત્રથી અવિષ્વત્ રહેલા હોવાથી મંત્રરૂપ છે. આના સમર્થનાથે ગુણશેખરસુરિકૃત મંત્રરાજરહસ્યમાંથી અવતરણ અપાયું છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર ખીણ રીતે પણ એ અપાયો છે કે 'વિષધરકુલિંગ' મંત્રરૂપ તને. વિધામણિરૂપે કરીને પોતે કંઠમાં ધારણ કરે કે અન્યને કરાવે. પ્રથમ વિકલ્પ 'સ્વાર્થ-સંપત્તિ' પક્ષને આશ્રીને છે તો ખીજે વિકલ્પ પરાર્થસંપત્તિ આશ્રીને છે.

'ઉવસામ' એટલે વિનાશ એવો અર્થ જે ઉપર કરાયો છે. તેથી કોઈ એમ માને કે એ તો અધિકૃત મંત્રનો જાપ કરનારનું સ્વાર્થસંપત્તિરૂપ ફળ હોઈ કુલિંગરત્વ છે, તો પરાર્થસંપત્તિના પક્ષમાં ઘટે એવો અર્થ નીચે મુજબ સૂચવાયો છે:—

૪ એટલે નક્કી અને વસામં એટલે આયત્તાનું અવગમન એટલે વશગત્વ. આ રીતે વિચારતાં અન્ય ગ્રહાદિ પોતાને વશ છે—પોતે એનું નિવારણ કરી શકે તેમ છે એમ આ અર્થ છે. આના સમર્થનાથે જૃહ્દૃષ્ટિમાં આ મંત્રથી શાંતિક, પૌષ્ટિક વશ્ય, આકર્ષણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, વિદ્વેષણ અને મારણરૂપ કાર્ય થઈ શકે એમ કહ્યું છે તે જણાવ્યું છે.

૧૦ ખીણ ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ એ છે કે જે મનુષ્ય 'વિસહરકુલિંગ' મંત્રને સર્વદા પોતાના કંઠમાં ધારણ કરે છે તેનાં ગ્રહો, રોગો, મારિ અને દુષ્ટ જ્વરો નાશ પામે છે.

ત્રીજી ગાથાના અર્થ—(પૂર્વોક્ત) મંત્ર દૂર રહે. તને કરાયેલ (એક) પ્રણામ પણ ઘણાં ફળવાળો છે. જીવો મનુષ્યોમાં અને તિર્થોમાં પણ દુઃખ અને કંઠીગત્યને (દરિદ્રતાને) પામતા નથી. આમ આ ત્રીજી ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે.

અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૭) માં કહ્યું છે કે મંત્ર, પુરસ્કરણ, ઉત્તરચરણ, હોમ, તપ, જપ ઇત્યાદિ પ્રક્રિયા વડે સધાય છે, એથી એ કષ્ટજન્ય છે.

વિશેષમાં અહીં 'ફળ' તરીકે સૌભાગ્ય, આરોગ્ય, ધન, ધાન્ય, પત્ની, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, રાજ્ય અને સ્વર્ગનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.^{૩૧}

૨૯. મંત્રના ત્રણ અર્થને એક ગણતાં વિસં મંત્રના પાંચ અર્થ, 'મણ્ણઓ' ના બે, દુકંતા બે. અને 'ઉવસામ' એના પ્રયોજન દૃષ્ટિએ વિચારતાં બે, એમ ખીણ ગાથાના ૫×૨×૨×૨=૪૦ અર્થ થાય છે.

૩૦. પાશંતર પ્રમાણે "દૌભાગ્યને"

૩૧. આજે ઉલ્લેખ સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ટીકામાં નથી, પરંતુ અર્થકલ્પલતાની જેમ હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૧૯) માં છે.

જે પ્રાણી ભગવાનને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક કેવળ નમસ્કાર કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એ દેવ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે એણે આયુષ્ય પહેલાં બાંધ્યું હોય તો તેથી કે ભવની પરંપરાને લઈને મનુષ્ય કે તિર્થંચ તરીકે એ જન્મે તો પણ દુઃખી ન બને. દુઃખ શારીરિક અને માનસિક એમ બે પ્રકારનું છે. તિર્થંચ તરીકે સુવર્ણ, રત્ન, ચિન્તામણિ, કલ્પદ્રુમ, પદ્મતુરંગ કે જ્યકું-જરૂપે ઉત્પન્ન થાય અને એથી સન્માનને પાત્ર બને. ૩૧

હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૫૦ ૧૯) માં ‘નરતિરિએસુ’નો એક વધારાનો અર્થ એ અપાયો છે કે તિર્થંચ જેવા અર્થોત્ પશુતુલ્ય મનુષ્યોમાં. વિશેષમાં અહીં આવા મનુષ્યો તરીકે બાળગોપાળ અને કૃષિવલ (ખેડુત)નો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આમ આ ત્રીજી ગાથાના એકંદર બંને પાઠાંતર પ્રમાણે બંને અર્થ થાય છે.

ચોથી ગાથાનો અર્થ—આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ એ છે કે તારું ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક (ફળદાયી) સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં લબ્ય જીવો અજરામર સ્થાનને અર્થોત્ મોક્ષને નિર્વિઘ્ને પામે છે.

અર્થકલ્પલતા (૫૦ ૧૯) માં કહ્યું છે કે—‘સમ્યક્ત્વ’ એટલે વિશિષ્ટ પ્રમાણ કિંવા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોનો નિશ્ચય. ૩૨ અને ‘ચિન્તામણિ’ એટલે ચિંત-વેલ અર્થ આપનારું અને દેવાધિષ્ઠિત રત્ન. પાર્શ્વદેવગણિકૃત લઘુવૃત્તિ (૫૦ ૧૦૯) માં અર્જુવ, વજ્ર, વૈદૂર્ય, મહાનીલ, કર્કેતન, પદ્મરાગ, મરકત, પુષ્પરાગ, ચન્દ્રકાન્ત, રચક અને મેચક એમ રત્નોનાં નામ અપાયાં છે. ૩૪ પૃ. ૧૦૯-૧૧૦માં ૬૨ કલ્પવૃક્ષોને લગતી નવ ગાથા અવતરણરૂપે અપાઈ છે.

પાંચમી ગાથાનો અર્થ—હે મોટી (અર્થોત્ ત્રેલોક્યવ્યાપી) કીર્તિવાળા અને સામાન્ય કેવલીઓને વિષે (આહ્લાદકારી હોઈ) ચન્દ્રસમાન પાર્શ્વ! ભક્તિના (અર્થોત્ આંતરિક પ્રીતિના) ભારથી ભરપૂર હૃદય વડે આ પ્રમાણે (મારા વડે) તું સ્તુતિ કરાવેલો છે તેથી હે દેવ! (તું મને) ભવોભવ બાધિને (એટલે કે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અથવા જિન-ધર્મની પ્રાપ્તિ) આપજે.

આ પ્રમાણેનો અર્થ જિનપ્રલસૂરિએ, સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ, તેમજ હર્ષકીર્તિસૂરિએ પણ આપ્યો છે. કૌંસગત અર્થ એમનાં વિવરણોમાં જોવાય છે.

જિનપ્રલસૂરિએ નીચે મુજબનો જે અધિક અર્થ આપ્યો છે તે સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ તેમજ હર્ષકીર્તિસૂરિએ પણ આપ્યો નથી:

૩૨. આ ઉલ્લેખ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ તેમજ હર્ષકીર્તિસૂરિએ કર્યો છે.

૩૩. આ બે અર્થ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ પણ આપ્યા છે.

૩૪. વરાહમિહિરકૃત **બૃહત્સાહિતા** (અ. ૮૦, શ્લો. ૪-૫)માં રત્નોનાં નામ નીચે મુજબ અપાયાં છે:—વજ્ર (હીરો), ઇન્દ્રનીલ, મરકત, કર્કેતન, પદ્મરાગ, રુધિર, વૈદૂર્ય, પુલક, વિમલક, રાજમણિ, સ્ફટિક, શશિકાન્ત, સૌગન્ધિક, ગોમેદક, શંખ, મહાનીલ, પુષ્પરાગ, અક્ષમણિ, બ્યોતીરસ, શસ્પક, મોતી અને પરવાણું. આમ બાવીશ ગણાવાયાં છે.

‘અમ’ એટલે રોગ. એને હણનાર તે ‘અમહ’. ‘આગસ’ એટલે પાપ, એનો નાશ કરનાર તે ‘આગસ’. અમહ+આગસ=અમહાગસ, એનું સંબોધન તે અમહાગસ ! એનું પાંચ સમીકરણ ‘અમહાયસ’ છે. આથી એ અર્થ ઉદ્ભવે છે કે—હે રોગના હણનાર અને પાપના નાશક ! આ અર્થ ‘મહાયસ’ને બદલે એમાં અકારનો પ્રવેશ કરીને કરાયો છે.

આ રીતે પાંચમી ગાથાના બે અર્થ થાય છે.

આમ પાર્શ્વનાથને ઉદેશીને પહેલી ગાથાના ૮૦, બીજીના ૪૦, ત્રીજીના પ્રત્યેક પાઠાંતર આશ્રીને બબ્બે, ચોથીનો એક અને પાંચમીના બે અર્થ કરાયા છે. આમ ત્રીજી ગાથાના પ્રત્યેક પાઠાંતરને આશ્રીને પાંચે ગાથાના સંયોજનની દૃષ્ટિએ ૮૦×૪૦×૨×૧×૨=૧૨૮૦૦ અર્થ થાય છે.

ઉલ્લેખ—બીજી ગાથામાં ‘રોગનો’ ઉલ્લેખ કર્યા બાદ ‘મારિ’ અને ‘જર’નો ઉલ્લેખ એ બંને રોગ જ હોવા છતાં કેમ કરાયો છે એ બાબત મારી સામેના પાંચે સંસ્કૃત વિવરણમાં વિચારાઈ નથી. આને અંગે પ્રબોધટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૩૬૩-૪) માં કહ્યું છે કે—મારિ રોગચાળાના રૂપમાં ક્ષત્રી નિકળે છે અને વિષમ જ્વરો બહુ લયકર હોય છે એટલે આ બેની પૃથક્ ગણતરી કરાઈ છે.

હવે આ સ્તોત્રના જે ૩^૫અર્થ પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણેન્દ્રને ઉદેશીને ૧^૧અર્થકદંબલતામાં કરાયા છે, તે હું રજૂ કરું છું:—

પ્રથમ ગાથામાં અનુક્રમે પાર્શ્વ યક્ષને, પદ્માવતીને અને ધરણેન્દ્રને વંદન કરાયું છે. પહેલાં બેનું એકેક અને ત્રીજાનાં બે વિશેષણ છે. જેમકે (સમ્યગ્દષ્ટિઓના) ઉપસર્ગનો નાશ કરનાર એ પાર્શ્વ યક્ષનું. ઇચ્છવા યોગ્ય શરીરને લઈને (જોનારને) જેનાથી હર્ષ થાય તેવી એ પદ્માવતીનું. (ક્રમઃ અસુરે ઉત્પન્ન કરેલા) વિષધરના અર્થાત્ મેઘના જળનું (પોતાની ફેણરૂપ છત્ર વડે) નિવારણ કરનાર તેમજ મંગળ અને કલ્યાણના આવાસરૂપ અથવા મંગળ જેવી (શ્રેયસ્કર) (ભગવાનની) આજ્ઞા વડે-શાસન વડે સમન્તાત્ નિવાસવાળો કિંવા ભાવનાવાળો એમ બે ધરણેન્દ્રનાં વિશેષણ છે.

બીજા ‘પાસ’નો અર્થ વામ હાથમાં પાશ ધારણ કરનારી એટલે પ્રસ્તુતમાં પદ્માવતી એમ કરાયો છે.

પ્રથમ ગાથાની આ પ્રમાણેની^{૩૭} અર્થઘટનાને અનુરૂપ છાયા નીચે મુજબ છે:—

૩૫. આ અર્થ કરતા પૂર્વે અર્થકદંબલતા (પૃ. ૧૨) માં કહ્યું છે કે—પાર્શ્વનાથનું સાન્નિધ્ય કરનારાં પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણેન્દ્ર વડે આ સ્તવ અધિષ્ઠિત હોવાથી એમને ઉદેશીને પણ વ્યાખ્યા કરાય છે.

૩૬. બૃહદ્વર્ત્તમાં આ અર્થો છે ખરા ?

૩૭. પાર્શ્વ યક્ષને અંગે ૧, પદ્માવતી પરત્વે પણ ૧ તેમજ ધરણેન્દ્રના પદ્મમાં બે એમ પહેલી ગાથાના બે અર્થ કરાયા છે.

उपसर्गहरं पार्श्वं पाशं वन्दे काम्यघनमुत्काम् ।

विषधरविषनिर्नासं मङ्गल-कल्याणावासम् (मङ्गलकल्याणावासम्) ॥

ખીજી ગાથાનો અર્થ—

‘વિસહરકુલિંગ’ મંત્રના પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ ઇન્દ્ર એ ત્રણે અધિષ્ઠાતા હોવાથી ખીજી ગાથાનો અર્થ પાર્શ્વનાથને અંગે જે સૂચવાયો છે તે જ અહીં સમજી લેવાનો છે એમ અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૧૬) માં કહ્યું છે.

ત્રીજી ગાથાનો નીચે મુજબનો અર્થ પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ ઇન્દ્ર એ ત્રણે અંગે એક સરખો છે:—

મંત્ર દૂર રહો. તારો પ્રણામ પણ ઘણાં ફળવાળો થાય છે. તિયંચ જેવા મનુષ્યો કે જે બાળગોપાળ અને કૃષીવલો છે તેમાં પણ જીવો દુઃખ અને દૌર્ગત્યને પામતા નથી. એ પ્રાયઃ દુઃખી બેવાય છે, પરંતુ તારી કૃપાથી સુખી જ હોય.

ચોથી ગાથાના નિમ્નલિખિત ત્રણે અર્થ પણ પાર્શ્વ વગેરે ત્રણેને અંગે એક સરખાં છે:—

(૧) ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં (વિશેષ ફળદાયી હોવાથી) અધિક એવી તારી વહ્નલતાને પ્રાપ્ત કરતાં જીવો અનુકૂળ દેવને લઈને રમણીય દ્વીપિવાળા (મોટાં સામ્રાજ્યાદિ રૂપ) પહોંચે નિર્વિઘ્ને પામે છે.

આ અર્થ કરતી વેળા ‘સમ્મત્તે’ના સંસ્કૃત સમીકરણ તરીકે સામ્મત્યે સમજવાનું છે.

સમ્મતનો ભાવ તે સામ્મત્ય એટલે વાણ્ઠ્ય યાને વહ્નલતા.

(૨) ચિન્તામણિ જેવાં પાનક અને લોજન માટે અનુકૂળ એવી તારી વહ્નલતાને પામે છે. આ અર્થ “ચિન્તામણિકપ્પપાયવળ્લહિએ” ને ‘ચિન્તામણિકલ્પપાનવલ્લહિતે’ સમજીને કરાયો છે. “કપ્પ (કલ્પ) એટલે સમાન, પાય એટલે પાનક અને વળ્લ (વલ્લ) એટલે લોજન અને હિય (હિત) એટલે હિતકારી.

(૩) (કર્કેતનાદિ) મણિઓ અર્થાત્ રત્નો વડે રચાયેલાં પાત્રને વિષે લોજન (મળતું) હોવાથી અથવા તે માટે અનુકૂળ એવી તારી વહ્નલતા પ્રાપ્ત થતાં ચિન્તાથી મુક્ત અર્થાત્ પ્રયત્નરહિત જીવો અનુકૂળ થાય છે.

અહીં ‘ચિન્તામણિકપ્પપાયવળ્લહિએ’ માં અકારનો પ્રસ્તેષ કરી અને ‘અચિન્તા’ને ‘જીવા’નું વિશેષણ ગણી અર્થ કરાયો છે. વિશેષમાં કપ્પ (કલ્પ)નો અર્થ ‘રચના’ અને પાયનો અર્થ ‘પાત્ર’ કરાયેલ છે. વળ્લનો અર્થ ‘પ્રહેલાંની જેમ ‘લોજન’ કરાયો છે. !

૩૮ પાંચમી ગાથાનો અર્થ પાર્શ્વ યક્ષ વગેરેના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમાં પાર્શ્વ યક્ષને લગતો અર્થ નીચે મુજબ છે:—

૩૯. આ ગાથાના ત્રીજા ચરણમાં ‘દિગ્ગ’ને બદલે ‘દિગ્ધુ’ પાઠ સ્વીકારી અર્થ કરાયા છે.

જેને તીર્થંકર (જ) આહ્વાદક છે એવા હે પાર્શ્વ (યક્ષ) ! મહાયશસ્ત્રી અર્થાત્ પાર્શ્વનાથને વિષે ભક્તિના ભારથી ભરપૂર હૃદય વડે તારી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાઈ છે વાસ્તે હે (વ્યંતર જાતિના) દેવ ! તું મને ભવોભવ સમ્યક્ત્વ આપજે.

આ અર્થ કરતી વેળા ‘મહાયસ’ને અલગ પદ ન ગણતાં એના પછીના પદ સાથે સંયુક્ત માન્યું છે, જ્યારે પાસજિણ્યંદમાં પાસ અને જિણ્યંદ એ બન્નેને પૃથક્ પૃથક્ સંબોધન ગણેલ છે.

આ યક્ષ પાસે યોધિની યાચના કરાઈ તે અનુચિત નથી, કેમકે વંદિતુ મુત (ગા. ૪૬) માં સમ્યક્દષ્ટિ દેવો.....એમ પૂર્વાચાર્યોએ પણ કહ્યું છે. એ સમ્યક્દષ્ટિ નથી એમ નહિ, કારણ કે એ પરમાર્હત છે.

પદ્માવતીને લક્ષીને નીચે મુજબ ૩૬ જે અર્થ કરાયા છે:—

(૧) હે અપક્ષીર્તિના ભજનને વિષે અત્યાગ્રહથી પૂર્ણ તેમજ હિતને આપનારી નહિ એવી નહિ એવી (પદ્માવતી) દેવી ! આ પ્રમાણે તારી સ્તુતિ કરાયેલી છે. તેથી તું ભવોભવ મારા અશુભ સમ્યક્ત્વને પ્રકર્ષણપણે ફેંકી દે-એને દૂર કર. તું વિજયશાળી વર્તજે, તેમજ (તારા પોતાના માહાત્મ્યથી ચિરઃકાળ) દીપતી રહેજે.

(૨) હે આય એટલે લાભના વિનાશક અર્થાત્ શત્રુઓના ભજનને વિષે....રહેજે.

ધરણ ઈન્દ્રના પક્ષમાં પાંચમી ગાથાના બે અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મહાયશસ્ત્રીની (અર્થાત્ પાર્શ્વનાથની) ભક્તિના યાને સેવાના અતિશયથી જેનું પાપ ઓછું થયું છે એવા તેમજ હૃદય યાને છાતી વડે આલનારાના એટલે કે નાગોના સ્વામી (ધરણેન્દ્ર) ! હે (ભવનપતિ નિકાયના) દેવ ! હે (કર્મબંધરૂપ) પાશને જીતનારાને અર્થાત્ સાધુઓને એમના ઉપસર્ગો દૂર કરવા વડે આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરનાર ! આ પ્રમાણે (મારા વડે) તારી સ્તુતિ કરાયેલી છે તેથી તું ભવોભવ (મને) યોધિ આપજે.

(૨) મહા.....દેવ ! પાશ વડે શત્રુઓને જીતનારીને અર્થાત્ પદ્માવતી દેવીને (એના પતિ હોઈ) આહ્વાદ ઉત્પન્ન નરનાર ! આ.....આપજે.

પંચપરમેષ્ઠીના નામાક્ષર—પ્રથમ ગાથાના પ્રારંભમાં ‘ઉવ’ એમ બે અક્ષરો છે. પદના એક ભાગમાં પદોના સમુદાયનો ઉપચાર કરતાં ‘ઉવ’ એટલે ઉવજ્જાય.

દ્વિતીય ગાથાની શરૂઆતમાં ‘વિસ’ એમ બે વર્ણ છે. એથી સાધુઓ સમજવા. સર્વ રૂસાત્મકતાના ઉપદર્શનથી વિષના જેવું વિષ છે. વિષરૂપ સાધુઓ તે તે પાત્રની અપેક્ષાએ તે તે રસને સ્પર્શે છે. દસવેયાલિયની નિજજીતિ પત્ર (૮૩) માં શ્રમણોને વિષના સમાવ કહ્યા છે.

૩૬ આ અર્થ કરતી વેળા ‘મહાડયસમસિન્ધરનિન્ધરે ! જ હિયણ ! જ’ અથવા મહાડયસં એમ પૂર્વાર્ધનો બે રીતે વિચાર કરવાનો છે તેમજ ઉત્તરાર્ધ માટે દેવદે ! સુબોધિ એમ પદ્મહેદ કરવાનો છે.

તૃતીય ગાથાની આદિમાં જે ‘ચિદ્રૂ’ છે તેથી ‘આચાર્ય’ સમજવા. તીર્થંકરો મોક્ષે જાય તો પણ તીર્થ હોય ત્યાં સુધી આચાર્યો રહે છે. આના સમર્થનાથે ઉવએસમાલા (ગા. ૧૨) નું પ્રથમ ચરણ અપાયું છે. અથવા ‘સચ્ચિદ્રૂ’ એ દ્રવ્ય, શુણ્ણ અને પર્યાયથી અનુયોગસ્વરૂપી છે. તેમાં રહે તે ચિત્સ્થ એટલે કે સૂરિ (આચાર્ય). (‘ચિત્સ્થ’નું પાઠ્ય સમીકરણ ‘ચિદ્રૂ’ છે.)

ચતુર્થ ગાથાના પ્રારંભમાંના ‘તુહ’ એ જે અક્ષર વડે ‘અહંત’ (તીર્થંકર) જાણવા. ચાર ઘાતી કર્મનો અથવા સમસ્ત વિશ્વના સંશયોના સમૂહનો એઓ નાશ કરે છે. એથી ‘તુહ’ છે. વિહરમાણ અને કેવલી બનેલા અરિહંતો છે.

પાંચમી ગાથાની આદિમાં ‘ઇય’ (સં. ઇત) એ જે અક્ષર ‘સિદ્ધ’ના સૂચક છે. દ્રીથી પાછા ન ફરવું પડે એ માટે જેઓ મોક્ષે ગયા તેઓ ‘સિદ્ધ’ છે.

અન્ય અર્થમાં વપરાયેલા પદો પરમેષ્ઠિમંત્રરૂપ છે એમ કહેવું અયુક્ત નથી, કેમકે “એન્દ્રસ્યૈવ શરાસનસ્ય વધતી” ઇત્યાદિમાં બીજનાં પદો અન્ય અર્થમાં યોજાયેલાં હોવા છતાં મંત્રરૂપતાનું અતિકેમણ નહિ કરતા હોવાથી તેનો પ્રભાવ ઉપલબ્ધ થાય છે.

જે કે તીર્થંકરોની મુખ્યતા ઉચિત છે તેમ છતાં આ સ્તોત્ર શ્રુતકેવલીએ રચ્યું હોવાથી ‘સૂત્ર’ છે. એનું અધ્યયન ઉપાધ્યાયોએ જ કરાવવું એઈએ એટલે પ્રારંભમાં ઉપાધ્યાયનો નિર્દેશ કરાયો છે. ઉપાધ્યાયની પાસે શીખનારને સાધુઓ જ સહાય કરે છે. કેમકે તેમનો સહાય કરવાનો અધિકાર છે.

આમ ઉપાધ્યાય પાસે લખેલ સૂત્રનો અર્થ તો આચાર્યો જ કહે છે એટલે એમનો ઉપન્યાસ કરાયો છે. આચાર્યના ઉપદેશથી અરિહંતનો યોગ થાય છે. અહીં અરિહંત તે આ સ્તોત્રમાં વર્ણવાયેલા ભગવાન પાર્શ્વ છે. એથી આચાર્ય પછી એમનો ઉલ્લેખ છે. આ સ્તોત્રના ભાવપૂર્વકના પાઠથી પરંપરાએ ‘સિદ્ધ’ થવાય. એથી અરિહંત પછી સર્વ શુભ અનુષ્ઠાનના ક્ષણરૂપ સિદ્ધનો ઉલ્લેખ છે.

કલ્પ—લોગસ્સ, નમુત્થુણું ઇત્યાદિને અંગે જેમ કલ્પ રચાયેલ છે તેમ આ ઉવસગ્ગહરથોત્તને અંગે પણ એક કલ્પ રચાયો છે. એ કલ્પનો ઉપયોગ પાર્શ્વદેવગણિએ પોતાની સંક્ષિપ્તવૃત્તિ રચવામાં કર્યો છે પરંતુ એ અઘાપિ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

યત્રો—પૂર્ણચન્દ્રસૂરિદ્વિત લઘુવૃત્તિમાં પહેલી ગાથાને અંગે નીચે મુજબનાં આઠ યત્રોની વિગતો વૃદ્ધ સંપ્રદાય અનુસાર આપી છે:—

(૧) જગદ્વલ્લભકર, (૨) સૌભાગ્યકર, (૩) લક્ષ્મીવૃદ્ધિકર, (૪) ભૂતાદિનિઘ્નકર, (૫) જ્વરનિઘ્નકર, (૬) શાકિનીનિઘ્નકર, (૭) વિષમવિષનિઘ્નકર અને (૮) વિષમવિષ-હ્રોપદ્રવનિર્નાશક.

પાર્શ્વદેવગણિએ પણ કલ્પ અનુસાર પહેલી ગાથાને લગતાં યત્રો અને મંત્રો આપ્યાં છે. અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૮) માં તો આઠ યત્રોનાં કેવળ નામ જ દર્શાવાયાં છે, જૈન સ્તોત્ર સંદોહ (ભા. ૧) માં આઠ યત્રો પૈકી પહેલાં સાત જ દોરી બતાવાયાં છે.

બીજી ગાથાને અંગે પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ (૧) બૃહચ્ચક્ર અને (૨) ચિન્તામણિચક્ર એ બે યંત્રોની વિગત આપી છે. પાર્શ્વદેવગણિએ પણ એમ જ કયું છે. અર્થકદંપલતા (પૃ. ૮) માં તે આ બે યંત્રોનાં નામ આપી એ પ્રત્યેકનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે.

ત્રીજી ગાથાને લગતા પાંચ યંત્રોની વિગત એ યંત્રોના પ્રભાવ સહિત પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ આપી છે. પાર્શ્વદેવગણિએ દસ યંત્રોની રચના અને પ્રભાવ અને ‘અઘોરા’ નામની વિદ્યા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. અર્થકદંપલતા (પૃ. ૮) માં છ જાતનાં યંત્રોનું સૂચન છે.

ચોથી ગાથાને ઉદ્દેશીને પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ ૪૦ લઘુદેવકુલને લગતી હકીકત આપી છે. પાર્શ્વદેવગણિએ આવું કશું કથન કયું નથી. અર્થકદંપલતા (પૃ. ૮) માં કહ્યું છે કે ચોથી ગાથામાં સર્વાર્થસાધક દેવકુલ અને કદંપદ્રુમયંત્રના ન્યાસની રચના છે.

પાંચમી ગાથા પરત્વે પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ એક યંત્ર તૈયાર કરવાની રીત દર્શાવી એના પૂજન માટે એક મંત્ર આપ્યો છે. પાર્શ્વદેવગણિએ પણ એક યંત્રને તૈયાર કરવાની રીત, એ સંબંધી તંત્ર તેમજ પૂજન માટેનો મંત્ર એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરી છે.

અર્થકદંપલતા (પૃ. ૯) માં કહ્યું છે કે—પાંચમી ગાથામાં શાંતિક અને પૌષ્ટિકને તેમજ ભૂત, પ્રેત, શાકિની, હાકિની, જ્વર ઇત્યાદિના નાશને તેમજ સર્વ રક્ષણને સ્થાન અપાયું છે.

મહાપ્રાભાવિક નવ સ્મરણ (પૃ. ૧૩૫-૧૪૮) માં ચન્દ્રાચાર્યકૃત લઘુવૃત્તિ તેમજ પાર્શ્વદેવગણિકૃત વૃત્તિતાં આધારે ૨૭ (સત્તાવીશ) યંત્રો તૈયાર કરવાની રીત દર્શાવાઈ છે, જ્યારે આ ગ્રંથના અંતમાં પૃ. ૧૩-૨૭ માં એ સત્તાવીસ યંત્રો દોરી બતાવાયા છે.

ઉવસગ્ગહરંથોત્તની જે નવ ગાથાનો આ પૂર્વે ઉલ્લેખ કરાયો છે. તેના દસ મંત્રાક્ષર સિવાયના અક્ષરો ઊભા કર્ણવાળા ચોરસમાં ૩૩૪ ખાનામાં અને કેટલાક અંક ૩૯ ખાનામાં મધ્યમાં અપાયા છે. એમાં ‘ઉ’ સૌથી મધ્યમાં છે. એની આસપાસ અંકોની ચૂંથણી છે. આવું એક હસ્તલિખિત પત્ર “શ્રી મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર” માં છે, આ પત્રની પ્રતિકૃતિ અન્યત્ર (પૃ.) અપાઈ છે.

મંત્રો—પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ પોતાની લઘુવૃત્તિમાં પહેલી ગાથાને અંગે (૧) પૂજામંત્ર, (૨) પાર્શ્વયક્ષ-મંત્ર અને (૩) પાર્શ્વયક્ષિણી-મંત્ર એમ ત્રણ મંત્રો આપ્યા છે. પાર્શ્વદેવગણિએ પાર્શ્વયક્ષ-મંત્ર, પાર્શ્વયક્ષિણી-મંત્ર અને ઘોણ-મંત્ર, સર્વજ્વર નાશયન ઇત્યાદિ મંત્રો આપ્યા છે.

અર્થકદંપલતા (પૃ. ૮) માં તે પાર્શ્વયક્ષ-મંત્ર અને પાર્શ્વયક્ષિણી-મંત્રનો કેવળ નામોલ્લેખ છે.

બીજી ગાથાના સંબંધમાં પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ કેટલાક મંત્રો આપ્યા છે અને પૂજા-મંત્ર પહેલાની જેમ બાણવો એમ કહ્યું છે.

૪૦ આ સૂરિએ બૃહચ્ચક્ર વિધિ પૂર્ણ કરી “પ્રથમે દેવકુલમિદમ્” એમ કહ્યું છે.

ત્રીજી ગાથાને અંગે પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ બે મંત્રો આપ્યા છે.

થોથી ગાથાના સંબંધમાં પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે પૂર્વોક્ત જ પૂજામંત્ર ગુરુ પાસેથી જાણી લેવો. પાર્શ્વદેવગણિએ તેમજ જિનપ્રભસૂરિએ પણ આ ગાથાને અતે કોઈ મંત્ર જણાવ્યો નથી.

પાંચમી ગાથા પરવે પૂર્ણચન્દ્રસૂરિએ એક મંત્ર આપ્યો છે. ત્યારબાદ બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલા ચારેક મંત્રો દર્શાવ્યા છે. પાર્શ્વદેવગણિએ પૂજામંત્ર આપ્યો છે. અર્થકલ્પલતા (પૃ. ૯) માં કહ્યું છે કે—આ પાંચમી ગાથામાં દષ્ટિકોત્યાપન, પુરસ્કોલ, ક્ષેમકરણ ઇત્યાદિ કાર્યો સિદ્ધ કરનારાં મંત્રો છે.

ચન્દ્રાચાર્યકૃત લઘુવૃત્તિમાં તેમજ પાર્શ્વદેવગણિકૃત વૃત્તિમાંના મંત્રોની મહાં નવસ્મરણ (પૃ. ૧૩૬-૧૪૯) માં નોંધ લેવાઈ છે.

પાદપૂર્તિ—સમગ્ર ઉવસંગહર થોત્તની એટલે એની પાંચે ગાથાના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપે તેજ:સાગરે મતિસુરસૂરિની સ્તુતિ કરી છે. આ જ ૦ મ ૦ માં રચાયેલી કૃતિમાં ૨૧ પદો છે. આની વિશેષતા એ છે કે—મૂળ સ્તોત્રના ચરણનો ક્રમાંક પાદપૂર્તિવેળા તે જ રખાયો છે.

પ્રભાવ-ઉવસંગહર થોત્ત અનેક યંત્રો અને મંત્રોથી વિભૂષિત છે તેમજ એની પાર્શ્વનાથ, પદ્માવતી, પાર્શ્વધ્વજ અને ધરણ્યધ્વજ એમ ચારને ઉદ્દેશીને એના અર્થ થાય છે. આ ઉપરાંત એ ૮૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ. વળી એની ‘સ્મરણ’ તરીકે પણ ગણના કરાઈ છે અને કરાય છે. આને લઈને આ સ્તોત્ર ‘પ્રભાવિક’ જણાય છે. જિનસૂરે વિ. સં. ૧૫૨૦ ની આસપાસમાં સંસ્કૃતમાં રચેલી ‘પ્રિયંકર નૃપકથા’^{૪૧} આ સ્તોત્રનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. આ કથાનું સંપાદન મેં કર્યું છે. અને એ “દે. લા. જૈન પુ. સંસ્થા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૨ માં છપાવાયેલ છે. વિશેષમાં આ કથાને શુજરાતી અનુવાદ મહાં નવસ્મરણ (પૃ. ૧૫૦-૨૨૮) માં છપાવાયો છે.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા

સુરત

વિ. સં. ૨૦૧૮, જ્ઞાનપંચમી.

૪૧ આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૬ માં અને બીજી વિ. સં. ૧૫૪૬ માં લખાયેલી મળે છે. બુઝો (જનરેનકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૫૪).

૪૨ આ સંસ્કૃત કૃતિનો શુજરાતી અનુવાદ મહાં નવસ્મરણ (પૃ. ૧૫૦-૨૨૮) માં છપાવાયો છે.

જૈન આગમસાહિત્યમાં ખનિજ તેલનો ઉલ્લેખ.

લેખક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, એમ. એ., પીએચ ડી.

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ભારતમાં ખનિજ તેલનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં આધુનિક છે. પરંતુ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કેટલાક એવા ઉલ્લેખો છે, જે બતાવે છે કે જૂના સમયમાં પણ ભારતમાં ખનિજ તેલ અસાત નહોતું. કાશ્મીરી કવિ બિહલણના (ઈ. સ. નો ૧૧ મો સદી) ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ મહાકાવ્યમાંનો ઉલ્લેખ તો પ્રમાણમાં જાણીતો છે. નાયકનો વિરહાગ્નિ, જે બરફનાં પાણીથી અથવા ચંદનના શીતલ લેપથી શાન્ત થતો નહોતો તેને એમાં ધરાની તેલ વડે સળગેલા અગ્નિ—‘પારસીક તૈલાગ્નિ’ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ નો એ શ્લોક નીચે મુજબ છે:

અચિન્તનીયં તુહિનદ્રવાણાં શ્રીસ્વળ્હવાપો પયસામસાધ્યમ્ ।

અસુત્રયત્ પત્રિષુ પારસીકતૈલાગ્નિમેતસ્ય કૃતે મનોભૂઃ ॥

(સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૦.)

ઈ. સ. ૧૨૩૦ આસપાસ રચાયેલી ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ ની એક ટીકા, જેની હસ્તપ્રત જેસલમેરના ભંડારમાંથી મળેલી છે તેમાં પારસીકતૈલાગ્નિ શબ્દપ્રયોગને પારસીકદેરાજ-વદ્ધિમ્ એ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે (‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ ની શ્રી મુરારિલાલ નાગરની વાચના, પૃ. ૨૬૦).

દક્ષિણ ભારતમાં આવેલ કલ્યાણીના રાજદરબારમાં રહીને બિહલણે આ કાવ્ય રચ્યું છે, અને તેમાં કલ્યાણીના ચૌલુક્ય વંશના તત્કાલીન રાજકર્તા વિક્રમાદિત્ય આહવ-મદ્ધનું પ્રશસ્તિમય ચરિત આપ્યું છે. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંયે બંદરોએથી ધરાન અસ્પર્શતાન અને બીજા દેશો સાથે ધીકતો વેપાર ચાલતો હતો, અને બિહલણે વર્ણવેલું ‘પારસીક તૈલ’ ત્યાં આયાત થતું હોય અને તેથી આ ખનિજ તેલના ગુણોથી કવિ માહિતગાર હોય એ તર્કન સંભવિત છે. ઈ. સ. ૬૦૦ પૂર્વે રચાયેલા ઔદ્ધ ગ્રંથ ‘આર્ય મંબુશ્રીમૂલકલ્પ’માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે ‘તુરુષ્ક તૈલ’ (તુર્ક અથવા મુસ્લિમ વેપારીઓ મારફત આવતું તેલ ?) કે ‘તુર્ક દેશનું તૈલ ?) બિહલણે વર્ણવેલા ‘પારસીક તૈલ’થી ભિન્ન નથી, એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન શ્રી પી. કે. ગોડેએ પોતાના એક લેખમ કયો છે (‘સ્ટડીઝ ઇન ઇન્ડિયન લીટરરી હિસ્ટરી,’ પુ. ૧, પૃ. ૩૨૩-૨૪).

આ તો પરદેશથી આવતા ખનિજ તેલની વાત થઈ. પરંતુ જૈન આગમસાહિત્યમાં એક બહુ મહત્વનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે બતાવે છે કે ‘આર્યમંબુશ્રીમૂલકલ્પ’ અર્થે

‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ના સમય પહેલાં, નિદાન ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ ભારતમાં ખનિજ તેલ ઉપલબ્ધ હતું અને ખડું દુર્લભ વસ્તુ તરીકે તેની ગણના થતી હતી. ‘બૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ઉપરના સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણના ભાષ્યમાં તથા એ જ ગ્રંથ ઉપરની આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિની ટીકામાં મળતા ‘મરુતૈલ’ (‘મારવાડના તેલ’) ના ઉલ્લેખની હું અહીં વાત કરું છું. પ્રાકૃત ગાથાઓમાં રચાયેલા આ ભાષ્યના કર્તા સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ ઈ. સ. ના ૬ ઠા સૈકા આસપાસ થઈ ગયા, અને પ્રાકૃત ગદ્યમાં બૃહદ્ કથાગ્રંથ ‘વસુદેવહિંદી’ રચનાર સંઘદાસગણિ વાચકથી (જેઓ પણ લગભગ એ જ સમયમાં થઈ ગયા) તેઓ ભિન્ન છે. ક્ષેમકીર્તિની ટીકા સંસ્કૃતમાં છે, અને તેની રચના વિ. સં. ૧૩૩૨=ઈ. સ. ૧૨૭૬ માં પૂરી થયેલી છે. ભાષ્ય અને ટીકામાંનો ‘મરુતૈલ’ વિષેનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે.^૨—

સયપાગ સહસ્તં વા, સયસહસ્તં વ હંસ-મરુતૈલં ।

દૂરાગ્રો વિ ય અસર્ગ, પરિવાસિજ્ઞા જયં ધીરે ॥ ૬૦૩૧ ॥

શતપાકં નામ તૈલં તદ્ ઉચ્યતે ચદ્ ઔષધાનાં શતેન પચ્યતે, ચદ્વા એકનાપ્યૌષધેન શતવારાઃ પચ્યમ્ । एवं सहस्रपाकं शतसहस्रपाकं च मन्तव्यम् । હંસપાકં નામ હંસેન-ઔષધસમ્મારમ્ભતેન ચત્ તૈલં પચ્યતે । મરુતૈલં-મરુદેશે પર્વતાદુત્પદ્યતે । एवंविधानि दुर्लभद्रव्याणि प्रथमं तदैवसिकानि मार्गणीयानि । અથ વિને વિને ન લઘ્યન્તે તતઃ પચ્ચકપરિહાણ્યા ચતુર્ગુરુપાત્નો દૂરાવ્યાનીય ‘ધીરઃ’ ગીતાથી ‘યત્નયા’ અરુપસાગારિકે સ્થાને મદનચીરેણ વેષ્ટયિત્વા પરિવાસયેત્ ॥૬૦૩૧॥^૩

ભાષ્યમાંના ‘મરુતૈલ’ (સં. ‘મરુતૈલ’) શબ્દની સમજૂતી આપતાં સંસ્કૃત ટીકાકારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે એ તેલ મારવાડમાં ‘પર્વતમાંથી’ મળે છે. આ ખરેખર તેલ હતું કે તૈલી પદાર્થ હતો એ નિશ્ચિતરૂપે કહેવાનું મુશ્કેલ છે, પણ ઉપર મોંઘેલો ઉલ્લેખ એટલું તો કહી નય છે કે એ પદાર્થ સંભવતઃ તેલને કીક મળતો હતો અને રાજસ્થાનના કોઈ પહાડી કે ખડકાળ પ્રદેશોમાં તે મળી આવતો હતો.^૪

૧. ‘બૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ભાગ ૬માં (ભાવનગર, ૧૯૪૨) એ ગ્રંથ ઉપરની મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રસ્તાવના. પૃ. ૨૦-૨૩.
૨. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૪૩ થી ૧૯૫૧ સુધી ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદના અનુરનાતક અને સંશોધન વિભાગના અધ્યાપકમંડળમાં હું હતો ત્યારે જૈન આગમસાહિત્ય પરત્વે કામ કરતાં આ ઉલ્લેખ મેં નોંધ્યો હતો. વિદ્યાસભાના એ સમયના પ્રમુખ અને લોકસભાના અધ્યક્ષ સ્વ. શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર મારફત ૧૯૫૦માં જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાને એ ઉલ્લેખ મોકલવામાં આવ્યો હતો, જેમણે એની પહોંચ સાબર સ્વીકારી હતી.
૩. ‘બૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ (સંપાદકો-મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી અને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી), પૃ. ૫ (ભાવનગર, ૧૯૩૮), પૃ. ૧૫૬૧.
૪. ખીજા કેટલાક દેશોમાં પણ જમીનની સપાટી ઉપર અમુક પ્રમાણમાં તેલ મળ્યું હોવાનું નોંધાયું છે. “કાલબસના સમય પહેલાં ઉત્તર અમેરિકામાં પેટ્રોલિયમ જળવામાં હતું એમ કહેવાનાં પ્રમાણો છે. કેલિફોર્નિયામાં, જ્યાં અત્યારે લોસ એન્જેલિસ શહેર આવેલું છે તેની નજીકના ‘સી અથવા

એ વિદ્વાન્ જૈન સાધુઓ (જેમાંના એક ૬ ફી સદી આસપાસ અને બીજા ૧૪મી સદીમાં થઈ ગયા.) જેઓ સતત પાદવિહાર કરતા હતા તથા અનેક પ્રદેશોની ભ્રમણા લાયક વાતો પણ પોતાના ગ્રંથમાં નોંધતા હતા. તેમની કલમે આ ઉલ્લેખ નોંધાયેલો હોઈ વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાયો જોઈએ. ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ અને ‘આર્યમંજુશ્રી-મૂલકલ્પ’ના તેમજ ‘બૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ના લાખ્ય અને ટીકામાંના ઉલ્લેખોને એક સામટા જોઈએ ત્યારે જણાશે કે—ધરણમાંથી આયાત થતું તેમજ અહીં પેદા થતું—ખનિજ તેલ પ્રાચીન ભારતમાં ઠીક જાણીતું હતું અને લડાઈમાં સળગતાં બાણ છોડવામાં તથા કેટલાક રાજોમાં ચોળવા માટેની દવા તરીકે પણ તે વપરાતું હતું.^૫

ટાર પિટ્સ’ નામથી ઓળખતા ખાડાઓમાં તે મળતું હતું .....પેટ્રોલિયમ વિષેની બીજી જૂની નોંધો છૂટાછવાયા અહેવાલોમાં છે જેમાંની કેટલીક કિંવદન્તી જેવી છે અને કેટલીક પ્રમાણ-બૂત છે. જમીનની સપાટી ઉપર તેલ અને ગેસ ઝમવાની, તેલના કુવાસાની તથા ટારના જથ્થાની વાતો એમાં છે. આમાંની કેટલીક વસ્તુઓ અમેરિકાના ઇન્ડિયન આદિવાસીઓને તથા પ્રારંભકાળના યુરોપીય પ્રવાસીઓને ઠીક જાણીતી હતી. તેઓ દવા તરીકે અથવા ગાડાનાં પૈડાં માટે તેલ તરીકે એનો ઉપયોગ કરતા. (‘વર્લ્ડ’ જ્યોગ્રોફી ઓફ પેટ્રોલિયમ, અમેરિકન જ્યોગ્રોફિકલ સોસાયટી, ખાસ પ્રકાશન નં. ૩૧, પ્રિન્ટન યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૬૦, પૃ. ૧૩૦). ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભમાં સેમ્યુઅલ એમ. કીર નામે, દવાના એક સાહસિક અમેરિકન વેપારીએ આવા નકામા તેલની ખાટલીઓ ભરાવી હતી, અને kier’s petroleum or Rock oil, Celebrated for its wonderful curative powers એવું નામ આપીને તે દવા તરીકે વેચ્યું હતું (એ જ). યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના તેલસમૃદ્ધ પ્રદેશોમાં ધરના પાછળના ખાડાઓમાં જમીનની સપાટી ઉપર તેલ ઝમતું હોય એ પ્રકારનું વર્ણન કેટલીક અમેરિકન ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં છે.

૫. જેની કોઈ નોંધ સચવાઈ નથી એવી નૈસર્ગિક ઘટનાઓને પરિણામે પ્રાચીનોને ખનિજ તેલ વિષે કંઈક માહિતી મળી હશે એમ માનવાને પણ કારણ છે. કેટલીક નાની વાતો આ મતને અનુમોદન આપે છે. જેની નજીક સમૃદ્ધ તેલક્ષેત્ર જડયું છે એવા, અંકલેશ્વર પાસેના ‘તેલવા’ ગામના નામની સમજૂતી આપણે બીજી ક્ષેત્ર રીતે આપી શકીશું? પાવાગઢ ઉપરના ‘તેલિયા તળાવ’ નું નામ પણ નિરર્થક નહિ હોય એમ માનવાનું મન થાય છે.

ત્રણ દેશ્ય આગમિક શબ્દો

શ્રી હરિવલ્લભ ચુનીલાલ ભાયાણી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

પ્રાસ્તાવિક

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં વપરાયેલા દેશ્ય શબ્દોનો શાસ્ત્રીય અને વ્યવસ્થિત રીતે બહુ ઓછો અભ્યાસ થયો છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધનપાલના દેશ્ય કોશોં, પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં સંગૃહીત દેશ્ય સામગ્રી અને અર્વાચીન વિદ્વાનોના પ્રાકૃત કોશોમાં દેશ્ય શબ્દો અંગે કેટલુંક કાર્ય થયું છે ખરું. પણ સમગ્ર રીતે દેશ્ય શબ્દોના ઉદ્ભવ, પ્રચાર, પ્રકાર, પ્રયોગને મૂળ સ્ત્રોતોની વ્યવસ્થિત વિચારણા બાકી છે; એટલું જ નહીં, એવી વિચારણા હાથ ધરાય, તે પહેલાં દેશ્ય સામગ્રીની દૃષ્ટિએ મહત્વના પ્રાકૃત ગ્રંથોની આલોચના થવી જોઈએ. તે દિશામાં પણ ઘણું ઓછું થયું છે.

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રાચીનતા, પ્રમાણ અને સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ જૈન આગમોનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. દેશ્ય શબ્દોના અભ્યાસ માટે તે અનેક રીતે અમૂલ્ય છે. તેમના પર ભાષ્યાત્મક પુષ્કળ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, જેમાં શબ્દોના અર્થનિર્ણય માટેનાં પ્રાચીન પરંપરાગત સાધનસામગ્રી જળવાયાં છે. એ ખરું કે અમુક જ આગમગ્રંથોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ તૈયાર કરેલો, પ્રમાણભૂત પાઠ આપણી પાસે છે. પણ આથી બહુ તો સમય-નિર્ણયની દૃષ્ટિએ કેટલીક મુશ્કેલી ઊભી થાય. પણ અર્થનિર્ણયને માટે એ ખાસ નડતર-રૂપ ન થાય.

અહીં છઠ્ઠા અંગ ‘જ્ઞાતાધર્મિકથા’માં પ્રયુક્ત ત્રણ દેશ્ય શબ્દો અંગે થોડોક ઊદા-પોહ કર્યો છે. આ શબ્દો આગમસહિત્યમાં અન્યત્ર પણ મળે છે. અહીં ‘દેશ્ય’ સંજ્ઞા વિશાળ અર્થમાં—‘સંસ્કૃતેતર, અજ્ઞાત, અલ્પજ્ઞાત કે અસ્પષ્ટ મૂળના શબ્દો’ એ અર્થમાં સમજવી.

૧. ધણિ ‘તૃપ્તિ’

ઉદ્યાન કે વનખંડના વર્ણકમાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં, અથવા તો પુષ્પોનું વર્ણન કરતાં જે એક વિશેષણ વપરાયું છે, તે છે:

‘મહયા ગંધદ્વણિ સુચંતં.’ જ્ઞાતાના આઠમા અધ્યયન (‘મલ્લિ’)માં ‘શ્રીદામ-ગંડ’ (કે ‘શ્રીદામકાંડ’=શોભીતી પુષ્પમાળાઓ ગૂંથી બનાવેલો લટકતો ગજરો)ના વર્ણનમાં આ વિશેષણ વપરાયું છે. અન્યત્ર પણ શરૂમાં જણાવેલા સંદર્ભોમાં ‘ઉત્તરાધ્યયન’ (સૂત્ર ૩) વગેરેમાં તેનો પ્રયોગ છે.

શ્રી અભયદેવસૂરિએ ‘ગંધદ્વણિ’ની સંસ્કૃત છાયા ‘ગન્ધધ્રાણિ’ આપી છે, અને અર્થ ‘ગંધતૃપ્તિ’ એટલે કે ‘તૃપ્તિકારક સુગંધ’ એવો કયો છે. ‘પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ’માં આ અર્થ સ્વીકારાયો છે. અને સ્વતંત્ર રીતે તેમાં ‘ધણિ’નો અર્થ ‘તૃપ્તિ’, ‘સંતોષ’ પણ આપ્યો છે. રત્નચંદ્રજીના અર્ધમાગધી કોશમાં ‘ગંધદ્વણિ’નો અર્થ ‘ગંધનો જથ્થો, સમૂહ’ એવો કયો છે.

અભયદેવસૂરિની વ્યાખ્યામાં યોગ્ય રીતે જ ‘ગંધધ્રાણિ’નું વિવરણ ‘સુરભિગંધગુણ’ તૃપ્તિહેતુ પુદ્ગલસમૂહ’ કયો છે; તેમાંથી કોશે ‘ગંધસમૂહ’ શબ્દો લઈ લીધા. ‘અભિધાન રાજેન્દ્ર’માં ‘ધણુ’રૂપે એક શબ્દ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ (૩)માં એવા નિર્દેશ સાથે ‘સુભિક્ષ’ ‘વિભવ’ એવા અર્થમાં આપ્યો છે, તે પણ શંકા નોતરે તેમ છે. તે જ કોશમાં ‘ધણિ’ (છાયા ‘ધ્રાણિ’) તૃપ્તિના અર્થમાં, અને ‘રાજપ્રશ્નીય’ ‘જીવાભિગમ’માંથી ‘ગંધધ્રાણિ’ (છાયા ‘ગંધધ્રાણિ’) રૂપનો શબ્દ ‘ધ્રાણુદ્રિયની નિર્વૃત્તિ કરનાર ગંધદ્રવ્ય’ એવા અર્થમાં નોંધ્યો છે, તેમાં ‘ધણિ’એ ‘ધણિ’ને બદલે અપપાઠ કે પ્રમાદથી અપાયું જણાય છે. પ્રામાણિક શબ્દસ્વરૂપ ‘ધણિ’ જ છે.

પ્રાકૃત કોશોમાં ‘ધણિ’ શબ્દનો એક પ્રયોગ ‘તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ’ એ અર્થમાં વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાંથી પણ નોંધાયો છે.

‘ધણિ’ની છાયારૂપે આપેલો ‘ધ્રાણિ’ સંસ્કૃત કોશોમાં નથી નોંધાયો. મૂળ ધાતુ ‘ધ્રૈ’ (ધ્રાતિ, ધ્રતિ, ધ્રયતિ) પાણિનીય ધાતુપાઠ (૨૨, ૧૧)માં તૃપ્તિ અર્થે આપ્યો છે. પણ તેનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કોઈ પ્રયોગ નથી નોંધાયો. નૈઘંટુક (૨, ૧૪) માં આપેલા શતાધિક ગત્યર્થક ધાતુઓમાં જે ‘ધ્રાતિ’, ‘ધ્રતિ’, ‘ધ્રયતિ’ આપ્યા છે, તે ધાતુ-પાઠના તૃપ્તિ અર્થક ધાતુથી જુદો નથી જણાતો.

આ ‘ધ્રા’ કે ‘ધ્રૈ’ ઉપરથી ‘ધ્રાણિ’ નામ (‘હા’ ઉપરથી ‘હાનિ’ વગેરે જેમ) થાય, તેમ ‘ધ્રતિ’રૂપ જોતાં ‘ધ્રણિ’ પણ થયું હોય. તે ઉપરથી પ્રાકૃત ‘ધણિ.’ સંસ્કૃતમાં ‘ધ્રૈ’, ‘ધ્રણિ’ કે ‘ધ્રાણિ’નો પ્રયોગ નથી મળ્યો, પણ અપભ્રંશમાંથી અને અર્વાચીન ભાષાઓ-માંથી તેમના કે સાધિત શબ્દોના પ્રયોગ ટાંકી શકાય તેમ છે.

પુષ્પદંત કવિના અપભ્રંશ કાવ્ય ‘જસહરચરિ’માં ‘ધાઈ’ (=ધરાય, તૃપ્ત થાય)ને ‘ધણિ’ (=તૃપ્તિ, ધરવ) વપરાયા છે.

અણ્ણન્નિ જિન્નિયન્નિ અણ્ણો કહં ધાઈ (૩, ૧૩, ૮)

‘એક જણ જમે તેથી બીજો કઈ રીતે ધરાય?’

મિગિ ભુક્કિખય દુક્કિખય સુક્કિખયણિ

થણ્ણુ હહમ્મિ લિહમ્મિ હુ લહમ્મિ ધણિ (૨, ૩૬, ૭)

‘(માતા) હરણી ભૂખી-દુઃખી-હતી. તેનાં આંચળ સુકાયેલાં હતાં. આંચળ હું જીભથી ચાટતો, પણ મને ધરાયાનો ભાવ ન થતો.’

સ્વયંભૂ કવિના અપભ્રંશ મહાકાવ્ય ‘પદમચરિત’માં ‘ધર’ અને ‘ધવ’ વપરાયા છે:

એતથ વસંતહું છ્યાહિ ધર (૭૫, ૯, ૧૦)

‘અહીં વસનારાઓને (કશે) સુખસંતોષ નથી.’

વહુકાલે પાવઉ ધર કિયન્તુ (૭૫, ૧૩, ૩)

‘ઘણે વખતે કૃતાન્ત તૃપ્તિ પામશે-કૃતાન્તને ધરવ થશે.’

જઘ પર હોસઘ અજજ ધવ (૫૭, ૧૩, ૧૦)

‘ધરે તો આજે ધરવ થશે.’

અહીં ‘ધર’ ઉપર પ્રાચીન ટિપ્પણ ‘તૃપ્તિ’ મળે છે. ‘ધર’ના મૂળમાં સંસ્કૃત ‘ધ્રયઃ’ સમજાય છે. ‘ધર’ (સ્રી.) ક્રિયાનામ ‘ધ્રા’ ઉપરથી થયો જણાય છે. ‘ધવ’ ને ‘ધય’ અપભ્રંશ ‘દાય’ ને ‘દાવ’ ની જેમ ફૂવચિત્ મળતી ‘ય’, ‘વ’ ના વિનિમયની પ્રક્રિયાને આભારી હોય.

‘ધર’ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં આપેલ ઉદાહરણમાં પણ મળે છે:

મઘં જાણિઉ પિયવિરહિયહં

કવિ ધર હોઘ વિયાહિ (૮, ૪, ૩૭૭)

‘મેં જાણ્યું કે પ્રિયજનથી વિરહિત લોકોને રાત્રે તો કશી શાંતિ થતી હશે.’

ગુજરાતીમાં ‘ધર’ (સ્રી.) (=સંતોષ, ધરપત) અને ‘ધરાવું’ સંસ્કૃત ‘ધ્રાતિ’, આકૃત ‘ધ્રાઈ’ ઉપરથી આવ્યા છે. મૂળના શબ્દારંભી સંયુક્ત વ્યંજનોને રકાર બળવી રાખવાનું ગુજરાતીનું વલણ છે. ‘ધરાવું’ ઉપરાંત ‘ધરવ’ કે ‘ધવ’ અને ‘ધરપત’ પણ ગુજરાતીમાં નામ તરીકે વપરાય છે. ‘ધરવ’ નું ઘડતર પ્રેરક ‘ધરાવવું’ ઉપરથી ક્રિયાનામ તરીકે થયું માની શકાય. ‘બનાવવું’ ઉપરથી ‘બનાવ’ વગેરેની જેમ. ગુજરાતી ‘ધ્રમવું’ રાજસ્થાની ‘ધરપણો’ના મૂળમાં કર્મણિ પ્રેરક અંગ ‘ધ્રમ્’ હોય. તે ઉપરથી નામ ‘ધરપત.’ પંજાબી ‘ધરાપના’નો સંબંધ પણ આ શબ્દો સાથે જ છે. અને નેપાલી ‘ધર’ (=શાંતિ, સુખ, સંતોષ) પણ, ટર્નર સૂચવે છે તેમ સં. ‘ધૃતિ’ માંથી નહીં પણ ‘ધ્રા’ માંથી છે.

૨. યોચ્યડ-‘યોચુ’; ૩. યોચ્પડ-‘સ્તિગ્ધ, ખરડેહું’

‘મદ્ધિ’ શાતમાં અરહનગને જે તાલપિથાય બિવરાવવા આવ્યો તેના વર્ણકમાં એક નીચેનું વિશેષણ છે:

વસ-રુહિર-પૂચ-મંસ-મલ-મલિણ-યોચ્યડ-તાણ

અહીં ‘વસા, રુહિર, પડ, માંસ ને મલથી મલિન તત્ત્વ એટલે શરીર’ એટલું તો અરોબર છે, પણ જે ‘યોચ્યડ’ એવો પાઠ છે, તે શુદ્ધ પાઠ જણાતો નથી. અભયદેવસૂરિ

અહીં ‘પોચ્યડ’ નો અર્થ ‘વિત્રીન’ (=પીગહેલું) કરે છે, પણ તેને માટે કશો આધાર નથી. ‘પોચ્ય’, ‘પોચ્યડ’ આગમસાહિત્યમાંથી તેમજ અન્યત્ર પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી બાણીતા છે. ત્રીજો ‘કૂમ’ જ્ઞાતામાં જ ‘પોચ્યડ’ વપરાયો છે. દેલના ઈડાને વારંવાર હલાવ્યું-અખડાવ્યું તેથી તે ‘પોચ્યડ’ થઈ ગયું. અહીં અલયદેવસૂરિ તેનો અર્થ ‘અસાર’ કહે છે. પણ તે ભાવાર્થ છે. હેમચંદ્રે દેશીનામમાલા (૬, ૬૦) માં ‘પોચ્ય’ શબ્દ સુકુમાર’ અર્થમાં નોંધ્યો છે. ગુજરાતીમાં ‘પોચ્ય’ શબ્દ આમાંથી જ સધાયો છે. એટલે ‘પોચ્ય’, ‘પોચ્યડ’ એટલે ‘પોચ્ય’, ‘નરમ’ ‘કૂણું’ ઈડું વારંવાર હલાવ્યાથી પોચ્ય પડી ગયું, પરિણામે અસાર થઈ ગયું. ‘પોચ્યડ’નો આ જ અર્થ છે. પ્રાકૃત કોશમાં ‘પોચ્યડ’ના બીજા બે અર્થ ‘મલિન’ અને ‘અતિનિખિડ’ નોંધાયા છે, તેનો આગળ વિચાર કરીશું.

હવે આરંભમાં આપેલા જ્ઞાતાધર્મકથાના ટાંચણમાં ‘પોચ્યડ’ નો અર્થ ‘પોચ્ય’ લેતાં એ વિશેષણ-સમાસનો કશો સંતોષકર અર્થ થતો નથી. વિચાર કરતાં લાગે છે કે અહીં પાઠ ‘પોચ્યડ’ નહીં પણ ‘ચોપ્પડ’ જોઈએ. ‘ચોપ્પડ’નો વ્યત્યય થઈ કોઈ કારણે પ્રમાદથી અહીં ‘પોચ્યડ’ થઈ ગયું છે. ‘ચોપ્પડ’ ધાતુને હેમચંદ્રાચાર્યે ‘અણ’ (=લીપડું, ચોપડડું, ખરડડું) અર્થમાં નોંધ્યો છે (સિદ્ધહેમ-૮, ૪, ૧૯૧; તથા ‘દેશીનામમાલા’ ૩, ૧૯ ઉપરની વૃત્તિમાં). પ્રાકૃત કોશોએ પણ ‘ચોપ્પડિઅ’=‘ચોપડેલું’ અને ‘ચોપ્પડ’=લી, તેલ જેવો સ્નિગ્ધ પદાર્થ એ પ્રયોગો નોંધ્યા છે. એટલે અહીં ‘પોચ્યડ’ ને બદલે ‘ચોપ્પડ’ પાઠની અટકળ કરતાં અર્થ થશે.

‘ચરણી, લોહી, પડ, માંસના ગંદવાડથી મલિન અને ખરડાયેલા શરીરવાળો’.

આનું ઔચિત્ય ઉઘાડું છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ પ્રશ્નવ્યાકરણના એક સંદર્ભમાં છે. પ્રાકૃત કોશોમાં ‘પોચ્યડ’નો એક અર્થ ‘અતિનિખિડ’ આપેલો છે. આનો આધાર છે પ્રશ્નવ્યાકરણમાંનો એક પ્રયોગ અને અલયદેવસૂરિએ કરેલો તેનો અર્થ. સંદર્ભ પ્રાણિવધ કરનારાઓ જે નરકમાં પીડા ભોગવે છે, તે નરકના વર્ણનમાં છે. એ નરકોના એક વિશેષણમાં નીચેના શબ્દો છે:

મેય-વસા-મંસપડલ-પોચ્યડ-પૂય-રુહિરુક્કણ્ણ-વિલીણ-ચિક્કણ-રસિય...

અહીં અલયદેવસૂરિની વૃત્તિમાં ‘પોચ્યડ’ નો અર્થ ‘અતિનિખિડ’ ‘ઉક્ષિણ’નો અર્થ ‘મિશ્રિત’ અને ‘વિલીણ’ નો અર્થ ‘જુગુપ્સિત’ આપેલો છે. આથી સમગ્રનો અર્થ સંતોષકારક નથી થતો. અહીં પણ ‘પોચ્યડ’ ને બદલે ‘ચોપ્પડ’ સમજીએ અને ‘ઉક્ષિણ’નો અર્થ ‘ઉત્ક્રિસ્ત’ (=‘લીનું’, ‘લદબદતું’) અને ‘વિલીણ’ નો અર્થ ‘ચોરેલું’ કે ‘ઓગળતું’ લઈએ તો સમાસનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થશે.

“મેદ, વસા ને માંસના થરથી ખરડાયેલાં, પડ ને લોહીથી લદબદતાં, ઓગળતાં ને ચીકણા રસવાળાં...”

૧. અથવા ‘જુગુપ્સિત’; જુઓ આગળ ‘પ્રશ્નવ્યાકરણ’ માંના સંદર્ભની ચર્ચા.

આમાં વર્ણનની સુવિલક્ષતા તરત જ જણાઈ આવશે.

‘પોચ્ચડ’ નો ચોથો અર્થ ‘મલિન’ કોશમાં નિશીથચૂર્ણિ (૧૧ ઉ.) માંથી નોંધાયો છે. આ સંદર્ભ હું જોઈ શક્યો નથી. પણ બાકીના પ્રયોગો જોતાં, અને ‘જ્ઞાતાધર્મ’ વાળા સંદર્ભમાં ‘મલિણ’ ને ‘પોચ્ચડ’ સાથે છે તે જોતાં, ત્યાં પણ ‘ચોપ્પડ’ મૂળપાઠ હોવાની ઘણી શક્યતા છે.

પછીની પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં ‘ચોપ્પડ’ કે સાધિત શબ્દોનો બહોળો પ્રયોગ થયેલો છે.

સુપાસણાહરિય (૧૨ મી શતાબ્દી) માં ‘કણ્ણચોપ્પડાધય’ (=દાણા, ઘી, તેલ વગેરે) છે. અપભ્રંશ કાવ્ય ‘જસહરચરિઉ’ માં ડફૂઉ ચોપ્પડુ પુણ્ણ મઈં ડહધ (૨, ૨૪, ૩) ‘વળી બળ્યું ઘી તેલ મને બાળે છે’ એવો પ્રયોગ છે,

સ્વયંભૂતા ‘પઉમચરિઉ’ નામક અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં ‘ચોપ્પડય’ ઘીના અર્થમાં વપરાયો છે. રણસંગ્રામને લોજનનું રૂપક આપતાં ‘ચક્ર’ ને ‘ધીની ધાર’ કહી છે.

સુકેક-ચક્ર-ચોપ્પડય-ધાર (૫૮, ૬, ૪) ‘જેમાં એક ચક્રરૂપી ધીની ધાર છોડવામાં આવે છે.’

‘યોગપ્રદીપ’ ની પ્રાચીન ગુજરાતી ટીકામાં ‘ધી જેવા સ્નિગ્ધ પદાર્થ’ ના અર્થમાં ‘ચોપડ’ વપરાયો છે.

‘અનઇ જેહ ચોપડ આનંદરૂપીઉ’ અમૃત, તેણુઈ કરીનઇ ચોપડ પૂરીઇ’ (પ્રલોક ૪૩ ઉપરની ટીકા) હીવામાં ઘી પૂરવાની અહીં વાત છે.

ગુજરાતીમાં ‘ચોપડવું’, ‘ચોપડ’ (=ઘી, લાકડા વગેરેને લગાડવાનો રોગાન), ને ‘ચોપડું’ (=ચીકણું) છે. હિંદી ‘ચીકની ચુપડી બાતે’ બાણીતું છે. નેપાળીમાં ‘ચુપાતું’, ખંબળીમાં ‘ચુપડાઉણા’ મરાઠીમાં ‘ચોપડ’ (=સ્નિગ્ધ પદાર્થ) વગેરે અર્વાચીન ભાષાના પ્રયોગો છે (નેપાલીકેશ, ‘ચુપાતું’ અને ‘ચોપ’ શબ્દ પરનાં ટિપ્પણ). ‘ચોપ્પડના’ મૂળમાં ‘ચુપ્પ’ (દેશી નામમાલા ૩, ૧૫) = ‘સસ્નેહ’ એટલે કે ‘સ્નિગ્ધ’ છે. નેપાળીનો ‘ચોપ’ = ‘ગુદર’, ‘લાઇ’ આમાંથી આવ્યો છે.

દેશી નામમાળા (૩, ૧૭) માં નોંધેલા ‘ચુપ્પલિઅ’ = ‘નવું રંગેલું વસ્ત્ર’ એ શબ્દને આ ‘ચુપ્પ’ કે ‘ચોપ્પડ’ સાથે કયો સંબંધ હશે કે કેમ એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. ‘ચુપ્પ’ જેવા જ અર્થમાં ‘તુપ્પ’ શબ્દ (દે. ના. ૫, ૨૨) પરથી ‘તુપ્પલિઅ’ = ઘૃતલિપ્ત થયું છે. તે સમાન્તર ઘડતરના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકી શકાય તેમ છે.

આળુ-દેલવાડાના જૈનમંદિરોની શિલ્પસમૃદ્ધિ

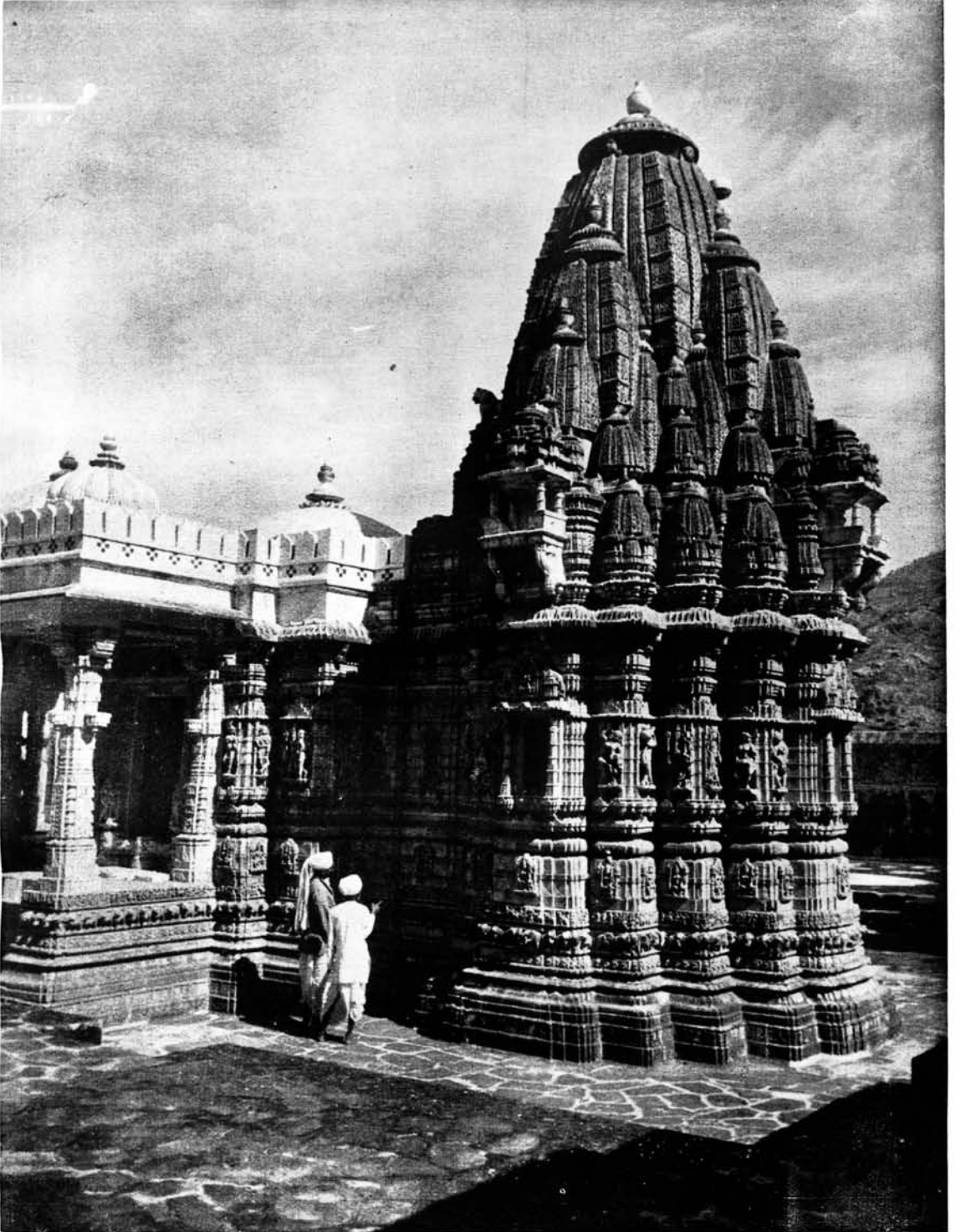
લેખક : શ્રી રવિશંકર રાવળ

ગુજરાતે ભૂતકાળમાં કળા અને શિલ્પનો સમાદર કરતાં ધર્મતત્ત્વ સાથે તેનો મંજલ સંયોગ યોજવામાં કેવી ઉચ્ચ સંસ્કારિતા પ્રગટ કરી છે અને કેટલી લખણ દોલત વેરી છે? તે આળુગિરિ પર આવેલાં દેલવાડાનાં જૈનમંદિરો પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. ગિરિરાજ ઉપરની એક સુંદર ગાળીમાં આવેલું આ મંદિરોનું ઝુમણું કળાના નાનકડા નેસડા જેવું લાગે છે પણ તેની અંદરનો શિલ્પવૈભવ જગતની અપ્રતિમ કળાકૃતિઓની હરોળમાં ગૌરવયુક્ત સ્થાન પામ્યો છે. કુશળમાં કુશળ કારિગરોને સ્તબ્ધ કરી નાખે એવી કોમળતા ભરી કોતરણી ભેતાં આંખો તૃપ્તિથી થાકી જાય, પણ ભોવાનું ખૂટે નહીં એટલી સમૃદ્ધિ ત્યાંના એક એક ધુમ્મટમાં જાયે શી રીતે સ્થિરાકાર બની હશે તેની કલ્પનાથી દિગ્ધ થઈ જવાય.

મીણમાં પણ કરવું અઘરું થઈ પડે એવું કામ ત્યાં આરસમાં લટકતું બેઠ્યું છે ત્યારે આ યુગની કળાની સંપ્રાપ્તિ શૂન્ય બની જતી લાગે છે. નાની થોડી ઉપર તોળાયેલા ધુમ્મટ માત્ર છ કુટ જેટલી ચોરસ પહોળાઈના હશે. પણ તેની અંદરની આકૃતિઓ પથરની જડતા છોડી જાયે સજીવ ભાવની સ્વતંત્રતા માણી રહી છે એમ લાગે. નીચે જોલેલો માણસ માથું, મોં અને ગરદનને ચારે બાજુ કસરત આપીને નીરખે છે ત્યારે ચારે તરફથી પુતળીઓમાં એક-બીજાથી જુદા અંગમરોડ અને ભાવલીલા સુરેખ અને સંમતોલ લયો દેખાયે.

જૈનધર્મના આદિ પુરુષ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવનો જન્મ પૂર્વભારતની અરોધ્યામાં થયો હતો, છતાં તેમના ઉપદેશનો પ્રભાવ પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રસાર પામ્યો અને કળા-સંસ્કૃતિમાં પ્રકટ થયો છે, એટલો બીજો ક્યાંય થયો નથી. પુરાણકાળના બ્રાહ્મણો અને સિદ્ધો તપસ્યા માટે પર્વતો અને નિસર્ગના રમણીય પ્રાંતોમાં વાસ કરતા તે પરંપરાને અનુસરી જૈન સાધુઓએ પણ ગિરિ-શિખરો ઉપર સાધનાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી તેને એક તીર્થસ્થાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપી છે. આજે પણ ત્યાં અનેક તીર્થો લોકોને આકર્ષે છે.

ગુજરાતમાં આળુગિરિ, ગિરનાર અને શત્રુંજય તેના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. આળુ પર્વત હિમાલય અને નીલગિરિ વચ્ચે ગુજરાતની ઉત્તરે મરુભૂમિમાં ઉભા થયેલા એક જાયા એટ જેવો છે. તેથી તેને ગિરિરાજ કહ્યો છે. ‘દીકો આવજ આળુગિરિરાજ એવો’ તેની જાયાઈ ૪૦૦૦ ફૂટથી જાયા ગુરુશિખરની ૬૦૦૦ ફૂટ જેટલી છે. અત્યારે તેની લંબાઈ બાર માઈલ અને પહોળાઈ ત્રણ માઈલની છે.

જૈન મંદિર, ભીરપુર (સરદારી)

(આર્કિટોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના સૌજન્યથી)

કલાત્મક છત, વિમળવસાડી, દેલવાડ (આયુ)

(આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના સૌજન્યથી)

આયુનું પ્રાચીન નામ નંદિવર્ધન અથવા અર્જુનગિરિ છે. હિમાલયે તેના નંદિવર્ધન નામના પુત્રને અર્જુન સર્પ ઉપર ત્યાં સ્થાયી-સ્થિર કર્યો ત્યારથી આ અર્જુનસર્પ છ છ મહિને પડખું ફેરવે છે તેથી આયુ ઉપર વખતો વખત ધરતીકંપના આંચકા આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો આયુ-પર્વત જવાળામુખથી અસ્તિત્વમાં આવેલો કાળમીઠ પથ્થરનો પહાડ છે. તેથી ત્યાં ધરતીકંપના આંચકા સહજ અનુભવી શકાય છે. તે કારણે તેમાં રૂપક તરીકે આ પુરાણ કથા ચાલુ થઈ હશે.

આયુ-રોડ સ્ટેશનથી પર્વત ઉપર જવાના ૧૮ માઈલના રસ્તા ઉપર અત્યુત્તમ શિલ્પકળાથી પ્રખ્યાત થયેલા જૈન મંદિરોથી જાણીતું થયેલું દેલવાડા ગામ છે. અહીં પણ જૈન અને પુરાણના દેવસ્થાનો હોવાથી તેનું પ્રાચીન નામ દેવકુલવટક અથવા દેવલવટ પડ્યું હતું. તેમાંથી દેલવાડા નામ પ્રચાર પામ્યું.

દેલવાડા ગામની જોડાજોડ ઉંચી ટેકરી ઉપર ભીંતથી આવરેલા વિશાળ વિસ્તારમાં પ્રવેતામ્બર જૈનોનાં પાંચ મંદિરો આવેલાં છે.

- (૧) વિમળશાહ મંત્રીએ બંધાવેલું વિમલવસહી.
- (૨) મહામંત્રી વસ્તુપાળના નાનાભાઈ તેજપાળે બંધાવેલું લૂણવસહી.
- (૩) બીમાશાહે બંધાવેલું પિત્તલહર.
- (૪) ચૌમુખજીનું ખસ્તરવસહી.
- (૫) મહાવીરસ્વામીનું.

આ પાંચ મંદિરોમાંથી પહેલા બન્ને મંદિરોમાં આરસપહાણની કોતરણીથી લરપૂર શિલ્પકામ છે ત્રીજા મંદિરમાં પિત્તળની ૧૦૦ મણની પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂળનાયકજીની મનોહર મૂર્તિ છે. પરિકર એટલે પ્રતિમાની પાછળનો અને બન્ને તરફનો અલંકારપૂર્ણ નકશીવાળો ભાગ. મૂળનાયકજી એટલે મંદિરની મુખ્ય પ્રતિમા. ચોથું મંદિર મૂળ ગભારો અને ચારે બાજુની દિવાલોમાં નકશીવાળું અને ત્રણ માળનું ઉંચું હોવાથી તેની રચના દર્શનીય લાગે છે. મહાવીરસ્વામીનું મંદિર છેલ્લા ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષનું અર્વાચીન લાગે છે. પહેલા ચાર મંદિરો એક જ વિસ્તારમાં બાંધેલા છે, પાંચમું ચૌમુખજીના દરવાજાની બાજુમાં એક જુદા વંડામાં છે.

મંદિરોને બહારથી જોતાં તેની અંદરની શિલ્પ-સમૃદ્ધિનો ખીલકૂલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું શિખર પણ નીચું અને કઠંગુ છે. આ મંદિરો કદમાં ખાસ નીચા સખવામાં આવ્યા છે. તેના કારણે તરીકે ધર્મદ્રેષ્ટાઓની નજરમાં આકર્ષણરૂપ ન બને અથવા એકવાર ઉંચા કરેલા શિખરો ધરતીકંપના આંચકાથી પડી જતાં ફરી એવાં ન કરવાનો શિલ્પીઓનો નિર્ધાર હોય તેથી બહારનો વેલવ ન વધારતાં અંદરના ભાગમાં કળાની વાડીઓ વિકસાવી કૃતાર્થતા માની.

ઈ. સ. ૧૦૨૦ માં મહામહાગજનીએ સોમનાથ પર ચડાઈ કરી સોમનાથનું મંદિર અને

બીજાં અનેક ધર્મસ્થાનોના વિનાશ કર્યો હતો. પરન્તુ તેણે પુઠ ફેરવી કે તરત હિન્દુધર્મે સજોલા સોમપુરા શિવપીઝોનાં ટાંકણાં પ્રતાપી જૈનમંત્રીઓ અને શ્રીમન્તોના આશ્રયે આબુ, ગિરનાર અને શત્રુજય ઉપર ગાજતાં થઇ ગયાં. ૧૦ થી ૧૬ મા સૈંકા સુધીનો સમય જૈનધર્મના પ્રભાવ અને કલાસંસ્કૃતિનો એક ઉજ્જવલ અને જ્વલંત ઇતિહાસ બની રહ્યો છે.

સં. ૧૦૮૮ માં પાટણના દંડનાયક સેનાપતિ વિમલશાહે જૈનમંદિરો બંધાવ્યા તે વખતે ત્યાં જૈનમંદિરો નહોતાં પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે ત્યાં પૂર્વકાલમાં મંદિરો હતાં પણ કાળબળે નષ્ટ થયેલા તે મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરવાનો શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ મહારાજે તેમના શિષ્ય દંડનાયક વિમળશાહને આદેશ આપ્યો હોય એમ લાગે છે.

વિમલમંત્રી ચૌલુક્યરાજા ભીમદેવ પહેલાના મહામંત્રી હતા. તેઓ અત્યંત કાર્ય-દક્ષ, શૂરવીર અને ઉત્સાહી હતા તેથી મહારાજા ભીમદેવે તેમને સેનાપતિ બનાવ્યા. તેમણે ઘણી લડાઇઓમાં પરાક્રમ બતાવી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

આબુની પૂર્વની તળેટીમાં ચંદ્રાવતી મોટી નગરી હતી. ત્યાંનો પરમાર રાજા ધંધુક તે પાટણનો સામંત હતો પણ તેણે માથું ઉંચક્યું ત્યારે મોટા સૈન્ય સાથે સેનાપતિ વિમળમંત્રીએ તેને વશ કર્યો. તે પછી ચંદ્રાવતી પ્રદેશના દંડનાયક તરીકે તેનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય રાજા ભીમદેવે વિમળમંત્રીને સોંપ્યું. ચંદ્રાવતીમાં તે કાળે આરસપાણના ઘણા દેવસ્થાનો હતાં. અને આજે તેનાં ભગ્નાવશેષોમાં જે શિવપકામ જોવા મળે છે તેની અખંડ પ્રતિકૃતિઓ દેલવાડાનાં જિનમંદિરોમાં જોવા મળે છે એટલે તે કાળે અનેક શિવપવિશારદો દેશમાં ઠેર ઠેર હશે એમ લાગે છે.

વિમળમંત્રીને પુત્ર ન હતો. કથા એવી છે કે-પુત્ર માટે તેમણે અંબિકાદેવીની આરાધના કરી. દેવીએ સ્વપ્નામાં તેને વરદાન માંગવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે પુત્ર માંગ્યો અને ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે આબુ ઉપર એક જૈનમંદિર બાંધવાનું માંગ્યું. દેવીએ કહ્યું કે “જે વરદાન આપી શકાય નહીં, એક જ પસંદ કરી લે.” તે પરથી તેણે પોતાની પત્નીને પૂછીને નિર્ણય કરીને કહેવાનું કહ્યું. તેની પત્નીએ કહ્યું કે પુત્રથી કેનાં નામ ચિરકાળ અમર રહ્યાં છે. પુત્ર કરતાં મંદિર બંધાવી પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવું ઇષ્ટ છે. દેવીએ સ્વપ્નમાં ફરી દર્શન આપ્યું ત્યારે વિમળમંત્રીએ મંદિરના સ્થાન માટે સંકેત માંગ્યો અને દેવીના આદેશ પ્રમાણે એક ચંપાના ઝાડ નીચે કંકુના સાથીયાનું ચિહ્ન જોઇ ત્યાં ખોદાવતાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ નિકળી તે પરથી ત્યાં પ્રાચીન જૈનતીર્થ હતું એવી સાબિતી મળી.

આજે ઉલેલા મંદિરના પાયામાં આબુના કાળા પાણીની પીઠ બાંધેલી જણાય છે. તે જમીન ઉપર વિમળમંત્રીએ અપૂર્વ કોરણીવાળા આરસ પથ્થરોથી મૂળ ગભારો, ચૂદ મંડપ, નવ ચોકીઓ, રંગમંડપ અને બાવન જિનાલયો બંધાવી તેનું નામ વિમલ-વસહી આપ્યું. તેમાં કાંચનમિશ્રિત ૧૮ ભાગ પીત્તળની ૫૧ આંગળની પ્રમાણવાળી શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની સપરિકર મનોહરમૂર્તિ કરી મૂળનાયક તરીકે સ્થાપના કરી. તે હાલ

નથી. પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર થતાં શ્રી ઋષભદેવની પાષાણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થયેલી જણાય છે.

વિમળવસહીના મંદિરની બહાર સામે જ એક સુંદર હસ્તિશાળા છે. તેના દરવાજાના મુખ્ય ભાગમાં ઘોડેસ્વારીમાં વિમળમંત્રીની પ્રતિમા છે. તેની બન્ને બાજુએ આગળ-પાછળ કુલ ૧૦ હાથીઓ છે. તેના ઉપર મંદિરનો વિસ્તાર અને જીર્ણોદ્ધાર કરનાર વંશપરિવારના લેખો છે.

વિ. સં. ૧૦૮૮ માં વિમળમંત્રીએ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વર્દમાનસૂરિજી પાસે કરાવી હતી. તે સમયમાં મુખ્યમંદિર અને નૃત્યમંડપ બંધાયા હોય એવું શિલ્પશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. તેની ચોપાસની દેરીઓ અને મંદિરનો બહારનો બલાણકમંડપ (પ્રવેશમંડપ) તથા હસ્તિશાળા વગેરે પાછળથી ૧૨૦૧-૨ ની આસપાસ બંધાયા છે.

મુખ્ય નૃત્યમંડપની ઉત્તર બાજુની વચ્ચેની ચોકીની છતમાં સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિની બન્ને બાજુ સૂત્રધાર કેલા અને લોચણની મૂર્તિઓ છે. આ શિલ્પીઓએ પાછળના ભાગે બાંધ્યા હશે. ટુંકમાં વિમલશાહનું મંદિર એક સાથે આપું બંધાયું નહોતું કકડે કકડે પૂરું થયું છે, એવું બીજા લેખો ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. વખતો વખત મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલ્યા કયું છે. તેમ, સિરોહી, સિદ્ધપુર, પાટણ અને પાલનપુર એ ચાર નગરોના કારીગરોના નામ મળે છે. ૧૮૨૧ ના લેખમાં ઝવેરચંદજી, આશકરજી અને માણેકચંદજી દેખરેખ રાખે છે. કારીગરો ભાલો, રેખો, કનો, ખીમો, હરખચંદ, ડાયો, ભાયો, હરનોળ, કેસર, રામો, ગંગારામ વાંચે તેને રામ રામ બતાવે છે. આ લેખ હસ્તિશાળાના મંડપમાં છે.

વિમલવસહીના મંદિરમાં પ્રધાનમૂર્તિ શ્રી ઋષભદેવ લ૦ ની છે. તેમાં પ્રકાશ માત્ર સામેના દ્વારમાંથી મળે છે તેની સામે મુખ્ય મંડપ છે. જેની બીજી ત્રણ બાજુ પરસાળો કે ચોકીઓ છે. આ મંદિરના ૧૪૦ ફૂટ લાંબા ૯૦ ફૂટ પહોળા ચોગાનની ભીંતોને અડતી સ્તંભોવાળી લાંબી પરસાળોમાં કે તખતીમાં બુદ્ધવિહારો જેવી દેરીઓ છે, તે દરેકમાં પદ્માસનવાળી પ્રતિમાઓ છે. મંડપના સ્તંભો પર પાટડાઓ ચડાવેલ છે, તે પર ધુમ્મટની છત ટેકાવેલી છે. તેમાં અનેક વર્તુલોના કંદોરા પાડી દરેકમાં વેલો, ચક્રો, હાથીઓ વગેરે કોતરેલાં છે. અને છતમાંથી જુલતા ફૂલતોરાઓની આરસમાં ઉતારેલી કોમળ પાંખડીઓ વિશ્વનું આશ્ચર્ય બની છે. પાટડા ટેકવતી કમાનો કે તોરણો જૈન-મંદિરોનું એક કલાત્મક સુશેખન તત્વ છે.

વિમલવસહી મંદિર પ્રાચીન મંદિરની કાળા પથ્થરની પીઠ ઉપર રચાયેલું છે. તે બધા આપુના પહાડમાંથી કાઢેલા જણાય છે. વિમલશાહે નવા મંદિર માટે આરસનો પથ્થર અંબાજી પાસેની ઝરીવાવની ખાણોમાંથી કાઢીને મંગાવેલો છે. બુના વખતમાં આપુ ઉપર જવાનો માર્ગ અચળગઢ તરફથી ગાડા રસ્તાનો પણ હતો, પણ પથ્થરો હાથીની પીઠ ઉપર બાંધીને પર્વત ઉપર લાવવામાં આવ્યા હશે એવી માન્યતા છે.

વિમલવસહીની પડખામાં જ લગભગ બસો વર્ષે ફરી પાટણના મંત્રીમંડળના પરિવારમાંથી પ્રભાવી મહાન્ જૈનોએ વિમળશાહની ધર્મપ્રિયતાનું દર્શન કરાવ્યું.

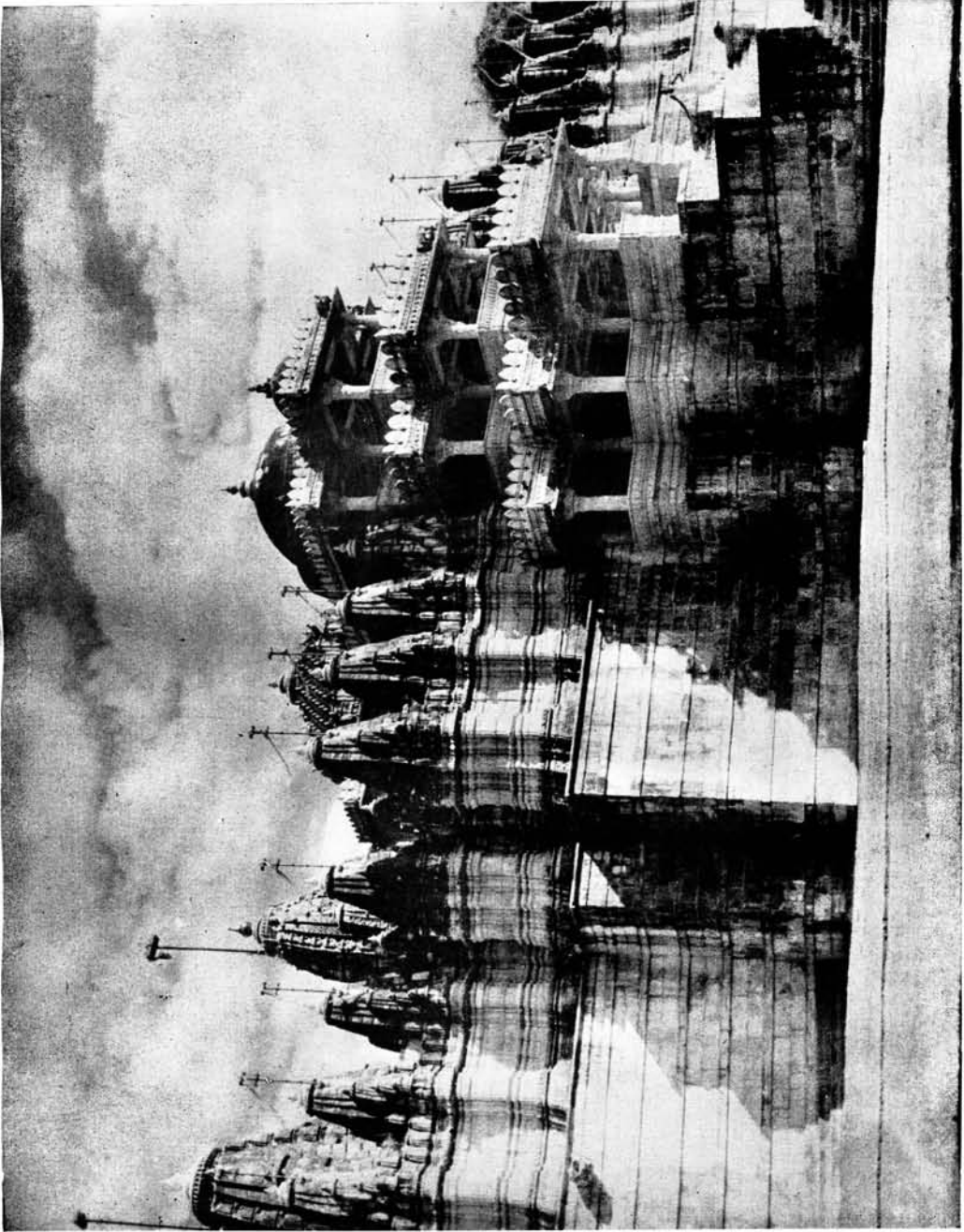
પ્રતાપી ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહના મંત્રીમંડળમાં પોરવાડ જ્ઞાતિના સોમસિંહ નામના મંત્રી હતા તેનો પુત્ર અશ્વરાજ (આસરાજ) કોઈ કારણસર પાટણ છોડી પાસેના 'સુંહાલક' ગામમાં જઈ વસ્યા હતા. તેની મહાપતિવ્રતા ધર્મપત્ની કુમારદેવીના ચાર પુત્રો લુણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ હતા. અને બુદ્ધિશાલી ધર્મરત સાત પુત્રીઓ હતી.

પિતાના દેહવિલય પછી વસ્તુપાળ અને તેજપાળ સુંહાલક છોડી મંડળી (હાલનું માંડલ) ગામે જઈને રહ્યા. સફુરુ સૂરીશ્વરના ઉપદેશથી તે બન્નેએ શત્રુજય અને ગિરનારનો સંઘ આડંબરપૂર્વક કહાડ્યો હતો.

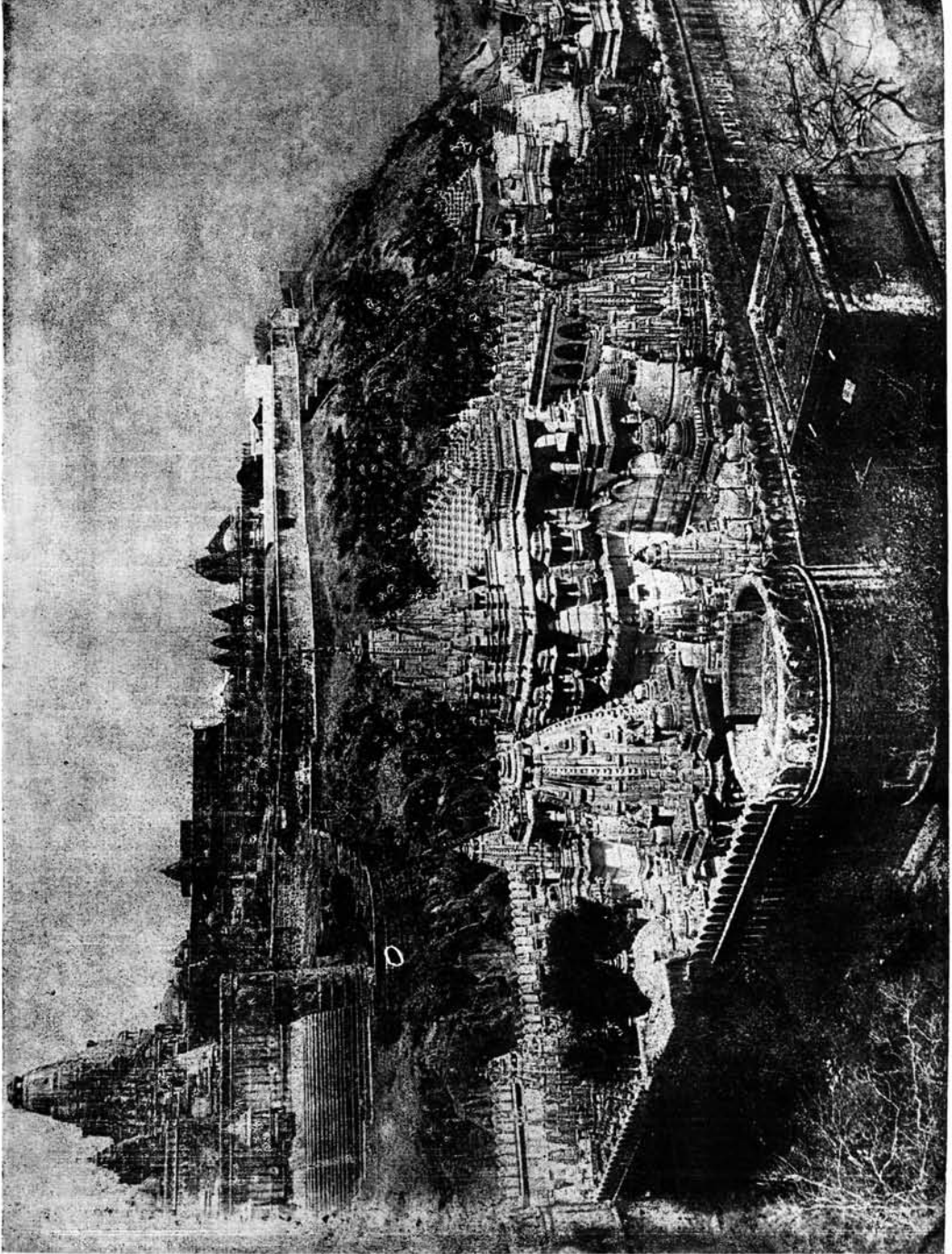
તે સમયે ધવલકપુર (ધોળકા) માં મહામંડલેશ્વર અણોરાજના પુત્ર લવણપ્રસાદ વાઘેલા રાજા ગુજરાતના મુખ્ય સામંત હતા. તેમનો પુત્ર વીરધવલ મહાપરાક્રમી હતો, મહારાજા ભીમદેવે (બીજા) લવણપ્રસાદને રાજ્યની સીમા સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું, અને વીરધવલને પોતાનો યુવરાજ બનાવ્યો. વીરધવલે બાહોશ મંત્રી માટે શોધ કરતાં તેમાંથી વસ્તુપાળ અને તેજપાળને બોલાવી મહામંત્રી બનાવ્યા. મંત્રી તેજપાળને ધોળકા અને અંભાતનો અધિકાર સોંપ્યો અને મંત્રી વસ્તુપાળને આખા રાજ્યનું મહામંત્રીપદ આપ્યું.

વસ્તુપાળ-તેજપાળે ઘણી લડાઈઓ કરી છતાં તેઓ કદી ન્યાય અને નીતિથી વિમુખ થયા નહોતા. તેમણે પોતાના અને કુટુંબીઓના, અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે મંદિરો, ઉપાશ્રયો, ધર્મશાળાઓ, દાનશાળાઓ, હિન્દુમંદિરો, મસીદો, પરબો, વાવકુવા, ઘાટો એવા લોકોપયોગી ઘણા કામો કરાવ્યાં તેમાં લુણવસહી સૌથી મુખ્ય છે. વસ્તુપાળના નાનાભાઈ તેજપાળે પોતાની ધર્મપત્ની અનુપમાદેવીના પુત્ર લાવણ્યસિંહના કલ્યાણ માટે સોલંકીરાજ ભીમદેવ બીજાની તથા આબુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિ લઈને દેલવાડામાં વિમલવસહીની જોડે લુણવસહિ નામનું શ્રી નેમિનાથનું ભવ્યમંદિર બંધાવ્યું. તેમાં મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, નવ ચોકીઓ, રંગમંડપ, બલ્લાનક, ખનીકો (ગોખલા) જગતી, ભમતી, હસ્તીશાળા વગેરે વિમલ-વસહિ જેવા જ કરાવ્યાં.

નવ ચોકીમાં બે ગોખલા છે. તેને લોકો દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલા કહે છે. તે બન્ને મંત્રી તેજપાળે પોતાની બીજી પત્ની સુહદાદેવીના કલ્યાણ માટે કરાવ્યા છે અને ભમતીની દેરીઓમાં પોતાના કુટુંબીજનોના કલ્યાણ લેખે કરાવ્યા છે. મોટી દેરીઓ બીજા વેવાઈઓ અને બીજા સંબંધીઓની કરાવી છે. દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલામાં જેટલું બધું બારીક કામ છે કે તેમાં સાદુ કામ થયા પછી વધુ બારીક કરવાને જે ભૂકી નીકળે તેની ભારેભાર ચાંદી આપવામાં આવી હતી પણ તે કિંમત ઓછી ગણાય. સોનું આપ્યું હોત તો વાત બુદ્ધિ હતી. અત્યારે પણ જીર્ણોદ્ધાર માટે જે કેતરકામ થાય છે તેમાં ભૂકાના ભાર કરતાં દોઢી ચાંદી જેટલું ખર્ચ થાય છે. કામની ઝડપ વધારવા કારીગરોની સરભરા માટે રસોયા, નોકરો અને ચાંપી કરનારા રાખ્યા હતા, એમ કહેવાય છે.

(આદિઓલોચિત્ત સર્વે ઓદ્ધ દનિયાના સોગન્ધયી)

લુણવસહિમાં દિવાલો, દરવાજા, ભીંતો, તોરણો અને છતના ધુમટો વગેરેમાં ફૂલઝાડ, વેલખુદા, હાંડી, ઝુમ્મર એવી ખીણ અનેક ચેતન વસ્તુઓની કૌરણી કરેલી છે, તે ઉપરાંત હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વાઘ, સિંહ, માછલી, પક્ષિઓ, મનુષ્યો, દેવદેવીઓ, જીદી જીદી અનેક પ્રકારની આકૃતિઓની સાથે મનુષ્યજીવનના અનેક પ્રસંગો જેવાં કે-રાજદરબાર, સવારીઓ, વરઘોડા, જાન, વિવાહની ચોરી, નાટક, સંગીત. રણસંગ્રામ, પશુપાલકો, સાધુઓ અને શ્રાવકોની ધર્મક્રિયાઓ અને તીર્થંકરના જીવન એવા સુંદર અને સુવાચ્ય-રૂપે કોતરેલાં છે કે તે બધાનું ખારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં દિવસોના દિવસો પૂરા ન થાય અને વર્ષનથી પુસ્તકો ભરાય.

આ બે મંદિરોમાંથી કોને શ્રેષ્ઠ ગણવું તેનો મોટો વાદ કરી શકાય. દરેક જણુ ચોતાની મેંજે રુચિ પ્રમાણે ગમે તેને શ્રેષ્ઠ ગણુ આપી શકે. કોતરણીની શ્રેષ્ઠતામાં વિમળ-વસહિ ચડી જાય તો લુણ-વસહિમાં કૌરણીનો વિસ્તાર અને ખારીકી અને સુંદરતા વધે. વિમળ-વસહિમાં મનુષ્ય જીવનના પ્રસંગો વધારે છે. લુણવસહિની દરેક નાની ચોકીની છતમાં લિખ્ત લિખ્ત પ્રકારની રચનાઓ છે. તેમાંથી ગાલીચાની અનેક ભાતો ઉપજવી શકાય. અનેક ધુમ્મટમાં ૧૦૦૦ પુતળીઓ છે તે જોઈ આટલે જાણે આટલા નાના કદની અનેક આકૃતિઓ કારીગરો શી રીતે કોરી શક્યા હશે તેનો વિશ્વમય થાય છે. વિમળ-વસહિના કેટલાક ધુમ્મટમાં પુરાણના પ્રસંગો મહાકુશળતા પૂર્વક રજૂ થયા છે. કાલીયદમન અને હિરણ્યકશ્યપ વધ વગેરે ઓળખાય છે.

લુણવસહિનો બાંધનાર શોભનદેવ નામનો શિલ્પાચાર્ય હતો. શિલાલેખો તેમજ અન્ય સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

अहो शोभनदेवस्य सूत्रधारशिरोमणिः ।

तच्चैत्यरचनाशिल्पं नाम लेभे यथार्थताम् ॥

આશ્ચર્ય છે કે આ મંદિરની ઉત્તમ રચનાવાળા જ્ઞાનથી સૂત્રધારોમાં શિરોમણિ શોભનદેવનું નામ યથાર્થ ગુણવાળું છે.

ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના સૈન્યોએ દેશને ધમરોળી નાખ્યો હતો. તેમાં આ મંદિરોના ગભારા, ચૂદ મંડપો અને મૂર્તિઓ તેમજ બંને હસ્તિશાળાઓની ઘણી પ્રતિમાઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો તે પછી અનેક પ્રકારે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરનારાઓના પ્રયત્નો છતાં તેનું પૂર્વનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ મળ્યું નહોતું.

૧૯૫૦ ના ઓગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે આ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારનું કામ સમસ્ત ભારતના પ્રવેતામ્મર મૂર્તિપૂજક જૈનોની પ્રતિનિધિ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે અને હવે લગભગ પૂરું થઈ ગયું છે.

મોટા ભાગના માણસો એમજ માનતા હતા કે આ જમાનામાં આવું કામ કરી શકે તેવા માણસો મળી શકે નહીં અને આ કામનું સમારકામ થઈ શકે નહિ. પરંતુ

શ્રી અમૃતલાલ ત્રિવેદી જેવા નિષ્ણાત સોમપુરા શિલ્પીની દેખરેખ નીચે અંદાજેલી કિંમતમાં હજાર વર્ષ પહેલાની ધાટીનું કામ કરી આપે તે રીતે કારીગરોને તાલીમ આપવામાં આવી. તુટેલા ખંડોને બહુ હિસાબથી બારીકીપૂર્વક મેળવી દેવામાં આવ્યા છે, અને લગભગ બધી જ પ્રતિમાઓ તથા આકૃતિઓને અખંડ રૂપ આપી પથરનો રંગ ઘાટ જરા પણ જુદો ન પડે એવી મરામત થઈ ગઈ છે. કેટલાક પાટડાઓ પણ બદલી નવા નાખવા પડ્યા છે. કેટલાક ખંડો નવા બહાર આવ્યા છે. જે જૂના આકારો મળ્યા છે, તેમાંના કેટલાક મથુરાના શિલ્પને મળતા છે. સંશોધકો માટે તે એક નવું પૃષ્ઠ બને છે.

આ કાર્ય માટે આજે શિલ્પી પરિવારમાંથી યોગ્ય જનો મળી આવ્યા તેઓ ધન્ય-વાદના અધિકારી બન્યા છે. દેલવાડાની વસ્તીને દૂર ખસેડી મંદિરોનું જુમણું ચોગમથી ખુલ્લું મૂકવાનો નિર્ણય લેવાય તો તે આવકાર પાત્ર છે.

માનવસંસારની આટલી બધી લીલા નીરખ્યા પછી તેને અમર કરનાર શિલ્પીઓ આજ અનેક વર્ષો પછી આપણા હૃદયમાં ઊર્મિલયો સન્માન પામે છે.

દેલવાડાના આ બે જૈન દેવાલયો ભારતવર્ષના સર્વોત્તમ નમૂના ગણાય છે. એ દેવમંદિરો એકલા જૈનસમાજની સંસ્કૃતિ નથી પણ ગુજરાતની અમાપ શક્તિની પ્રતિભા અને પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતીકો છે. એને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય બુદ્ધિનિધાન બે મહાન જૈનમંત્રીશ્વરોએ કર્યું છે, એ જૈનોને માટે ગૌરવનો વિષય છે.

પાટણના જૈનમંદિરોમાં કાષ્ઠશિલ્પો

લેખક : શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

ઉપક્રમ

સૃષ્ટિનાં સર્જન સાથે કલાનો પ્રાદુર્ભાવ કુદરતી તરવોમાંથી થયો. જેમ જેમ પ્રજા તેને પિછાનવા લાગી તેમ તેમ તેનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપો માનવહૃદયને આકર્ષિત કરતાં, તેના પ્રત્યે આનંદની અભીપ્સા જગાડવા લાગ્યાં. આમ કલાનો જન્મ વિશ્વ કલાકારની અદ્ભૂત નિર્માણકલામાંથી થયો, જેની અનુકૃતિ કરી માનવો-કલાકારો, જુદા જુદા સ્વરૂપે સમાજની સમક્ષ તેનાં પ્રતિકો રજુ કરવા લાગ્યા. આવા નૈસર્ગિક કલાપ્રતિકોમાં કલાકારની જેટલી તન્મયતા, તેટલી જ તેની કલાકૃતિની વિશિષ્ટતા. કલાના વિવિધ ભેદોમાં શિલ્પ, સંગીત, અને ચિત્રકલાનું સ્થાન મૂર્ધન્ય ગણાય. જો કે શાસ્ત્રમાં તો કલાના ચોસઠ ભેદો નિરૂપ્યા છે. પરંતુ આ ત્રણ મુખ્ય કલાઓએ સારાએ વિશ્વમાં રંગબેરંગી સ્વરૂપે, ખૂબ વિકાસ સાધ્યો હોવાથી, બંધી કલાઓમાં તેનું સ્થાન મોખરે છે. ભારતમાં આ ત્રણે કલાઓનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થતાં જુદા જુદા યુગોમાં તેનું વૈવિધ્ય અવનવી રીતે પ્રકાશમાન થયું છે. રાજમહારાજઓથી આરંભી સામાન્ય આદિવાસીઓ સુધીની પ્રજાએ, તેને પોતા-પોતાની રીતે અપનાવી છે, પૂજી છે અને સન્માની છે. આ પૈકી શિલ્પકલા એ વિશ્વકર્માનું ગહન શાસ્ત્ર છે. વિશ્વની દરેક પ્રજાએ શિલ્પનો સ્વીકાર ઓછો-વત્તે અંશે કરેલો જ છે. શિલ્પકલા પાષાણમાં મુખ્યતઃ આજે જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના સિવાય કાષ્ઠ, ધાતુ, મૃત્તિકા, અને ખીજ અનેક દ્રવ્યોમાં ઉતારવાના પ્રયાસો તેના તદ્વિદોએ કર્યા છે. આવાં કલાસર્જનો અતિપ્રાચીનકાળથી તેના કલાકારોએ બનાવી, અપૂર્વ કલાસાધનાનાં અમર પ્રતિકો પ્રજા સમક્ષ રજુ કર્યા છે.

ગુજરાતમાં કાષ્ઠ શિલ્પકલા

આજે સામાન્યતઃ મંદિરો, મહાલયો, પ્રાસાદો, ગૃહો અને કિલ્લાઓ પાષાણ, ઇંટ, ચુનો કે સીમેન્ટકોંક્રીટના બનાવવાની પ્રથા પ્રચલિત છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આ બધાનું સ્થાન મુખ્યતઃ કાષ્ઠ-મજબુત લાકડાએ લીધું હતું. પાટલીપુત્રનો રાજમહેલ, તથા પ્રાકાર કાષ્ઠનો હોવાનું મૌર્યોના ઇતિહાસ દ્વારા જાણી શકાય છે. આ સિવાય રાજમહારાજઓના પ્રાચીન રાજમહેલો કાષ્ઠશિલ્પ અને તેની અદ્ભૂત કલાકૃતિઓ દ્વારા જ શણગારવામાં આવતા હતા. નેપાળમાં તો દેવમંદિરો અને રાજમહાલયો, કાષ્ઠનાં હોવાનું આજે પણ જાણવા મળે છે. રાજસ્થાન અને મેવાડના કેટલાંક પ્રાચીન રાજપ્રાસાદોમાં કાષ્ઠ કલાકૃતિના અનન્ય ફલકો હજી પણ સંપ્રદાયેલા છે. તે પૈકીના કેટલાક અવશેષો, જુદા જુદા પ્રાંતોના પ્રદર્શનોમાંથી પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતમાં તો કાષ્ઠકલાએ અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો હતો. પ્રભાસપાટણમાં આવેલું સોમનાથનું પ્રાચીન મંદિર, પહેલાં કાષ્ઠનું જ બના-

વેલું ત્યાર બાદ ચૌલુક્ય ભીમદેવે તેને પાષાણનું બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ, ઇતિહાસના પાને નોંધાયો છે. આ સિવાય શત્રુજય અને બીજા અનેક તીર્થસ્થાનો પર કાષ્ટના પ્રાચીન મંદિરો હતાં. ગુજરાતમાં તો પ્રત્યેક મકાનની અંદર, કાષ્ટશિલ્પના નાનાં મોટા અલંકરણો મુકવાની સર્વ સામાન્ય પરંપરા પ્રચલિત હતી. પછી ભલે તે સામાન્ય મનુષ્યનું હોય કે ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠિનું મકાન હોય પણ દરેક પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાષ્ટકલાના અલંકરણો કમાડ, દ્વાર, શાખા સ્તંભો, ભારવટો, ગોખલાઓ, આળીયાં, બળીઓ, કબાટો અને સામાન્ય ઉપકરણો પલંગ, કોચ, ટેબલ તથા વિરામાસનો વગેરેમાં કરાવતા. આજે પણ કેટલાંક શહેરો અને ગામડાઓના મકાનોમાંથી તેના અવશેષો જોવા મળે છે.

પાટણની કાષ્ટકલા સમૃદ્ધિ

પાટણ એ પ્રાચીન રાજધાનીનું નગર હોઈ ત્યાંની પ્રજાએ પણ કાષ્ટકલાને સારો એવો આવકાર આપ્યો હોવાનું જાણવા મળે છે. કેટલાંક પ્રાચીન મકાનોના ઝરખાઓ, બળીઓ, કમાડો, ગોખલાઓ, અને નવ ખાનાઓના કબાટોની અદ્વિતીય કલામય કોતરણીના વિવિધ પ્રતિકો હમણાં સુધી જોવા મળતાં હતાં. હિંદુ અને વહોરાઓના પ્રાચીન મકાનોમાંથી આવા ઘણાં કાષ્ટશિલ્પો મળતાં, જે પુરાણી વસ્તુ વેચનારા દલાલો પાણીના મૂલ્યે વેચાતા લઈ પરદેશ મોકલતાં અને હજુ પણ મોકલે છે. વખારના પાડામાં એક શેઠનું મકાન હતું, જે અદ્વિતીય કાષ્ટકલાની કોતરણીવાળું હોવાનું ડૉ. બર્જેસે પોતાના “આર્કીયો લોન્ગકલ સર્વે ઓફ નોર્થન ગુજરાત” નામના ગ્રંથમાં રજુ કરી તેનું ચિત્ર પણ આપ્યું છે.

આ સિવાય આરાકોટડીના પાડાના બારોટ કાનજી ઉમેદસીંગજીના મકાનનો ઉલ્લેખ આપી તેનો પણ ફોટો મુકેલ છે. વિશેષમાં કેટલાક પ્રાચીન હિંદુ મંદિરો પણ કાષ્ટશિલ્પથી અલંકૃત પાટણમાં હતાં જેની વિસ્તૃત સમાલોચના કરતાં આ નિબંધનું કહેવર વધી જાય તેમ હોવાથી અહીં આટલો જ ઉલ્લેખ કરી ચલાવશું.

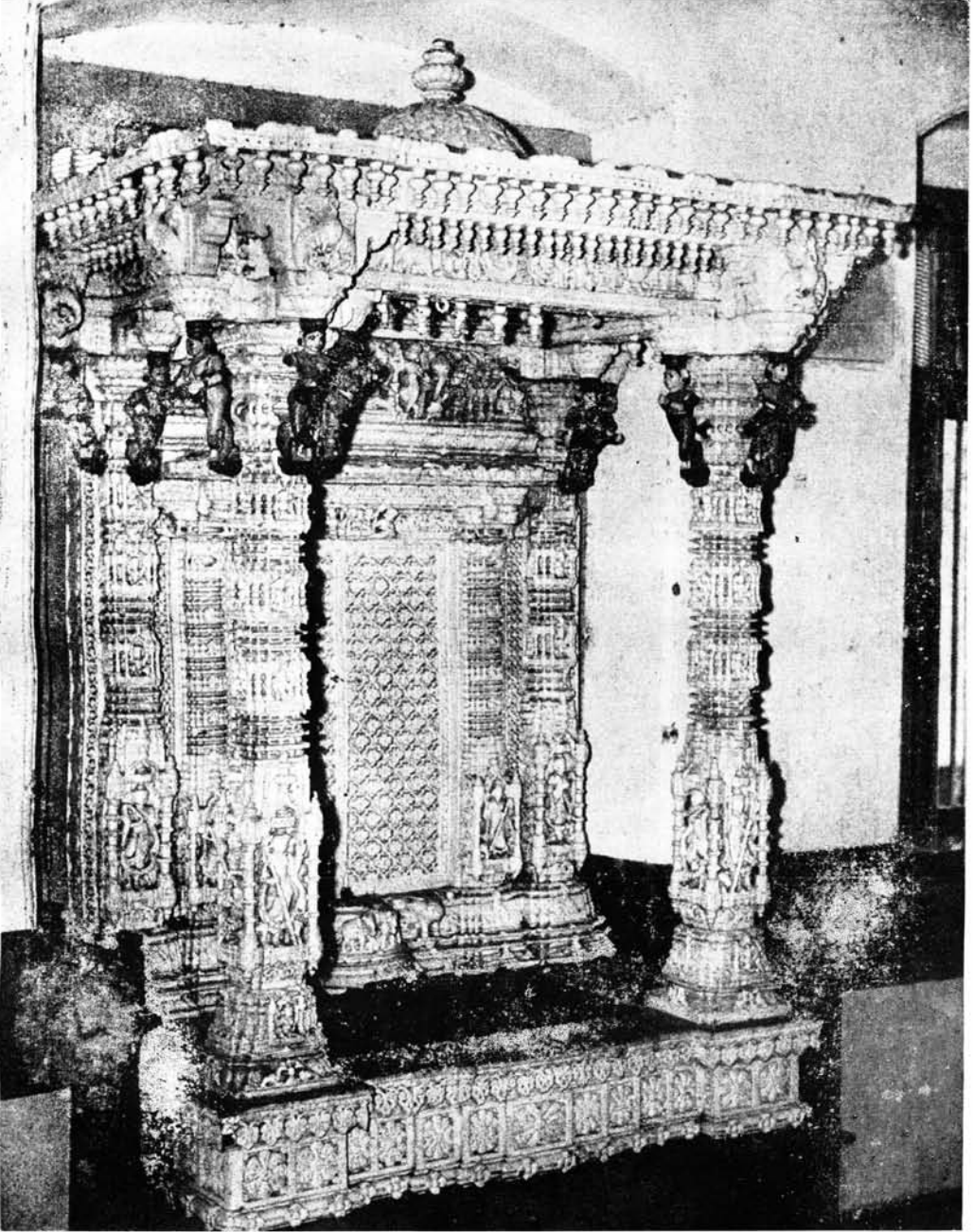
કાષ્ટશિલ્પકલાને વધુ ઉત્તેજન; પાટણના જૈનશ્રેષ્ઠિઓ તરફથી સાઈ એવું મળ્યું હતું. તેઓએ પોતાના મકાનોમાં તો તેના અપૂર્વ શિલ્પો કંડાર્યા હતા. તેટલું જ નહિ પણ પોતાના ગૃહમંદિરોમાં નિત્ય સેવા કરવાના સ્થાનને અદ્ભૂત કલાકૃતિઓથી શણગારતા. જેનાં અનેક પ્રતિકો આજે પણ ઘણા ખરા ઘરોમાંથી જોવા મળે છે. આથી પણ વિશેષ કાષ્ટશિલ્પોની સુંદર કલા તેઓએ મંદિરોમાં અવતારી છે. પાટણમાં જૈનાશ્રિત કાષ્ટશિલ્પકલાનાં, આવાં કમનીય ફલકો આજે કેટલાંક મંદિરોમાં વિદ્યમાન છે. જેને જોતાં કલાપ્રેમી મનુષ્ય મુગ્ધ બની પ્રાચીન કલાકૃતિઓ પ્રત્યે પ્રશંસાના પુષ્પ વેરે છે. આવા વિરલ કાષ્ટકલાના ફલકોની થોડીક ઝાંખી અત્રે અહીં રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈનાશ્રિત કાષ્ટશિલ્પો

પાટણના જૈનમંદિરો પૂર્વકાળમાં મોટે ભાગે કાષ્ટના જ બનાવેલા હોવાનું અનુમાન છે. જે કે દિવાલો અને અગાશી પુરતા ભાગો ઈંટ, પથ્થર કે ચુનાના બનાવતા, પરંતુ

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

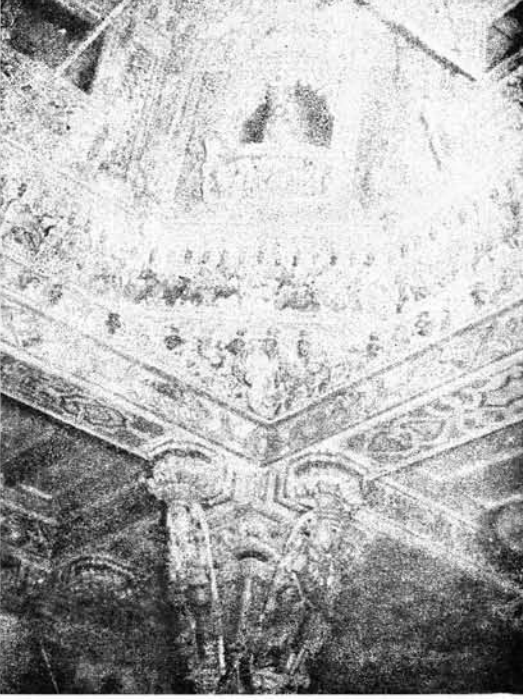
‘પાટણનું’ પ્રાચીન કલાત્મક કાષ્ઠ મંદિર

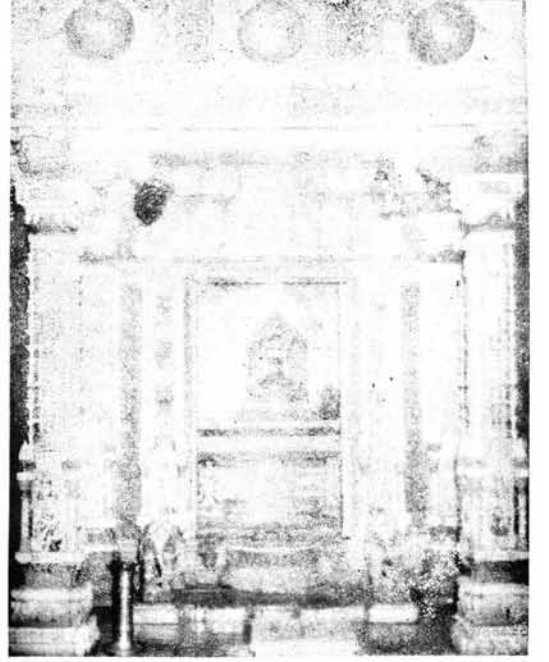
(હાલ : શ્રીયશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલ, પાલીતાણા)

(પ. મુનિશ્રી મુગેન્દ્ર મુનિના સંચાલમાંથી)

પાટણના જિનાલયો

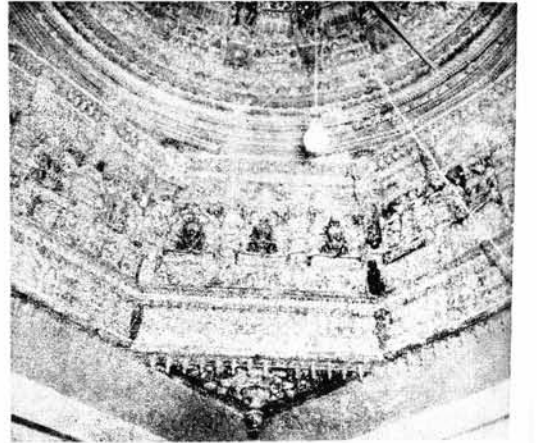
કાષ્ટ ધુમટ (કપુર મહેતાનો પાટો)

કાષ્ટ ગબારો
(મણીપાતી પાટો)

કોરણીયુક્ત ધુમટ
(પંચાસરાપાર્શ્વનાથ જિનપ્રાસાદ, ઢંકેરવાડો)

ધુમટ

સ્તંભો, મહેરાઓ, ઘુમટો અને દ્વારો વગેરે કાષ્ટનાં બનાવી તેમાં કાષ્ટકલાકૃતિઓનાં અભિ-
નવ સુશોભનો ખાસ કરી રજુ કરતાં ઝવેરીવાડાના મહોદ્ધામાં આવેલ વાડીપાર્શ્વનાથના
મંદિરનો મંડપ તો, કાષ્ટકલાકૃતિનો અદ્ભૂત નમુનો ગણાતો. તે મંદિર સંવત ૧૬૫૨
લગભગ બંધાયું હોવાનો શિલાલેખ છે. જેના આધારે તે મંદિર વિક્રમના સત્તરમા સૈકાનું
ગણાય. આ મંદિરનો રંગમંડપ કાષ્ટમય બનાવ્યો હતો, જેમાં તેના કલાકારે પાષાણની
માફક અભિનવ કલાને કાષ્ટમાં ઉતારી હતી. આ મંડપનો ઘુમટ ૧૧૧ ફૂટ ઉંચો બનાવ્યો
હોય, તેમાં વિતાનોની કલા પાષાણના મંડપોને અતુરૂપ રજુ કરતાં, મધ્યમાં પદ્મલંબક
બનાવ્યો હતો. ઘુમટના દરેક વિતાન (પટ્ટાઓ) માં ઝીણી ઝીણી કલામય કોતરણી
બનાવી જૈન તીર્થંકરોના જીવનમાંથી કેટલાક લાલો કોતર્યો હતા. તેમાં ફરતી આઠ
સંગીત વિદ્યાધરીઓ સુકી, તે દરેકના હાથમાં સંગીતના ઉપકરણો—વાદ્યો મુકવામાં આવેલાં.
આ પૈકી કેટલીક તો નૃત્ય કરતી હોય તેવી સુદ્રાઓ પણ તેમાંથી વ્યક્ત થતી. દરેકના
પગ પાસે બે પારિપર્શ્વકો, વાદ્યો સાથે બેઠેલા મુક્યા હતા. નીચે આઠ દિક્પાલો, ઇંદ્ર, અગ્નિ
વગેરેને તેઓની નિયત કરેલી દિશા પરત્વે સ્થાપન કરેલા જણાતા હતા. આ દરેક દિક્-
પાલોના પગ પાસે તેઓના વાહનો મુકવામાં આવેલાં. આ મંડપની ચારે દિશામાં તોરણો
યુક્ત ચાર નાનાં નાનાં દ્વારો હતા. આ દ્વારો ઉપર અને તેની ભીંતોમાં ચારે બાજુ નૃત્યાં-
ગનાઓ નૃત્ય કરતી, તેમજ વાદ્યો વગાડતી રજુ કરી તેના ઉપરના પટ્ટાઓમાં હંસાવલી-
હંસની લાંબી લાઇનો તેમજ બીજા આલંકારિક સુંદર સુશોભનો કોતર્યા હતાં. દરેક દ્વાર
ઉપર ગજલક્ષ્મી તેની બન્ને બાજુ વાદ્ય વગાડતાં સંગીતકારો, અને અભિવાદન કરતાં
શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં કલાપૂર્ણ ચિત્રો કોતરવામાં આવ્યાં હતાં. આખો મંડપ કાષ્ટમય
હોવા છતાં, જાણે પાષાણનો જ બનાવ્યો ન હોય ! તેવું સુંદર કલામય કામ તેમાં કંડાયું
હતું. આ મંદિરના સુંદર ફોટોગ્રાફો ડૉ. બજેસે “ આર્કીલોજીકલ સર્વે ઓફ નૉર્થન
ગુજરાત ” પુસ્તકની પ્લેટ નં. ૪-૨૦-૨૧ માં રજુ કર્યા છે.

આજે તો નવીન મંદિરો બંધાતાં, આ અદ્ભૂત કાષ્ટકલાકૃતિનો વિરલ નમુનો દૂર
કરાયો છે. તેના વ્યવસ્થાપકોએ તે મંડપનું શું કર્યું, તે ક્યાં છે, તે સંબંધી કંઈ હકીકત
મળતી નથી.

પાટણના પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર આજે તો એક ભવ્ય ગુર્જરકલા નિકેતનના
અનુપમ પ્રાસાદ સ્વરૂપે બન્યું છે, અને હજી તેનું કામ ચાલુ જ છે. પરંતુ તેના પ્રાચીન
મંદિરનો મધ્ય મંડપ, કાષ્ટનો જ હતો તે મંડપ હમણાં સુધી નવીન હેમચંદ્રાચાર્ય
જ્ઞાનમંદિર ઉપરની બેલેરીમાં મુક્યો હતો. આ મંડપમાં પણ, વાડીપાર્શ્વનાથના મંદિરની
માફક નૃત્યાંગનાઓ, વાદ્યવાદકો, પાર્શ્વનાથ વગેરે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ, નેમિનાથ
ભગવાનનો લમ્બોત્સવ, તેમનું જીવન, નવગ્રહો, અષ્ટ દિક્પાલો વગેરેના અભિનવ સ્વરૂપો
મુકેલાં હતાં. તદુપરાંત ઘુમટના વિતાનો-પટ્ટાઓ બનાવી, તેમાં ખારીક કલાકોતરણીથી
કેટલુંક સૂક્ષ્મ કોતરકામ બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ મંડપ પણ હમણાં અહીંથી બીજા
કોઈ સ્થાને લઈ જવાયો છે.

આવા કલામય મંડપો, અને તેના ઘુમટો, કાષ્ટમાંથી જ બનાવેલા પાટણના અનેક જૈન મંદિરોમાં જોવા મળે છે. આ પૈકી કપૂર મહેતાના પાડામાં આવેલ મંદિરમાં, ઠંઢેરવાડાના એક પ્રાચીન મંદિરમાં, ફેફળીયાવાડામાં પોળથી પેસતાં સામે જણાય છે તે મંદિરમાં, વસાવડાના જૈન મંદિરમાંના ઘુમટો કલાની દૃષ્ટિએ અનુપમ કહી શકાય. આ દરેક ઘુમટોની પાષાણના ઘુમટો જેવી સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ રચના કરેલી હોય તેના વિવિધ વિતાનો, કાષ્ટમાં શાસ્ત્રીય રીતે ઉતાર્યા છે. વધુમાં તે દરેકનાં પથ્થરખંડો પણ ખુલતાં ગુમ્મરો જેવા બનાવી, કાષ્ટમાં પાષાણકલાનો આભાસ કરાવ્યો છે. તેમાં નૃત્યાંગનાઓ પારિપાર્શ્વિકો, દિક્ષાલો અને વિદ્યાધરોને પણ કેટલાકની અંદર મુકેલા છે. કોઈ કોઈ ઘુમટોમાં તીર્થંકરોના પણ સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે. જો કે રંગરોગાનથી કેટલાક મંડપોની આ કલાને ઢાંકી દીધી છે. છતાં કલાકારની અપૂર્વ સજ્જવટનાં દર્શન તો તેમાંથી સમજી શકાય છે. પાટણમાં આવા કાષ્ટમય કલામંડપો, ઘુમ્મટો વગેરે બનાવવાની પરંપરા પંદરમાં સૈકા પૂર્વથી ઉતરી આવી હોવાનું વાડી પાર્શ્વનાથના મંડપ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

કાષ્ટશિલ્પનું અદ્ભૂત કામ, અને દર્શનીય કલાકૃતિઓ, કુંભારીયા પાડાના મંદિરમાંથી જોવા મળે છે. આ મંદિરની રચના પૂર્વકાલીન હોય, કદમાં પણ બીજા મંદિરોના મુકાબલે તે નહાનું ગણાય. પરંતુ કાષ્ટકલાકૃતિના એક અભિનવ સ્વરૂપે, તેનું મહત્ત્વ સામાન્ય તો નથી જ. આ મંદિરના સ્તંભો, ભારવટો, વિતાનો અને કાષ્ટફલકોમાં ભગવાન નેમિનાથનું જીવનદર્શન, ભાવવાહિ રીતે રજુ કર્યું છે. તેમાં ભગવાન નેમિનાથનો વરઘોડો, તેમનો ભગ્નોત્સવ, રાજુલદેવીનો રાજમહેલ, ગિરનાર અને શત્રુજયનાં પાર્વતીય ચિત્રણો, ત્યાં આવેલાં દેવમંદિરોનું અભિનવદર્શન, કાષ્ટના મોટા બિંબોમાં પ્રસંગાનુરૂપ અને ભાવાત્મક રીતે તેના શિલ્પીએ ઉતારી શ્રદ્ધેય સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો ઘુમટ બીજા કાષ્ટઘુમટના જેવો હોય તેની પુનરાવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ મંદિરની કાષ્ટકલા, પાટણના બધા મંદિરો કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય, તેમાંના ચિત્રણો અદ્ભૂત છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. આ બધા ફલકોમાં રંગપુરણી પણ તેને અનુરૂપ બનાવતાં, તેના રક્ષણ માટે દરેકની ઉપર પારદર્શક કાચ જડી દીધા હોય છે. કલાની દૃષ્ટિએ પાટણના દર્શને આવનારે તો આ કલાકૃતિઓ ખાસ જોવા જેવી છે.

એક અભિનવ તીર્થ કાષ્ટપટ:

જૈનમંદિરોમાં સમેતશિખર, ગિરનાર, શત્રુજય વગેરે પવિત્ર તીર્થોના પટ્ટો મુકવાની પરંપરા અતિ પ્રાચીનકાળથી ઉતરી આવી છે. અને તે નિયમે આજે અનેક જૈનમંદિરોમાંથી, આવા નાના-મોટા ભવ્ય અને અદ્વિતીય કલાકૃતિઓ રજુ કરતાં પટ્ટો જોવામાં આવે છે. આવો એક તીર્થપટ કાષ્ટમાં કોતરેલો પાટણમાં કનાશાનાપાડાની અંદર, જૈનમંદિરમાં મુકેલો છે. શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ કાષ્ટકલાનો આ એક વિરલ નમુનો ગણી શકાય. તેમાંનું કોતરકામ, ભાવ, અને રચના વિચારતાં, તેના શિલ્પીઓએ આ અદ્ભૂત કલાને અજબ રીતે હસ્તગત કરી હતી, એમ તો જરૂર લાગે છે.

આ કાષ્ઠપટ્ટ ૩૫ ફૂટ પહોળો, અને ૭ ફૂટ લાંબો વિશાળ છે. તેમાં ઉપર-નીચે બે કથાનકો વ્યક્ત કરતાં, બંને તીર્થોની અનન્ય પિછાન રજુ કરવાનો તેના શિલ્પીએ પ્રયત્ન સાધ્યો છે. ઉપરના વિભાગમાં, વર્તમાન યુગના વીસ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ સમેતશિખરનો તાદેશ ચિતાર રજુ કર્યો છે. ત્યાં વીસ તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા હોવાથી તે પર્વતની વીસ ટેકરીયો ઉપર વીસ દેવકુલિકાઓ રજુ કરી છે. આ દરેક મંદિરોમાં, તે તે તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ રજુ કરી, તેની આબુખાબુ કાર્યોત્સર્ગ મૂર્તિઓ પણ વ્યક્ત કરી છે. મધ્યમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું ત્રણ શિખરવાળું મોટું મંદિર બનાવી, તેમાં તેમની પ્રતિમા આબુખાબુના આમરધારી ઇંદ્રો સાથે બતાવી છે, તેની આગળ જલમંદિરનું દૃશ્ય પણ આબેહૂબ રીતે રજુ કરેલ છે. આ ઉપરાંત તે પર્વતનું હૃદયગમ ચિત્ર કાષ્ઠમાં ઉપસાવતાં તેમાં સરોવરો, કુંડો વૃક્ષો, વનરાજીઓ, નદી, વાવો, તેમાંના જલચરજીવો તપશ્વર્યો કરતા મુનિઓ, સંતો, ઋષિઓ, તેમજ આ તીર્થની યાત્રાએ જતા આવતા, ચડતા ઉતરતા, અસંખ્ય યાત્રિકોના વૃંદોને સુંદર રીતે આમાં ઉતાર્યા છે. કાષ્ઠમાં બતાવેલ આવો અનુપમ પ્રસંગ, તીર્થદર્શનનો આ પટ્ટ ગુજરાતના કાષ્ઠ શિલ્પોમાં મહામૂલો અને વિરલ કહી શકાય.

આ પટ્ટના બીજા વિભાગમાં અષ્ટાપદ પર્વતનું દૃશ્ય ચરિતાર્થ કર્યું છે. તેમાં ફરતી ચોવીશ તીર્થંકરોની દેવકુલિકાઓ, નાની શિખરબાંધ દહેરીઓની કલ્પના રજુ કરે છે. મધ્યભાગની એક કુલિકામાં ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ તરીકે તેમનો સ્તૂપ વ્યક્ત કર્યો છે. આ મંદિરના ઉપરના ભાગે બંને ખાબુ આમરધારી ઇંદ્રો, નીચે મંદિર પાસે સામાસામી દશમુખ રાવણ તથા મંદોદરી તંતુવાદ્ય વડે કીર્તન કરતાં જણાય છે. મંદિરના અધોભાગે સૂર્ય પ્રકાશે છે, જેના પ્રકાશથી ગૌતમસ્વામી યાત્રા કરતા હોય તેવો ભાવ આમાં ઉતારેલ છે, મુનિઓમાં જંઘાચારણ અને વિદ્યાચરણ અહીં યાત્રા કરવા આવ્યા હતા તેનું સ્મરણ પટ્ટમાંથી થાય છે. સૌથી નીચે સગરના પુત્રો તીર્થરક્ષા કરવા ખાઈ ખોદતા હોવાનું જણાવેલ છે. જ્યારે સૌથી ઉપર વીસ વિહરમાન જિન-તીર્થંકરોની વીસ કુલિકાઓ તેમજ બીજા મંદિરો પણ વ્યક્ત કર્યાં છે. આ ઉપરાંત મુનિઓ, સાધુઓ વગેરેને ધ્યાન, જપ, તપ કરતાં પણ આમાં બતાવેલ છે. શિલ્પકલાની વાસ્તવિક રજુઆત કરતો આ કાષ્ઠપટ્ટ સપ્રમાણ અને પૂરતી ચોકસાઈથી બનાવ્યો છે. આ કાષ્ઠપટ્ટની વ્યવસ્થિત સમાલોચના પૂઠ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથમાં રજુ કરી છે.

ગૃહમંદિરો :

જૈનમંદિરોની માફક જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ પણ પોતાના ઘરોની અંદર ભગવાન જિનનાં ગૃહમંદિરો બનાવી, કાષ્ઠકલાને સુંદર રીતે આવકારી છે. પાટણ શહેરમાંથી આવા સંખ્યા-બાંધ ગૃહમંદિરો મળ્યાં છે, જેમાં એક નાનું કાષ્ઠમય મંદિર સ્થાપત્યના નિયમોને અનુસરી બનાવેલ હોય છે. પાટણમાંથી આવા કેટલાંએ ગૃહમંદિરો પરદેશ મોકલતા પૂરાણી વસ્તુના દલાલો ને લોકોએ પાણીના મૂલે વેચી નાખ્યાં છે. કારણ આજના નવા યુગમાં કલાની પિછાન સામાન્ય માણસોને હોતી નથી. તેથી જુની કારીગરી પ્રત્યે સુગ ધરા-

વતા લોકો, આવા જુના કલાશિલ્પોને નિરર્થક ગણી નવીન મકાનો બંધાવતી વખતે કાઢી નાંખે છે. સાચી રીતે તો એ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું અણુમોલ પ્રતિક છે. તે મંદિર બંધાવનારે તેના પ્રત્યે કેવી અભિરુચિથી અને પ્રભુ પ્રત્યેની અનન્ય ભાવનાથી ભગવાનને પધારાવવા બનાવ્યું હતું, તેનો ખ્યાલ આજના માણસોને આવવો મુશ્કેલ છે.

આવા કાષ્ટમંદિરોમાં પાષાણના મંદિરોની માફક નીચે કુંભો કે ખરાનું રેખાંકન, ઉપર મધ્યમાં દ્વાર, બંને બાજુ દ્વારસ્તંભો, તેમાં પ્રતિહારો, ઉપરના ભાગે માંદોલીયામાં ગજલક્ષ્મી, પાસે વૃંદવાદકો, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ, તેના ઉપરની કાષ્ટપટ્ટિકામાં નવ ગુહો, તેની છત્રીમાં ૧૪ સુપનો, ઉપરના ભાગે ચોવીશ તીર્થંકરો બંને બાજુ ટોડલાઓમાં તીર્થંકરોનાં સ્વરૂપો કે મકરમુખો, સૌથી ઉપર સામરણ અને કોઈ કોઈમાં શિખરબંધ દહેરાનું દૃશ્ય કોતરેલું હોય છે. આમ ગૃહમંદિરો ઘરના પ્રમાણમાં બનાવવામાં આવતાં છતાં મંદિરના સ્થાપત્ય પ્રમાણે તેમાં યોગ્ય રચનાવિધાન પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રીઓ કરતા હતા. આવા ઘરમંદિરો મોટા મંદિરોની નાની આવૃત્તિ જેવાં લાગે છે. આવા કેટલાંક ગૃહમંદિરોમાંનું એક ગૃહમંદિર ફેફળીયાપાડામાં મંદિરની નજદીક એક ઘરમાં છે. ખીલુ ખડાખોટડીના પાડામાં ટાંગડીયાપાડામાં જવાના રસ્તા ઉપર એક મકાનમાં છે. મણીયાતી પાડામાં આવેલ આવું ગૃહમંદિર તો એક સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો ગણાવી શકાય. તે હાથીદાંતના જડતરથી યુક્ત સુંદર કલાકૃતિવાળું બનાવેલ છે. ઘીયાના પાડામાં પણ એક વૈષ્ણવના ઘરમાં આવું સાદું મંદિર મારા જોવામાં આવ્યું હતું. હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાં આવો એક સુંદર નમૂનો ૫૦ પૂઠ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના ચિત્રફલકની પીઠિકા તરીકે મૂક્યો છે. આ સિવાય પાટણમાં અનેક જૈનગૃહસ્થોના ઘરોમાં આવા કાષ્ટશિલ્પ ધરાવતાં ગૃહમંદિરો હશે, પરંતુ તે માટેની યોગ્ય પિછાન નહિ હોવાથી તેની નોંધ આપી શકાય નહિ.

ઉપસંહાર :

પાટણમાં જૈનધર્મ અને જૈનસંઘની પ્રતિષ્ઠા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે. જૈન-સમાજે શિલ્પ, સંગીત અને કલાને ખૂબ ઉત્તેજ છે-આવકારી છે. એટલે કાષ્ટશિલ્પકલામાં પણ તેનો ફાળો નાનોસુનો નથી. મંદિરોથી આરંભી નાના મકાનો પર્યંત કાષ્ટશિલ્પો, ફલકો વગેરે સુશોભનોથી લોકો ગૃહોને શણગારતા. જેના કેટલાંકે અવશેષો આજે ઘેરઘેરથી જોવા મળે છે. આ સિવાય મકાનોની કાષ્ટશિલ્પકલા, હિન્દુમંદિરોના શિલ્પો અને પ્રતિમાઓ વગેરે પણ મળે છે. પરંતુ લેખની મર્યાદાને લઈ તે બધાને ન્યાય આપવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. અંતમાં પાટણની કાષ્ટકલાને ધિરદાવતાં ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળના શબ્દોમાં જણાવીશ કે “કાષ્ટશિલ્પના ઉત્તમોત્તમ નમૂના પાટણના ગૃહમંદિરો કે ઘરદહેરાસરો છે. આ અપૂર્વ ભારતીય શિલ્પકૃતિઓની નિકાસ કે વેપાર પર અટકાયત મૂકાવી જોઈએ. મંદિરોના નાના નમૂનાઓ ઉપરાંત કાષ્ટશિલ્પીઓએ જુના મંદિરોની છતોમાં કાષ્ટપૂતળીઓ, નકશીઓ, પ્રસંગો અને નકશીદાર સ્તંભો કોતર્યા છે, એ આરસના સ્તંભોની પૂરી સ્પર્ધા કરે છે.”

સુપાસનાહચરિયંની હસ્ત લિખિત પોથી માંનાં રં ગી ન ચિત્રો

આગમપ્રભાકર પૂ. મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજી

શ્રી લક્ષ્મણગણિવિરચિત પ્રાકૃત સુપાનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતિમાંથી પસંદ કરીને છ સુંદરતમ ચિત્રો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રતિ, પાટણના “શ્રીકેમચન્દ્રાચાર્ય” જૈન જ્ઞાનમંદિર” માં ત્યાંના તપાગચ્છીય જૈન સંઘની સમ્મતિથી મૂકાયેલા “તપાગચ્છીય જૈન જ્ઞાનમંડાર” ની છે. આ આખી પોથીમાં શ્રી સુપાર્થનાથચરિત્રમાંના વિવિધ પ્રસંગોને દર્શાવતાં બધાં મળીને ૩૭ ચિત્રો છે, જે પૈકી ૪૧ થી ૩૬ સુધીનાં ચિત્રો પ્રતિના માણીને બાદ કરીને આખા પાનામાં આલેખાયેલાં છે અને બાકીનાં ચિત્રો પાનાના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગમાં આલેખાયેલાં છે. દરેક ચિત્રની બાજુમાં ચિત્રનો ક્રમાંક અને પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જેનો ક્રમબાર ઉતારો આ ચિત્રપરિચયમાં આપવામાં આવશે. પ્રતિમાંના ૨૦, ૪૩, અને ૩૩૨ એ ત્રણ પાનાં ખોવાઈ જવાને કારણે કે જુદાં થવાને કારણે નવાં લખાયેલાં છે અને તેમાં ચિત્રો પણ આલેખવામાં આવ્યા છે, જે મૂળ ચિત્રકળાને પહોંચી શકતાં નથી. આ કારણસર પ્રતિમાં ક્રમાંક ૨-૩-૧૫-૧૬ અને ૩૧ એમ પાંચ ચિત્રો નવીન છે, જ્યારે બાકીનાં બધાં જ ચિત્રો પ્રાચીન અને બરાબર સુવ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલાં છે. આખી પ્રતિ લગભગ જુદાશાએ પહોંચવા છતાં તે આજ સુધી જે રીતે સચવાયેલી છે એ રીતે સચવાશે તો હજી પણ બીજી બે-ચાર સદીઓ સુધી પ્રતિને કે ચિત્રોને આંચ આવે તેમ નથી.

આ પ્રતિનો નંબર ૧૫૦૬૬ છે અને તેની પત્રસંખ્યા ૪૪૩ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૧૧ X ૪૧૧ ઇંચની છે. પાનાની દરેક બાજુ પર બાર લીટીઓ અને દરેક લીટીમાં ૩૨ થી ૩૮ અક્ષરો લખેલા છે. પ્રતિની લિપિ સુંદર અને સચિત્ર સુંદર પોથીમાં શોભે તેવી છે. પ્રતિ વિક્રમ સંવત ૧૪૭૬-૮૦માં લખાયેલી છે. તેના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખનસમયાદિને સૂચવતી પુષ્પિકા છે :

સંવત્ ૧૪૮૦ વર્ષે । શાકે ૧૩૪૫ પ્રવર્તમાને । જ્યેષ્ઠ વદી ૧૦ શુક્રે વચ્ચરણે ।
મેદપાટદેશે । દેવ કુલવાટકે । રાજાધિરાજરાણામોકલવિજયરાજ્યે । શ્રીમદ્વૃહદ્ગચ્છે । મહાહરીય
મટ્ટારક શ્રીહરિભદ્રસૂરિપરિવારભૂષણ પં૦ બાવચન્દ્રસ્ય શિષ્યલેશેન । મુનિ । હીરાણંદેન લિલિચિરે ।

નંદે મુનો યુગે ચંદ્રે ૧૪૭૯ જ્યેષ્ઠમાસે સિતેતરે ।

દશમ્યાં લેખયામાસ શુભાય ગ્રન્થપુસ્તકમ્ ॥ ૧ ॥

નવ-મુનિ-વેદ-ચંદ્રે વર્ષે શ્રીવિક્રમસ્ય જ્યેષ્ઠશિતે ।

અલિખત્ સુપાર્થચરિતં હીરાણંદો મુનીન્દોઽયમ્ ॥ ૨ ॥

આ પુષ્પિકામાં એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિ. સં. ૧૪૭૬માં મેદપાટ મેવાડ દેશના દેવકુલવાટક—દેલવાડામાં રાણા શ્રીમોકલના રાજ્યમાં બૃહદ્ગચ્છાંતર્ગત મહાહરીય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ભાવચંદ્રના શિષ્ય હીરાણંદે આ પ્રતિ લખી છે.

સુપાસનાહથરિયની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રંગીન ચિત્રો

પ્રતિની પુષ્પિકામાં એ જણાવવામાં નથી આવ્યું કે પ્રતિમાંનાં ચિત્રો હીરાણુંદ-મુનિએ પોતે આલેખેલાં છે કે કોઈ નિષ્ણાત ચિત્રકારે આલેખેલાં છે. સંભવતઃ હીરાણુંદના આલેખેલાં ચિત્રો નહિ હોય. છતાં એ પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે અણઉકેલ્યો જ ગણાય.

ચિત્રોની લંબાઈ પહોળાઈ વધારેમાં વધારે ૮૫×૪૫૫ ઈંચની છે અને ઓછામાં ઓછી ૩૫×૪૫૫ ઈંચ છે. મોટા ભાગનાં ચિત્રો ૩૫×૪૫૫ ઈંચનાં છે. કોઈ કોઈ (ચિત્ર ૪૫×૪૫૫ ઈંચના પણ છે. ચિત્રોમાં લાલ, લીલો, પીળો, આસમાની, શુભાળી, કાળો, સફેદ, સૈનેરી અને રૂપેરી એમ નવ રંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. રંગોની ખનાવટ અને મિશ્રણો આતંત્રેષ્ટ હોઈ પ્રાચીન અને તે સાથે જુદા થવા છતાં રંગોની ઝમક અને તેનું સૌષ્ઠ્ય આજે પણ આંખને આકર્ષે છે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી ઘણા ઘણા રંગોનું નિર્માણ અને તેનો ઉપયોગ થતો હતો, જેનું ભાન આપણને પ્રાચીન ગ્રંથોમાંના ચિત્રો અને પ્રાચીન ચિત્રપટ્ટિકાઓના દર્શનથી થાય છે. આ રંગો મુખ્યત્વે વનસ્પતિ, માટી અને ધાતુઓમાંથી ખનતા હતા. જેને લગતા ઘણા ઘણા ઉલ્લેખો આપણને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને ખાસ કરીને વિપ્રકીર્ણ પ્રાચીન પાનાંઓમાંથી મળી આવે છે. આવા કેટલાક ઉલ્લેખોની નોંધ મેં ભાઈ સારાભાઈ નવાળ સંપાદિત “ચિત્રકલ્પદ્રુમ”માંના મારા “ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને જૈન લેખનકળા” નામના અતિવિસ્તૃત લેખમાં આપી છે. તે પછી આને લગતા બીજા કેટલાય ઉલ્લેખો મળી આવ્યા છે. આથી ચિત્રકળા આદિ માટે ઉપયોગી રંગો ખનાવવાની કુશળતા આપણે ત્યાં કેટલી અને કેવી હતી તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે.

પ્રાચીન ચિત્રકળાના નિર્માણ સામે આજની કેટલીક વિધિવિધ માન્યતા, કલ્પના અને તર્કોઆક્ષેપો હોવા છતાં આ ચિત્રોના નિર્માણમાં એક વિશિષ્ટ પરંપરા હતી, એમાં તો જરાય શંકાને સ્થાન નથી. એ નિર્માણ પાછળના કેટલાક ખ્યાલો ત્રીસરી જવાને કારણે એ ટીકાસ્પદ બને, એ કોઈ ખાસ વસ્તુ ન ગણાય. એટલે પ્રસ્તુત ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરનારે અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ તેનું અવલોકન કરવું જોઈએ. આ ચિત્રો આપણા પ્રાચીન રીત-રિવાજો, સંસ્કૃતિ, વેષ-વિજ્ઞાપના આદિ અનેક બાબતો ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે, એ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે. આટલું દૂકમાં જણાવ્યા પછી હવે પ્રતિમાં જે ક્રમે ચિત્રો અને તેનો પરિચય નોંધાયેલો છે તેનો ઉતારો આ નીચે આપવામાં આવે છે :

પન્ન-પૃષ્ઠ	ચિત્રાંક	ચિત્રપરિચય
૧-૨	૧.	શ્રીસુપાર્વજિન:
૨-૧	૨.	શ્રીસરસ્વતી દેવી
૨-૨	૩.	ગુહમૂર્તિ
૨૨-૨	૪.	પ્રથમ ભવ । મધ્યમઊવરિમ ત્રિવેકે ભોગ્ય
૨૫-૧	૫.	ભાદ્રપદ બહુલાષ્ટમી સુમિનાનિ વશ્યતિ
૨૫-૨	૬.	તજાદિ ચતુર્દશ સુમિનાનિ ૧૪
૨૭-૧	૭.	રાજા શ્રીસુવદ્ધ । રાજાએ સુપિનાનિ કથયતિ રાજી ।
૨૮-૧	૮.	ચારણમુનિ સુપ્નફલં વિચારયતિ । રાજા સુપદ્ધ સુનતિ ।

पत्र-पृष्ठ	चित्रांक	चित्रपरिचय
२९-१	९.	राजा श्रीदानं ददति स्वप्नपाठकानाम्
३१-१	१०.	राज्ञी पुह्मिदेवी प्रसूता ज्येष्ठ उज्ज्वला द्वादशी । सुपा ^१ र्वजन्म
३८-१ डाबो बाजूए	११.	सुरगिरी इन्द्र स्नात्रं करोति
३८-१ जमणी बाजूए	१२.	सुरा स्नात्रवेलां नानाशब्देन वाद्यतं कुहते
४२-२ डाबो बाजूए	१३.	राज्ञी वासभवन
४२-२ जमणी बाजूए	१४.	राजा श्रीसुपद्वि पुत्रदत्तं करणार्थं आगत
४३-२ डाबो बाजूए	१५.	...
४३-२ जमणी बाजूए	१६.	...
५०-२	१७.	श्रीसुपा ^१ र्व पाणिग्रहण भार्या सोमा सहित
५२-२	१८.	राजा श्रीसुपा ^१ र्व सूर्यमंडलं असितं पश्यति प्रतिबुद्ध
६०-१	१९.	सहस्रांबवणे दीक्षां गृह्णति जगन्नाथ ज्येष्ठ शुदि १३
६२-१	२०.	जगन्नाथ परमात्रं पारयति । महिदु पारावयति । महिदगृहे सुवर्णं रत्नं ण्निष्ठ । देव महोत्सव
६४-२ डाबो बाजूए	२१.	केवलज्ञानं उत्पन्नं सिरीस वृक्षतले फामु व ६
६३-२ जमणी बाजूए	२२.	समोत्तरण
६८-१	२३.	समवसरण । अशोक चेत्यवृक्ष धनु क २४०० । सोमा नामा भार्या पुत्रसहिता वंदनायागता
६९-१	२४.	श्रीसुपा ^१ र्वजिन समवरण । विरुद्ध जीव देसणा श्रुण्वति
७३-१	२५.	सोमा नाम पत्नी दीक्षा दीयते । पउत्तिणीपदे स्थापिता । अनेक भव्यजना दीक्षां गृह्णन्ति देशनाप्रतिबुद्ध
७५-२	२६.	श्रीनंदवदणपुराधिपति राजा श्रीविजयवदण प्रतिबुद्ध दीक्षा गृह्णीता ।
७६-१	२७.	श्रीसुपा ^१ र्व देशनां कुरते । पादपद्मभ्रमर राजा दान विरति । सम्यक्त्वादि सातीचार द्वादशव्रतादि व्याख्या
७६-२	२८.	कुमुदचं उपाध्याय चम्पकमालां पठावयति
१३१-१	२९.	कालीकादेवी बीसभुजा । भीमकुमरमित्र । कापालिक रूप । भीमकुमरः शिलां क्षिपति । भीमकुमर रूपः । तत्र हस्त । खड्गं गृह्णाति । कृष्णभुजारूढो आकाशे व्रजति भीमः । महिषारूढा देवी रंडमालहारा

પત્ર-પૃષ્ઠ

ચિત્રાંક ચિત્રપરિચય

૨૬૬-૨

૩૦. ઉપર—સહકારતલે શ્રુતજ્ઞાનિન મુનિ કીરી નમસ્કરોતિ

નીચે—રિપુમદંતરાજાએ શુકઃ શુકો સંવાદે કુર્વંતિ

૩૧. આઘા પાનામાં ચિત્ર છે.

ડાહી વાજૂ—રાજશ્રવણે દમશાનભૂમિકાયાં વેતાલા નમંતિ

જમણી વાજૂ—વેતાલ ધાવિધિ બધરૂપા

૩૨૩-૨

૩૨. આઘા પાનામાં ચિત્ર છે.

ડાહી વાજૂ—રાજા સભાયામુવિષ્ટઃ । વેતાલશ્ચત્રં ધરતિ

જમણી વાજૂ—વેતાલ નૃત્ય કુર્વંતિ । એકઃ તુલાહસ્તો નૃત્યતિ

વૃદ્ધરૂપઃ

૩૮૬-૧

૩૩. આઘા પાનામાં ચિત્ર છે.

ડાહી વાજૂ—રાજા સભાયાં ઉપવિષ્ટઃ । વિક્રમરાજા

જમણી વાજૂ—આકાશાત્ ચેટક ચઙ્ગધારી વેતાલ ઉત્તરિતઃ

વેતાલ યુદ્ધં કરોતિ રાજપુરુષઃ સાધ્યમ્

૩૮૭-૧

૩૪. આઘા પાનામાં ચિત્ર છે.

ડાહી વાજૂ—શશ્વકુમરઃ વેતાલં પ્રતિ ધાવિતઃ । રાજાનં પ્રતિ

વદતિ પાદૌ લમિત્વા

જમણી વાજૂ—વેતારૂપં યુધ્ધમાનમ્ । અત્ર વનમધ્યે સૂરયઃ

સંતિ કેચિત્ । દૃષ્ટાઃ કુમરેણ । વાહુભ્યાં મિલાપકં

કુર્વંતિ દ્વૌ પુષ્પો

૪૩૯-૧

૩૫. વનમધ્યે ગણધરઃ સમાગતઃ । દિગ્ગણધરઃ

૪૪૦-૨

૩૬. આઘા પાનામાં ચિત્ર છે

ડાહી વાજૂ—શ્રીસુપાર્શ્વજિન શૈલેશીધ્યાનમાશ્રિતઃ સમ્મેતશિખરોપરિ

વચ્ચમાં—દેવા મૃતકવિમાનમુત્પાટયતિ । તીર્થકરસ્ય ઉત્સવ

જમણી વાજૂ—શ્રીસુપાર્શ્વજિનદેવસ્ય દેવા અંગસંસ્કાર કુર્વંતિ

સમ્મેતશૈલોપરિ

૪૪૧-૧

૩૭ શ્રીસુપાર્શ્વજિના મુક્તિ પ્રાપ્તાઃ

આ ઉતારો મુપાસનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ચિત્રોની આબુમાં જે ચિત્ર-પરિચય આદિ લખેલ છે તેનો અક્ષરશઃ મૂળમાં છે તેવો આપવામાં આવ્યો છે. એ શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં નથી પણ મિશ્રિત ભાષામાં છે. છતાં એ પરિચય સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષામાં છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રસ્તુત સ્મારક ગ્રંથમાં ઉપર નોંધેલાં ૩૭ ચિત્રોમાંથી પસંદ કરીને સુંદર છ ચિત્રો છાપવામાં આવ્યાં છે.

પ્રથમ ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૩ મું છે, જેમાં ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથની માતા પોતાના પુત્રને લઈને પારણામાં બેઠાં છે અને પુત્રને સ્નાતી રહ્યાં છે.

चित्र नं. २. सोमा राजकुमारी साथे भगवाननुं पाणिग्रहण

← चित्र नं १. वासभवनां पृथ्वीमाता साथे भगवान् श्रीसुपार्श्वनाथ

चित्र नं. ३. सहस्राश्रवन, उद्यानमां भगवाननी दक्षिा

चित्र ५. श्रीसुपार्श्वनाथ भगवाननी मोक्षप्राप्ति

ચિત્ર નં. ૪. શ્રીસુપાર્શ્વનાથ સ્વામિના પ્રથમ દિન ગણધરું જનમાં આગમન અને પર્વદા સમક્ષ ધર્મોપદેશ

एतद्वास्तवकविमानैव त्वाटयति- तीर्थंकरस्य उमव

चित्र ६: भगवान् श्रीसुपार्श्वनाथ स्वामीनुं निर्वाणकल्याणक

- १ सातमा तीर्थंकर श्रीसुपार्श्वनाथ भगवाननुं समेतशिखर गिरि उपर कायोत्सर्ग सुद्रामां निर्वाण
- २ भगवान् श्रीसुपार्श्वनाथ स्वामिना देहने शिबिकामां पधरावी देवोए उज्ज्वेली निर्वाणयात्रा
- ३ समेतशिखर गिरि उपर भगवानना देहनो अग्निसंस्कार

બીજું ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૭ મું છે, જેમાં સુપાર્શ્વનાથ સોમા નામની રાજકુમારીને પરણી રહ્યા છે એ પ્રસંગનું દર્શન છે. એટલે એમાં ચોરીનો અને હસ્તમેળાપનો પ્રસંગ દેખાડવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજું ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૮ મું છે, જેમાં ભગવાનના દીક્ષાપ્રસંગનું દર્શન છે. એટલે ભગવાનને કેશલુચ્ચન કરતા બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ચિત્રમાં વૃક્ષોને અતિસુંદર રીતે ચીતરવામાં આવ્યાં છે, જેથી ચિત્ર આકર્ષક બને છે.

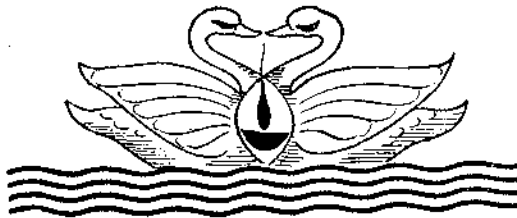
ચોથું ચિત્ર પ્રતિમાં ૩૫ મું છે. એમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથસ્વામીના મુખ્ય પટ્ટગણધર, જેમનું નામ દિન્નગણધર છે, તે વનમાં પર્ષદા સામે ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. આ ચિત્રમાં વૃક્ષોનું સુંદર આલેખન અને રસપૂર્વક ઉપદેશને ઝીલતી પર્ષદાનું વિનીત ભાવભર્યું ચિત્ર દેખાડવામાં આવ્યું છે.

પાંચમું ચિત્ર પ્રતિમાં ૩૬ મું છે ને તે ભગવાનના નિર્વાણ-કલ્યાણકને લગતા ઉત્સવાદિના પ્રસંગને લગતું છે. આ ચિત્રકારે ત્રણ વિભાગમાં આલેખ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં ભગવાન સરમેતશિખરગિરિ ઉપર શૈલેશીધ્યાન—અંતિમ સમાધિ લે છે એ દેખાડેલ છે. વચલા ચિત્રમાં ભગવાનના દેહને શિબિકામાં પધરાવી દેવતાઓને નિર્વાણ-મહોત્સવ ઉજવતા બતાવ્યા છે અને છેલ્લા ચિત્રમાં ભગવાનના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર દર્શાવ્યો છે. અગ્નિની જ્વાળાઓની વચમાં ભગતા ભગવાનના દેહનું દર્શન આમાં સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યું છે.

છઠું ચિત્ર પ્રતિમાં ૩૭ મું એટલે અંતિમ ચિત્ર છે. એમાં ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથસ્વામીને સિદ્ધિપદમાં પ્રાપ્ત થયાનું આલેખન છે.

આમ આ ભાવને સૂચવતાં છ ચિત્રો આ સ્મારક ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે, જે પ્રાચીન ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના અપૂર્વ નમૂનારૂપ છે અને સ્મારકગ્રંથની શૌભાનું અજોડ પ્રતીક છે.

(આચાર્ય વિજયવલ્લભચરિ સ્મારક ગ્રંથમાંથી સાબાર ઉધૃત)

દીર્ઘ તપસ્વી શ્રી જિનઋદ્ધિસૂરિ

કુલચંદ હરિચંદ દોશી 'મહુવાકર'

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય વચનસિદ્ધ પુણ્યપ્રભાવક મુનિશ્રી મોહનલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્યરત્ન થાણા તીર્થોદ્ધારક દીર્ઘતપસ્વી આચાર્યશ્રી જિનઋદ્ધિસૂરિજીની જીવનરેખાના દર્શન કરીએ.

વૈશ્રવ સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ તીર્થ લોહાગરજીની પાસેના ગામમાં ગૌબ્રાહ્મણ કુટુંબમાં દેવા માતાની કુક્ષિએ પ્રણિમાના દિવસે એક પુત્ર રત્નનો જન્મ થયો. પિતા ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. પુત્રનું નામ રામકુમાર રાખવામાં આવ્યું. રામકુમારને બાળપણથી સંઘ્યા પૂજા તરફ પ્રેમ હતો. નાનપણથી નવું નવું જાણવાની ટેવ. કેઈ દેવ-દેવી કે ગીર-પેગંબરનું સ્થાન સાંભળે ત્યાં દોડી જાય. બધા પાસે 'ચમત્કાર'ની માગણી કરે. રામકુમારને પાસેના ચુરૂ ગામે જવાની ભાવના થઈ. એક જૈન મિત્ર સાથે માતા પિતાની આજ્ઞા મેળવી ચુરૂ ગયો.

ચુરૂની હવેલીઓ, બજાર, ભવ્ય મંદિર, મનોહર મૂર્તિઓ જોઈજોઈને રામકુમારના અંતરમાં આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી.

રાજપૂતાનાના બીકાનેર રાજ્યના ચુરૂ શહેરમાં જૃહત ખરતર ગરજની મોટી ગાદી હતી. આ ઉપર વૈશ્વક અને જ્યોતિષ વિદ્યાના જાણકાર પ્રતાપી યતિવર્યો થયા હતા. આ યતિ પરંપરામાં શ્રી ચીમન રામજી ગાદીપતિ હતા. યતિ ચીમન રામજીને બાળક રામકુમારની તેજસ્વી મુખાકૃતિ તથા ધર્મભાવના જોઈને મમતા જાગી. માતા પિતા તો ભદ્રિક હતા. મહારાજશ્રીના ભક્ત શ્રી કાનમલજીએ તેના માતા પિતાને સમજાવ્યા. યતિવર્યે પણ રામકુમાર તપ અને ત્યાગ દ્વારા જૈન ધર્મનો ઉદ્ધોત કરશે તેમ દર્શાવી માતા પિતાની સંમતિ મેળવી લીધી. રામકુમારના આનંદનો પાર નહોતો. તેને તો માગ્યા મેઘ વરસ્યા.

રામકુમાર અને ઋદ્ધિકરણ બન્ને ચુરૂ ભાઈઓ એક સાથે ઉછર્યા, સાથે અભ્યાસ કર્યો. આ બે શિષ્યોને યતિ દીક્ષા અપાવવાનો વિચાર કર્યો. સં. ૧૬૪૮ના ફાગણ સુદિ ૨ ના મંગળ દિવસે શ્રી સંઘની હાજરીમાં યતિવર્ય શ્રી ચીમન રામજીએ બન્ને ચુરૂ ભાઈઓને યતિ દીક્ષા આપી. શ્રી સંઘે બન્નેને આનંદ ઉદ્ભાસથી વધાવ્યા. યતિવર્યોએ મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા. રામકુમારજીનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો. સવારમાં વહેલા પ્રાતઃ ક્રિયાથી પરવારી શ્રદ્ધાળુજનોને માંગલિક સંભળાવતા. યતિવર્યની સેવા કરતા હતા. રામકુમારજીમાં ત્યાગ ભાવના વિશેષ હતી. તપશ્ચર્યા તરફ વિશેષ લક્ષ

રહેતું. તેઓ ગાદીના વારસ થવાના છે. ગાદીપતિ થવાનો યોગ હોતો. પણ ત્યાગ ભાવનાથી રંગાએલા રામકુમારજી પોતાની ભાવનાની સિદ્ધિ માટે આલીશાન ઉપાશ્રય, યતિવર્ચની સમૃદ્ધિ, સુખ સાહ્યથી છોડી સુપચાપ ચાલી નીકળ્યા. જીવનદાતા ગુરૂવર્ચ, ગુરૂની પવિત્ર ભૂમિ, મંદિરોને મહાલયોની છેલ્લી વિદાય લીધી. ત્યાગને યોગતું ભાથુ લઈને ભાગ્ય દોરી જાય ત્યાં જવા પ્રયાણ કર્યું.

મુસાફરી કરતાં કરતાં આજુના બેનસુન કલાત્મક મંદિરોનાં દર્શન કર્યાં જુનાગઢ આવી ગિરનારની યાત્રા કરી. તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયની યાત્રાની ભાવનાથી પાલીતાણા આવી પહોંચ્યા. મંદિરોના નગર શત્રુંજયની યાત્રા કરી. તીર્થાધિરાજ આદીશ્વર દાદાની અનુપમ, ભવ્ય, તેજ તેજના અંબાર અને અલૌકિક જ્યોતિર્મયી ચમત્કારી મૂર્તિના દર્શન કરી આનંદ ઉલ્લાસથી આપણા રામકુમારજીનું હૃદય નાચી ઉઠ્યું.

અહીં પાલીતાણામાં ઉત્તમ ક્રિયાપાત્ર-વચન સિદ્ધિવાળા, ચશ નામકર્મના ઉદયવાળા શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ બિરાજતા હતા. આવા ગુરૂરાજના દર્શન કરીને રામકુમારજીને દીક્ષાની ભાવના જાગી. પૂજ્યશ્રીને પોતાની ભાવના દર્શાવી અને ગુરૂદેવે રામકુમારની દીક્ષા માટે ઉન્નત ભાવના જાણીને સં. ૧૯૪૮ ના અષાઠ શુદ્ધિ ૬ ના દિવસે તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયની છાયામાં પાલીતાણામાં ચતુર્વિંધ સંઘની માનવમેદની વચ્ચે ઠાઠમાઠપૂર્વક રાજકુમારને દીક્ષા આપી. પોતાના વડીલ શિષ્ય શ્રી ચશો મુનિના શિષ્ય તરીકે શ્રી ‘ઋદ્ધિ મુનિ’ નામ સ્થાપન કર્યું.

આપણા ચરિત્ર નાયક અભ્યાસમાં લાગી ગયા. તપશ્ચર્યા તો ચાલુ હતી. આવા પરમ ઉપકારી, પ્રભાવશાળી, વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાન પ્રભાસુક્ત, સર્વમાન્ય ગુરૂદેવની સેવાનો લ્હાવો મળ્યો તેથી તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. ગુરૂકૃપાના તેઓ ભાગી બન્યા અને ઋદ્ધિ મુનિમાં સરળતા, સૌમ્યતા, શાંતિ, સેવાભાવના અને લઘુતા પ્રગટ્યાં. ગુરૂ સેવા એ પરમ કલ્યાણકારી છે તેમ અનુભવ થયો.

ગુરૂદેવની સાથે ઘણાં વ્રાતુર્માસ કર્યાં. સં. ૧૯૬૬ માં પં. શ્રી ચશો મુનિએ શ્રી ઋદ્ધિ મુનિને ગ્વાલીઅર શહેરમાં ધામધુમપૂર્વક પન્યાસ પદવીથી વિભૂષિત કર્યાં. આ પ્રસંગે શેઠ નથમલજી ગુલ્લેચાએ આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો હતો.

સાધુજીવનમાં તપશ્ચર્યા એ આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે અમોઘ ઉપાય છે. આચાર્યશ્રી જીવનભર તપસ્વી રહ્યા. ૮૧ ૮૧ આયંબિલ, ચાર ચાર માસ ત્રણ ત્રણ માસ એકાંતરે ઉપવાસ અને આયંબિલ વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા રૂપ અકૃમે અકૃમે પારણું ચાર ચાર માસ સુધી અકૃમની તપશ્ચર્યા ચાલુ રાખી ભક્તો અને શિષ્યોને ચક્રિત કરી દીધા હતા.

વર્ષોથી મહાયોગીની જેમ રાત્રિના બેઝે ત્રણ ત્રણ વાગે ઉઠીને ધ્યાનમાં બેસી જતા અને સવારના માંગલિક સ્તોત્રોનો પાઠ કરતા. તેઓ યોગનિષ્ઠ, વચનસિદ્ધ અને પ્રભાવિક હતા.

વલસાડથી મુંબઈ સુધીના નાના મોટા શહેરો અને ગામોમાં જિન મંદિરો અને ઉપાશ્રયો કરાવવામાં તેમનો જ ઉપદેશ હતો.

ખેરડીમાં જૈન વિદ્યાર્થી લવન કરાવવામાં આચાર્યે પ્રેરણા કરી હતી. જગ્યાએ જગ્યાએ સંઘોમાં નાના મોટા મતભેદો, કુસંપો મીટાવી શાંતિ સ્થાપન કરી શાસન ઉદ્યોતના કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. ખંભાતમાં દાદાશ્રી જિન કુશળ સુરિજી તથા શ્રી જિન ચંદ્રસુરિજીની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી મનોહર દાદા વાડી બનાવરાવી છે. ખંભાતમાં ચમત્કારિક શ્રી માણીભદ્રની દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

સુરતમાં શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. કુચેરામાં લગ્ન પ્રસંગે યતાં રાત્રિ જમણો બંધ કરાવ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓ સ્વામી વાતસલ્યમાં જઈ શકતી નહતી વગેરે સુધારા કરાવવામાં આચાર્યશ્રી યશભાગી નીવડ્યા હતા.

સુરતમાં શ્રી મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાન ભંડારને સર્વોચ્ચ સુંદર બનાવવામાં શેઠ નગીનદાસ કપુરચંદભાઈ તથા શેઠ ફકીરચંદ તથા મહેતાજી કપુરચંદભાઈ જવેરીને પ્રેરણા આપનાર પણ આચાર્યશ્રી હતા.

તપસ્વી આચાર્યશ્રીએ ઘણી ઘણી જગ્યાએ ઉપધાન તપના ઉદ્યાપનો કરાવ્યા હતા અને સેંકડો બહેન ભાઈઓને તપશ્ચર્યાનું રહસ્ય સમજાવી ધર્મ ઉદ્યોત કરાવ્યો હતો.

સ્થલી પ્રદેશમાં હજારો માઈલોનો વિકટ વિહાર કરી ધર્મથી વિમુખ થતા જતા હજારો ગ્રામવાસીઓને ધર્મનો સચેત ઉપદેશ આપી ધર્મ માર્ગમાં વાળવાનું ભગીરથ કાર્ય આપણા ચરિત્ર નાયકે કર્યું હતું.

દાદરના શ્રી સંઘની વિનતીથી પત્ન્યાસજી મહારાજ દાદર પધાર્યા. દાદરમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ મંડાયો. હજારો ભાઈ બહેનો ઉમટી આવ્યા. ત્રણ સંઘજમણ કરવામાં આવ્યા. પ્રતિષ્ઠા ધામધુમ પૂર્વક કરવામાં આવી. પ્રતિષ્ઠાને દિવસે આકાશમાંથી વિમાન દ્વારા પુષ્પ વૃષ્ટિ જોઈને દાદરના નગરજનો ચકિત થઈ ગયા. પ્રતિષ્ઠા અંગે ઉપજ પણ દણી સારી થઈ.

થાણામાં ચતુર્વિધ સંઘની માનવ મેદની વચ્ચે પત્ન્યાસજીને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. આખાલ વૃદ્ધતા હૃદય આનંદથી નાચી ઉઠ્યા.

જન્મભૂમિ ચૂરમાં ધર્મનો ઘણો સારો ઉદ્યોત કર્યો. ખીકાનેરમાં ઉપધાન તપની માળારોપણ વિધિ આચાર્યશ્રીએ કરાવી અને શાંતમૂર્તિ શ્રી મણિસાગરજી મહારાજને આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં ખીકાનેર શ્રી સંઘ સમસ્તની હાજરીમાં આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. ગોગોલાવમાં દહેરાસરજી માટે ઉપદેશ કર્યો અને પ્રેરણા ફળી રૂા. રૂા. ૨૫૦૦૦ થઈ ગયા અને દહેરાસરજીનું કામ શરૂ થયું.

આચાર્ય શ્રી વિજય વલ્લભ સુરિના શિષ્ય રત્ન આચાર્ય શ્રી વિજય લલિતસૂરિ ગોગોલાવમાં મળ્યા. ખંભાતમાં સુરિ સત્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિ સૂરીશ્વરજી તથા તેઓશ્રીના વિદ્વાન શિષ્યોના મિલન મધુર હતાં.

આચાર્યશ્રીના અનન્ય ભક્ત શ્રી હુરિચંદ્રભાઈ માણેકચંદની વિનતીથી વીરનગર પધાર્યા અને સૌરાષ્ટ્રના સેવામૃતિ શ્રી વીરચંદ્રભાઈની ગ્રામસેવાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જાણી ખુશી થયા. શ્રી વીરચંદ્રભાઈના પાંચે ભાઈઓના વિશાળ પરિવારને મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા.

મુંબઈ તરફના વિહારમાં આચાર્યશ્રી દહાણુ પધાર્યા અને પોતાની સુધાભરી વાણીથી ચમત્કાર સર્જાવ્યો. વિહારની તૈયારી હતી અને આચાર્યશ્રીએ દાહાણુ જેવા મધ્ય સ્થાનમાં ઉપાશ્રય જરૂરી છે તેમ ઇશારત કરી અને ચમત્કાર સર્જાવ્યો, વિહાર બંધ રહ્યો-જમીન શ્રી ધનરાજજી બાફણાએ ભેટ આપી. બાર હજારનું ફંડ થઈ ગયું. દહાણુમાં દહેરાસરજી ને ઉપાશ્રય થયાં અને આચાર્યશ્રીની ભાવના ફળી.

મુંબઈમાં શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીને સમૃદ્ધ બનાવવા જૈન સમાજના આગેવાનોને પ્રેરણા આપી મોટું ફંડ કરાવ્યું હતું. આચાર્યશ્રી ખરતર ગચ્છના આચાર્ય હોવા છતાં એવા તો ઉદાર દિલના અને સમાજ કલ્યાણ સાધક હતા કે તપ ગચ્છના કે અંચળ ગચ્છના બહેન ભાઈઓને તે પૂજ્ય હતા. તેઓને પર્યુષણ પર્વમાં વ્યાખ્યાનો સંભળાવવા પોતે જાતે જતા અને શિષ્યોને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરતા હતા.

થાણામાં બાર બાર વર્ષનો કુસંપ મીટાવી ઐક્યતા કરવા આચાર્યશ્રીએ સુધાભર્યા પ્રવચનોથી ચમત્કાર સર્જાવ્યો હતો. થાણાના કળામય બેનમૂન જિનાલય માટે આચાર્યશ્રીએ ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. થાણાની પ્રતિષ્ઠાને ભવ્ય મહોત્સવ આજે પણ હજારો ભાવિકો યાદ કરે છે આજે થાણા તો તીર્થધામ બની ગયું છે.

આચાર્યશ્રીની સુધાભરી વાણી સાંભળી માટુંગાના શ્રી બાબુભાઈ નાગજી ગણપતને ધર્મ પ્રભાવનાની ભાવના જાગી. આચાર્યશ્રીએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના પાંચધુનીના દહેરાસરમાં શ્રી ઘંટાકરણજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે પ્રેરણા કરી અને મહામંગલકારી મૂર્તિ તૈયાર કરાવવામાં આપી અને ૨૦૦૫ના મહાવહી દના રોજ શ્રી બાબુભાઈ પરદેશ ગયેલા હોઈ તેમની સંમતિથી શ્રી હુરિચંદ્ર ભાઈના પિતાશ્રી શ્રી માણેકચંદભાઈએ શ્રી ઘંટાકરણજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. આજે જાગતી જ્યોત સમી પ્રતિમાના હજારો માનવીઓ દર્શન કરી પાવન થાય છે.

શ્રી વાલકેશ્વરના જૈન સંઘની પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ માટેની વિનતિથી આપણા તપોમૂર્તિ આચાર્યશ્રી જિનઋદ્ધિસુરિજી વાલકેશ્વર પધાર્યા. પ્રાતઃ નિમિત્તે અઠ્યાઈ મહોત્સવ શરૂ થયો. મંગળ મુહૂર્તે પાંચ પ્રભુજીની પ્રતિમા પધરાવવાની આચાર્યશ્રીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉપજ પણ સારી થઈ. સંઘમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

પ્રતિષ્ઠા બાદ શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસરે પાયધુની પધાર્યા. આચાર્યશ્રીના જીવનનો આ છેલ્લો મહોત્સવ બની ગયો.

પાયધુની આવ્યા ને તળીયત બગડવા લાગી-ડોક્ટર ને વૈદની દવાની કારી ન લાગી. હર્ષ વધતું ચાલ્યું પણ પોતે તો જાપમાં રહેતા. દુઃખદર્દની પરવા ન હોતી.

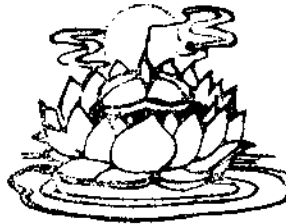
મહાવીર સ્વામીના દહેરાસરના ટ્રસ્ટીઓએ ગુરુદેવની ખૂબ સેવા શુશ્રૂષા કરી. ગુરુભક્ત સેવામૂર્તિ શ્રી ગુલાબ મુનિ તો ગુરુદેવની આખરી ઘડીઓ જોઈ જોઈને બે અશ્રુ-બિંદુઓ અટકાવી સેવામાં લીન રહેતા હતા. જેઠ સુદ ત્રીજનો દિવસ પસાર થઈ ગયો. રાત્રિના તળીયત બગડી. સ્તોત્રો ચાલુ હતા. આચાર્યશ્રીનો જાપ ચાલુ હતો. સવારના છ વાગે વધારો લાગ્યો. તેજ સમયે ચાર આહારના પરચખાણું કરાવ્યા. બરાબર છ ને ચાલીસ મીનીટે હંસલો ઉડી ગયો. મુંબઈ અને પરામાં વીજળી વેગે સ્વર્ગવાસના સમાચાર પહોંચી ગયા. પ્રાતઃકાળથી હજારો સ્ત્રી પુરુષો દર્શનાર્થે દોડી આવ્યા. ભવ્ય સ્મશાન યાત્રા નીકળી. ગુરુભક્ત શ્રી હરિચંદલાઈએ રૂ. ૬૫૦ની બોલીથી ગુરુદેવના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.

ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી જગ્યાએ જગ્યાએ સભાઓ થઈ. અડાઈ મહોત્સવો થયા. સમાચાર પત્રોમાં ગુરુદેવની જીવન પ્રભાનાં તેજ કિરણો આવ્યાં હતાં.

સં. ૨૦૦૮ ના વદ ૬ ના રોજ પાયધુનીના શ્રી મહાવીર સ્વામીના જૈન દહેરાસરમાં પૂજ્યપાદ પુણ્ય પ્રભાવક શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના પ્રણિબ્ય દીર્ઘ તપસ્વી, ચાણુના તીર્થોધધારક જૈનાચાર્ય શ્રી જિનક્રધિસૂરિજી મહારાજની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા નીચેના ગોળમાં ગુરુ ભક્ત શ્રી હરિચંદલાઈ માણેકચંદ તરફથી કરવામાં આવી.

આચાર્યશ્રીની જીવનની પ્રભા, તપશ્ચર્યાનું તેજ, યોગ દષ્ટિની નિર્મળતા, હૃદયની ઉદારતા, વચનની સિદ્ધિ, પ્રેમની સરિતા અને સેવાની સૌરભ પરમ પાવનકારી અને પુણ્યોન્નવલ હતાં.

ધન્ય તપશ્ચર્યા! ધન્ય ગુરુદેવ!

श्री मोहनलालजी ज्ञानभण्डार, सूरत की ताडपत्रीय प्रतियाँ

ले० : श्री अगरचन्दजी नाहटा तथा श्री भंवरलालजी नाहटा

मानव को प्रकृतिने अन्य प्राणियोंकी अपेक्षा अधिक सुविधाएं और शक्तियाँ दी हैं, उनमें मन और बुद्धि प्रधान है। मानसिक शक्ति से वह विचार करता है और बुद्धि के द्वारा उलझनों को सुलझाता है और नये नये आविष्कार करता है। मन की प्रधानता से ही उसका नाम 'मानव' पड़ा। मन ही बंध और मोक्ष इन दोनों का प्रधान कारण है। "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।" वाचिक शक्ति यद्यपि अन्य प्राणियों को भी प्राप्त है पर मनुष्यने उसका विकास एवं उपयोग बहुत ही विशिष्टरूप से किया है। भाषा के द्वारा भावाभिव्यक्ति जितने परिमाण में मनुष्यने की है अन्य कोई भी प्राणी नहीं कर सका। असंख्य शब्द उसने गढ़े और बहुत ही उच्च श्रेणी के विचार और विविध व्यवहार उसकी वाचा शक्ति के ही परिणाम हैं। यदि मनुष्य अपने भाव दूसरों को बता नहीं सकता और दूसरों के भावों को स्वयं ग्रहण नहीं कर सकता तो विचारों की सम्पदा जो आज हमें प्राप्त है और दिनों दिन उसके आधार से नये नये विचार उद्भव होते हैं, वह सम्भव नहीं ही पाता। इसी तरह का एक और आविष्कार मानवने किया जिस से विचारों को दीर्घकाल तक सुरक्षित रखा जा सके। जो भी घटनाएं घटती हैं, एक दूसरो को जो कुछ भी कहते सुनते हैं उस सभी को स्थायित्व देने के लिये लिपि-विद्या का आविष्कार किया गया। थोड़े से अंकों और अक्षरों ने अनन्त ज्ञान को समेट रखने में गजब का काम किया है। मनुष्य की प्रत्येक ध्वनि को अक्षरों के सांचे में ढाल देने का यह महान् प्रयत्न वास्तव में ही अद्भूत है।

जैनधर्म, भारत का एक प्राचीन धर्म है। उस धर्म के प्रवर्तक सभी तीर्थंकर इसी भारत में जन्मे। उनकी साधना, उपदेश-कार्य एवं निर्वाणक्षेत्र भी भारत है। जैनधर्म के अनुसार बहुत प्राचीन कालमें प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव हुए। इस अवसर्पिणिकाल के सबसे पहले राजा, भिक्षु और केवलज्ञानी हुए, तथा सभी प्रकार की विद्याओं और कलाओं के भी वे सबसे पहले आविष्कारक थे। पुरुषों की ७२ और स्त्रियों की ६४ कलाएं उन्होंने अपने पुत्र-पुत्रियों और अन्य लोगों को सिखाई। उनको बड़े पुत्र भरत के नाम से ही इस देश का नाम भारत पड़ा। वे सब से पहले चक्रवर्ति सम्राट् थे। भगवान् ऋषभदेव की २ पुत्रीया थी-ब्राह्मी और सुन्दरी। जिन को उन्होंने अक्षर और अंक विद्या सिखाई। बड़ी पुत्री ब्राह्मी को लिपि विद्या सिखाई। अतः उसी के नाम से ब्राह्मी लिपि प्रसिद्ध हुई। उस के बाद समय समय पर अन्य कई लिपियाँ प्रकाश में आईं।^१ अब से २॥ हजार वर्ष पहले भगवान् महावीर के समय में १८ प्रकार की लिपियाँ प्रसिद्ध होने का जैनागमों में उल्लेख है।

१. दे. नागरी प्रचारिणी वर्ष ५७ में प्रकाशित मेरा लेख।

पुस्तकें ५ प्रकार के साइज की लिखी जाती थी उनका भी जैनागमों में उल्लेख है ।

प्राचीन काल में मनुष्यकी स्मृति बहुत तेज थी इसलिए मौखिक परम्परा से ही शिक्षादि व्यवहार होते रहें हैं । लिखने का काम बहुत थोड़ा ही पड़ता होगा और जो कुछ लिखा जाता, वह भी थोड़े समय टिकनेवाली वस्तुओं पर । इसी से प्राचीन लिखित ग्रंथ आदि अब प्राप्त नहीं हैं । मोहन जो दडे आदि स्थानों में प्राप्त पुरातत्त्व पर जो लिपि खुदी हुई है उस को अभी ठीक से पढ़कर समझी नहीं जा सकी । ब्राह्मी लिपि के उपलब्ध प्राचीन शिलालेखों में शायद सब से पुराना वीर भगवान् के ८४ वर्ष के उल्लेखवाला अजमेर म्युजियमवाला लेख है । उस के बाद अशोक के अनेक शिलालेख और खारवेल आदि के लेख प्राप्त हैं । पर कोई ग्रन्थ उस समयका लिखा हुआ अभी भारत में प्राप्त नहीं हुआ फिरभी 'रायपसेणी' सूत्र में उल्लिखित देवविमान की पुस्तक का जो विवरण प्राप्त है, वह बहुत कुछ ताडपत्रीय प्रतियाँ की लेखन पद्धति से मिलता झुलता है । यद्यपि ताडपत्रीय प्रतियाँ उतने प्राचीन समय की अब हमें प्राप्त नहीं हैं । जैनागम फुटकर रूप में कुछ पहले लिखे गये हों तो दूसरी बात है पर सामूहिक रूप में उन के लिपिबद्ध होने का समय वीरात् ९८० है । यद्यपि उस समय की भी लिखी हुई कोई प्रति आज उपलब्ध नहीं हैं । मालूम होता है कि उस समय तक पुस्तकों को अधिक से अधिक समय तक टिकाये रखने की कला का उतना विकास नहीं हुआ था । फलतः जो प्रतियाँ लिखी गई, वे कुछ शताब्दियों में ही नष्ट हो गई । उस अनुभवसे लाभ उठाकर ताडपत्र में कहां के सब से अच्छे और लिखने के उपयुक्त और टिकाऊ है और किस तरह उन की घुटाइ करके लिखने से कैसे सुन्दर लेखन हो सकता है और वे अधिक समय तक टिक सकते हैं । इसी तरह स्याही भी किस तरह की बनाने से चमकीली और टिकाऊ बन सकती है इत्यादि बातों पर विचार किया गया होगा । इसके फलस्वरूप इन प्राचीन प्रतियों की अपेक्षा पीछेवाली प्रतियाँ अधिक स्थायी रह सकी । अबसे १७ वर्ष पूर्व जब हम जैसलमेर के भण्डारों का अवलोकन करने गये थे तो उस समय बहुतसी जर्जरित और टुटी हुई प्रतिया के ऐसे बहुतसे टुकड़े हमने देखे थे जिनकी लिपि ९ वीं से १० वीं शताब्दी की थी । इससे पहले तो न मालूम ऐसी प्राचीन प्रतियों के कितने टुकड़े इधर उधर व नष्ट किये जा चुके होंगे । दूसरी बार जाने पर हमारे पहले के देखे हुए वे छोटे छोटे टुकड़े देखने को नहीं मिले और कई प्रतियाँ आदि भी पहली और दूसरी बार जाने पर देखी हुई अब अन्यत्र चली गई हैं । खैर ! अब तो जैसलमेर भण्डार में 'विशेषावश्यक भाष्य' की ताडपत्रीय प्रति ही सबसे पुरानी है जिस का समय मुनिराज पुण्यविजयजी ने १० वीं शताब्दी के करीब माना है । १२ वीं शताब्दी से तो १५ वीं और १६ वीं के प्रारम्भ तक की करीब १००० ताडपत्रीय प्रतियाँ जैसलमेर, पाटण, खम्भात, बड़ौदा पूना आदि स्थानों में प्राप्त हैं । अन्य भण्डारों में कहीं कहीं एक-दो प्रतियाँ ही भीलती हैं । जैसलमेर के बड़े भंडार के अतिरिक्त तपागच्छ भण्डार और खरतर-गच्छ के बड़े उपासरे के पंचायती भण्डार तथा आचार्य शाखा के भण्डार की प्रतियाँ हमने

अपनी प्रथम जेसलमेर यात्रा में देखी थी। इनमें से स्वर्गीय चीमनलाल दलाल और पं० लालचन्द गांधी सम्पादित 'जेसलमेर भांडागारीय सूची' में बड़े भण्डार और तपागच्छ भण्डार की ताडपत्रीय प्रतियों का भी विवरण छपा था। बड़े उपासरे के पंचायती भण्डार और आचार्य शाखा भण्डार की ताडपत्रीय प्रतियों की जानकारी हमने सर्वप्रथम प्रकाशित की। पाटण, खम्भात, पूना की प्रतियों का विवरण प्रकाशित हो ही चुका हैं। दक्षिण भारतमें तो ताडपत्रों पर उत्कीर्ण-टंकित लिपि की लक्षाधिक लक्षाधिक प्रतियाँ सुरक्षित हैं। पर उत्तर भारत में जैन भण्डारों के अतिरिक्त अन्य संग्रहालयों में ताडपत्रीय प्रतियाँ क्वचित् ही हैं। इसलिये उपर्युक्त प्रसिद्ध जैन भण्डारों के अतिरिक्त अन्य छोटे मोटे जैन भण्डारों में जो भी ताडपत्रीय प्रतियाँ सुरक्षित हैं उन की जानकारी प्रकाश में आना अत्यावश्यक है। उन प्रतियों में बहुतसी ऐसी रचनाएं भी हैं। जिन की अन्य कोई भी प्रति कहीं भी प्राप्त नहीं है। वे तो महत्त्वपूर्ण हैं ही पर प्रसिद्ध ग्रन्थों की भी प्राचीन और शुद्ध प्रतियाँ इन ग्रन्थों के शुद्ध एवं प्राचीन पाठ के निर्णय तथा सम्पादन के लिए बड़े महत्त्व की हैं।

अभी अभी मेरा सहयोगी भतीजा भंवरलाल सूरत गया तो श्री मोहनलालजी जैन ज्ञानभण्डार में उसे ताडपत्रीय प्रतियाँ देखने को मिली। थोड़े समय में उसका जो भी विवरण वह लिख सका वह उस ने मुझे लिख भेजा है और उसे इस लेख में प्रकाशित किया जा रहा है। पूज्य निपुणमुनिजी की कृपा से कुलकादि फुटकर ३४ रचनाओं की एक संग्रह प्रति तो वह अपने साथ कलकत्ते ले गया और केवल ३-४ दिन में ही उस की प्रेस-कोपी उसने स्वयं कर ली, जो अभी हमारे संग्रह में है। अब उन आठों प्रतियाँ का विवरण नीचे दिया जा रहा है—

१ विविध तीर्थकल्प—२. जिनप्रभसूरि, पत्र १३७, संवत् १४४३, पाटण में लिखित। इस प्रति के साथ प्रशस्ति के अनुसार ज्योतिष करण्ड विवृति एवं चैत्यवन्दनचूर्णि की प्रति भी लिखी गई थी, पर पता नहीं वे अब किसी अन्य भण्डार में हैं या नष्ट हो गई। त्रुटित प्रशस्ति इसी प्रकार है:—

“—अ मलयसिंहाख्यं देवगुरुषु भक्तौ डेरंडकनगरमुख्यतम डणू तस्य च भार्या साऊ धम्मासक्ता सुशीलसंयुक्ता.....सहिताश्च खेतसिंहाभिधः मेघाभ्याम् च सुगुणाभ्याम् ।४। पुत्र्यस्तथा च देऊ सारु धरणूष्टमूश्च पांचूश्च । रुडी मातृ नाम्नी स प्रति (१) सुशीलसंयुक्ताः ।५। श्रोमत्तपागण्यधिपसूरि श्री देवसुन्दरगुरुणां उपदेशतो लक्ष्मस्था...धर्मोपरिज्ञाय ।६। साऊ सुप्राविका सौव पुत्रपुत्री परीवृता पत्युर्मलयसिंहस्य श्रेयसे शुद्धवासना ।७। ज्योतिःकरण्डविवृति तीर्थकल्पंश्च भूरिशः चैत्यवन्दनचूर्ण्यदि श्रीताडपुस्तकत्रये ।८। पत्तने लिखिते...ने वादिद्वयेऽब्धि भूमिते १४४३ वत्सरे लेख्या मास नागशर्म्म द्विजन्मना ।९। शिवमस्तु ॥

२ योगशास्त्र—स्वोपज्ञवृत्ति, हेमचन्द्र पत्र १०३, प्रशस्ति त्रुटित “...काइत्य...कीति-पालेन लिखितम्।”

३ योगशास्त्र हेमचन्द्र, पत्र ८२ संवत् १२५६ लिखित।

४ ललित विस्तरा—चैत्यवन्दनवृत्ति, हरिभद्ररचित, पत्र ११६ प्र० १२७० ।

५ तिलकमञ्जरीसार—लघुधनपाल-विरचित ९ विश्राम, पत्र १०३, अंतिम पत्र बीच में कटा, विश्रामों के नाम और पद्य संख्या इस प्रकार है—(१) लक्ष्मीप्रसादतो नाम प्रथमो विश्रामः श्लोक १०६, पत्र १० (२) मित्रसमागमो नाम द्वितीयविश्रामः श्लोक १३२ पत्राङ्क २०, (३) चित्रपटदर्शनो नाम तृतीयो विश्रामः श्लोक १३९ पत्राङ्क ३२, (४) इति धनपाल-विरचिते तिलकमञ्जरीसारे पुर-प्रवेशनो नाम चतुर्थो विश्रामः श्लोक १२९ पत्राङ्क ४३ (५) इति लघुधनपालविरचिततिलकमञ्जरीसारे नौवर्णनो नाम पञ्चमो विश्रामः श्लोक १६ पत्राङ्क ५८, (६) मलयसुन्दरी-वृत्तान्तो नाम षष्ठो विश्रामः, श्लोक १४३ पत्राङ्क ७० (७) गन्धर्वक-शापापगमो नाम सप्तमो विश्रामः श्लोक १६२ पत्राङ्क ८४ (८) प्राग्भवपरिह्वानो नाम अष्टमो विश्रामः श्लोक १४२ पत्राङ्क ९६ (९) इति श्री धनपालविरचिते तिलकमञ्जरीसारे राज्यद्वयलामो नाम नवमो विश्रामः श्लोक ९२ पत्राङ्क १०३ ।

६ लोकतत्त्वनिर्णय—२० भगवतः हरिभद्रसूरिकृत पत्र १०, फिर पत्र ११ से १८ में अनेकान्तवाद संबंधी कोई रचना है, जिस के प्रारम्भ में “नमोऽनेकान्तवादाय । पूर्वापर-स्वभावपरिहारोपादानलक्षणपरिणामवतो भावाः” अंत में ले० सोहडेन लिखितेति ।” फिर भिन्नाक्षरों में “आगमिक श्री जिनप्रभसूरिणां वादस्थल पुस्तिका ।”

७—प्रतिष्ठादि विषयक वादस्थल—एवं अपौरुषेय वेद निराकरण । आदि अन्त इस प्रकार है—

“महादि मोह मातङ्ग कुंज भृंगे मृगाधिपम् ।

आदावादिजिनं नत्वा मोहोन्मूलन उच्यते ॥१॥

पत्र २६ में श्रीमन्तो जितदेवसूरिमुनिपाः सौवर्णिकायां पुरी प्रोक्ता स्नातकसंज्ञितेन परम-श्राद्धेन सुधात्मना सिद्धान्तोक्तविविक्तयुक्तिकलितं चक्रुर्विना मत्सरम् । वादस्थानकगद्यपद्यपदवी संभूषिते श्रेयसे । स्मर सर वसु रुद्राङ्क प्रमाणे गजेऽन्वे समजनि जनचेतो मदमोदप्रदायि । इदमदगततत्त्वैः सूरिभिः शोधनीयं खलति यदिह बुद्धि-कस्य नो मादृशस्य । चलनकमलसेवामादृशैः प्राप्य यस्य श्रुतपदमकरन्द-स्पंदविंदुं प्रदात्री, भुवनसरसि शोभा लम्पते राजहंसी ।

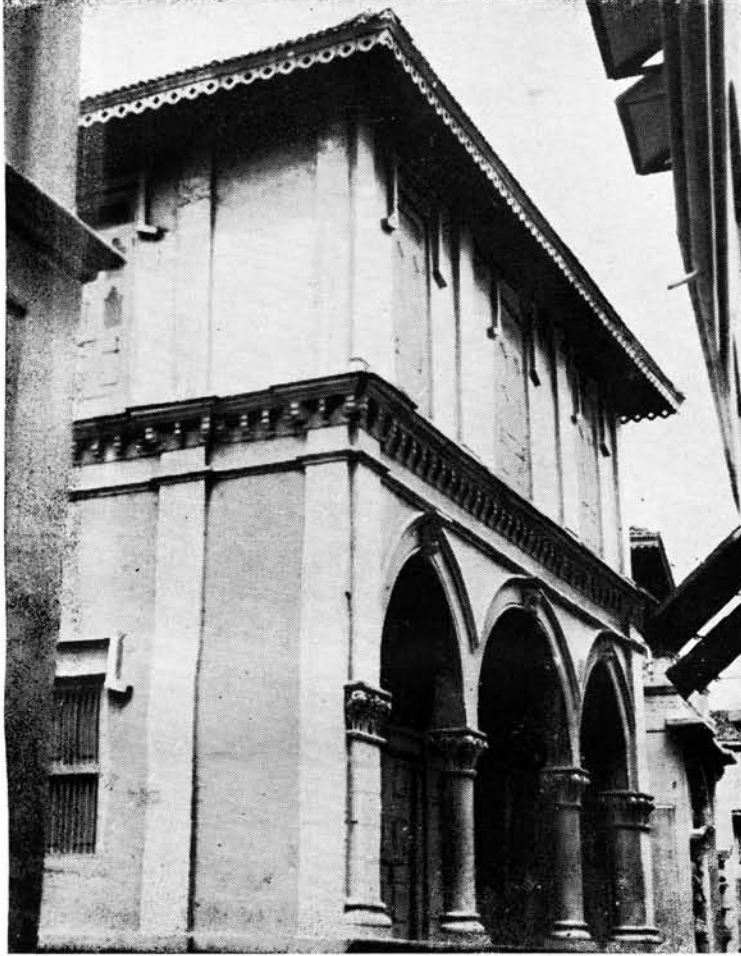
स जयति मुनिचन्द्र श्री मुनीन्द्रः कवीन्द्रः ।

श्री अजयदेवसूरि मोहमूलणविहाणदुलबिया ।

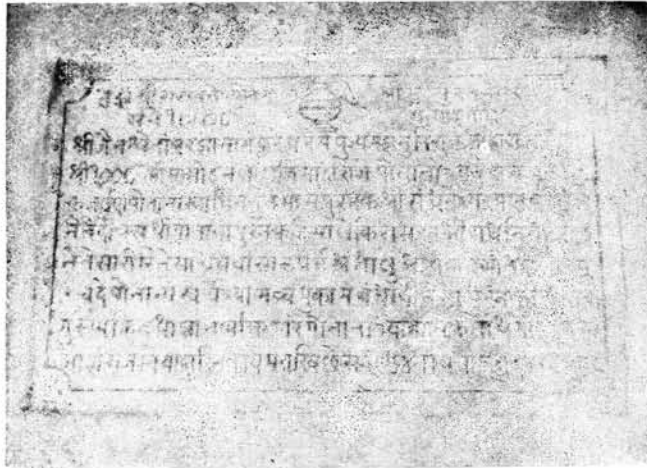
पीवंति सिद्ध बहु मुक्क सरललोचन करत्कहया ॥६॥

पत्र ४७ में—इति श्री यशोवर्द्धनान्तेवासिना यशोदेवस्य त्रिवर्गपरिहारतः अपौरुषेय-वेद निराकरणं ॥ श्री मंगल महाश्री-। पत्र ४८ से-इह हि महामोहतिमिरभरात्तरितविश्ववस्तु-तत्त्वदर्शनसमर्थ ।

पत्र ६१ से—कृतिरियं पण्डित यशोवर्द्धनान्तेवासिनो यशोदेवसाध्येरिति ।

શ્રી મોહનલાલજી જૈન શ્વે. જ્ઞાનભંડાર ગાંધીપુરા : સુરત

સુરત - જ્ઞાનભંડારનો શિલાલેખ

શ્રી મોહનલાલ અધિશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ

અષ્ટાપદજી દહેરાસરની શુદ્ધ-મૂર્તિ : સુરત

હરિપુરા મંદિરની ચરણ-પાદુકા : સુરત

અષ્ટાપદજી દહેરાસર ગોપીપુરા
સુરત

શ્રી મોહનલાલજી જૈન ઉપાશ્રય (નવી ધર્મશાળા)
ગોપીપુરા : સુરત

क्रम सं.	आदिपद	गाथा	कृतिनाम	कर्ता	ताडपत्रांक	पृष्ठाङ्क
८	कुलकादि संग्रहः, रत्नसिंहसूरि एवं पद्मानाभ (जो शायद अन्त्यायपद से पहले का दीक्षा नाम हो) की ३४ रचनाएँ पत्र ७३, सूची					
१	कल्याणशस्यपाथेदं	२४	आत्मचिन्ताभाषना-चूलिका	रत्नसिंहसूरि	१	१
२	पाङ्कतः संस्कृतो वापि	२५	आत्मानुशास्त्रि	"	४	२
३	जयजयभुवनविवायर	३०	ऋषभदेवविभक्तिका	"	६	४
४	सिरिधम्मसूरिसुगुहं	५६	अप्यणुसासणं	"	१०	६
५	जइ जीव तुज्ज सम्मं	१२	हितशिक्षाकुलक	"	१६	९
६	नारीण बहिरंगे	१२	सवेगचूलिकाकुलकम्	"	१८	१०
७	अमियमऊ हं नेमिं	१३	नेमिनाथ स्तोत्र	"	१९	१०
८	मंगलवरतरुकंदं	११	पार्थनाथ स्तोत्रम्	"	२१	११
९	सिरिपासतिजयसुंदर	१३	"	"	२२	१२
१०	जय जय नेमि जिणंद तुहु	१३	श्री नेमिनाथ स्त०	"	२३	१३
११	" " " पहु	८	श्री नेमिनाथ स्त० अणहिलवाडा	"	२५	१३
१२	सिरि नेमिनाह सामिय जइवि	१२	श्री नेमिनाथ स्त०	"	२६	१४
१३	मृत्युते वपने क्षपन्ते	८	"	"	२७	१५
१४	जयइ स जएकदीवो	३६	श्री धर्मसूरि स्तवन-धर्म्मविशिका	"	२८	१५
१५	नियगुरुपायपसाया	३२	आत्महितचिन्ताकुलक,	"	३२	१७
१६	सिरिधम्मसूरिफुणो	४४	मनोनिग्रहभाषनाकुलक,	पद्मानाह	३५	१९

૧૭	નમિહં ગુરુપયપઠમં	૩૪	ગુરુમત્તિકુલક	રત્નસિંહસૂરિ	૪૦	૨૨
૧૮	મુહિઓ વા હુહિઓ વા	૧૬	પર્યન્તસમયારાધના કુલક	"	૪૪	૨૪
૧૯	ચિતસુ લવાચ મેસં	૨૬	હપદેશ કુલક	"	૪૬	૨૫
૨૦	સચલતિયલોક્કતિલયં	૨૭	નેમિનાથ	"	૪૮	૨૬
૨૧	પળમય પઢમજિણંદ	૧૦	શ્રી પુંડરિક ગણધર-સ્તોત્ર	પઝમનાહ	૫૧	૨૮
૨૨	સિરિચરિયતિથનાહં	૧૧	અળહિલપુર રથયાત્રા-સ્તવન	"	૫૨	૨૮
૨૩	ચન્નામસુતિરવ્યલેષ	૮	શ્રી ભારતી સ્તોત્ર	રત્નસિંહસૂરિ	૫૩	૨૯
૨૪	તિહુયળજળમળલોચળ	૧૩	શ્રી મરુચ્છ મુણિસુવ્રત સ્તં	"	૫૫	૩૦
૨૫	ચઢવીસંપિ જિણિંદે	૧૪	ઢાઢત્તરિ જિનકુમર ધિવાહ સ્તં	પઝમનાહ ગણિ	૫૬	૩૧
૨૬	જય જય પાસ મુહાચર	૧૫	પાર્શ્વજિન સ્તવન	રત્નસિંહસૂરિ	૫૭	૩૧
૨૭	સિરિસિલસૂરિગુરુ ગળહરહ	૨૧	શ્રી ધર્મસૂરિ	"	૫૯	૩૨
૨૮	જયજય સંલેસર તિલય	૧૩	શ્રી શંલેશ્વર પાર્શ્વં સ્તં	"	૬૧	૩૪
૨૯	સિરિસંલેસરસંઠિય નિઢિય	૧૩	"	"	૬૩	૩૪
૩૦	સંલેસરપુરસંઠિય નિઢિય	૧૩	"	"	૬૪	૩૫
૩૧	સંલપુરે સિરિ ચંદુદુ દેઢ	૯	"	"	૬૫	૩૬
૩૨	ચય ચલોક્યગતં તતં ગુરુતમ	૧૧	"	"	૬૬	૩૬
૩૩	સિરિધમ્મસૂરિ ચંદો	૯	શ્રી ધર્મસૂરિ છપ્પય	પઝમનાહ	૬૮	૩૮
૩૪	ચઢવીસંપિ જિણિંદે	૧૧	શાસનદેવી સ્તોત્ર	રત્નસિંહસૂરિ	૭૨	૩૮

શ્રી મેહુનહાલિય અર્ધશતાબ્દી અર્થ:

५ कृतियों में पचमसिंह गणिका नाम है। यह रत्नसिंहसूरि का आचार्यपद पूर्व का नाम है या अन्य कवि है, अन्वेषणीय है।

इन में से कई रचनाएं श्री ऋषभदेव केसरीमल पेढी से प्रकाशित 'प्रकरण समुच्चय' में नम्बर १, २, ३, ४, १५, १६, १७, १८, १९, तो प्रकाशित हो चुकी हैं। रत्नसिंह-सूरि की ३, ४, और भी रचनाएं प्रकरण समुच्चय में छपी हैं जो इस प्रति में नहीं हैं। फिर भी इस प्रति में कई ऐसी महत्त्वपूर्ण रचनाएं हैं जो विविध दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण हैं।

उदाहरणार्थ—धर्मसूरि संबंधी रचनाएं और कतिपय स्तवन उन में से धर्मसूरिगुणस्तुति षट्त्रिंशिका दो गाथाएं धर्मसूरि संबंध में ऐतिहासिक तथ्य प्रस्तुत करती हैं उनके अनुसार ९ वर्ष की अवस्था में उन्होंने दीक्षा ली, ९ वर्ष सामान्य साधु के पर्याय में रहे और ६० वर्ष सूरिपद पर। इस तरह कुल ७८ वर्ष की आयु में संवत् १२३७ के भादरवा सुदि ११ को वे स्वर्ग को प्राप्त हुए।

नव नव वरिसे ठाउं, गिहवासे साहु भावएज्जाए।

सट्ठि सूरिपयंमी, अडसयरिं सव्व—आउंमि ॥३३॥

बारस सत्ततीसे, सुद्धाए एक्कारसीई भइवए।

चंद दिणे सामि तुमं, सुरमंदिरमंडणं जाओ ॥३४॥

उपर्युक्त रचनाओं में से कुछ प्राकृत, कुछ संस्कृत और कुछ अपभ्रंश में हैं। रचना संवत् के उल्लेखवाली तो केवल एक ही रचना है “आत्मानुशासन” जो संवत् १२३९ वैशाख सुदि ५ को अणहिलपुर पाटण में रची गई है। नेमिनाथ स्तव में अणहिलवाड को स्वर्गपुरि बतलाया है। अणहिलपुर रथयात्रा स्तवन में कुमारनल्लि और बावत्तरि जिन स्तवन में कुमारविहार का महत्त्वपूर्ण उल्लेख है।

देशी नाममाला

लेखक : प्रो० नेमिचन्द्र शास्त्री एम. ए.

कलिकालसर्वज्ञ आचार्य हेमचन्द्र की प्रतिभा बहुमुखी थी। इन्होंने दर्शन, व्याकरण, कोष, पुराण, अलङ्कार आदि शास्त्रों पर महत्त्वपूर्ण और उपयोगी ग्रन्थ लिखे हैं। इनका देशी नाममाला नामक कोश ग्रन्थ प्राचीन आर्यभाषा के जिज्ञासुओं के लिए अत्यन्त उपयोगी है। इस कोश के आधार पर आधुनिक आर्यभाषाओं के शब्दों की व्युत्पत्तियाँ एवं अनेक अर्थगत वैशिष्ट्य की विवेचना सम्यक् प्रकार की जा सकती है। जिन शब्दों की व्युत्पत्ति संस्कृत से सिद्ध नहीं की जा सकती है, उनकी इस कोश के आधार पर सहज में निर्धारित की जा सकती है।

प्राकृत भाषा का शुद्ध भण्डार तीन प्रकार के शब्दों से युक्त है—तत्सम, तद्भव और देश्य। तत्सम वे शब्द हैं, जिन की ध्वनियाँ संस्कृत के समान ही रहती हैं, जिन में किसी भी प्रकार का विकार उत्पन्न नहीं होता, जैसे नीर, कंक, कंठ, ताल, तीर आदि। जिन शब्दों के संस्कृत ध्वनियों में वर्णलोप, वर्णागम, वर्णविकार अथवा वर्णपरिवर्तन के द्वारा अवगत किया जाय, वे तद्भव कहलाते हैं; जैसे अग्र=अग, इष्ट=इट्ट, धर्म=धम्म, गज=गय, ध्यान=झाण, पश्चात्=पच्छा आदि। जिन प्राकृत शब्दों की व्युत्पत्ति-प्रकृति प्रत्यय विधान सम्भव न हो और जिन का अर्थ मात्र रूढ़ि पर अवलम्बित हो, ऐसे शब्दों को देश्य या देशी कहते हैं; जैसे अगय=दैत्य, इराव=हस्ती, छासी=छाश, चोढ=वित्तव आदि। इस देशी नाममाला में जिन शब्दों का संकलन किया गया है, उनका स्वरूप निर्धारण स्वयं ही आचार्य हेम ने किया है।

जे लक्खणे ण सिद्धा ण पसिद्धा सक्कयाहिहाणेसु ।

ण य गउणलक्खणासक्ति संभवा ते इह णिवद्धा ॥१-३॥

देस विसेस पसिद्धीइ मण्णमाणा अणत्तया हुन्ति ।

तम्हा अण्णाइपाइअपयट्ट भासाविसेसओ देसी ॥१-४॥

जो शब्द न तो व्याकरण से व्युत्पन्न हैं और न संस्कृत कोशों में निबद्ध हैं तथा लक्षणा शक्ति के द्वारा भी जिनका अर्थ प्रसिद्ध नहीं है, ऐसे शब्दों का संकलन इस कोश में करने की प्रतिज्ञा आचार्य हेमने की है। देशी शब्दों से यहां महाराष्ट्र, विदर्भ, आभीर आदि प्रदेशों में प्रचलित शब्दों का संकलन भी नहीं समझना चाहिए। यतः देश विशेष में प्रचलित शब्द अनन्त हैं, अतः उन का संकलन संभव नहीं है। अनादिकाल से प्रचलित प्राकृत भाषा ही देशी है।

हेमने उपर्युक्त प्रतिज्ञावाक्य में बताया है कि जो व्याकरण से सिद्ध न हो, वे देशी शब्द हैं और इस कोश में इस प्रकार के देशी शब्दों के संकलन की प्रतिज्ञा की गयी है; किन्तु इस कोश में लगभग एक तिहाई इस प्रकार के शब्द हैं, जिनकी व्युत्पत्तियाँ व्याकरण के नियमों के आधार पर सिद्ध की जा सकती हैं। अमयनिर्गम-अमृतनिर्गम शब्द चन्द्रमा का वाचक माना है। इस शब्द की व्युत्पत्ति व्याकरण से सिद्ध है, पर संस्कृत कोशों में इस शब्द को अनिबद्ध रहने के कारण ही यहां इसे देशी कहा है। इसी प्रकार अम्भपिसाय-अभ्रपिशाच, पुरिलदेवो-पूर्वदेव, बंभणी=ब्राह्मणी, गह्वई-गृहपति आदि अनेक शब्द हैं। इस कोश में ऐसे भी शब्दों का संकलन है, जिन का अर्थ लक्षणा शक्ति के द्वारा सिद्ध होता है; जैसे गोसण्णो शब्द मूर्ख के अर्थ में संगृहीत है, इसका संस्कृत रूप गोसंज्ञ है, यह बलीवर्द के समान लक्षणाशक्ति द्वारा ही मूर्ख अर्थ का स्रोतन करता है। अतः स्पष्ट है कि हेम ने इस कोश के संकलन में अपने प्रतिज्ञावाक्य का पूरी तरह निर्वाह नहीं किया है।

देशी नाममाला में ३९७८ शब्द संगृहीत हैं। इन का विवरण निम्न प्रकार है—

तत्सम शब्द—जिन की ध्वनियाँ संस्कृत शब्दों के समान हैं—	१००
गर्भित तद्भव—वर्णगम, वर्णविकार आदि से विकृत—	१८५०
संशययुक्त तद्भव—खींचतानकर जिन की व्युत्पत्ति सिद्ध की जाय	५२८
अव्युत्पादित प्राकृत शब्द—	१५००

इस कोश की रचना वर्णक्रम के आधार पर की गई है। यह स्वरवर्ग, क वर्ग, च वर्ग, ट वर्ग, त वर्ग, प वर्ग, य वर्ग और स वर्ग इन आठ अध्यायों में विभक्त है। इस में कुल ७८३ गाथाएँ हैं। जिस प्रकार धनपाल कवि की पाइअलच्छी नाममाला प्राकृत के आरम्भिक अभ्यासियों के लिए उपयोगी है। उसी प्रकार यह प्राकृत के प्रौढ अभ्यासियों के लिये उपयोगी है। इस कोश की निम्न पाँच विशेषताएँ हैं—

- (१) साहित्यिक सुन्दर उदाहरणों का संकलन।
- (२) संकलित शब्दों का आधुनिक देशी भाषाओं के साथ सम्बन्ध।
- (३) ऐसे शब्दों का संकलन, जो अन्यत्र उपलब्ध नहीं हैं।
- (४) ऐसे शब्दों का संकलन, जिन के आधार पर उस काल के रहन सहन और रीति रिवाज का यथेष्ट परिज्ञान प्राप्त किया जा सकता है।
- (५) परिवर्तित अर्थवाले ऐसे शब्दों का संकलन, जो सांस्कृतिक इतिहास के लिए अत्यन्त महत्त्वपूर्ण, उपयोगी और उपादेय हैं।

कोशकारने कोशगत शब्दों के अर्थ को हृदयंगम करने के लिए कुछ सरस गाथाएँ उदाहरण स्वरूप उपस्थित की हैं। यह अभी तक विवादास्पद है कि इन गाथाओं का रचयिता कौन है। शैली और शब्दों के उदाहरणों को देखने से ज्ञात होता है कि इन गाथाओं के रचयिता आचार्य हेम ही हैं। इन गाथाओं का साहित्यिक मूल्य अत्यधिक है। सरसता, भाव और कलागत सौन्दर्य की

दृष्टि से ये गाथाएँ गाथा सप्तशती की गाथाओं के समान ही लोकप्रिय हैं। प्रत्येक पाठक इन में डूबने पर पूरा रसास्वादन कर सकता है। इन में विरहिणियों के चित्तवृत्ति, धनिकों के विलासभाव, नखशिख चित्रण, रणभूमि की वीरता, संयोग और वियोग, शृङ्गार की विभिन्न परिस्थितियाँ, कृपणों की कृपणता, प्रकृति के विभिन्नरूप और दृश्य, नारी की मत्सृण और मांसल भावनाएँ एवं विभिन्न प्रकार के रमणीयभाव निरूपित किये गये हैं। देशी नाम-माला की यह शैली समस्त कोश साहित्य से बिल्कुल भिन्न है। किसी भी भाषा के कोश में इस प्रकार के उदाहरण पद्य नहीं मिलते हैं। संकलित शब्दों का अर्थ उदाहरण द्वारा हृदयंगम करा देना हेम की विलक्षण प्रतिभा का ही कार्य है। नमूने के रूप में एकाध गाथा उद्धृत की जाती है—

आयावलो य वालायवन्मि, आवालयं च जलणियडे ।

आडोवियं च आरोसियन्मि, आराइयं गहिए ॥१-१७॥

अर्थात्—आयावलो=वालातपः, आवालयं=जलनिकटम्, आडोवियं=आरोपितम् और आराइयं=गृहीतम् अर्थ में प्रयुक्त है। इन शब्दों का यथार्थ प्रयोग अवगत करने के लिए आचार्य हेमने निम्न गाथा उदाहरण में उपस्थित की है—

आयावले पसरिए किं आडोवसि रहङ्ग निअइअं ।

आराइअविसकन्दो आवालठियं पसाएसु ॥५८॥ (७०)

अर्थ—हे चक्रवाक ! सूर्य के बाल आतप के फैल जाने पर—उदय होने पर तुम अपनी स्त्री के ऊपर क्यों क्रोध कर रहे हो ? तुम कमलनाल लेकर जल के निकट में बैठी हुई अपनी भार्या को प्रसन्न करो ।

खणमिक्तकुसियाए लुलियालयवल्लरी समोत्थरियं ।

भमरभर ओहुरयं पङ्कयं व भरिओ मुहं तीए ॥१-१५७॥

क्षणभर के लिए उदास मुँहवाली स्त्री के मुखपर लटकती हुई केशवली कमल पर आसीन भ्रमर पंक्ति की याद दिलाती है ।

इस प्रकार कोशकार ने कोश में आये हुए शब्दों के अर्थ को सरस उदाहरणों द्वारा स्पष्ट किया है ।

इस कोश की दूसरी विशेषता यह है कि इस में इस प्रकार के अनेक शब्द हैं जिन से मराठी, कन्नड़, गुजराती, अवधी, ब्रजभाषा और भोजपुरी के शब्दों की व्युत्पत्ति सिद्ध की जा सकती है। हिन्दी शब्दों की व्युत्पत्तियाँ संस्कृत शब्दावली से सिद्ध की जाती हैं, पर यथार्थ में अनेक ऐसे शब्द हैं, जिन का संस्कृत के शब्दों से कोई सम्बन्ध नहीं। यहाँ पाठकों की जानकारी के लिए एक तालिका दी जायगी, जो हमारे इस कथन पर प्रकाश डालने में पूर्ण सक्षम हैं ।

अंगालिअं इशुखण्डम् १/२८—यह शब्द ईश्वर के उस टुकड़े के अर्थ में आया है, जो

निस्सार होता है, जहाँ ईख की पंक्तियाँ लगी रहती हैं । यह पशुओं के चोर के काम में आता है । भोजपुरी, ब्रजभाषा और अवधी में अँगोला शब्द प्रचलित है । इस की व्युत्पत्ति अंगालिअं से मानी जा सकती है ।

अम्मा अम्बा १/५—अब हिन्दी से विभिन्न ग्रामीण बोलियों में यह शब्द इसी अर्थ में प्रयुक्त है ।

उखली पिठरम् १/८८ अवधी में ओखरी, राजस्थानी, ब्रजभाषा और भोजपुरी में ओखली, उखली, ओखरी और ओखड़ी ।

चुल्लीइ उल्लिउद्धाण १/८७—भोजपुरी, राजस्थानी, ब्रजभाषा और अवधी में चूल्हा, गुजराती में चूलो ।

उत्थल्ल परिवर्तनम् १/९३—हिन्दी उथल, गुजराती में उथल ।

उल्लुटं मिथ्या १/७९—हिन्दी की सभी ग्रामीणबोलियों में उलटा ।

उशीरं विसतन्तुः १/९४—अवधी, भोजपुरी और ब्रजभाषा में उशीर, यह शब्द कमल-नाल या खश के अर्थ में प्रयुक्त है ।

उड्डिो माषधान्यम् १/९८—ब्रजभाषा उड़द, भोजपुरी उरिद, खड़ीबोली उड़द, गुजराती अडद और राजस्थानी उड़िद या उड़द ।

उड्डसो मत्कुणः १/९९—भोजपुरी में उड़िस या उड़ीस, बंगला और मैथिली में उड़ीस ।

उत्तालं उव्वेत्तालं द्वावप्येतौ निरन्तरस्वररुदिते १/१०१—हिन्दी की समस्त ग्रामीण बोलियों में उद्धत अर्थ में उत्ताल ।

उव्वाओ खिन्नार्थ १/१०२—ब्रजभाषा और अवधी में ऊबना, भोजपुरी में उबना, ऊबना, अवधीकोश में बताया गया है कि 'ओबा' से सम्बद्ध अर्थात् वैसे ही घबराना, जैसे ओबा की बीमारी में लोग घबड़ाते हैं । इस से स्पष्ट है कि अवधी कोशकार 'ऊबना' का सम्बन्ध 'ओबा' से मानते हैं, पर यह ठीक नहीं । ऊबना का सम्बन्ध उव्वाओं से ठीक बैठता है ।

उत्थल्ल पत्थल्ल पार्श्वद्वयेन परिवर्तनम् १/१२२—हिन्दी में उथल=पुथल, गुजराती में उथल-पाथल ।

ओज्झरी अन्नावरणम् १/१५७—आंत या पेट ब्रजभाषा में ओझ, ओझर, भोजपुरी में ओज्झरी ।

ओड्डणं उत्तरीयम् १/१५५—राजस्थानी ओढ़णी, ब्रजभाषा, अवधी और गुजराती में ओढ़नी । ब्रजभाषा सूरकोश में बताया गया है कि ओढ़नी स्त्रियों के ओढ़ने के वस्त्र, उपरैनी, चादर और फरिया है ।

कट्टारी छुरिका २/४—हिन्दी की सभी ग्रामीण बोलियों में कटारी ।

कन्दो मूलशकम् २/१—हिन्दी, बंगला और मैथिली में कन्द ।

काहारो जलादिवाही कर्मकरः २/२७ हिन्दी की सभी प्राचीन बोलियों में काहार या कहार ।
 कुक्कुसो धान्यादितुषः २/३६—ब्रजभाषा में कूकस, कन-कूकस मुहावरा प्रसिद्ध है ।
 गुजराती में कूसका ।

कुम्ब्वी कुक्षि २/३४—हिन्दी में कोंख या कूख ।

कुडीरं, कुडिआ वृत्ति विवरम् २/२४ हिन्दी कुडी या कुटीर ।

कोइला काष्ठांगारः २/४९—हिन्दी कोयला ।

कोत्यो अपराधः २/४५—हिन्दी कोप ।

कोलिओ तन्तुवायः २/६५—हिन्दी में कोली ।

कोल्हुओ इक्षुनिपीडनयन्त्रम् २/६५ हिन्दी की सभी बोलियों में कोल्हू ।

खट्टिको शौनिकः २/७० हिन्दी और गुजराती में खटीक ।

खड्डा खनिः २/६६—हिन्दी में खड्डा गुजराती में खाड़ो ।

खडकी लघुद्वारम् २/७१—खडो बोली में खिड़की, ब्रजभाषा में खिड़की, भोजपुरी में खिरकी ।

खइं भुक्तम् २/६७—हिन्दी खाया ।

खलइयं रिक्तम् २/७१—राजस्थानी, भोजपुरी और ब्रजभाषा में खाली ।

खली तिलपिण्डिका २/६६—हिन्दी में खली ।

खाइआ परिखा २/७३—खडो बोली, राजस्थानी, गुजराती और भोजपुरी में खाई ।

खल्ला धर्म २/६६—हिन्दी खाल ।

गायरी, गमरी, गर्गरी २/८९—हिन्दी गागर ।

गडूरी छागो २/८४ ब्रजभाषा में बकरियों को चरानेवाली और पालनेवाली जाति को गड़ेरी कहा जाता है ।

गढ दुर्गम् २/८१—हिन्दी गढ़ ।

गंडीरी इक्षुखण्डम् २/८२—हिन्दी गंडेली या गड़ेरी ।

गोवरं करीषम् २/९६—हिन्दी गोबर ।

घग्घरं जघनस्थवस्त्रभेदः २/१०७—ब्रजभाषा और राजस्थानी में घाघरा ।

घट्टो नदीतीर्थम् २/१११—हिन्दी घाट ।

चडकं चत्वरम् ३/२—हिन्दी चौक ।

चवेडी श्लिष्टकरसंपुटम् ३/३—हिन्दी चपेट ।

चावला तण्डुला ३/८—हिन्दी चावल ।

चोट्टी शिला ३/१—हिन्दी चोटी ।

छइल्लो विदग्धः ३/२४—हिन्दी छेला ।

छिणाली जारः ३/२७—हिन्दी छिनाल ।

छेंडी लघुरभ्या ३/३१—ब्रजभाषा में छेंडो ।

छल्ली त्वक् ३/२४—खड़ो बोली में छाल ।

छडा विद्युत् ३/२४—खड़ी बोली छटा, राजस्थानी छडा ।

छेलओ छागः ३/३२—भोजपुरी और ब्रजभाषा में छेर ।

जोणलिया धान्यम् ३/५०—ब्रजभाषा जुणरी, जुनरी, जोणरी, भोजपुरी जुनरी और राजस्थानी जोणरी या जुणरी ।

जोवारी धान्यम् ३/५०—ब्रजभाषा में जुआर ।

झंखरो शुष्कतरुः ३/५४—हिन्दी झंखर, झाड़-झंखार मुहावरा प्रसिद्ध है ।

झड़ी निरन्तरवृष्टिः ३/५३—ब्रजभाषा, खड़ीबोली, भोजपुरी और राजस्थानी में झड़ी या झरी ।

झमालं इन्द्रजालम् ३/५३—हिन्दी झमेला ।

झलुसिअं दग्धम् ३/५६—हिन्दी झुलसना ।

झाडं लतागहनम् ३/५७—हिन्दी झाड़ ।

झुट्ठं=अलीकम् ३/५८—हिन्दी की सभी बोलियों में झूठ ।

टिक्कं तिलकम् ४/३—हिन्दी टीका ।

टिप्पी तिलकम् ४/३—हिन्दी टिपकी या टिप्पी ।

ठल्लो निधनः ४/५—हिन्दी ठल्ला ।

डल्लो लोष्टम् ४/७—हिन्दी डली, डेला, डेला ।

डाली शाखा ४/९—हिन्दी डाली ।

डोला शिबिका ४/११—हिन्दी डोला ।

ढंकणी पिधानिका ४/१४—हिन्दी ढंकना, ढकनी ।

ढेंका कूपतुला ४/१७—हिन्दी ढेंका ।

ढेची बलाका ४/१५—हिन्दी ढेंकी=चावल कूटनेवाली ।

तगं सूत्रम् ५/१—हिन्दी तागा ।

दअरी शराव (सुरा) ५/३४—हिन्दी दारू ।

पलही कर्पासः ६/४—ब्रजभाषा पेहला, पैला ।

पूणी तूललता । यन्मध्यात्सूत्रतन्तुर्निस्सरति—हिन्दी पूनी पिजनी या पौनी ।

पोट्टं उदरम् ६/६०—हिन्दी पेट ।

पोत्तओ वृषणः ६/६२—हिन्दी पोत्ता ।

बोकड़ो छागः ६/९६—ब्रजभाषा बोकरा ।

माओ ज्येष्ठभगिनिपतिः ६/१०२ बुन्देली में मऊआ ।

मम्मी, मामी, मातुलानी ६/११२—हिन्दी की सभी बोलियों में मामी तथा प्यार की बोली में मम्मी ।

सोहणी सम्मार्जनी ८/१७—हिन्दी में सोहनी ।

दड़ु अस्थि ८/५९—हिन्दी में हड्डी, हाड ।

हरिआली दूर्वा ८/६४—हिन्दी में हरिआली ।

तीसरी विशेषता यह है कि इस कोश में कुछ ऐसे शब्द भी संकलित हैं, जिन के समकक्ष अन्य किसी भाषा में उन अर्थों को अभिव्यक्त करनेवाले शब्द नहीं हैं । उदाहरण के लिए चिबो ३/९ शब्द चिपटीनाक या चिपटीनाकवाले के लिए, अज्जेली १/७ शब्द दूध देने वाली गाय के लिए, जंगा ३/४० गोचरभूमि (Pasture Land) के लिए, अण्णाणं १/७ शब्द विवाह के समय वरपक्ष की ओर से बधू को दी जानेवाली भेंट के लिए, अंगुट्टो १/६ शब्द सिर गुन्थी के लिए, अणुवजिअ जिस की सेवा शुश्रूषा की जाती है, उस के लिए, ककसो २/१४ दधि और भात मिलाकर खाने या मिले हुए दही-भात के लिए, उल्लहलिओ १/११७ शब्द उस व्यक्ति के लिए प्रयुक्त होता है जो कमी भी वृत्ति को प्राप्त नहीं होता, परिहारिणी ६/३१ शब्द उस भैंस के लिए आया है जो भैंस पांच वर्षों से प्रजनन नहीं कर रही है, अहिविण्ण १/२५ शब्द उस स्त्री के लिए आया है जिस के पति ने दूसरी स्त्री से विवाह किया है, आइप्पणं १/७४ शब्द उत्सव के समय घर को चूने से पुतवाने के अर्थ में, पड़ी १/१ पहले पहल बच्चा देनेवाली गाय के लिए एवं पोडआ शब्द सूखे गोबर की अग्नि के लिए आया है ।

चौथी विशेषता उन तत्सम संस्कृत शब्दों की है जिन के अर्थ संस्कृत में कुछ हैं और प्राकृत में कुछ । यहाँ कुछ शब्दों की तालिका दो जा रही है, जिस से उक्त कथन स्पष्ट हो जायगा ।

उच्चं नाभितलं १/८६ संस्कृत में उच्च शब्द का अर्थ ऊँचा, उन्नत और श्रेष्ठ है पर इस कोश में नाभि की गहराई के लिए आया है ।

उच्चारो विमलः १/९७ संस्कृत में उच्चार शब्द का अर्थ उच्चारण, कथन, विष्टा और मल है, पर इस कोश में निर्मल अर्थ है ।

कलंको वंशः २/८ संस्कृत में कलंक शब्द का अर्थ चिह्न, धब्बा, दोष, अपवाद, दुर्नाम, लाञ्छन आदि है पर इस कोश में बांस के अर्थ में आया है ।

कमलो पिठरः २/५४ संस्कृत में कमल शब्द जल में उत्पन्न होनेवाले सुन्दर पुष्प के अर्थ में प्रसिद्ध है, पर इस कोश में इस का अर्थ वर्तन है ।

कली शत्रु: २/२ संस्कृत में कलि शब्द कलियुग, बहेड़े का वृक्ष, शूरवीर और विवाद के अर्थ में आया है, पर इस कोश में शत्रु अर्थ है ।

कुमारी चण्डी २/३५ संस्कृत में कुमारी शब्द अविवाहित कन्या, बारह वर्ष की कन्या, घीकुआर, मेदिनी पुष्प, बड़ी इलायची, नवमल्लिका, चमेली, दुर्गा, पार्वती और सीता के अर्थ में आया है, पर इस कोश में क्रोधित नारी के अर्थ में प्रयुक्त है ।

तमो शोक: ५/१—संस्कृत में तम शब्द अंधकार, राहु, मोह, नरक, आदि अर्थों में आया है, पर इस कोश में इस का अर्थ शोक है । सम्भवतः लक्षणा शक्ति से ही इस का यह अर्थ कोशकार ने ग्रहण किया है ।

तलं ग्रामेशः ५/१९—संस्कृत में तल शब्द का अर्थ मध्यदेश, पेंदी, पाताल, स्वभाव, जंगल, गड्ढा, घर की छत, थप्पण, तमाचा, ताड़ का वृक्ष, अधोभाग, पृष्ठदेश, मूलदेश, हथेली, पैर का तलवा, तलवार की मूठ, गोद, कलाई, पहुँचा, एक नरक का नाम, सहारा, आधार, जल के नीचे की भूमि, वक्षःस्थल, महादेव, सात पातालों में से पहला पाताल आदि है, किन्तु इस कोश में ग्रामाधिपति या गाँव का मुखिया है ।

पलं स्वेदः ६/१—संस्कृत में पल शब्द का अर्थ मांस, क्षण, घटी का साठवाँ भाग, धान का पुआल, चलने की क्रिया, छल, तुला, तराजू, एक तौल जो चार कर्ष के बराबर होती है, मूर्ख, पलक आदि है, किन्तु इस कोश में पल शब्द का अर्थ पसीना है ।

माला ज्योत्स्ना ६/१२८—संस्कृत में माला शब्द श्रेणी, पंक्ति, अवलि, गले में पहनने का पुष्पों का हार, गजरा, जप करने की माला, एक प्रकार की दूर्वा एवं उपजाति छन्द का एक भेद अर्थों में आया है; पर इस कोश में चाँदनी के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है ।

बल्ली केशः ७/३२—संस्कृत में बल्ली शब्द बल्ली, मंजरी, लता और एक प्रकार का बाजा, इन अर्थों में प्रयुक्त हुआ है पर कोश में केश अर्थ में आया है ।

इस प्रकार संस्कृत के तत्सम शब्दों के अर्थ बिल्कुल बदले हुए हैं । इन अर्थों के आधारपर उक्त शब्दों की सुन्दर आत्मकथा उपस्थित की जा सकती है ।

इस कोश की पाँचवीं विशेषता यह है कि इस में इस प्रकार के शब्दों का संकलन किया गया है, जिन के आधार पर उस काल के रहन-सहन और रीति-रिवाजों का लेखा-जोखा उपस्थित किया जा सकता है । उदाहरण के लिए कुछ शब्दों को लिया जायगा ।

केश रचना के लिए हेमचन्द्र ने कई प्रकार के शब्द प्रयुक्त किये हैं । इन शब्दों के अवलोकन से पता लगता है कि उस समय केश विन्यास के कई तरीके प्रचलित थे । सामान्य केश रचना के लिए बच्चरी ६/९०, रूखे केशबन्ध के लिए फुंटा ६/८४, केशों का जूड़ा बाँधने के लिए ओअगिअं १/१७२, सीमान्त सुन्दर ढङ्ग से सजाये गये केश विन्यास को कुंभी २/३४, रूखे बालों को साधारण ढङ्ग से लपेटने के अर्थ में दुर्मंतओ ५/४७ शिर पर रंगीन कपड़ा लपेटने के अर्थ में अणराहो एवं किसी लसदार पदार्थ को लगाकर सिर

अवगुंठन के अर्थ में णीरंगी ५/३१ शब्द आया है। इन शब्दों से अवगत होता है कि केश विन्यास के विविध प्रकार उस समय वर्तमान थे।

आचार्य हेम ने आषाढ़ मास में गौरी पूजा के निमित्त होनेवाले उत्सव विशेष का नाम भाडअं ६/१०३, श्रावण मास में शुक्लपक्ष की चतुर्दशी को होनेवाला उत्सव विशेष के लिए वोरल्ली ७/८१, भाद्रपद मास में शुक्लपक्ष की दशमी को होनेवाले उत्सव के लिए जेडुरिआ ४/४५, आश्विन कृष्णपक्ष में सम्पन्न होनेवाला श्राद्धपक्ष के लिए महालवक्त्वा ६/१२७, आश्विन मास में शरत्पूर्णिमा जैसे महोत्सव के लिये पोअलओ ६/८१, इस उत्सव में पति अपनी पत्नी के हाथ से पुओं का भोजन करता था। माघ महीने में एक प्रकार का ऐसा उत्सव सम्पन्न किया जाता था जिस में ऊख की दतउन की जाती थी इस उत्सव के लिए अवयारो १/३२, वसन्तोत्सव के लिए फम्भू ६/९२ एवं नवदम्पति परस्पर में एक दूसरे का नाम लेते थे, उस समय जो उत्सव सम्पन्न किया जाता था, उस के लिये लयं ७/१६ शब्द का प्रयोग किया है। इन उत्सव वाची शब्दों को देखने से ज्ञात होता है कि हेम ने इस कोश में अपने समय में प्रचलित समस्त उत्सव परम्पराओं के वाचक शब्दों का संकलन किया है।

इस कोश में कतिपय शब्द इस प्रकार के भी संकलित हैं, जिन से उस काल की रीति-रिवाजों पर पूर्ण प्रकाश पड़ता है। एक शब्द एमिणिआ १/१४५ आया है यह शब्द उस स्त्री का वाचक है जो अपने शरीर को सूत से नापकर उस सूत को चारों दिशाओं में फैकती है, इसी प्रकार आणंदवडो १/७२ शब्द आया है, इस का अर्थ है कि जिस का विवाह कुमारी अवस्था में हो जाय वह स्त्री जब प्रथमवार रजस्वला हो, उस के रजस्त्रिं वस्त्र को देखकर पति या पति के अन्य कुटुम्बीओ आनन्द प्राप्त करते हैं, वह आनन्द इस शब्द के द्वारा व्यक्त किया गया है।

इसमें कुछ खेल के वाची शब्द भी संकलित हैं। इन शब्दों से उस काल के मनोरंजन के साधनों पर सुन्दर प्रकाश पड़ता है। यहाँ उदाहरण के लिये दो-एक खेल को ही लिया जाता है। जो खेल आँखों को थका देनेवाला या आँखों को अतिप्रिय होता था, उस के लिए गंदोणी २/८३ शब्द आया है। लुका-छिपी खेल के लिए आतुंकी १/१५३ शब्द प्रयुक्त हुआ है। यहाँ कुछ ऐसे शब्द दिये जाते हैं, जो रीतिरिवाजों पर प्रकाश डालते हैं—

अञ्जोलिआ कोडाभरणे मौक्तिकरचना १/३३ गले के हार में अथवा वक्षस्थल के आभूषण में मोतियों का लगाना।

अद्धजंघा मोचकम् पादत्राणं १/३३—एक प्रकार का जूता, जो आजकल के चप्पल के समान होता था।

अंबोन्धी पुष्पलावी १/९—पुष्प चयन करनेवाली मालिन।

अवअच्छं कक्षावन्नम् १/३६—कटि पर पहना जानेवाला वस्त्र, पुरुषों के लिए धोती, स्त्रियों के लिए घग्घर-घांघरा था।

ધાતુનું સમવસરણુ (ગોડીપાશ્વનાથ જિનપ્રાસાદ : સુરત)

સિરોહીના દીવાન શેઠ મેળાપચંદ આણંદચંદ અલરી (મારવાડ)ના દહેરાસરમાંથી નકરો ભરીને આ સમવસરણુ સુરત લાવવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૪૭ના માગ સુદ ૩ના રોજ શ્રીમદ મોહનલાલજી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી. 'સં. ૧૧૧ X' માત્ર વણુ આંક રૂપક છે.

(મુનિશ્રી મુગેન્દ્ર મુનિ મહારાજના સંચલમાંથી)

હ્રીંકારચુકત શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો ધાતુપ્રતિમા (સં. ૧૬૩૫)

આ ધાતુ પ્રતિમા હુંગરપુર(રાજસ્થાન)માં શા. ગોરધનદાસ પટવાના ચુહ-મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. તેમાં પરિકરનો મધ્યે હ્રીંકાર કંઠારેલો છે. મૂર્તિના પ્રપ્તભાગમાં લેખ ઉત્કીર્ણ છે. :-

“વિ. સં. ૧૬૩૫ વૈશાખ વદિ ૧૧ બુધવાર શ્રી વૃધ્ધતપાપક્ષે મટ્ટારક શ્રી તેજરત્નસુ(સૂ)રિભિઃ.....ત્મદે મટ્ટારિક શ્રી દેવસુંદરસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠીતે ॥

(મુનિશ્રી મૃગેન્દ્ર મુનિ મહારાજના સંચલમાંથી)

आवरेइआ मद्यपरिवेषणभाण्डम् १/७१—शराब वितरित करने का वर्तन ।

उआली अबतंसः १/९०—कर्णाभूषण ।

उल्लरयं कपर्दाभरणम् १/११०—कौड़ियों के आभूषण ।

उल्लुररणं इल्लुवाटं १/११५—गन्ने का बगीचा, A garden of Sugar Cane.

उत्तरणवरंडिआ समुद्रनद्यादौ जलतरणोपकरणं प्रवहणादि १/२२—स्टीमर के अर्थ में प्रयुक्त है ।

चडलातिलयं काञ्चनभृंखलालाम्बिरत्नतिलकम् ३/८—स्वर्ण जटिल रत्नहार ।

झञ्जरी स्पर्शहरिहारार्थचण्डालादीनां हस्तयष्टिः ३/३४—एक छड़ी, जिसे चाण्डाल अपना अस्पर्शत्व सूचित करने के लिए रखता था ।

टोक्कणं मद्यपरिमाणभाण्डम् ४/४—शराब नापने का वर्तन ।

ढंघो उद्धन्नविशेषो नालिकेरमयः ४/११—नारियल की बनी हुई बालटी या नारियल का डोल ।

पाडुची तुरगमण्डनम् ६/३९—घोड़े का साज ।

यह कोश भाषा और साहित्य दोनों का अध्ययन करने के लिए बहुत उपयोगी है । इस में भाषा के ऐसे अनेक विकसित रूप हैं, जो अतीत की सम्पत्ति हैं । इन का भाषा वैज्ञानिक दृष्टि से विवेचन करने पर अनेक तथ्य प्रत्यक्ष होंगे ।

॥ श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ ॐ अहं सद्गुरुभ्यो नमः ॥

जैन दार्शनिक साहित्य और प्रमाणविनिश्चय

लेखक : पृ० मुनिराज श्री जम्बूविजयजी महाराज.

[पूज्यपाद प्रातःस्मरणीय मेरे अनन्त उपकारी गुरुदेव श्री १००८ मुनिराज श्री जम्बूविजयजी महाराज साहेब की कृपा से एवं माननीय विद्वद्गुरु डॉ. वासुदेव विश्वनाथ गोखले इन की शुभ प्रेरणा से आज से बारा वर्ष पूर्व जब मैं ने तिब्बती भाषा का अध्ययन किया तब मुझे भारतीय दार्शनिक साहित्य के अध्ययन में तिब्बती भाषा ज्ञान की अत्यंत उपयोगिता का परिचय मिला.]

दार्शनिक साहित्य के अभ्यासी इस वस्तुस्थिति से सुपरिचित हैं कि दार्शनिक साहित्य के ग्रन्थों में अन्य ग्रन्थों में से बहुत अवतरण उद्धृत किये हुए होते हैं; क्यों कि दार्शनिक साहित्य का उद्देश स्व-परमत मंडन-खंडन करने का होने से उस में अन्यान्य मतों के उल्लेख बड़े विस्तार के साथ मिलता है. यदि उन उन मतांतरों के मूल स्थान ढूंढ निकाले जाय तो अति कठिन मालूम पड़ता दार्शनिक साहित्य बहुत अंश में सुगम विशद और विशुद्ध हो जाता है.

दार्शनिक साहित्य के विद्वानों को यह भी सुविदित है कि बौद्धाचार्य धर्मकीर्ति के सैंकड़ों वाक्य दार्शनिक ग्रन्थों में उद्धृत किये हुए हैं, धर्मकीर्ति के बाद का शायद ही कोई ऐसा प्राचीन भारतीय दार्शनिक साहित्य का ग्रन्थ होगा कि जिस में धर्मकीर्ति का एकाध भी वाक्य उद्धृत किया हुआ न हो. क्यों कि बौद्धाचार्य धर्मकीर्ति का बौद्ध दार्शनिक परम्परा में अति महत्त्व का स्थान है. बौद्ध आचार्य दिङ्नाग कि जो मध्यकालीन बौद्ध तर्कशास्त्र का पिता (Father of the medieval Buddhist Logic) कहा जाता है उस के सिद्धान्तों को पल्लवित करने का एवं वेग देने का कार्य यदि किसी ने पूरे जोर से किया हो तो धर्मकीर्ति ने किया है. ऐसा कह सकते हैं कि दिङ्नाग ने बीज बोया और धर्मकीर्ति ने उस में से वटवृक्ष विकसित किया है. चीनी यात्री ह्वेनसांग ने भारतवर्ष में प्रवास करने के बाद चीनी भाषा में लगभग इस्वीसन् ६९१ में जो वृत्तान्त लिखा है उस में उस ने धर्मकीर्ति की खूब प्रशंसा की है. इस से और अन्य आधार से सन् ६५० से ६८५ तक में धर्मकीर्ति का उदयमानना मुझे ठीक लगता है.

धर्मकीर्ति ने तर्कशास्त्र के विषय में निम्नलिखित सात महत्त्वपूर्ण संस्कृत ग्रन्थों की रचना

की है—प्रमाणवार्तिक, २ प्रमाणविनिश्चय, ३ न्यायविन्दु, ४ हेतुविन्दु, ५ सम्बन्धपरीक्षा, ६ सन्तानान्तरसिद्धि, ७ वादन्याय.^१

इन में प्रमाणवार्तिक, न्यायविन्दु और वादन्याय ये तीनों ग्रन्थ संस्कृत भाषा में आज तक प्रसिद्ध हो चुके हैं प्रमाणविनिश्चय मूल संस्कृत भाषा में उपलब्ध नहीं है. उस का तिब्बती अनुवाद ही मिलता है. हेतुविन्दु भी मूल संस्कृत में नहीं मिलता है. उसका भी तिब्बती भाषानुवाद ही मिलता है. किन्तु अर्चटकृत हेतुविन्दु टीका संस्कृत में मिलती है. उस के अन्तर्गत मूल के प्रतीकों के आधार से और तिब्बती अनुवाद के आधार पर किया गया स्थूल (Rough) संस्कृत भाषानुवाद बड़ोदा की गायकवाड ओरिएण्टल सीरीज से हेतुविन्दु टीका के साथ प्रसिद्ध हो चुका है. सम्बन्धपरीक्षा २५ कारिका प्रमाण ग्रन्थ है और उस पर धर्मकीर्ति की खट्टि भी है. इन दोनों का तिब्बती भाषानुवाद ही मिलता है.^२ किन्तु स्याद्वादरत्नाकर और प्रमेयकमलमार्तण्ड आदि जैन ग्रन्थों में सम्बन्धपरीक्षा की २२ कारिकाएं विवेचन के साथ उद्धृत की हैं. इस से यह मूल ग्रन्थ करीब करीब पूर्ण रूप से जैन ग्रन्थों में सुरक्षित रह गया है. धर्मकीर्तिरचित सम्बन्धपरीक्षावृत्ति का उद्धार भी जैन ग्रन्थों की सहाय से ठीक रूप से होने की शक्यता है. सम्बन्धपरीक्षा की २५ कारिकाओं का तिब्बती भाषानुवाद और २२ कारिकाओं का मूल संस्कृत स्वरूप पूज्य गुरुदेव की कृपासे हमने राजेन्द्रस्मारक ग्रन्थ में कुछ वर्षों से पूर्व प्रकाशित कर दिया है और उस में स्याद्वादरत्नाकर आदि ग्रन्थों में से आधारभूत उल्लेख भी प्रकाशित किये हैं.

सन्तानान्तरसिद्धि में एक मात्र कारिका है और उस पर विस्तार से गयरूप में धर्मकीर्ति का विवरण है. इस का तिब्बती अनुवाद ही मिलता है. फिर भी काश्मीर राज्य की ओर से प्रकाशित^३ 'नरेधर परीक्षा' नामक ग्रन्थ में (पृ० ६२ में) सन्तानान्तरसिद्धि की प्रथम कारिका उद्धृत की गई है. इस से उस का तो मूल संस्कृत स्वरूप में पता मिलता है. वह कारिका निम्न प्रकार है—

‘बुद्धिपूर्वा’ क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् ।

ज्ञायते यदि धीश्चित्तमात्रेऽप्येष नयः समः ॥

धर्मकीर्ति के इन सभी ग्रन्थों में प्रमाणवार्तिक सब से बड़े महत्त्व का ग्रन्थ है. दिङ्नागरचित प्रमाणसमुच्चय के कुछ अंशों का विवरण करने के लिये स्वतन्त्र व्याख्या रूप से इस

१. धर्मकीर्ति के इन सभी संस्कृत ग्रंथों के तिब्बती भाषानुवाद तंजूर मूद्रा के (=१५) में मुद्रित हुए हैं.

२. इस के पर विनीतदेव और शंकरानन्द रचित वृत्तिओं का तिब्बती भाषानुवाद पेकींग एडिशन के तंजूर मूद्रा ०×॥ (११२) में मिलता है. पृ. १-२६ और २७-४४ ।

३. काश्मीर संस्कृत सीरीज नं. ४५ ।

४. इस का तिब्बती अनुवाद इस प्रकार मिलता है—

रङ् लुग् ब्लो रङ्गोन् 'ऽग्रो' बं वि॥ व्यं बं म्थोङ् नस् ग्शन् लं दे ॥

ऽजिन् 'पियर्' गल् ते ब्लो शेस् 'ऽग्युर' ॥ सेमस् चम् लं थङ् छुल् 'ऽदि' मछुङ्स् ॥

प्रमाणवार्तिक ग्रन्थ की रचना की गई है। इस पर अनेकानेक टीकाएँ एवं प्रटीकाएँ संस्कृत-भाषा में लिखी गई हैं। किन्तु वर्तमान में उसका थोड़ा सा ही अंश संस्कृत में मिलता है। अवशिष्ट अंश तिब्बती अनुवाद के रूप में आज भी बड़े विस्तार से मिलता है।

धर्मकीर्ति का दुसरा बड़े महत्त्व का ग्रन्थ प्रमाणविनिश्चय है। यह ग्रन्थ गद्य-पद्य उभय-आत्मक है। इस पर धर्मोत्तर की अतिविस्तृत टीका मिलती है और ज्ञानश्रीभद्र की एक छोटी वृत्ति भी मिलती है। किन्तु इस प्रमाणविनिश्चय सम्बन्धी सभी साहित्य का तिब्बती भाषा-नुवाद ही मिलता है।

विविध विषयक बौद्धसाहित्य के सैंकड़ों ग्रन्थों का अनुवाद तिब्बती भाषा में आज से सैंकड़ों वर्ष पूर्व हो चुके हैं। यद्यपि संस्कृत बौद्ध साहित्य का बहुत कुछ अंश आज संस्कृत भाषा में नष्ट हो चुका है तो भी तिब्बती भाषा में अनुवादरूप से संगृहीत उन ग्रन्थों के आधार से इस क्षति की कुछ अंश से पूर्ति हो सकती है।

जैन दार्शनिक साहित्य के अध्ययन करते समय ऐसे अनेक अनेक प्रसंग मुझे प्राप्त हुए हैं कि जहाँ पर तिब्बती भाषानुवादों से मुझे पर्याप्त सहाय मिली है। जैनाचार्य मल्लुवादि क्षमाश्रमण प्रणीत द्वादशार नयचक्र के संशोधन एवं सम्पादन में दिङ्नागरचित प्रमाणसमुच्चय कारिका और प्रमाणसमुच्चयवृत्ति एवं इन दोनों पर जिनेन्द्रबुद्धिरचित विशालामलवती के तिब्बती भाषानुवादों का हमने काफी उपयोग किया है। भावनगर की जैन आत्मानन्द सभा से अल्प समय में प्रकाशित होनेवाले इस द्वादशारनयचक्र ग्रन्थ के प्रथम विभाग के टिप्पणों में परिशिष्ट रूप से प्रमाणसमुच्चय के प्रथम परिच्छेद के महत्त्व के अंश का तिब्बती भाषानुवाद पर से हमने संस्कृत में अनुवाद भी किया है। साथ साथ प्रमाणसमुच्चयवृत्ति और विशाला-मलवती का संस्कृत अनुवाद भी तिब्बती भाषानुवाद के आधार पर वहाँ हमने दिया है।

धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और प्रमाणविनिश्चय ये दोनों पृथक् पृथक् ग्रन्थ हैं। फिर भी एक कर्तृक होने से कुछ ऐसी कारिकाएँ भी हैं कि जो समान रूप से दोनों में पाई जाती हैं। यही कारण है कि भिन्न भिन्न दार्शनिक साहित्य में उद्धृत किये गये धर्मकीर्ति के अव-तरणों में कुछ ऐसे भी अवतरण हैं कि जो प्रमाणवार्तिक और प्रमाणविनिश्चय दोनों में पाये जाते हैं। लेकिन ऐसे भी अनेक अवतरण धर्मकीर्ति के नाम पर मिलते हैं कि जिन का पता धर्मकीर्ति के उपलब्ध संस्कृत ग्रन्थों में नहीं मिलता, मात्र प्रमाणविनिश्चय के तिब्बती भाषानुवाद में मिलता है। प्रमाणविनिश्चय बहुत बड़ा आकर ग्रन्थ है। यहाँ हम उस के कुछ कुछ अंश का तिब्बती भाषानुवाद और उस का संस्कृत अनुवाद देंगे कि जिन का अंशतः या पूर्णतया अवतरण दार्शनिक साहित्य में पाया जाता है।

यहाँ पर एक बात ध्यान में रखनी चाहिये कि तिब्बती भाषानुवाद करनेवाले पण्डितों ने कई जगह पर संस्कृत ग्रन्थों के रहस्य न समझने के कारण भाषानुवाद करते समय गलत भाषानुवाद भी कर दिये हैं, कभी कभी जिस संस्कृत आदर्श पर से भाषानुवाद किया हो उस आदर्श में ही यदि पाठ अशुद्ध हो तो भी भाषानुवाद वहाँ अशुद्ध हुआ है जिन लकड़े

के फलकों पर अक्षरों की खुदाई कर के लकड़े के फलकों से तिब्बती ग्रन्थों का मुद्रण किया जाता है उन फलकों में अक्षरों की खुदाई में खोदनेवाले के हाथ से भूल हो जाती हैं. इस से तिब्बती भाषानुवाद के भिन्न भिन्न (Editions) संस्करणों में पाठभेद भी नजर आता है. इन सभी बातों को ध्यान में लेकर हमने यहां तिब्बती भाषानुवाद से संस्कृत में अनुवाद किया है. अन्य दार्शनिक ग्रन्थों में अवतरण रूप से विद्यमान प्रमाणविनिश्चय सम्बन्धी संस्कृत अंशों को हमने अत्यधिक प्रमाणभूत माना है. तिब्बती लिपि के टाइप की अनुपलब्धि के कारण तिब्बती भाषानुवाद देवनागरी लिपि में परिवर्तित कर के यहां दिया गया है.

तिब्बती—फन्-प दङ् मि-फन्-प थोक्-प दङ् स्पोङ्-ब-नि डेस्-पर् यङ्-दङ्-पडि शेस्-प स्कोन्-दु-ऽप्रो-ब-चन्-यिन्-पस् न दे मि-म्लस्-प नेम्स् ल ब्स्तन्-पडि दोन्-दु ऽदि ब्रंम्-प में ।

यङ् दग् पडि शेस्-प दे ति नेम् प ग्विस् ते । म्कोन् सुम् दङ् नि जैस् सु दपग् चेस् व्यडो । ऽदि दग् गिस् दोन् योङ्स् सु दप्यद् नस् ऽजुग् प नि दोन् व्य ब ल ब्स्तुब् मेद् पडि फियर् रो ।.....। छद् म नेम् ग्विस् खो न स्ते ऽब्रेल् ब नि ग्शन् लस् म्कोन् सुम् म यिन् प । ऽत्र वडि बद्ग तु तौगस् फियर् रो ।

—प्रमाणविनिश्चय. पृ. २५६ a-b.

संस्कृत—हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्नियमेन सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् तदपट्टनां व्युत्पादनार्थ-मिदमारभ्यते—

[प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणे सदृशात्मनः ।

अप्रत्यक्षस्य सम्बन्धादन्यतः प्रतिपत्तितः ॥]

तत् सम्यग्ज्ञानं द्विविधम्—प्रत्यक्षमनुमानं चेति । न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते ।.....प्रमाणे द्वे एव, सदृशात्मनः अप्रत्यक्षस्य सम्बन्धा-दन्यतः प्रतिपत्तितः ।

तिब्बती—ग्शन् दग् म्कोन् सुम् म यिन् पडि छद् म नि मेद् दो शेस् शेर् ब दे नि रिग्स् प म यिन् ते । गङ् गि फियर् छद् दङ् चिग् शोस् लिय ग्शन् दङ् ॥ ग्शन् ब्लो तौगस् पर् व्येद् फियर् दङ् ॥ ऽगऽ शिग् ऽगोग् पर् व्येद् फियर् ॥ छद् म ग्शन् नि सिद् प विद् ॥

संस्कृत—अन्ये ‘अप्रत्यक्षं प्रमाणं नास्ति’ इत्याहुः, तत्र युज्यते, यस्मात्—

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥

तिब्बती—ऽदि ल्तरः

म्कोन् सुम् दङ् नि दोन् मेद् न ॥ मि ऽव्युद् ब लस् छद् म विद् ॥

ऽब्रेल् ब यि नि रङ् ब्शिन् देडि ॥ ग्यु यिन् पस् न ग्विस् क म्छुङ्स् ॥

पृ. २६१ a.

संस्कृत—तथाहि—

अर्थस्यासम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।
प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयम् ॥

तिब्बती—गश्न् यङ्

रोन् निं वे बर् स्त्र्योर् बं नऽङ् ॥ गश्न् यङ् स्म स्त्र्योर् द्रन् पं लं ॥
गल् ते द्बङ् पोडिं ब्लो ल्तोस् ॥ दोन् दें छोद् पर् म्युर् वं यिन् ॥

संस्कृत—अन्यच्च—

अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।
अक्षधीर्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥

तिब्बती—देडिं फियर्

गङ् स्त्रोन् ब्लो यिं स्त्र्येद् व्येद् मिन् ॥ वेर् स्त्र्योर् स्त्र्यद् पर् मेद् पडिं फियर् ॥
दे निं फियस् क्यङ् ऽग्युर् देस् न ॥ दोन् मेद् न यङ् मिग् ब्लोर् ऽग्युर् ॥

पृ० २६२ a.

संस्कृत—तस्मात्—

यः प्रागज्जनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।
स पश्चादपि तेन स्यादर्थापायेऽपि नेत्रधीः ॥

तिब्बती—द्बङ् पोडिं व्यं वं मेद् पं लं ॥ स्म यिस् दोन् निं मथोङ् वं ब्
शिन् ॥ ब्लो लं स्नङ् वं मेद् पडिं फियर् ॥ दे निं ब्जोद् मेद् तोंगस् मेद् यिन् ॥

पृ० २६५ a.

संस्कृत—शब्देनाव्यापृताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य वेदकम् ॥

तिब्बती—डोन् दे निं मं कोन् सुम् मं डेस् पडिं ब्दग् जिद् लस् जिं
ल्लर् थं स्त्र्यद् दुं ऽग्युर् । ऽदिडो शेस् व्यं बर् डेस् न निं ब्दे दङ् स्टुग् ब्स्त्र्ल् ग्यिं
स्त्रुब् पर् व्येद् पं दग् थोब् पं दङ् स्पोङ् बडिं दोन् दुं ऽजुग् पडिं फियर् रो
शेन । स्त्र्योन् ऽदि मेद् दो । गङ् गिं फियर्

दोन् मथोङ् वं ऽदि मथोङ् नैम्स् लं ॥ म्योङ् बडिं मथु लस् व्युङ् वं यि ॥
द्रन् लस् म्कोन् पर् ऽदोद् पं यिस् ॥ थं स्त्र्यद् रब् तुं ऽजुग् पं यिन् ते ॥

पृ. २६५ b.

संस्कृत—ननु प्रत्यक्षस्य अनिश्चयात्मकत्वात् कथं व्यवहारः, 'इदम्' इति निश्चये सुख-
दुःखसाधनप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तेरिति चेत्, नायं दोषः, यतः—

तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते ॥

तिब्बती—गश्न् यङ्

ल्हन् चिग् दमिग्स् पं डेस् पडिं फियर् । रङ्गो दङ् दे न्लो गश्न् मं यिन् ।

पृ. २७४ a.

संस्कृत—अन्यच्च—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

तिब्बती—दमिग्स् पं मङ्गेन् सुम् मं यिन् न ॥ दे मथोङ् रब् तु ऽधुब्
परं ऽयुर् ॥

पृ. २७४ b.

संस्कृत—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।

तिब्बती—गल् ते गन्निस् कडिं छद् मडिं युल् दङ्कोस् पो यिन् नं दे निं
जिं ल्तरं तौगस् लस् स्थिं तौगस् ल । गश्न् लस् नि रङ् गिं म्छन् विद् यिन्
शे न । बशद् पं

दे व्शिन् रङ् व्शिन् लं ल्दोग् पडिं । दङ्कोस् पो च्म् शिग् रब् स्मुब् फियर् ॥

स्थिडिं युल् चन् दुं बशद् दे । क्यद् पर् गन्स् पं मेद् फियर् रो ॥

पृ. २७७ a.

संस्कृत—यदि द्विविधः प्रमाणस्य विषयः कथं लिङ्गात् सामान्यं प्रतीयते, अन्यस्मात्
स्वलक्षणमिति चेत्, उच्यते—

अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रवेदनात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः ॥

तिब्बती—दे लं मङ्गेन् सुम् तौगं ब्रल् मं ऽखुल् ब । रङ् रिब् दङ् म्यङ् दुं
'ब्र्कोल्' पं दङ् मुर् शुगस् पडिं ऽखुल् पं लं सोगस् पस् ऽखुल् बं मं व्स्वयेद्
चिङ् नेम् पर् तौगं पं मेद् पडिं शेस् पं नि मङ्गेन् सुम् मो । पृ० २६१ b.

संस्कृत—तत्र प्रत्यक्षे कल्पनापोढमभ्रान्तम् । तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्यनादित्वि-
भ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

५. प्रमाणविनिश्चय के तिब्बती अनुवाद में यहां पर 'ब्र्कोल्' पं दङ् । मुर् शुगस् पडिं ऽखुल् पं लं सोगस् पस् पाठ है, लेकिन वह अर्थदृष्टि से यहां गलत मालूम पड़ता है, न्यायविन्दु के तिब्बती अनुवाद में यहां पर 'ब्र्कोल्' बं दङ् मुर् शुगस् पं दङ् 'ऽखुल्' लं सोगस् पस्' ऐसा पाठ है, और वही यथार्थ लगता है।

६. यहां से हमने प्रमाणविनिश्चय के जो तीन अंश दिये हैं उनका समर्थन प्रमाणनयतत्त्वलोकालंकार नामक ग्रन्थ के 'स्याद्वादरत्नाकर' नाम वृत्ति में आवे हुए एक पाठ से होता है, विक्रम की १२ वी

तिब्बती—जैस् दपग् पं नम् गजिस् ते । रङ् गि दोन् दङ् गशन् गिय दोन् नो ।.....दे ल रङ् दोन् नि छुल् गसुम् तंगस् लस् दोन् मथोङ् यिन । मछन् बिद् गसुम् पडि तंगस् लस् जैस् सु दपग् पं व्य बं (डि दोन् ल) तंगस् पं गङ् यिन पं दे नि रङ् गि दोन् गिय जैस् सु दपग् पं यिन नो । पृ० २७६ a.

संस्कृत—‘अनुमानं द्विधा—स्वार्थ परार्थ च । तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृक् । त्रिलक्षणालिङ्गाद् यदनुमेये (ऽर्थे) ज्ञानं तत् स्वार्थमनुमानम् ।

तिब्बती—गशन् दोन् जैस् सु दपग् पं नि ॥ रङ् गिस् मथोङ् दोन् रङ् गसल् व्येद् ॥

जि ल्तर रङ् बिद् छुल् गसुम् पडि तंगस् लस् तंगस् (चन) ल शेस् पं स्क्येस् पं दे खो न ल्तर गशन् ल तंगस् चन गिय शेस् पं बस्क्येद् पर् ऽशेस् पस् छुल् गसुम् पडि तंगस् स्तोन् पर् व्येद् पं नि गशन् गिय दोन् गशन् गिय दोन् गिय जैस् सु दपग् स्ते । पृ० २९९ a.

संस्कृत—परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनम् । यथैव हि स्वयं त्रिरूपालिङ्गतो लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानम् ।

शतान्दी के प्रसिद्ध जैनाचार्य वादि देवसुरिजीने अपने स्याद्वाद रत्नाकर नाम के महान ग्रन्थ में धर्म-कीर्ति के न्यायविनिश्चय में से एक लंबा अवतरण दिया है. धर्मकीर्ति ने न्यायविनिश्चय नाम का कोई ग्रन्थ रचा ही नहीं. और वह अवतरण प्रमाणविनिश्चय में अक्षरशः मिलता है. अतः वह अवतरण प्रमाणविनिश्चय से ही लिया गया है. किसी लेखक के हाथ से प्रमाणविनिश्चय के स्थान में चूक से न्यायविनिश्चय नाम लिखा गया हो अगर प्रमाणविनिश्चय की न्यायविनिश्चय ऐसे नाम से भी उस समय प्रसिद्धि रही हो. कुल भी हो प्रमाणविनिश्चय से वह लिया गया है. वह अवतरण निम्नप्रकार है—

“अपि च भगवद्भवनसूत्रणासूत्रधारी धर्मकीर्तिरपि न्यायविनिश्चयस्य आद्य-द्वितीय-तृतीयपरिच्छेदेषु यथाक्रमं ‘प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्’ इति ‘तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृक्’ इति, परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनम्’ इति त्रीणि लक्षणानि ‘तिमिराशुभ्रमणनीयानसंक्षोभाद्यनाद्वितविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्’ इति त्रिलक्षणालिङ्गाद् यदनुमेयेऽर्थे ज्ञानं तत् स्वार्थमनुमानम्’ इति ‘यथैव हि स्वयं त्रिरूपालिङ्गतो लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानम्’ इति च व्याचक्षाणो लक्ष्यस्यैव विधिमन्वकीर्तयत् ।”

स्याद्वादरत्नाकर में प्रमाणनयतत्वालोकोलंकार के १ ले परिच्छेद के २ रे सूत्र की वृत्ति में पृ. २३ में यह उल्लेख है.

७. स्याद्वादरत्नाकर के आधार पर हमने [ ] कोष्ठकान्तर्गत पाठ दाखिल किया है.

८. “अनुमानं द्विधा स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृक् । पूर्ववत् फलमर्थः स्वरूपं चातुत्यमेतयोः ”

—प्रमाण समुच्चय के २ रे स्वार्थानुमान परिच्छेद की इस १ ली कारिका में दिङ्नाग ने अनुमान का स्वरूप बताया है वही यहां धर्मकीर्ति ने अक्षरशः अपना लिया है.

શુદ્ધિ પત્રક

કાવ્ય - વિભાગ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ
૩	૨
૬	૫-૧૩
૬	૨૧
૬	૧૭

જીવનચરિત્ર - વિભાગ

૨	૧૧
૨૦	૧૨
૩૯	૮
૪૦	૩
૪૨	૧૪
૪૪	૧૨
૪૮	૧
૫૩	૨૦
૬૦	૯
૬૪	૭

લેખ - વિભાગ

૧૧	૪
૧૫	૧૫
૨૮	૨૪
૩૫	૨૬

૩૫ ફુટનોટ ૨૬ સમજવી.

૩૭	૧૯
૩૯	૩
૪૧	૧૦
૪૧	૧૦

અન્યવિષયક લેખ - વિભાગ

૧	૧
૩	૧૯
૩૬	૧
૩૭	ફુટનોટ
૪૦	૧૭
૫૪	૧૪
૬૫	૨૯

અશુદ્ધ

સ્વગ્ધરા

નિરય

મુનિજોહન

હૃદય

યાં

શ્રી સુલસામરસૂરિ

વ્યવહાર

સં. ૧૯૬૦

હયાને

ચત્ર

મુનિશ્રી

તપાર

Religious

સં. ૧૯૩૫

વચિત્ર

જીવનમુક્ત

નિકરારણ

દિક્ષિત

શ્રી જિનસુખચરિતા

નિશ્રામાં

ગયા

સાહસીઓએ

પૂજ્યપાદ

ચારિત્ર કે

કુલિંગ ગમ

રધિર

મહાપશરવીની

સન્ય

નદ

શુદ્ધ

સ્વગ્ધરા - શાદ્દલ-વિકી-
ડિતની પાદપૂતિ સાથે

નિત્ય

મુનિજોહન

હૃદય

ત્યાં

શ્રી સુલસૂરિ

વ્યવહાર

સં. ૧૯૫૯

હયાને

ચૈત્ર

મુનિશ્રીએ

તૈયાર

Religions

સં. ૧૯૪૯

વૈચિત્ર

જીવનમુક્ત

નિરાકરણ

દીક્ષિત

શ્રી જિનસુખચરિતા

નિશ્રામાં

ગયા

સાહસિકોએ

પૂજ્યપાદ

ચારિત્ર હે

કુલિંગ 'મે'

રચિર

મહાપશરવિની

સૈન્ય

નંદ

तिब्बती भाषानुवादों का परिचय

बौद्ध संस्कृत ग्रन्थों के तिब्बती भाषानुवादों का प्रारंभ तिब्बती में इसवीय सातवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में हुआ और यह कार्य सैंकड़ों वर्षों तक पीछे भी चालू रहा। इस के फल स्वरूप सैंकड़ों बौद्ध संस्कृत ग्रन्थों के तिब्बती भाषा में अनुवाद तैयार हुए। भारत से गये हुए पंडित और तिब्बत के पंडित ये दोनों मिलकर संस्कृत ग्रन्थों के तिब्बती भाषा में अनुवाद करते थे। इस से एक-दूसरे के भाषाज्ञान में जो अपूर्णता हो उसे दूर करने का सुंदर प्रयत्न करने में आता था। १५ वीं शताब्दी के प्रारंभ में एक महा विद्वान बौद्ध साधुने इन सभी भाषानुवादों का संग्रह कर के दो विभागों में उन का व्यवस्थित वर्गीकरण किया। एक विभाग का नाम कंजूर रक्खा गया और दूसरे का नाम तंजूर। बौद्ध सूत्र ग्रन्थों के तिब्बती भाषानुवाद कंजूर में समाविष्ट किये गये और न्याय, व्याकरण, काव्य, कोश, विधि, मन्त्र, तन्त्र, योग, छंद, वैद्यक आदि विविध विषयक छोटे-बड़े सैंकड़ों ग्रन्थों का तिब्बती भाषानुवाद तंजूर विभाग में रक्खा गया। और बड़ी बड़ी पोथियां कर इनमें ये सब ग्रन्थ रक्खे गये। और सुविधा के लिये प्रत्येक पोथी को क्रमशः अलग अलग नंबर दिया गया। जिस ग्रन्थ की आवश्यकता हो वह ग्रन्थ जिस नंबर की पोथी में रक्खा गया हो उस नंबर को लिस्ट में खोजकर उस नंबर की पोथीमें से तूर्त ही वह ग्रन्थ मिल सकता है। एकेक पोथी में करीब करीब साठे तीनसो या चारसो पान रहते हैं। बहुत ही बड़ा ग्रन्थ हो तो उस को दो दो पोथीओ में विभक्त किया गया है। और छोटे छोटे ग्रन्थ ही तो एक पोथी में अनेक ग्रन्थों का भी संग्रह किया गया है।

कुछ वर्षों के बाद, इन हस्तलिखित पोथियों पर से लकड़े के फलकों पर अक्षरों को खोद कर एक प्रकार के ब्लोक बनाकर इन ग्रन्थों कागज पर छापने का प्रारंभ हुआ। जो Xylograph कहा जाता है। ऐसे लकड़े के ब्लोक अनेक भिन्न भिन्न स्थानों में बनाये गये इन में १ छोनी, २ पेकींग, ३ देगें, ४ स्नर् थङ्क, और ५ ल्हासा ये मुख्य स्थान हैं। और वहां छपे हुए ग्रंथ उन स्थानों के नाम से पहचाने जाते हैं। जैसे-छोनी एडीशन, पेकींग एडीशन इत्यादि। इन में ल्हासा एडीशन में तंजूर विभाग नहीं है। छोनी एडीशन, पेकींग एडीशन और देगें एडीशन के ग्रंथ कुछ कुछ स्थानों में ही मिलते हैं इस से वे दुर्लभ हैं। स्नर् थङ्क एडीशन के ग्रन्थ ही विपुलतया सर्वत्र पाये जाते हैं। इन तिब्बती ग्रन्थों के पत्ते की लंबाई चौड़ाई करीब करीब “२४×६” इंच रहती है। दोनों बाजू में छपा हुआ रहता है और प्रत्येक बाजू में सात सात पंक्तियां होती हैं।

यहां हमने प्रमाणविनिश्चय के जिस तिब्बती भाषानुवाद का उपयोग किया है वह स्नर् थङ्क एडीशन का है। तंजूर के मूद्रो विभाग में ९५ नंबर की पोथी में पृ० २५९ A से पृ० ३४८ A तक यह ग्रंथ है इस के तीन परिच्छेद हैं—१ प्रत्यक्ष, २ स्वार्थानुमान और ३ परार्थानुमान। १ ला परिच्छेद पृ० २५९ A से पृ० २७६ A तक है। २ रा परिच्छेद पृ० २७६ A से पृ० २९९ A तक है। ३ रा परिच्छेद पृ० २९९ A से पृ० ३४८ A पर्यन्त है। मूल ग्रन्थ कारिकात्मक है और उस पर गद्य में वृत्ति है। कारिका और वृत्ति

यद्यपि सातवीं शताब्दी के बाद रचे हुए भारतीय प्राचीन प्रायः सभी दार्शनिक साहित्य में बौद्ध ग्रन्थों के अवतरण मिलते हैं फिर भी जैन दार्शनिक साहित्य में बौद्ध ग्रन्थों के अवतरण अत्यंत विपुलतया मिलते हैं। यहां तक कि नष्ट हुए बौद्ध संस्कृत ग्रन्थों के अनेक अंश भी कभी कभी इन जैन साहित्यान्तर्गत उल्लेखों के आधार से तैयार किये जा सकते हैं। धर्मकीर्ति की सम्बन्धपरीक्षा और स्ववृत्ति का बहुत कुछ अंश जैन साहित्य के आधार से तैयार किया जा सकता है यह पहले हम कह चुके हैं। वैसे हेमचन्द्र का मूल भी उत्पादादि सिद्धि नामक जैन ग्रन्थ की सहायता से बहुत अंशों में तैयार किया जा सकता है इस निबन्ध में प्रमाणविनिश्चय के थोड़े ही अंश खास कर के जैन साहित्य के आधार पर हमने दिये हैं किन्तु यदि विशेष गवेषणा की जाय तो जैन दार्शनिक साहित्य में विपुल सामग्री मिलने की सम्भावना है कि जो प्रमाणविनिश्चय के संस्कृत में पुनरुद्धार करने के लिये खास उपयुक्त होगी।

इसी तरह प्रमाणसमुच्चय नाम का एक महत्त्व का बौद्ध ग्रन्थ कि जो बौद्धन्याय के पिता विजयसूरी की रचना के और जो बौद्ध शास्त्र में नष्ट हो गया है और जिस का विवक्षित अर्थ ही विजयसूरी के इस ग्रन्थ में पुनरुद्धार करने की चेष्टा हुई है। जैन ग्रन्थों में प्राप्त होती है।

अध्यास, श्री सत्यवादिशास्त्रमण प्रणीत साधकार जगन्नाथ^{१०} एवं सत्यमणि^{११} इस के लिये विमुक्त सामग्री है जिस का उपयोग कर के प्रत्येक को सम्पूर्ण में प्राप्तसमुच्चय के महत्त्व के अंश का पुनर्वादात्मक रूप में लब्धिक के टिप्पण एवं परिशिष्ट में किया है, इस तरह से यह सतिष्ठीलन वार्षिक ग्रन्थों के अध्यासी एवं ऐतिहासिकों को महान् उपयुक्त होगा ।

श्रीगणेशाय नमः
पूज्यपाद गुरुदेव मुनिराज श्री भुवनविजयसिंहासी

इस की रचना प्रसिद्ध जेनाचार्य श्री हेमचन्द्रसूरीश्वरजी के गुरुबन्धु प्रद्युम्नसूरी के शिष्य आचार्य चन्ददेनसूरी की है. रत्नाम (सालग्राम) की मध्यभदेवजी केसरीमलजी नाम की जैन संस्था से इसका प्रकाशन हुआ है.

१०- इस नगरपालिका का सम्पूर्ण आवासीय क्षेत्र अन्तर्गत रहेका घरहरूको मालिकहरूको नामहरूको सूची तल प्रस्तुत गरिएको छ।

શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથના નીચેના હસ્તાક્ષરો શ્રી મહાદેવસિંહજી પ્રિંટિંગ પ્રેસ પાલીતાણામાં છપાવેલ છે.

इतिम २-३ पेन्, पेन् नम्बर १ था १८ इतिम १ था १९ इतिम १ था २० इतिम १ था २१ इतिम १ था २२ इतिम १ था २३
इतिम १ था २४ पेन् नम्बर १ था २५ इतिम १ था २६ इतिम १ था २७ इतिम १ था २८ इतिम १ था २९ इतिम १ था ३०
पेन् नम्बर १ था ३१ इतिम १ था ३२ इतिम १ था ३३ इतिम १ था ३४ इतिम १ था ३५ इतिम १ था ३६ इतिम १ था ३७

